

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DR

letnik **XXI** številka **49/50** avgust - december **2005**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DR

letnik **XXI** številka **49/50** avgust-december **2005**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

Izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
Edited by Slovenian Sociological Association and Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana
Revija od XVII. letnika (2001) dalje izhaja trikrat letno: aprila, avgusta in decembra
Journal is published (since 2001) 3 times annually: April, August, December

Uredniki / Editors:

Anton Kramberger, Univerza v Ljubljani (glavni in odgovorni urednik v odhajanju / editor in chief on leave)
Boštjan Šaver, Univerza v Ljubljani (recenzije knjig / books review, Editor on leave)
Monika Kalin Golob, Univerza v Ljubljani (jezik in družba / language and society)
Janez Jug, Univerza v Ljubljani (bibliografska obdelava / bibliographic analysis)

Vabljeni uredniki za tematski sklop / Guest Editors for thematic parts:

Alenka Švab, Univerza v Ljubljani, Univerza na Primorskem
Valentina Hlebec, Univerza v Ljubljani

Uredniški odbor / Editorial Board:

Nevenka Černigoj Sadar, Univerza v Ljubljani (v odhajanju)
Andrej Fištravec, Univerza v Mariboru
Sergej Flere, Univerza v Mariboru
Maca Jogan, Univerza v Ljubljani (v odhajanju)
Drago Kos, Univerza v Ljubljani (v odhajanju)
Tomaž Krpič, Univerza v Ljubljani (v odhajanju)
Franc Mali, Univerza v Ljubljani
Miroslav Stanojevič, Univerza v Ljubljani (v odhajanju)
Ivan Svetlik, Univerza v Ljubljani
Martina Trbanc, Univerza v Ljubljani (v odhajanju)
Boštjan Zalar, Univerza v Ljubljani (v odhajanju)

Pridruženi svetovalni uredniki / Associate Advisory Editors:

Harry B. G. Ganzeboom, Free University, Amsterdam
Sue Lewis, The Manchester Metropolitan University
Thomas Luckmann, University of Konstanz
Ilija Srubar, University of Erlangen
Loic Wacquant, University of California - Berkeley, Collège de France
Zlatko Skrbiš, University of Queensland

Oblikovanje naslovnice: Amir Muratović

Prelom: Polona Meseč - Kurdija

Tisk: Birografika BORI, Ljubljana

Naklada: 400 izvodov

Naslovi / Addresses: Družboslovne razprave, Fakulteta za družbene vede,
pp. / p.o.box 2547, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
tel: (+386) (1) 5805-200 (tajnica / secretary) in 5805-218 (urednik / editor); fax: 5805-213
urednikov e-naslov / editor's email: anton.kramberger@uni-lj.si (v odhajanju / on leave)
spletni naslov / internet: <http://odkw.fdv.uni-lj.si/revijadr/>

Revijo financirajo / Financed by: naročniki, sofinancerji (FDV, Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport) in donatorji ter sponzorji. Člani Slovenskega sociološkega društva s plačilom letne članarine 10.000 SIT avtomatsko postanejo tudi naročniki revije. Enoletna naročnina revije za nečlane SSD pa je: institucije 10.000 SIT, za posameznike 8.000 SIT, za študente 4.000 SIT. Plačilo nakažete na transakcijski račun društva (NLB): 02031-0011253168, sklic 01.

Kazalo

Urednikov uvod: od človeka do državljana in nazaj	
Anton Kramberger	7

ČLANKI

Omrežje slovenske ekonomske elite	
Ali H. Žerdin	11
Slovenski dijaki o politiki in o ženskah v politiki	
Vesna Truden Zupančič	29
Od brezpogojne k pogojevani državi blaginje – spremembe znotraj koncepta državljanstva	
Anja Kopač	51
Večrazsežnostne lestvice in vplivi konteksta na odgovore v družboslovnih anketnih raziskavah	
Samo Uhan, Mitja Hafner Fink	65
Komisija za resnico in pričevanje Rigoberte Menchú Tum v antropološki presoji	
Gašper Kralj	85

TEMATSKI SKLOP: "VSAKDANJE ŽIVLJENJE GEJEV IN LEZBIJK« (ur. Alenka Švab)

Od tabuizacije do privatizacije homoseksualnosti (uvodnik)	
Alenka Švab	103
Istospolno usmerjeni: metodologija raziskovanja skritih populacij	
Barbara Neža Brečko	107
Razkritje homoseksualne identitete	
Roman Kuhar	119
Sprejeti med prijatelji, zavrtnjeni v družbi – istospolna partnerstva v Sloveniji	
Alenka Švab	139
Lezbične in gejevske družine v Sloveniji: implikacije za socialno delo	
Mojca Urek	155

**Začaran krog diskriminacije: od moralne diskreditacije
homoseksualnosti do neenakosti gejev in lezbijk
pred zakonom - in nazaj**

Metka Mencin Čeplak175

TEMATSKI SKLOP: "SOCIALNA OPORA STAREJŠIH LJUDI«

(ur. Valentina Hlebec)

**Med korenčkom in palico sekundarne analize podatkov
o socialnih omrežjih**

Valentina Hlebec in Tina Kogovšek189

Starostniki in njihova vpetost v sosedska omrežja

Maša Filipovič, Tina Kogovšek, Valentina Hlebec205

**Družbene spremembe, travmatične emocije
in emocionalna opora**

Zdenka Šadl223

**Izobraževanje – možni dejavnik krepitve moči
in vpliva starejših odraslih**

Sonja Kump, Sabina Jelenc Krašovec243

**Socialno omrežje kot okvir upravljanja s kakovostjo življenja
in spremembe v Sloveniji med letoma 1987 in 2002**

Srna Mandič in Valentina Hlebec263

JEZIK IN DRUŽBA

(ur. Monika Kalin Golob)

Med novinarskim stilom in etiko: senzacionalizem brez meja

Monika Kalin Golob, Melita Poler Kovačič289

RECENZIJE KNJIG

(ur. Lucija Mulej, Dejan Jontes, Boštjan Šaver)

Patrick Doreian, Vladimir Batagelj, Anuška Ferligoj:

Generalized Blockmodeling. Cambridge, New York: Cambridge University Press,
zbirka Structural Analysis in the Social Science, 2005

(Mojca Vizjak Pavšič)307

Frane Adam, Matej Makarovič, Borut Rončević, Matevž Tomšič:

The Challenges of Sustained Development: The Role of Socio-Cultural Factors
in East-Central Europe. Budapest, New York: Central European
University Press, 2005

(Urban Vehovar)309

Herbert Marcuse: Um in revolucija – Hegel in nastanek teorije družbe Ljubljana: Studia Humanitatis, 2004 prevod Zdenka Erbežnik, Božidar Debenjak, spremna beseda Pavel Zgaga (<i>Boštjan Šaver</i>)	311
Hagen Schulze: Država in nacija v evropski zgodovini. Ljubljana: Založba /*cf, Modra zbirka – Delajmo Evropo, 2003 prevod Alenka Mercina (<i>Ksenija Šabec</i>)	313
Majda Hrženjak: Simbolno – Izbrana poglavja iz francoskega strukturalizma. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Scripta, 2002 (<i>Maruša Pušnik</i>)	315
Manca Košir: Surovi čas medijev. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Media, 2003 (<i>Ilija Tomanič Trivundža</i>)	317
Aleš Debeljak: Lanski sneg – eseji o kulturi in tranziciji. Maribor: Aristej, zbirka Dialogi, 2002 in Miran Štuhec: Slovenska esejistika v drugi polovici dvajsetega stoletja. Ljubljana: Slovenska matica, 2003 (<i>Boštjan Šaver</i>)	319
Mitja Velikonja: Mitografije sedanjosti – Študije primerov sodobnih političnih mitologij. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Scripta, 2003 (<i>Gregor Starc</i>)	321
Cirila Toplak: Združene države Evrope – Zgodovina evropske ideje. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Politični procesi in inštitucije, 2003 in Aleš Debeljak: Evropa brez Evropejcev. Ljubljana: Sophia, zbirka Spekter, 2004 (<i>Ksenija Šabec</i>)	323
Božo Repe: Rdeča Slovenija – tokovi in obrazi iz obdobja socializma. Ljubljana: Sophia, zbirka Spekter, 2003 in Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo 1943/1945 – ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana: Slovenska matica, 2003 (<i>Boštjan Šaver</i>)	326
Leszek Kołakowski: Mini predavanja o maksizadevah. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2004 (<i>Andreja Vezovnik</i>)	328
Helen Davis: Understanding Stuart Hall. London: Sage, 2004 (<i>Dejan Jontes</i>)	331
Charles Sanders Peirce: Izbrani spisi o teoriji znaka in pomenu ter pragmaticizmu. Ljubljana: Krtina, 2004 (<i>Andrej Pinter</i>)	333

Paul Feyerabend: Proti metodi. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1999 (<i>Lucija Mulej</i>)	336
Jean Clottes in David Lewis-Williams: Šamani iz prazgodovine: trans in magija v okrašenih jamah. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2003 (<i>Lucija Mulej</i>)	339
Anton Žabkar: Marsova dediščina - Metode in smeri razvoja. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Varnostne študije, 2004 (<i>Vladimir Prebilič</i>)	341
Michel Vovelle: Ideologije in mentalitete. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003 (<i>Tonja Zadnik</i>)	344
Edward F. Edinger: Jaz in arhetip - Individuacija in religijska funkcija psihe. Ljubljana: Študentska založba, Zbirka Claritas, 2004 (<i>Živa Vidic Licul</i>)	346
Novosti na knjižnem trgu, namenjene recenziji (do avgusta 2005)	348

STROKA

Poročilo predsednika o delu Slovenskega sociološkega društva v obdobju 2001-2004

Anton Kramberger.....	353
-----------------------	-----

ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	365
--	------------

Urednikov uvod: od človeka do državljana in nazaj

Z dvojno številko, ki je pred vami, zaključujemo letošnji XXI. letnik izhajanja revije, sam pa s to številko zaključujem svoje šestletno urednikovanje reviji. V tem času smo objavili kar lepo število zanimivih člankov, posegli smo na mnoga aktualna področja, kamor seže naš sociološki pogled, med njimi so številna nova, mejna interdisciplinarna področja, zlasti tista, ki lezejo proti politični sociologiji, informatičnim vedam, antropologiji in kulturnim študijam. Uredniki in recenzenti smo v nastajanju številke sodelovali z mnogimi avtorji doma in iz tujine, zlasti z mlajšimi, ki v teh, predvsem v mednarodni tisk usmerjenih eho-časih, še želijo, hočejo ali celo morajo objavljati v nacionalnih revijah. Naše delo in delo naših predhodnikov je v celoti na razpolago naši ožji javnosti in vsem drugim tudi preko arhiva vseh objav, dostopnega na spletnih straneh revije (vse številke in vsi članki od leta 1984 dalje). Če mirno premislim vse skupaj, menim, da zapuščamo kar dobro dediščina naslednjima urednikoma, Ivanu Berniku in Brini Malnarjevi. Med drugim smo v tem času postali zelo občutljivi na navidezno dilemo, ki jo prinaša evforični globalizem, s svojimi definicijami o malopridnih režimih vred - ali je človek še vedno pomembnejši od države. Seveda je! - kljub temu, da šele državljanstvo daje nekaj več človekovih pravic. Toda bojmo se časov, ljudi in okolij, kjer radi naduto trdijo, da je človek brez države in državljanstva - nič. Takšen napuh samo kaže, da so ti, ki to izjavljajo, brez sistemov, brez mahanja z osebno izkaznico ali pasošem - komajda še ljudje. Če nam ta napuh uide v stroko, v sociologijo, lahko od nje ostane samo še instrumentaliziran kupček socialnoinženirskih javnih pooblastil, najbolj zanimivih za ministre in njihove finančnike. Kaj dosti to ni, prav res.

V tej številki objavljamo skupaj 18 člankov, 17 jih je znanstvenih, 1 pa strokoven (Poročilo predsednika o delu Slovenskega sociološkega društva 2001-2004). Poleg tega je objavljenih še 17 knjižnih recenzij, ki jih je do sedaj nadvse uspešno urejal Boštjan Šaver, zdaj pa predaja to pikolovsko - za avtorje knjig in za založbe nadvse pomembno - delo v roke Dejanu Jontesu in Luciji Mulej.

Prvih pet člankov je iz sprotnega priliva, ki ga pošiljajo avtorji uredništvu individualno. V prvem članku Ali H. Žerdin, ugledni novinar Mladine, z analizo omrežij prikaže dejansko strukturo stikov in formalnih odnosov medsebojnega nadziranja direktorjev slovenske ekonomske elite na dan volitev v letu 2004; ugotavlja, da je bil vpliv politike na ekonomijo v Sloveniji velik in se sprašuje, ali bo tako tudi naprej. V drugem članku Vesna Truden Zupančič sporoča, da so med slovenskimi dijaki, torej v mlajši odrasli populaciji, še vedno dokaj močni stereotipi o (neprimerni) vlogi žensk v politiki, čeprav je na splošni ravni vtis lahko drugačen. V tretjem članku avtorica Anja Kopač pregledno piše o glavnih dilemah sodobne države blaginje, torej o obrisih tiste medijske razprave, v kateri se vse bolj srečujejo strokovnjaki, politiki in ljudstvo. Sledi članek dveh avtorjev, Sama Uhana in Mitje Hafner Finka, ki modelirata učinke faktorjev, ki bi lahko vplivali na odgovore v anketah. Zadnji članek uvodnega dela predstavlja antropološko naravnano

prispevek Gašperja Kralja o raznih resnicah in njihovih učinkih, ki obkrožajo (spomin na) režimsko nasilje nad prebivalstvom v Gvatemali.

V prvem tematskem sklopu z naslovom »Vsakdanje življenje gejev in lezbijk« je nanižanih šest člankov. V bistvu si štejem v čast, da lahko v naši reviji objavimo rezultate tako zanimivega, pionirsko pomembnega raziskovanja, ki se dotika aktualne teme. Zaradi mnogih stereotipov, s katerimi živimo, pa občutljive populacije, je tudi sistematskih raziskav te vrste malo. Sklop je uredila Alenka Švab, za kar ji gre vsa uredniška zahvala, napisala je tudi uvodnik, medtem ko metodološke informacije o raziskavi prinaša članek Barbare N. Brečko. O težavah, ki spremljajo razkritje homoseksualne identite, govorita dva članka (Roman Kuhar, Alenka Švab), o družinski problematiki istospolnih skupnosti, tudi z vidika socialnega dela, piše Mojca Urek, medtem ko razgreto javno razpravljanje, kjer uvajanje zakonodaje s tega področja obkrožajo diskreditacije, z veliko občutka piše Metka Mencin Čaplak.

V drugem tematskem sklopu z naslovom »Socialna opora starejših ljudi« zaidemo na vse važnejše področje družboslovja, populacijsko staranja prebivalstva (malo rojstev) in skrb za ostarele ljudi. Ta problematika je v zaodrju ekonomije in politike najpomembnejša socialna (sociološka) tema celotne Evrope, ki jo ne le na zahodu, ampak tudi na vzhodu (Rusija idr. dežele daljnega evropskega vzhoda) pretresa močna demografska tranzicija. Težko si predstavljamo vse posledice, pa vendar, nekaj jih že živimo. Avtorice tega sklopa so svojo pozornost namenile vprašanjem o kakovosti bivanja starejših, terenske informacije o ciljni populaciji pa so sistematično zbrale in uredile s sekundarno analizo dostopnih podatkov o socialnih vezeh starejših oseb. Uvodni članek sta napisali Valentina Hlebec in Tina Kogovšek, za naslednji članek - o orisu sosedskih omrežij starostnikov - se jima je pridružila še Maša Filipovič. V tretjem članku Zdenka Šadl vnese širši teoretski razmislek o pomembnosti čustvene opore starejšim. V naslednjem članku Sonja Kump in Sabina Jelenc Krašovec opogumljata starejše ljudi, da bi svoje življenje okrepili tudi z izobraževanjem. V zadnjem članku avtorici Srna Mandič in Valentina Hlebec naredita pomemben znanstveni povzetek tematike: na osnovi raziskav primerjata mere kakovosti življenja v Sloveniji leta 1987 in leta 2002, s posebnim poslušom za spremembe v socialnih omrežjih ljudi.

Poslednji znanstveni članek v tej številki se pojavlja v rubriki Jezik in družba. Avtorici Monika Kalin Golob in Melita Poler Kovačič se tokrat lotevata etične problematike v slovenskem novinarstvu, ki ga vse bolj zanaša v senzacionalizmu. In strumno zaključita – kar preveč je že dušebrižnikov, ki menijo, da je njuna kritika tega pojava v slovenskem periodičnem tisku preuranjena.

Tako, ena uredniška epizoda je za nami. Hvala vsem, sourednikom, članom uredniškega odbora, pa avtorjem, recenzentom in seveda bralcem - ki ste sodelovali z menoj in z nami. Bilo je zanimivo in prijetno, morda včasih naporno, ker so sistemski viri (tržni pa tudi) za takšne podvige že nekam redki. Drage bralke in bralci, kolegice, kolegi: osebne in inštitucionalne vloge v reviji ostajajo iste, le ljudje se zamenjajo. Berite nas še naprej z veseljem, pa pišite tudi - ker je kaj pisati!

*Anton Kramberger,
glavni urednik (v odhajanju)*

ČLANKI

Omrežje slovenske ekonomske elite

POVZETEK: V članku rekonstruiramo omrežje slovenske ekonomske elite na dan oktobrskih volitev leta 2004. Osebe v omrežju so povezane prek direktorskih in nadzornih funkcij. V izračunih lastnosti omrežja nas zanimajo različne mere središčnosti oseb. Tiste mere, ki detektirajo vpliv oseb, kažejo, da središčne položaje zasedajo osebe, ki jih je na položaj postavila vlada. Mera, ki detektira prestiž, prejeto zaupanje oseb, kaže, da je med direktorji z visoko mero prestiža nadpovprečno veliko članov Foruma 21 (koordinira ga nekdanji predsednik Kučan). Rezultati analize kažejo, da ima logika rekrutacije v slovensko ekonomsko elito globoke politične korenine.

KLJUČNE BESEDE: elite, Slovenija, analiza socialnih omrežij, Pajek

1. Ideja: rekonstrukcija omrežja slovenske ekonomske elite

Omrežje ekonomske elite, ki obstaja v Sloveniji, je predmet številnih špekulacij in redkih analiz. Ob poskusu rekonstrukcije slovenske ekonomske elite smo izhajali iz ambicije, da rekonstruiramo *popolno omrežje*, torej omrežje, v katerem so lahko teoretično vse enote, v našem primeru osebe, prek posrednikov povezane z ostalimi enotami. Ob rekonstrukciji relacij, vzpostavljenih v omrežju, smo sklenili uporabiti čim manj arbitraren kriterij. Najbolj primeren se je zdel kriterij povezanosti direktorskih in nadzornih funkcij, ki jih zasedajo osebe. Kriterij povezanosti direktorskih funkcij (angl. interlocking directorship) je ob preučevanju ameriške in britanske ekonomske elite uporabil Useem (Useem 1984), ko je sklenil rekonstruirati »notranji krog« ekonomske elite.

Kdaj pride do povezanosti direktorskih in nadzornih funkcij? Za potrebe naše analize bomo glede na nekoliko drugačno pravno ureditev, ki velja v Sloveniji, uporabili adaptirano definicijo, ki jo ponuja Mizruchi: »Povezanost direktorskih položajev nastopi, ko oseba, zaposlena v eni organizaciji, sedi v upravnem odboru (board of directors) druge organizacije« (Mizruchi 1996: 272). Glede na specifično slovensko ureditev smo navedeno definicijo deloma modificirali na naslednji način: povezanost nadzornih in direktorskih položajev nastopi, ko oseba, ki v določeni gospodarski družbi opravlja managersko funkcijo, sedi tudi v nadzornem svetu druge gospodarske družbe.

Ne moremo sicer trditi, da se omrežje, ki nastane ob povezovanju direktorskih in nadzornih funkcij, v celoti prekriva z omrežjem ekonomske elite, saj bi morali za rekonstrukcijo celotnega omrežja upoštevati še druge relacije – denimo politične povezave, sorodstvene vezi, prijateljske vezi ter, denimo, članstvo v prestižnih klubih. Trdimo pa lahko, da omrežje povezanih nadzornih in direktorskih funkcij v najpomembnejših

slovenskih gospodarskih družbah predstavlja nadvse pomemben, če ne celo najpomembnejši izsek omrežja ekonomske elite.

V tej analizi nas zanima, katere osebe v omrežju slovenske ekonomske elite zasedajo središčno mesto. Najbolj primerno se je zdelo, da kot točko časovnega preseka zajemanja podatkov vzamemo 3. oktober 2004, dan parlamentarnih volitev. Izhodiščna hipoteza naše analize namreč sloni na domnevi, da lahko politična elita pomembno vpliva na strukturo omrežja ekonomske elite.

2. Motivi in učinki povezav v ekonomski eliti

Zakaj prihaja do povezav med direktorskimi in nadzornimi funkcijami? Kakšni so učinki povezav? Smiselno je, če upoštevamo pet ravni analize. Prva raven zajema osebne motive posameznih managerjev, ki hkrati v drugih gospodarskih družbah opravljajo funkcijo nadzornikov. Druga raven zajema motive posameznih organizacij, podjetij. Tretja raven se ukvarja z interorganizacijskimi motivi in učinki, ki presegajo interese posamezne organizacije, podjetja. Četrta raven se osredotoča na motive ekonomske elite kot socialnega sloja. Peta raven analize se ukvarja z razmerjem med ekonomskim in političnim podsistemom, politično in ekonomsko elito.

2.1. Osebna raven

»Posamezniki se pridružijo nadzornemu svetu zaradi finančnih nadomestil, prestiža in stikov, ki se lahko izkažejo kot koristni pri zagotavljanju njihovih nadaljnjih zaposlitvenih priložnostih,« navaja Zajac (Zajac v Mizruchi 1996: 277).

Useem v svoji študiji »notranjega kroga«, ki analizira najbolj kohezivni del ekonomske elite, poudarja, da povezanost direktorskih in nadzornih funkcij vodilnim managerjem omogoča dober pregled nad dogajanjem v poslovnem okolju (»business scan«). »Ob tem, da managerji v nadzornih svetih opravljajo svoje formalne zadolžitve, med njihova najbolj pomembne pripomočke, da ostajajo obveščeni, spadajo njihovi osebni kontakti in neposredna prisotnost« (Useem 1984: 46).

2.2. Raven organizacije

Kljub temu, da je enota omrežja posameznik, ta posameznik nadzorno funkcijo v drugi gospodarski družbi opravlja zaradi vloge, ki jo opravlja v matičnem podjetju. Pri omrežju povezanih direktorskih in nadzornih funkcij gre torej za to, da so v omrežju vzpostavljene tudi povezave med organizacijami.

Najpogostejši motiv, da manager enega podjetja sedi v nadzornem svetu drugega podjetja, je povezan z izvajanjem lastniške funkcije. Organizacije, ki so pomembnejši institucionalni lastniki, si želijo zagotoviti vpliv v nadzornem svetu podjetja, ki je v njihovi (so)lasti.

Mizruchi povzema serijo ostalih hipotetičnih razlogov – v nadaljevanju predstavljamo tiste hipotetične razloge, ki so relevantni v slovenskem kontekstu.

Kooptacija: S tem, ko določena gospodarska družba v svoj nadzorni svet pritegne osebo iz managementa druge gospodarske družbe, skuša »kooptirati vire negotovosti iz okolja« (Mizruchi 1996: 274).

Prestíž: Ker sestava nadzornih svetov vpliva na ugled gospodarske družbe, je v interesu gospodarske družbe, da v nadzorni svet pritegne ugledne osebnost. »Ko se investitorji odločajo, ali naj investirajo v neko podjetje, upoštevajo vitalnost (strenght) podjetja in kvaliteto managementa« (Mizruchi 1996: 276).

2.3. Interorganizacijski motivi in učinki

Omrežje povezanih nadzornih in direktorskih funkcij je komunikacijski medij (glej Mizruchi 1996: 284). »(Omrežje) predstavlja mehanizem za razširjanje informacij in strategij, ki potencialno reproducirajo vlogo obstoječega managementa,« ugotavlja Davis (Davis 1991: 610). Omrežje lahko deluje kot medij razširjanja inovacij.

2.4. Družbena kohezija

Najbolj koheziven del omrežja predstavlja nekakšen »notranji krog« (inner circle), torej empirični ekvivalent tistega, čemur teorija pravi »ekonomska elita« ali »vladajoči razred« (Useem, 1984). Izhaja iz ocene, da se poslovno omrežje kot celota zelo redko odloča za kolektivno delovanje, s katerim bi se borilo za svoje politične interese, saj nima orodij, ki bi omogočala identifikacijo skupnih potreb, in instrumentov za doseganje konsenza o skupnih interesih. Po drugi strani pa »notranji krog« lahko preseže primanjkljaj, značilen za glavnino poslovnega omrežja. »(Notranji krog) ima na voljo interkorporacijske vezi in organizacijske potenciale, s katerimi lahko preseže ozke, lokalne interese posamične gospodarske družbe ali sektorja, in lahko ponudi bolj integrirano vizijo širših, dolgoročnih potreb biznisa« (Useem 1984: 59). »V primerjavi z gospodarskimi družbami, ki niso vključene v omrežje, bi morale biti to omrežje moči v ospredju korporativnega dostopa do vlade, političnih strank, neprofitnih institucij in medijev« (Useem 1984: 61)

Davis ugotavlja, da so direktorji, ki opravljajo funkcije v več nadzornih svetih, zaradi boljšega vpogleda v gospodarske razmere prej agenti korporativne elite kot razreda, ne pa zgolj agenti delničarjev določene gospodarske družbe (glej Davis 1991: 593).

2.5. Politični motiv

Dejstvo, da znaten del slovenske ekonomije ni v zasebni lasti, pač pa je bodisi v neposredni državni lasti¹ bodisi v (delni) lasti paradržavnih skladov (KAD, SOD), zahteva, da našete teorije dopolnimo z delovno hipotezo, ki jo bomo verificirali med empiričnim delom naloge: ekonomski sistem ni avtonomen, samoreguliran družbeni podsistem, pač pa je vezan na vpliv političnega podsistema. Zato v omrežju ekonomske elite središčno vlogo igrajo osebe, ki jih je na položaj postavila politična elita.

3. Enote omrežja, podatki o osebah, relacije

Ker je enota naše analize oseba, smo v prvi fazi raziskovanja v podatkovno bazo prominentnih oseb vnesli podatke o predsednikih uprav sto največjih slovenskih gospodarskih družb (z izjemo finančnih družb). Kot kriterij velikosti smo uporabili prihodke podjetij – podobno metodologijo uporabljajo primerljive raziskave (glej Scott 1985: 15). Kot vir podatkov smo uporabili dve lestvici Gospodarskega vestnika², ki gospodarske

družbe in poslovne skupine rangirata glede na njihove prihodke. V drugem koraku smo v podatkovno bazo vnesli podatke o članih nadzornih svetov teh gospodarskih družb. Ob tem smo morali rekonstruirati, kaj je matična služba teh članov nadzornih svetov: ali so morda vodilni uslužbenci drugih gospodarskih družb? V tretjem koraku zajemanja podatkov smo v podatkovno bazo vnesli še podatke o predsednikih uprav in članih nadzornih svetov bank, zavarovalnic in drugih finančnih gospodarskih družb.

Scott ob zbiranju podatkov sugerira dva možna pristopa (glej Scott 2000: 55). Prve- mu pravi pozicijski pristop. V podatkovno bazo so uvrščene le tiste enote, ki zasedajo vnaprej definirane položaje. »Raziskave poslovnih povezav (»business interlocks«) svojo pozornost pogosto osredotočijo na 'top 250' gospodarskih družb. Ta raziskovalna strategija temelji na predpostavki, da na točki med 250. in 251. podjetjem obstaja naravna meja med velikimi in srednje velikimi podjetji. Seveda pa lahko mejo le redko zarišemo s tolikšno natančnostjo« (Scott 2000: 55).

Drugi pristop je pristop glede na reputacijo, sloves (»reputational approach«) (glej Scott 2000: 56). V tem primeru moramo v relacijsko bazo vnesti tudi podatke o tistih osebah, ki sicer ne izpolnjujejo formalnega pogoja, da sedijo v upravi »velike« gospodarske družbe, hkrati pa je iz razpoložljivih podatkov razvidno, da v omrežju vendarle igrajo pomembno vlogo.

Zato smo med zadnjim krogom zajemanja podatkov prej opisano podatkovno bazo dodatno zapolnili z dvema kategorijama oseb. Ob direktorjih največjih gospodarskih družb smo v podatkovno bazo uvrstili še imena tistih oseb iz srednjega managementa izbranih gospodarskih družb, ki kljub temu, da ne opravljajo direktorske funkcije, v kakšni drugi gospodarski družbi opravljajo funkcijo nadzornika. Hkrati pa smo v podatkovno bazo vnesli še imena tistih predsednikov uprav, ki v omrežju očitno igrajo pomembno vlogo, četudi njihovo podjetje po našem izhodiščnem viru informacij ne sodi med »velike« V podatkovno bazo smo, končno, vnesli še podatke o osebah, ki nadzirajo direktorje teh manjših gospodarskih družb.

3.1. Relacije med osebami v omrežju

Zakon o gospodarskih družbah (ZGD) je pravni temelj formalnih odnosov, ki obstajajo v slovenskih gospodarskih družbah. Za razumevanje razmerja med upravo in nadzornim svetom je ključnega pomena 250. člen ZGD, ki določa: »Člane uprave in predsednika imenuje nadzorni svet za dobo največ petih let z možnostjo neomejenega ponovnega imenovanja.«

»Nadzorni svet lahko odpokliče posameznega člana uprave oziroma predsednika:

- če huje krši obveznosti, ali
- če ni sposoben voditi poslov, ali
- če mu skupščina izreče nezaupnico, razen, če je nezaupnico izrekla iz očitno ne-utemeljenih razlogov, ali
- iz drugih ekonomsko-poslovnih razlogov (pomembnejše spremembe v strukturi delničarjev, reorganizacija, uvajanje novih proizvodov, večje spremembe dejavnosti in podobno)« (ZGD, člen 250).

Zakonsko pooblastilo, da nadzorni svet imenuje upravo ali jo pod določenimi pogoji razreši, je ključni vzvod oblasti, ki jo ima nadzorni svet v razmerju do uprave.

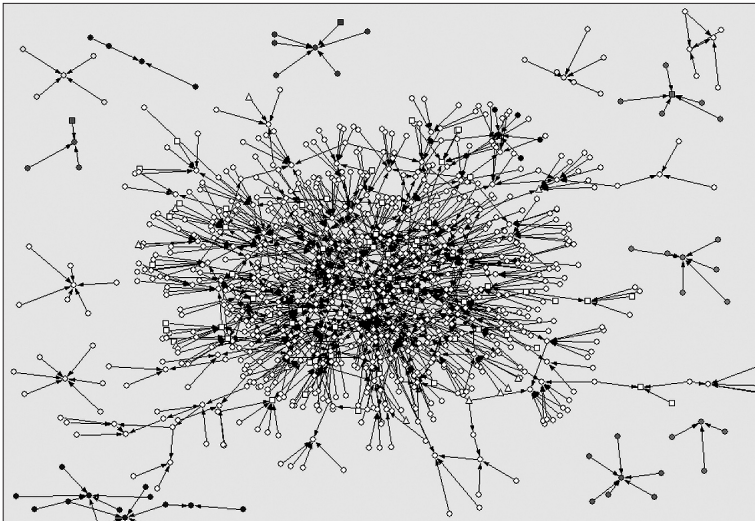
Veljavno normativno ureditev lahko prevedemo v sociološke kategorije: razmerje med nadzornim svetom in predsednikom uprave gospodarske družbe je *hierarhično razmerje*. Ker se bomo podatkov o omrežju povezanih direktorskih in nadzornih funkcij lotili z orodji, ki jih pozna analiza socialnih omrežij, je podatek, da je med nadzorniki in direktorji vzpostavljeno hierarhično razmerje, pomemben, saj omogoča, da določimo smer relacije.

Ker v omrežju nastopajo tudi osebe, ki zasedajo položaj v srednjem managementu, moramo opredeliti še relacijo, ki velja med direktorjem gospodarske družbe in osebami iz srednjega managementa. Razmerje med direktorjem in pripadnikom srednjega managementa je – tako kot razmerje med nadzorniki in direktorjem – hierarhično, torej usmerjeno.

4. Osnovni podatki o omrežju

V podatkovno bazo smo vnesli podatke o 195 gospodarskih družbah in 984 osebah, ki opravljajo funkcije v njihovih upravah ali nadzornih svetih. Podatke o tem omrežju smo obdelali s programom Pajek³. Ob obdelavi smo ugotovili, da so nekatera mikro omrežja ostala izolirana.

4.1. Identifikacija velike, šibko povezane komponente omrežja

Slika 1: Omrežje, sestavljeno iz 984 oseb (15 šibko povezanih komponent, od tega 1 velika)

Analiza socialnih omrežij pozna koncept *šibko povezane komponente*. V komponenti so vse enote prek posrednikov povezane z drugimi enotami, v šibko povezani komponenti pa so vse enote omrežja prek posrednikov povezane z drugimi enotami, vendar ob

tem smer relacije ni pomembna (glej de Nooy, Mrvar, Batagelj 2005: 68). V prvotnem omrežju smo identificirali eno veliko šibko povezano komponento ter štirinajst manjših komponent, ki niso povezane z veliko, šibko povezano komponento. Analizo smo nadaljevali na veliki šibko povezani komponenti, torej na sklenjenem omrežju, saj je mera središčnosti izoliranih komponent neznatna.

V sklenjenem omrežju velike šibko povezane komponente je 891 oseb. Hkrati je v to sklenjeno omrežje vključenih 178 gospodarskih družb⁴. Seznam gospodarskih družb, vključenih v sklenjeno omrežje, je v prilogi 1, seznam večjih podjetij, ki niso vključene v omrežje, pa je v prilogi 2.

Kakšne so značilnosti enot, ki nastopajo v sklenjenem omrežju? V sklenjenem omrežju nastopa 178 predsednikov uprav oz. direktorjev ter še 91 oseb, ki opravljajo bodisi funkcijo člana uprave bodisi funkcijo v srednjem managementu – praviloma gre za izvršne direktorje ali direktorje oddelkov.

Hkrati v tem sklenjenem omrežju nastopajo 803 enote (osebe), ki opravljajo funkcije članov nadzornih svetov. Tako je med 178 direktorji 90 takih, ki hkrati opravljajo tudi funkcije nadzornika v drugi gospodarski družbi (88 direktorjev iz sklenjenega omrežja torej ne opravlja nobene nadzorne funkcije), kar pomeni, da v sklenjenem omrežju 50.5 odstotkov direktorjev ob osnovni funkciji opravlja še funkcijo nadzornika.⁵

4.2. Stopnje – frekvenčna porazdelitev

Stopnja posamezne osebe nam pove, s kolikšnim številom drugih oseb v omrežju je ta povezana. Kakšna je frekvenčna porazdelitev stopenj identificiranega sklenjenega omrežja? Zanimajo nas *skupne stopnje*, torej število vhodnih in izhodnih povezav, ki imajo krajišče v določeni točki.

Iz frekvenčne porazdelitve je razvidno, da imata slabi dve tretjini oseb – natanko 550 - stopnjo ena. V tej skupini najdemo bodisi tiste člane nadzornih svetov, ki jih je tja izvolil svet delavcev, bodisi tiste člane nadzornih svetov, ki jih je imenovala skupščina lastnikov, vendar igrajo zgolj periferno vlogo. Slabi dve tretjini omrežja ekonomske elite torej igrata periferno vlogo. Ker imajo nadzorni sveti več članov, v skupini s stopnjo 1 ne najdemo predsednikov uprav in drugih predstavnikov managementa, pač pa zgolj periferne nadzornike.

Iz frekvenčne porazdelitve skupne stopnje lahko razberemo, da v omrežju bolj aktivno vlogo igra le manjši delež akterjev. Skupno stopnjo, ki znaša tri ali več, premore 27 odstotkov enot (oseb) v omrežju. Celotnemu delovnemu omrežju torej ne moremo pripisati atributa elitnosti. Zgolj ožji del analiziranega omrežja lahko identificiramo kot ekonomsko elito. Bolj sociološko rečeno, pa sistemska funkcija dvotretjinskega perifernega dela celotnega omrežja (slovenskih) ekonomskih elit ni zanemarljiva, čeprav je na videz zgolj legitimizacijska in proceduralna, da ne rečemo vajeniška in ritualna. Namreč, z vidika notranjega kroga elite je ravno periferni, podporni del omrežja pomemben segment elitne reprodukcije. Predstavlja širše kadrovske zaledje za njeno obnavljanje, pri čemer bolj središčne osebe sproti preverjajo ('skenirajo' - Useem) vedenje 'kandidatov' in njihov potencial za uspešno delo v ožji eliti.

Tabela 1: Frekvenčna porazdelitev skupne stopnje

Skupna stopnja	frekvenca	Odstotek
23	1	0.11
22	1	0.11
19	1	0.11
17	1	0.11
16	3	0.33
15	4	0.44
14	1	0.11
13	2	0.22
12	7	0.78
11	4	0.44
10	11	1.23
9	13	1.45
8	10	1.12
7	18	2.02
6	45	5.05
5	27	3.03
4	37	4.15
3	53	5.94
2	102	11.44
1	550	61.72

5. Mere središčnosti oseb v omrežju

Zanima nas, katere enote (osebe) v sklenjenem omrežju zasedajo središčno mesto. Ko gre za pojem središčnosti, ni pomembno zgolj to, da je določena oseba povezana s čim več drugimi osebami, pač pa je pomembno tudi, ali tudi te druge osebe v omrežju igrajo aktivno vlogo. Zato bomo pojem središčnosti obdelali iz več vidikov.

5.1. Središčnost oseb glede na dostopnost – izhodne povezave

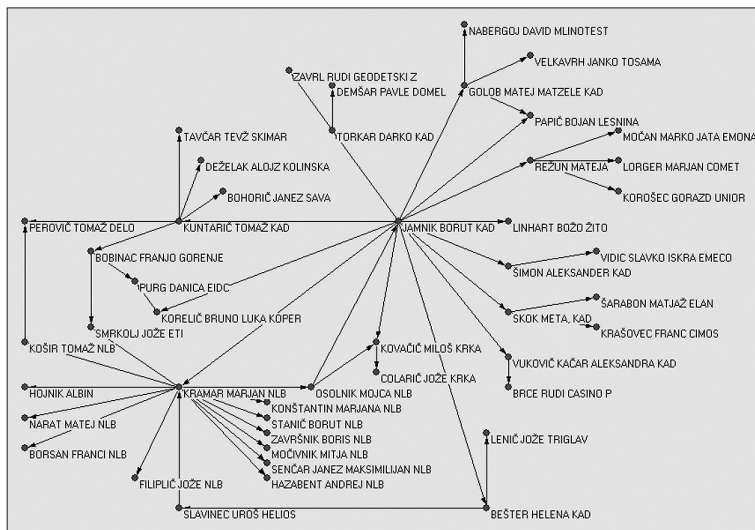
Ena najbolj kompleksnih mer središčnosti je središčnost glede na dostopnost (angl. closeness centrality). Mera središčnosti glede na dostopnost določene točke (osebe) je enaka količniku števila vseh ostalih dostopnih točk in vsote vseh razdalj – vsaka relacija predstavlja eno enoto razdalje - med določeno točko in vsemi ostalimi točkami (de Nooy, Mrvar, Batagelj 2005: 127). Ta mera upošteva relativni položaj določenega akterja do drugih oseb v celotnem omrežju. Bližje kot je akter ostalim enotam, višja je njegova mera središčnosti glede na dostopnost.

Ker so relacije v našem omrežju hierarhične, lahko na začetku izhajamo iz splošne predpostavke, da imajo direktorji, ki nadzirajo poslovanje (v našem primeru polovica vseh) čim večjega števila drugih direktorjev, večji vpliv. Upoštevamo torej le izhodne povezave: koliko ljudi nekdo nadzira.

Tabela 2: Središčnost glede na dostopnost do drugih oseb – izhodne povezave (urejeno padajoče)

	IZHODNA DOSTOPNOST	PRIIMEK, IME	MATIČNA GOSPODARSKA DRUŽBA	Kje osebno ta človek opravlja funkcijo nadzornika?
1	0.0584820	JAMNIK BORUT	KAD	Luka Koper, NLB, Krka, Žito, Lesnina
2	0.0568379	BIZJAK GORAN	CASINO PORTOROŽ	SOD, Sava, Zavarovalnica Triglav
3	0.0540865	KUŠAR IGOR	SOD	Gorenje, Pozavarovalnica Sava, NLB, Merkur
4	0.0519681	SLAVINEC UROŠ	HELIOS	NLB, Petrol, Pozavarovalnica Sava, Triglav steber 1
5	0.0506687	BRANKOVIČ GORAN		SOD, Slovenijales, Terme Čatež, Paloma, Kovinoplastika Lož
6	0.0498332	KRAMAR MARJAN	NLB	Eti
7	0.0485281	KALUŽA MIRKO		KAD, Pivovarna Laško, Trimo, Iskra Avtoelektrika, IEDC
8	0.0482476	BEŠTER HELENA	KAD	Helios, Zavarovalnica Triglav
9	0.0470709	LENIČ JOŽE	ZAVAROVALNICA TRIGLAV	Triglav DZU, Intereuropa
10	0.0469318	SOMRAK MARJAN		SOD, Mercator

Če govorimo o vplivu oseb z vidika dostopnosti do drugih oz. nadzora nad drugimi, ugotovimo, da so na vrhu te lestvice (prva desetina oseb) ljudje iz nadzornih svetov in uprav dveh paradržavnih skladov (KAD in SOD), napol državne Nove Ljubljanske banke, državne Zavarovalnice Triglav ter družbe Helios⁶. Tudi če pogledamo osebe s širše lestvice petdesetih najvišje uvrščenih (glej podrobnosti v Žerdin 2005: 66), ugotovimo, da glavnino take lestvice tudi predstavljajo osebe, ki so (tako ali drugače) povezane z akterji iz KAD-a, SOD-a, NLB ter Zavarovalnice Triglav. To pomeni, da središčne položaje v tistem delu omrežja, ki ima vpliv, opravljajo osebe, ki jih je na položaj postavila vlada oz. vladajoča koalicija. Vlada namreč imenuje člane nadzornih svetov KAD-a in SOD-a, odločilen vpliv pa ima tudi pri imenovanju nadzornikov NLB ter Zavarovalnice Triglav.

Slika 2: Borut Jamnik, lokalno omrežje, 2-sosednje, izhodne povezave

Ker je središčnost glede na dostopnost (izhodne povezave), najboljša mera vpliva v omrežju, si velja na sliki natančneje pogledati, kakšne vzvode oblasti je imela na voljo najvišje uvrščena oseba, Borut Jamnik, oktobra 2004 predsednik uprave Kapitalske družbe (KAD)⁷. Jamnik je pred prihodom na položaj predsednika uprave KAD-a služboval na agenciji za trg vrednostnih papirjev, vodil je oddelek za analize na KAD-u, bil je član uprave KAD-a ter nekaj mesecev član uprave HIT-a. Na volitvah ni nikoli kandidiral, tako da imajo namigi o njegovem strankarskem predznaku zgolj status špekulacije. Če sodimo po osebni biografiji, je Jamnik predvsem izvedenec, ki je do vplivnega položaja v obravnavanem omrežju prišel prek služb v državni administraciji ter v KAD-u.

5.2. Središčnost oseb glede na dostopnost – vhodne povezave

Mera središčnosti glede na dostopnost, ko gre za vhodne povezave (torej koliko prominentnih ljudi iz elitnega omrežja nadzira neko osebo), v elitnem omrežju ne govori toliko o podrejenosti, ampak je morda najboljša mera prestiža, prejetega zaupanja, saj kaže, katere predsednike uprav nadzirajo osebe, ki tudi sicer v elitnem omrežju igrajo aktivno in vplivno vlogo.

Na vrhu lestvice, na kateri so osebe rangirane po središčnosti glede na dostopnost (vhodne povezave), je predsednik uprave Pokojninskih družb A. To dejstvo lahko po eni strani pojasnimo s podatkom, da je nadzorni svet Pokojninske družbe A zelo številčen, saj šteje 19 članov. Po drugi strani pa lahko prestižni položaj, ki ga zaseda Peter Filipič, pojasnimo tudi z biografskimi razlogi. Peter Filipič je namreč do konca leta 1996 vodil Kapitalski sklad, današnje Kapitalsko družbo. Natančneje – Kapitalsko družbo je postavil na noge. Presek ekonomske elite, kakršnega ugotavljamo v tej analizi, kaže na izjemno vplivnost vodilnih predstavnikov Kapitalske družbe v omrežju ekonomske elite. Zdi

se torej, da je Filipič vpliv, ki ga je imel ob nastajanju omrežja, uspešno pretvoril tudi v prestiž.

Tabela 3: Središčnost glede na dostopnost s strani drugih oseb – vhodne povezave (urejeno padajoče)

	VHODNA DOSTOPNOST	PRIIMEK IME	GOSPODARSKA DRUŽBA
1	0.0876443	FILIPIČ PETER	POKOJNINSKA DRUŽBA A
2	0.0603833	BOHORIČ JANEZ	SAVA
3	0.0586631	KASTELIC JANKO	TRIGLAV DZU
4	0.0572823	KOVAČIČ MILOŠ	KRKA
5	0.0571600	JANKOVIČ ZORAN	MERCATOR
6	0.0549314	MOKROVIČ BORUT	TERME ČATEŽ
7	0.0548190	VELKAVRH PETER	TRIGLAV FD
8	0.0547315	PURG DANICA	EIDC
9	0.0533974	LENIČ JOŽE	ZAVAROVALNICA TRIGLAV
10	0.0531185	BENCIK DUŠAN	TERME 3000

Če podatki, ki merijo strukturni vpliv posameznih oseb, kažejo na premoč akterjev, ki jih je posredno ali neposredno postavila vlada (glej Tabela 1 in komentar v zvezi z njo), pa podatki o zaupanju, ki so ga deležni posamezni akterji, kažejo drugačno sliko. Z izjemo oseb, povezanih z državno Zavarovalnico Triglav, so na vrhu lestvice zaupanja ljudje iz gospodarskih družb, v katerih naj vlada ne bi imela ključnega vpliva.

Pogled na lestvico desetih najvišje uvrščenih akterjev razkrije še eno zanimivo podrobnost. Na lestvici središčnosti glede na dostopnost (vhodne povezave), ki naj bi bila mera prestiža oz. zaupanja, najdemo kar pet članov Foruma 21⁸. Podatek je pomenljiv, ker dokazuje, da lahko tudi to dimenzijo omrežja interpretiramo skozi politično prizmo. Le da v tem primeru ne gre za povezanost direktorjev z vladnimi krogi, pač pa za povezave direktorjev z nekdanjim predsednikom republike Kučanom.

5.3. Središčnost oseb glede na dostopnost, ne glede na smer povezave

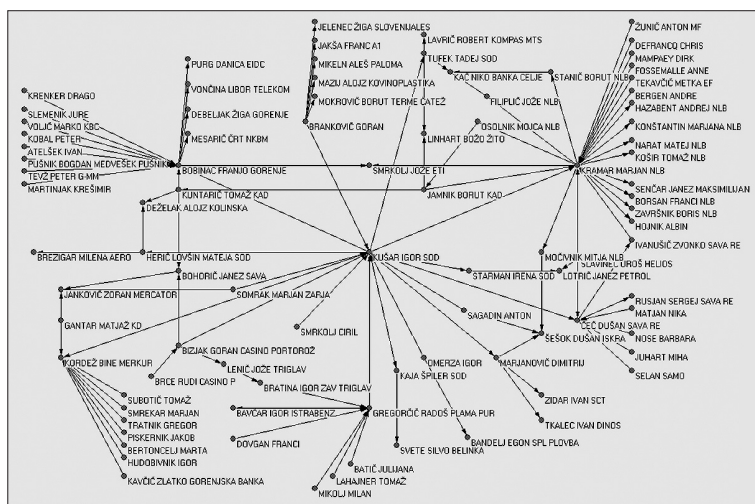
V dosednji predstavitvi rezultatov smo elitne pozicije razdelili na dve skupini: na tiste z vplivom ter na tiste, ki so deležni zaupanja. Obe skupini pa lahko združimo v eno samo, ki opisuje središčnost glede na dostopnost, vendar ob tem ne upoštevamo smeri povezav. Ne zanima nas torej, ali posamezen akter zaseda elitno pozicijo zaradi vpliva ali zaradi zaupanja/prestiža, ki ga je deležen s strani pripadnikov elitnega omrežja, pač pa nas zanima zgolj to, kako središčno pozicijo zaseda v tem omrežju - glede na dostopnost. Gre torej za nekakšno sintetično mero središčnosti in za presečno množico obeh skupin elitnih pozicij. Povedano drugače: gre za lestvico tistih akterjev, ki imajo hkrati velik realni vpliv in so ob tem deležni velikega realnega zaupanja oz. prestiža.

Tabela 4: Mera središčnosti glede na dostopnost ne glede na smer povezave

	SKUPNA STOPNJA	PRIIMEK IME	GOSPODARSKA DRUŽBA
1	0.2409312	KUŠAR IGOR	SOD
2	0.2407357	BOHORIČ JANEZ	SAVA
3	0.2361996	KRAMAR MARJAN	NLB
4	0.2360743	FILIPČ PETER	POKOJNINSKA DRUŽBA A
5	0.2360117	KASTELIC JANKO	TRIGLAV DZU
6	0.2320730	BOBINAC FRANJO	GORENJE
7	0.2320730	KUNTARIČ TOMAŽ	KAD
8	0.2319520	JAMNIK BORUT	KAD
9	0.2250885	SLAVINEC UROŠ	HELIOS
10	0.2240121	LENIČ JOŽE	ZAVAROVALNICA TRIGLAV

Za razliko od prejšnjih lestvic, ki merita vpliv in zaupanje, na pričujoči lestvici nastopajo tako akterji, ki so elitno pozicijo dosegli zaradi neposrednega ali posrednega vpliva vlade, kot tudi akterji, pri katerih vpliv države (neposredno) ne igra osrednje vloge.

Davis ugotavlja, da večja tovrstna središčnost gospodarski družbi zagotavlja *socialni kapital*, saj zagotavlja boljši dostop do informacij, ki potujejo po omrežju. »Z vzdrževanjem vezi z večjim številom drugih organizacij so gospodarske družbe z večjo mero središčnosti sposobne hitreje zaznati spremembe v okolju in nanje odgovoriti« (Davis 1991: 592).

Slika 3: Igor Kušar, 2-sosedje, vhodne in izhodne povezave

Kušarjeva središčna vloga v omrežju, če ne upoštevamo smeri povezav, je po eni strani rezultat dejstva, da je igrala večina članov upravnega odbora SOD-a v omrežju ekonomske elite zelo aktivno vlogo. Hkrati pa je aktivno vlogo v tem omrežju igral tudi sam Kušar. Sicer pa v Kušarjevi biografiji lahko zasledimo, da je bil, med drugim, direktor agencije za trg vrednostnih papirjev (1995 – 1997) in državni sekretar na ministrstvu za finance (2001-2002), kjer je služboval kot desna roka finančnega ministra in kasnejšega predsednika vlade Antona Ropa. Med letoma 1997 in 2001 je služboval kot član uprave Leka

6. Sklepne ugotovitve

Ko gre za mero vpliva in splošno mero središčnosti določene točke (osebe) v omrežju, najdemo pomembne skupne imenovalce. Na teh dveh lestvicah ključno vlogo igrajo osebe iz tistih gospodarskih družb, ki jih posredno ali neposredno nadzirata vlada oz. vladajoča koalicija. Zgolj na lestvici prejetega zaupanja najvišja mesta zasedajo osebe iz tistih gospodarskih družb, ki niso pod neposrednim nadzorom vladajoče koalicije. Dve od treh najbolj kompleksnih mer središčnosti (glej Tabelo 1 in Tabelo 3) torej nazorno pokažeta, da je ekonomski podsistem podrejen formalnemu političnemu podsistemu. Ob meri prejetega zaupanja (glej Tabelo 2) pa lahko ugotovimo, da na vrhu lestvice prevladujejo osebe, povezane s Forumom 21, društvom, ki ga je soustanovil nekdanji predsednik republike Kučan.

Glede na zanimivo polemiko, ki je pred leti potekala v slovenski sociološki skupnosti in se je ukvarjala z vprašanjem, kaj nam pripovedujejo 'relativno visoke' stopnje reprodukcije slovenske ekonomske elite (glej Adam, 1999, 2000, Kramberger, 1999, 2000, Rus in Iglič, 2000), lahko kot skromno pripombo k polemiki dodamo nekaj naših ugotovitev. Rezultati naše analize kažejo predvsem to, da se tudi v letu 2004 reproducira prejšnja logika rekrutacije v ekonomsko elito. Logika rekrutacije na vrh lestvic vpliva je izrazito politična.

Zastavlja se vprašanje, kaj je razlog za takšno stanje. Bernik v analizi socialistične družbe kot »obmoderne družbe« ugotavlja, da je »centralnost političnega sistema (...) osrednji problem celotnega družbenega sistema oziroma osrednji vir protislovij.« (Bernik 1989: 37) Če naj bi bila za modernizirane družbe značilna visoka stopnja avtonomije posameznih podsistemov z izrazito funkcionalno diferenciacijo, je za socializem kot »obmoderno družbo« značilna hierarhična podrejenost ekonomskega podsistema političnemu podsistemu. Rezultati naše analize kažejo, da se najbolj vplivne osebe omrežja tudi poldrugo desetletje po koncu socializma rekrutira po logiki, značilni za »obmoderne« socializem. Podatke, ki kažejo na prevlado političnega podsistema, lahko razumemo kot indikator počasne modernizacije slovenske družbe.

Kako se sploh lahko reproducira logika (politične) rekrutacije na središčne položaje omrežja v Sloveniji? Prvič, znaten del slovenskega gospodarstva še ni privatiziran (le nekdanja družbena lastnina je končno razumljivo titulirana, bodisi kot zasebna bodisi kot državna), skrbnik tega neprivatiziranega gospodarskega premoženja pa so praviloma vlada ali paradržavni skladi, ki so pod vladnim nadzorom. Drugič, opozorimo lahko na

določbe zakona o prevzemih, ki paradržavnim skladom dajejo poseben položaj. Zakon o prevzemih namreč določa, da morajo osebe, če »skupno delujejo pri uresničevanju glasovalne pravice« (Zakon o prevzemih, Uradni list št. 47/1997, člen 60), v primeru, ko vsota njihovega lastniškega deleža dosega 25 odstotkov, objaviti prevzemno ponudbo. Posebna empirična študija bi najverjetneje dokazala, da KAD in SOD ob uresničevanju glasovalne pravice res nastopata usklajeno. Vendar jima ob tem ni potrebno objaviti prevzemne ponudbe, ker 80. člen zakona o prevzemih določa izjemo: pooblaščenim investicijskim družbam, KAD-u in SOD-u ni potrebno objaviti prevzemne ponudbe, dokler njihov lastniški delež ne doseže 40 odstotkov. Ob siceršnjem razpršenem lastništvu bi posebna analiza pokazala, da že lastniški delež, ki se giblje okoli 25 odstotkov, zagotavlja premoč KAD-a in SOD-a pri glasovanjih o sestavah nadzornega sveta.

Zastavlja se še eno vprašanje: ali je reprodukcija analitsko zaznane logike (politične) rekrutacije na središčne položaje omrežja ekonomske elite značilna zgolj za obdobje vladavine LDS ali pa gre za sistemsko logiko, ki je značilna za vsakršno vladajočo koalicijo? *Ad hoc* analiza dogodkov, ki so se odvijali po postavitvi nove vladajoče koalicije (npr. 'prodaja državnih naložb' 'našim domačim' kadrom pod tržno ceno, kar bi lahko ob morebitni nadaljnji prodaji navrglo velike zasebne koristi), nakazuje, da se politična logika rekrutacije izrazito reproducira. Vendar bi morali takšno delovno hipotezo preveriti s temeljitejšo analizo.

Zahvala

Osnova za ta članek je besedilo diplomske naloge Omrežje slovenske ekonomske elite. Zato tudi za ta članek dolgujem zahvalo mentorju Andreju Mrvarju in somentarju Andreju Rusu. Ob pripravi članka pa zahvalo dolgujem uredniku Družboslovnih razprav, Antonu Krambergerju.

Opombe

1. V večinski državni lasti so infrastrukturna podjetja (DARS, Telekom), energetska podjetja (Holding slovenskih elektrarn), distribucijska podjetja (Eles, Elektro Ljubljana ...), železarne, finančna podjetja (Zavarovalnica Triglav, NLB, NKBM), podjetja, ki se ukvarjajo z logistiko (Luka Koper, Slovenske železnice).
2. Gospodarski vestnik, 28. junij 2004, Največji po prihodkih, Gospodarski vestnik, 20. december 2004, 100 največjih poslovnih skupin.
3. Brezplačni program Pajek je za nekomercialne namene na voljo na spletnem naslovu <http://vlado.fmf.uni-lj.si/pub/networks/pajek/>
4. Zaradi odločitve, da bodo analizo nadaljevali na sklenjenem omrežju, je iz analize izpadla, med drugim, gospodarska družba Revoz, po vseh kriterijih ena največjih slovenskih gospodarskih družb. Nadzorniki Revoza namreč prihajajo predvsem iz francoskega podjetja Renault in niso povezani z ostalimi slovenskimi gospodarskimi družbami. Od večjih delniških družb je iz analize izpadla še, denimo, Kemofarmacija, Elektro Maribor, Vele in Vipap, Simobil, Elektro Gorenjska – za vse velja, da predsedniki uprav in nadzorniki teh gospodarskih družb niso vključeni v veliko šibko povezano komponento.

5. V nekaterih primerih funkcijo nadzornika opravljajo tudi direktorji družb z omejeno odgovornostjo ali direktorji delniških družb, pri katerih nismo identificirali njihovega nadzornega sveta.
6. Dejstvo, da se na vrhu lestvice pojavlja več oseb, povezanih z družbo Helios, predstavlja navidezno presenečenje, saj ostale osebe z vrha lestvice svoj vpliv črpajo iz dejstva, da zasedajo položaje, ki so posredno ali neposredno povezane s kadrovanjem vladajoče koalicije. Vendar je tudi vpliv Uroša Slavinca, predsednika uprave Heliosa, vezan na funkcije, ki so v neposredni ali posredni pristojnosti vlade. Slavinec je tako član nadzornih svetov NLB in pozavarovalnice Sava, hkrati pa je član nadzornega sveta enega od skladov, ki jih upravlja DZU Triglav. Le funkcija v naftni družbi Petrol ni v neposrednem območju vpliva vlade. Tudi uvrstitev Gorana Bizjaka, člana uprave Casinoja Portorož, se zdi presenetljiva. Dodati velja, da je vse pomembne funkcije prevzel v času, ko je bil državni podsekretar na ministrstvu za finance.
7. 3. februarja 2005 je Jamnik odstopil s položaja predsednika uprave KAD-a.
8. Člani Foruma 21 z vrha lestvice prestiža so Janez Bohorič, Miloš Kovačič, Zoran Jankovič, Danica Purg in Dušan Bencik.

Literatura

- Adam, Frane (1999): Ambivalentnost in neznosna lahkost tranzicije. Sobotna priloga Dela, 3. julij 1999.
- Adam, Frane, Tomšič, Matevž (2000): Transition Elites: Catalysts of Social Innovation or Rent-Seekers. Družboslovne razprave 16 (32-33), str. 223-249.
- Bernik, Ivan (1989): Socialistična družba kot »obmoderna« družba. Družboslovne razprave 6 (7), str. 31-40.
- Davis, Gerard F. (1991): Agents without Principales? The Spread of the Poison Pill through the Intercorporate Network. Administrative Science Quarterly 36 (4), str. 583-613.
- De Nooy, Wouter, Mrvar, Andrej, Batagelj, Vladimir (2005): Exploratory Social Network Analysis with Pajek (Structural Analysis in the Social Sciences). New York: Cambridge University Press.
- Demb, Ada, Neubauer, Franz-Friedrich (1994): Upravni odbori: soočenje s paradoksi. Ljubljana, Gospodarski vestnik.
- Iglič, Hajdeja, Rus, Andrej (2000): Democratic Transition and Elite Integration in Slovenia From 1988 to 1995. Družboslovne razprave 16 (32-33), str. 198-222.
- Iglič, Hajdeja, Rus, Andrej (2000): From Elite Reproduction to Elite Adaptation: The Dynamics of Change in Personal Networks of Slovenian Elites. Družboslovne razprave 16 (32-33), str. 181-197.
- Kocbek, Marijan, ur. (2002): Zakon o gospodarskih družbah (ZGD) s komentarjem. Ljubljana, GV Založba.
- Kramberger, Anton (1999): Slovenske elite in njihova reprodukcija. Sobotna priloga Dela, 7. in 14. avgust 1999.
- Kramberger, Anton (2002): Objektivnost v družboslovnem preučevanju (slovenskih) elit. Družboslovne razprave 18 (40), str. 41-59.
- Kramberger, Anton, Vehovar, Vasja (2000): Regime Changes and Elite Dynamics in Slovenia during the 1990s: What Can the Elite Reproduction Rates Tell Us. Družboslovne razprave 16 (32-33), str. 143-180.

- Mizruchi, Mark S. (1996): What Do Interlocks Do? An Analysis, Critique, and Assessment of Research on Interlocking Directorates. *Annual Review of Sociology* 22, str. 271-298.
- Mizruchi, Mark S., Schwartz, Michael, ur. (1992): *Intercorporate Relations: The Structural Analysis of Business*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scott, John (1985): Theoretical Framework and Research Design. V Stokman, Frans N, Ziegler, Rolf Scott, John (ur.): *Networks of Corporate Power: A Comparative Analysis of Ten Countries*. Oxford, New York: Polity.
- Scott, John (1991): *Networks of Corporate Power: A Comparative Assessment*. *Annual Review of Sociology* 17, str. 181-203.
- Scott, John (2000): *Social Network Analysis: A Handbook*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Useem, Michael (1984): *Inner Circle: Large Corporations and the Rise of Business Political Activity in the U.S. and U.K.* New York, Oxford: Oxford University Press.
- Zajc, Katarina, ur. (2004): *Corporate Governance v Sloveniji: pravnoekonomska analiza gospodarskih družb v Sloveniji*. Ljubljana, Pravna fakulteta.
- Žerdin Horvat, Aleksander (2005): *Omrežje slovenske ekonomske elite – diplomsko delo*. Ljubljana, FDV.

Priloge

Priloga 1: Seznam gospodarskih družb, ki so uvrščene v omrežje

Gospodarska družba	Uvrščenost na lestvici največjih skupin v GV-ju
Mercator	1
Petrol	2
Gorenje	3
Lek	5
Merkur	6
Telekom	7
Prevent	8
ELES	9
HSE	10
Krka	11
Autocommece	12
Impol	13
SCT	14
Slovenske železnice	15
Slovenske železarne	16
Sava	19
Era	20
Primorje	21
Intereuropa	23
CIMOS	25
Pošta Slovenije	26
Pivovarna Laško	27
Hit	28
Perutnina Ptuj	29
Viator Vektor	30
Unior	33
Kompas	35
Iskra Avtoelektrika	36
Holding Ljubljana	37
Helios	38
Žito	39
Avtotehna	40
Rudnik Velenje	41
Istrabenz	42

Trimo	43
Iskra Emeco	45
Kolinska	46
Emona Obala	47
Droga	48
Lesnina	50
Fructal	51
Kovinoplastika	52
Kovintrade	53
Alpos	54
Iskra	56
Luka Koper	57
Splošna plovba	58
Begrad	64
Alpina	65

KD Group	66
Eti Izlake	69
Comet	70
Peko	71
Radeče Papir	72
GPG Grosuplje	73
Aero	76
Belinka	77
Javor	78
Dinos	79
Etol	83
Terme Čatež	84
INLES	89
LAMA	91
Terme 3000	93

Ostale gospodarske družbe, uvrščene v omrežje, po abecednem redu

A1
Abanka
Abanka DZU
Adria Airways
Adria Bank
Aerodrom Ljubljana
Aktiva Invest
Banka Celje
Banka Domžale
Banka Koper
Banka Zagorje
Casino Portorož
Cetis
Cinkarna Celje
CM Celje
DARS
DDC
Delo
Delo Prodaja
Deželna banka

Dnevnik
Domel
Dravske elektrarne
DZS
EIDC
Elan
Elektro Celje
Elektro Ljubljana
Elektro Primorska
Emona Merkur
Factor banka
Feršped
FMR
Geodetski zavod
Geoplín
Gorenjska banka
Gorenjski tisk
Hotel Lev
Hotel Union
Hoteli Bernardin

Hoteli Morje
Hoteli Palace
Infond Holding
Intertrade ITS
Iskra Kondenzatorji
IUV
Jadran
Jata Emona
JP Energetika
Juteks
KAD
KBM Infond
KD ID
Koloniale
Kompas MTS
Koroška banka
Koto
LB Maksima
LHB
Ljubljanska borza

Ljubljanske mlekarne	PBS	SOD
Maksima Holding	Pivovarna Union	Stanovanjski sklad
Marina Portorož	Plama Pur	Talum
Medvešek Pušnik	Pokojninska družba a	TE TOL
Mercata	Pomurske mlekarne	Tim Laško
Mercator Goriška	Primorski skladi	Tosama
Mladinska knjiga	Probanka	Triglav DZU
Mlinotest	Prva pokojninska družba	Triglav FD
Mobitel	Radenska	Večer
Moja naložba	Salonit	Vegrad
Mura	Salus	VIPAP
Nama	Sava RE	Vzajemna
NFD	SID	Zavarovalnica Adriatic
NFD	SKB	Zavarovalnica Maribor
NKBM	Skimar	Zavarovalnica Tilia
NLB	Skupna	Zavarovalnica Triglav
Novoles	Slovenica	Živila
Paloma	Slovenijales	
Papirnica Goričane	Socius	

Priloga 2: Večje gospodarske družbe, ki niso uvrščene v omrežje

Za našo analizo so zanimive tiste gospodarske družbe, ki so del šibko povezane komponente. Povedano drugače: gre za tiste gospodarske družbe, ki so del velikega, povezanega omrežja. Če smo za izhodiščno obdelavo uporabili podatke 195 gospodarskih družb, pa v šibko povezani komponenti nastopa 178 gospodarskih družb. Katere večje gospodarske družbe so torej izpadle iz naše analize?

GOSPODARSKA DRUŽBA	RAZLOG	UVRŠČENOST NA SEZNAMU
Revoz	nepovezana	2
Engrotus	d.o.o.	16
Sava Tires	d.o.o.	17
Iskratel	d.o.o.	19
Kemofarmacija	nepovezana	24
Acroni	d.o.o.	25
Tobačna grosist	d.o.o.	27
Mercator SVS	Del skupine Mercator	33
NEK Krško	d.o.o.	34
Adria Mobil	d.o.o.	35
Kolektor	d.o.o.	36

Hidria	d.o.o.	38
Elektro Maribor	nepovezana	40
Vele	nepovezana	42
Mercator Gorenjska	Del skupine Mercator	45
BSH Hišni aparati	d.o.o.	49
Avto Triglav	d.o.o.	51
Mercator Dolenjska	Del skupine Mercator	52
Henkel Slovenija	nepovezana	55
Boxmark Leather	d.o.o.	58
Vipap	nepovezana	63
Termoelektrarna Šoštanj	d.o.o.	65
Johnson Controls NTU	d.o.o.	67
Tobačna Ljubljana	d.o.o.	68
Prevent SG	d.o.o – del skupine Prevent	69
Summit Leasing	d.o.o.	73
Eta Cerkno	d.o.o.	74
SŽ Metal	d.o.o.	75
Simobil	nepovezana	76
TCG UNitech LTH	d.o.o.	78
Toyota Adria	d.o.o.	80
Citroen Slovenija	d.o.o.	81
Saturnus Avtooprema	d.o.o.	87
Papirnica Vevče	d.o.o.	89
Elektro Gorenjska	nepovezana	91
Upimol	d.o.o.	93
Količevo Karton	d.o.o.	94

Naslov avtorja:

Ali H. Žerdin, dipl. soc.
 novinar Mladine
 e-mail: ali.zerdin@mladina.si

*Prejeto julija 2005, sprejeto za objavo avgusta 2005.
 Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
 izvorni znanstveni članek s kvantitativno argumentacijo.*

Slovenski dijaki o politiki in ženskah v politiki

POVZETEK: Anketna raziskava na neslučajnem kvotnem vzorcu med mladimi srednješolci v Sloveniji ($n = 460$, zajetje okrog leta 2000) je nakazala, da se mladina, glede na pripadnost spolu, različno zanima za politiko, različno spremlja politiko in temu primerno tudi statistično različno ocenjuje politike in samo politično dejavnost. Mladi večinoma menijo, da se sami premalo ukvarjajo s politiko, obenem pa se zavedajo, da je v Sloveniji v politiki izrazito premalo žensk. Pokaže pa se, da je odnos mladih do vprašanja prisotnosti žensk v politiki toliko bližje tradicionalnim stališčem (velja zlasti za moške), kolikor stvarnejša in manj načelno so postavljena tovrstna vprašanja (zlasti vprašanja o razlogih za drugačno vedenje žensk v politiki). To pomeni, da je tradicionalizem do žensk v politiki, kljub enakopravni načelni drži, zasidran tudi med mladimi (zlasti moškimi).

KLJUČNE BESEDE: politika, ženske v politiki, mladi, fantje, dekleta, tradicija, vrednote, študija spolov, Slovenija

1. Uvod

Oktober 2004, ko smo bili priče volitvam v Državni zbor, se je za poslanska mesta potegoval 1401 kandidat, med katerimi so ženske predstavljale 24,9%. Ženske, ki so bile v parlament tudi izvoljene, pa med vsemi poslanci predstavljajo 12,2% delež¹.

Glede na to, da naj bi bili poslanci predstavniki vsega ljudstva, in glede na to, da vemo, da ženske predstavljajo vsaj polovico tega ljudstva,² je podreprezentiranost žensk v slovenskem parlamentu več kot očitna.³ Pojavlja se vprašanje, ali bi nas to sploh moralo skrbeti. Na tem mestu je smiselna misel Milla, o zagovoru potrebe po volilni pravici žensk, da »tako moški kot ženske ne potrebujejo političnih pravic za to, da bi lahko vladali, ampak za to, da jim ne bi bilo napačno vladano« (Mill 1960: 290, povz. po Antić 1998: 28), lahko pa bi jo aplicirali tudi na problem podreprezentiranosti žensk v slovenskem parlamentu, kot predlaga Antićeva: »ženske naj bodo v parlamentu prisotne ne zato, da bi vladale, ampak zato, da tam ne bi sprejeli zakonov, ki bi jim bili v škodo«⁴ (Antić G. 1998: 28).

Ob dejstvu, da so v nekaterih državah ženske dobile volilno pravico na začetku dvajsetega stoletja,⁵ pa so v politiki kljub temu še vedno v podrejenem položaju, se postavlja vprašanje, zakaj je temu tako. Prve razlage so šle v smeri ugotavljanja psihičnih značilnosti žensk, njihove usmerjenosti na zasebno področje, njihove večje emocionalnosti in podobno (Antić G. 1998: 34, povz. po Rinehart 1992: 140). Kasneje

so različni avtorji in avtorice ugotavljali, da na izvolitev žensk močno vpliva predvsem državni politični sistem. Kot pomembni dejavniki se je pokazalo: kakšna je politična kultura,⁶ kakšen je volilni sistem,⁷ kakšen je sistem političnih strank,⁸ pri vsem tem pa je pomembna tudi politična aktivnost in angažiranost samih žensk (Lovenduski, Norris 1993; Rule 1996).

V Sloveniji imajo ženske volilno pravico že pol stoletja,⁹ na volitvah pa se uporablja sistem sorazmernega predstavnštva z volilnimi enotami z več sedeži in okraji znotraj le-teh. Imamo 8 volilnih enot, ki so razdeljene na 11 volilnih okrajev, ženske kandidatke se tako za glasove potegujejo v razmerju do drugih strank, potem pa še v razmerju do drugih kandidatov znotraj posamezne stranke (Jalušič, Antić 2001: 37).¹⁰

Raziskava Slovensko javno mnenje (leta 1995) je pokazala, da politika zanima 48,6% moških in 39,8% žensk, da malo zanima 30,9% moških in 35,3% žensk, da jih politika ne zanima, pa je menilo 20,3% moških in 24,7% žensk (Andrejašič 2000: 130, povz. po Jogan 2001: 226). Ženske torej niso apolitična bitja, kar je pokazala tudi raziskava v 80-tih letih, kjer se je le 3,3% anketiranih žensk strinjalo s stereotipno trditvijo »da ženske niso sposobne za politiko«, ter 7,7%, da je »politika stvar moških« (Ule 1990: 17, povz. po Jogan 2001: 226). V Sloveniji naj bi tudi obstajala kar visoka podpora večji participaciji žensk v političnem življenju, saj je okoli 60% anketiranih podprlo vpeljavo posebnih mehanizmov za promocijo žensk v politiki (Jalušič, Antić G. 2001: 33).

Kljub temu, da na izvolitev žensk vplivajo različni dejavniki, pa so vseeno volivci tisti, ki oddajo svoj glas ženski kandidatki ali moškemu kandidatu. Ker pa so volivci tudi mladi in ker verjamemo v rek, da "na mladih svet stoji", se nam poraja vprašanje, kaj danes o ženskah v slovenski politiki menijo mladi, kajti »med mladimi se jasneje kot v drugih socialnih slojih kažejo nove družbene težnje, se hitreje artikulirajo in prehajajo v pomembna družbena gibanja« (Ule 1988: 79). Izvedli smo empirično raziskavo, katere namen je bil raziskati odnos slovenskih dijakov in dijakinj, torej mladih, do politike. Želeli smo dobiti odgovore na dvoje vprašanj: prvič, kakšna so stališča in mnenja mladih do politike glede na njihov spol, in drugič, zanimal nas je tudi njihov odnos do žensk v politiki.

2. Metodologija raziskave

Podrobneje, cilj raziskave je bil pridobiti odgovore mladih na naslednja vprašanja: do kakšnih razlik po spolu prihaja med slovensko srednješolsko mladino v njihovem odnosu do politike, interesu za politiko, znanju in vedenju o politiki, odnosu do politikov in političnih tem, ter njihovem odnosu do vprašanj vključevanja žensk v politiko. Pričakovanja so bila, da je spol še vedno pomemben faktor različnih mnenj v ciljni populaciji, pri čemer smo sodili, da bodo moški bolj tradicionalno usmerjeni do žensk. Zbiranje podatkov je bilo izvedeno z anketnim vprašalnikom, terensko izpolnjevanje vprašalnikov je potekalo v časovnem obdobju od aprila 2000 do marca 2001. Dijaki in dijakinje so anketni vprašalnik izpolnjevali v okviru pouka, pri predmetih sociologija ali slovenski jezik.

2.1 Struktura in (ne)posplošljivost vzorca

V ciljno populacijo raziskave so bili vključeni dijaki in dijakinje slovenskih srednjih šol, ki so v šolskem letu 1999/2000 in 2000/2001 obiskovali tretji ali četrti letnik.¹¹ Raziskavo smo izpeljali na vzorcu 460 dijakov in dijakinj, vzorčni načrt pa je predvidel, da naj bi v vzorec zajeli vseh 12 šolskih regij v Sloveniji.¹² Izbor respondentov znotraj posamezne regije pa ni bil slučajen, ampak kvoten, osredotočen na urbana regijska središča. Iz vsake šolske regije smo tako k izpolnjevanju anketnega vprašalnika praviloma pritegnili le približno 30 dijakov in dijakinj, od katerih jih je po dogovoru polovica obiskovala gimnazijski program, druga polovica pa kak drug štiriletni srednješolski program. Izbor šol smo izdelali brez posebnega (vzorčnega) načrta. S tem enakomernim pristopom seveda ni bila dosežena reprezentativnost prve enote vzorčenja - šol, zaradi različne gostote šolske mreže po regijah. Zato, da bi se nekoliko približali reprezentativnosti osnovne enote vzorčenja, dijakom, smo število respondentov bolj urbanih regij nekoliko povečali. To najprej velja za ljubljansko regijo, zaradi njenega neprimerno večjega števila srednjih šol in s tem tudi dijakov, ki obiskujejo te šole (tudi iz bližnjih okoliških krajev). Večje vzorčne kvote so bile dosežene še v obalni in pomurski regiji, ker smo v vzorec dodali dvojezične dijake in dijakinje.

Posplošljivost iz realiziranega vzorca na slovensko dijaško populacijo zadnjih dveh letnikov vseh štiriletnih srednjih šol je zaradi neslučajnega vzorčnega načrta težavna, saj niti vsi dijaki izbranih šol niso imeli enakih možnosti, da bi bili zajeti v vzorec. Lahko pa rečemo, da je iz realiziranega vzorca možno vsaj indikativno sklepanje na dijaško populacijo višjih letnikov (boljša indikacija so višji odstotki, slabša pa nižji). Na omejitve v posplošljivosti nas deloma opozarjajo tudi vrednosti ocenjenih strukturnih parametrov uresničenega vzorca. Od 460 dijakov in dijakinj, ki so vprašalnik izpolnili pravilno, je bilo 245 deklet (kar predstavlja 53,3%) in 215 fantov (predstavlja 46,7%), katerih povprečna starost je bila v času raziskave 17,8 let. Od tega je bilo 277 dijakov in dijakinj gimnazijskega programa (kar pomeni 60,2% vseh), ostali pa so bili obiskovali katerega od drugih štiriletnih srednješolskih programov.¹³

V nadaljevanju bomo zaradi krajšega poimenovanja vso (vzorčno) populacijo zadnjih dveh letnikov štiriletnih srednješolskih programov poenostavljeno imenovali kar »mladi«, segment moške populacije kar »fantje« in segment ženske populacije kar »dekleta«.

2.2. Vprašalnik, vprašanja

Uporabljeni anketni vprašalnik smo oblikovali sami, ker povsem ustreznega vprašalnika s takšno tematiko, kakršno smo želeli obdelati, nismo našli. Anketni vprašalnik je bil tako sestavljen iz večinoma strukturiranih vprašanj zaprtega tipa, kjer so morali dijaki in dijakinje izbirati med že ponujenimi alternativnimi odgovori na postavljene trditve oziroma vprašanja (nominalne lestvice). Nekaj vprašanj je bilo tudi odprtega tipa, kjer so dijaki in dijakinje morali svoje odgovore dopisati. Vprašanja odprtega tipa so se nanašala zlasti na tematske sklope o znanju o politiki(h), vprašanjih o politiki nasploh in na utemeljevanje individualnega odnosa ankerirancev do politike.

Večino vprašanj, ki jih vsebuje vprašalnik, smo torej sestavili sami, nekaj pa smo jih lahko povzeli in predelali iz drugih virov.¹⁴ Vprašalnik je v zadnji, uporabljeni verziji vseboval 47 vprašanj, ki so se v grobem nanašala na pet tem. Prve štiri teme so se nanašale na različna področja odnosa dijakov do politike, peta pa na demografske podatke sodelujočih v raziskavi, in sicer:

1. *Zanimanje za politiko in njeno spremljanje:* V tem sklopu vprašanj smo poskušali izvedeti, koliko politika dijake in dijakinje res zanima, koliko mladi spremljajo politična dogajanja, ali o njih razmišljajo ter koliko in s kom se o njih pogovarjajo.

2. *Odnos do politike in politikov:* Vprašanja so se nanašala na splošno mnenje o politikih, o tem, ali slednjim gre zaupati ali ne, ali delajo stvari le v svojo korist ali v splošno dobro. Zanimalo nas je tudi mnenje mladih o tem, kaj menijo o mladih v politiki, ali se mladi dovolj ukvarjajo s politiko in ali imajo mladi v politiki sploh kaj vpliva? Povprašali smo jih tudi, ali jim je blizu katera od političnih strank, in ali bi se v katero od strank radi vključili ter v njej tudi aktivno delovali. Izvedeti smo hoteli tudi razloge, zakaj se je oz. zakaj se ni dobro ukvarjati s politiko in ali se je oz. ali se ni dobro včlaniti v katero od političnih strank.

3. *Znanje in vedenje o politiki in političnih dogodkih:* Sodelujoči v raziskavi so morali zapisati, kaj pomenijo kratice, ki jih kot svoja imena uporabljajo politične stranke. Spraševali smo jih tudi po številu poslancev v slovenskem parlamentu in o veljavnem volilnem sistemu. Zanimalo nas je tudi, koliko poznajo osrednje politične osebnosti v slovenskem političnem prostoru (zapisati so morali ime in priimek posameznih oseb). Ker nas je zanimalo, kakšna stališča imajo dijaki in dijakinje do žensk v politiki, smo jih povprašali, ali vedo, kje v Evropi imajo v nacionalnem parlamentu največje število (delež) žensk.

4. *Odnos do žensk v politiki:* Zanimalo nas je, kakšen odnos imajo mladi do žensk v politiki, ali se jim zdi delež žensk v politiki zadosten ali ne, zanimalo pa nas je tudi njihovo mnenje, zakaj je v politiki tako malo žensk ter katere ženske se naj (primarno) ukvarjajo s politiko.

5. *Demografska vprašanja:* Dijake in dijakinje smo spraševali po njihovem spolu, starosti ter o tem, ali so njihovi starši včlanjeni v katero od političnih strank, ter ali bi sami radi postali člani katere od političnih strank. Območje bivanja in šolo, iz katere so prihajali, smo na vprašalnikih označili sami.

Podatke, pridobljene z anketnim vprašalnikom, smo obdelali s statističnim paketom SPSS (Statistical Package for the Social Sciences). Za sintezo zbranih podatkov smo uporabili zgolj elementarne opisne statistike (srednje vrednosti in mere razpršenosti), za analizo povezanosti vrstnih redov neodgovorov na niz vprašanj s spolom smo uporabili Spearmanov koeficient korelacije rangov, za analizo vpliva spola na posamezne spremenljivke (vprašanja) pa smo uporabili hi-kvadrat test. Odgovore na odprta vprašanja smo analizirali z metodo analizo (besedilne) vsebine.

3. Analiza neodgovorov o odnosu mladih do politike

Pred analizo vsebinskih vprašanj smo najprej opravili analizo neodgovorov (na posamezna vprašanja). Namreč, tudi neogodovori posredno vsebinsko nekaj sporočajo, denimo stopnjo nelagodja anketiranca ob postavljenem vprašanju. Vrstni red vprašanj, urejenih padajoče po deležu neodgovorov, nam razkrije, da mladi največkrat niso odgovarjali na tisti sklop vprašanj, kjer so morali izkazati svoje znanje in vedenje o politiki, politikih in političnih dogodkih (glej Tabela 1).

Tabela 1: Prikaz odstotka neodgovorov na vprašanja o dejstvih v slovenski politiki, po spolu

VPRAŠANJA, na katere ni bilo odgovora v %	Dekleta	Fantje	Vsi
Kdo je sedanj/a minister/ministrca za šolstvo, znanost in šport?	61,2	62,3	61,7
V slovenskem parlamentu sedi ____ žensk (napiši število).	45,7	39,1	42,5
Ime in priimek sedanjega predsednika slovenskega Državnega zbora je ____?	38,8	31,6	35,4
Koliko poslancev ima slovenski parlament? ____ (napiši točno število)	38,8	29,8	34,6
Kaj pomeni kratica SNS?	23,3	17,7	20,7
Kaj pomeni kratica ZLSD?	18,1	21,3	19,5
Ali si sam-a član/članica katere politične stranke?	11,0	20,9	15,7
Kaj pomeni kratica SMS?	14,0	16,0	15,0
V Sloveniji smo oktobra 2000 volili poslance v Državni zbor po: 1- večinskem vol. sis. 2- proporcionalnem vol. sis. 3- kombiniranem vol. sis.	13,5	10,2	12,0
Kaj pomeni kratica SDS?	9,4	14,4	11,7
Ime in priimek sedanjega predsednika slovenske vlade je ____	9,8	8,4	9,1
Kaj pomeni kratica LDS?	4,9	7,9	6,0
Kakšen je delež poslank v slovenskem parlamentu? 1- mnogo prevelik 2- prevelik 3- ustrezen 4- premajhen 5- mnogo premajhen	2,9	2,8	2,8
Ime in priimek sedanjega slovenskega predsednika države je ____	1,2	3,7	2,4
Ali ti je katera od političnih strank blizu? Če DA, napiši katera ____	1,6	1,4	1,5

Okoli desetina več deklet kot fantov ni odgovorila na vprašanje o številu poslancev v parlamentu, nekaj več deklet tudi ni zapisalo ime predsednika Državnega zbora. Fantje pa v večjih deležih kot dekleta niso odgovarjali na vprašanja o pomenu kratic političnih strank, dvakrat več kot deklet pa jih ni odgovorilo na vprašanje o svojem članstvu v politični stranki. Ta delež neodgovorov je zanimiv zato, ker so imeli mladi pri tem vprašanju na razpolago tudi odgovor »ne želim odgovoriti«, ki pa so ga dekleta

izbrala le v 6,5%, fantje pa v 4,2% (vsi skupaj 5,4%). Kljub možnosti izbire eksplícitnega nevtralnega odgovora na to vprašanje mladi torej niso želeli odgovoriti, iz česar bi lahko sklepali, da menijo, da jim na takšno vprašanje pač ni potrebno odgovarjati. Toda v celoti je podobnost vrstnih redov neodgovarjanja na posamezna postavljena vprašanja tega sklopa med spoloma vseeno precejšnja: Spearmanov koeficient korelacije rangov (deležev neodgovorov) je 0.94, kar pomeni, da fantje in dekleta svojo zadrego glede nepoznavanja političnih dejstev ali nelagodje o tem izražajo zelo podobno.

Mladi so imeli pri sklopu vprašanj, povezanih z njihovim odnosom do žensk v politiki, prav tako na razpolago tudi odgovor »ne vem«. Številne raziskave na področju neodločenih odgovorov pri političnih vprašanjih so pokazale, da so pogosteje k njihovi uporabi nagnjene ženske. Ženske naj bi na politična vprašanja pogosteje od moških odgovarjale le takrat, ko imajo večjo stopnjo izobrazbe, ko bolje poznajo tematiko, ko imajo večji interes za politiko in ko so mlajše (Rapaport 1982, povz. po Ule et al. 1990:28). Raziskava v Sloveniji je pokazala, da je spolna pripadnost močnejši dejavnik pri neoblikovanju stališč, kot pa drugje po svetu. Bolj so vprašanja neosebna, večja je stopnja neodločenosti žensk (Ule et. al. 1990: 53, 55). Analiza izbire odgovorov »ne vem« po spolu v naši raziskavi je pokazala, da so fantje odgovor »ne vem« izbirali nekoliko pogosteje kot dekleta, pa tudi drugače, kar pomeni, da je način izbiranja tega odgovora po spolu različen (Tabela 2).

Tabela 2: Prikaz odstotka odgovorov »ne vem« na vprašanja o ženskah v politiki, po spolu

Vprašanja, pri katerih je bil izbran odgovor "ne vem" v naslednjih %:	Dekleta	Fantje	Vsi
Ali se ženske v politiki obnašajo drugače kot moški?	41,6	37,7	39,9
Ali bi bilo bolje, če bi bilo v politiki več žensk?	22,4	43,7	32,4
Ali se strinjaš s trditvijo, da v parlamentu enakovredno zastopajo interese tako moških kot žensk?	24,1	25,1	24,6
Ali se poročene ženske ne bi smele ukvarjati s politiko?	12,2	33,0	22,0
Ali bi bilo potrebno z zakonodajo urediti, da bi nas v parlamentu predstavljalo 50% žensk in 50% moških?	13,5	30,7	21,5
Ali bi podpiral zakonskega partnerja pri aktivnem ukvarjanju s politiko?	15,9	13,0	14,6

Kjer so se vprašanja dotikala tradicionalnih predstav o ženskah v politiki, so fantje mnogo pogosteje od deklet izbrali ta priročen '(ne)odgovor' (ne vem). Zato je podobnost med spoloma v vrstnem redu neodločenega neodgovarjanja na postavljena vprašanja nizka: Spearmanov koeficient korelacije rangov je le 0.20, kar pomeni, da sta si vrstna reda (deležev) odgovorov »ne vem« fantov in deklet dokaj različna, tako da iz enega vrstnega reda ne moremo sklepati na drugega. Prva razlaga različne fantovske izbire tega 'odgovora' kot pri dekletih, bi lahko šla v psihološko smer: da takšna fantovska izbira izhaja iz njihovega intimnega prepričanja, da se jih ta vprašanja pač 'ne tičejo',

zato so jih raje dojemali kot zanje neosebna, kot tista, ki se tičejo le žensk. Vseeno je ravno ta zaznana senzibilnost fantov kar jasno znamenje njihovega latentnega socialnega nelagodja. Zato v drugi domnevni razlagi lahko izhajamo iz tega, da se fantje niso želeli o teh vprašanih opredeliti zato, da jim ne bi analitiki ankete pripisali seksizma ali šovinizma, in so zato raje izbrali nevtralni odgovor. Odpor do pripisovanja teh lastnosti pa posredno priznava njihov obstoj. Namreč, njihovo večje nelagodje oziroma močnejše neodgovarjanje je zaznati ravno pri občutljivejših vprašanih, tistih, ki lomijo kulturne stereotipe: o večji vlogi žensk v politiki, o vlogi poročenih žensk v politiki in o uvedbi takšne zakonodaje, ki bi v prid več ženskam v politiki ta spol pozitivno diskriminirala.

4. Zanimanje mladih za politiko, zaupanje politikom, znanje o politiki

Najbolj nas je seveda zanimal izgovorjen odnos dijakov in dijakinj, torej deklet in fantov, do vprašanj, povezanih s političnim udejstvovanjem žensk. Primerjavo odgovorov po spolu opravimo naravnost, preko strukture odgovorov, ločeno za vsak spol, in s statističnim testom povezanosti. Izhajamo iz domneve, da so lahko mnenja odsev širših mnenjskih orientacij do politike nasploh. Sprva si bomo ogledali rezultate, ki se nanašajo na sklop širših vprašanj o politiki. Sledili bodo primerjalni rezultati o udejstvovanju žensk v politiki. Osvetljujemo predvsem tiste rezultate, kjer so se razlike med dekleti in fanti najbolj očitno pokazale.

4.1 Zanimanje mladih za politiko

Prvo tako vprašanje, na katerega so udeleženci v raziskavi morali odgovoriti, se je dotikalo splošne motivacije mladih za politiko in se je glasilo: Kakšno je tvoje zanimanje za politiko? Na razpolago so imeli štiri možne odgovore in polovica vseh mladih je zapisala, da je njihovo zanimanje za politiko majhno (dekleta 52,7%, fantje 46,5%, vsi 49,7%), tretjina je izrazila srednje zanimanje (dekleta 30,2%, fantje 36,7%, vsi 33,3%), malo več kot desetina neznatno zanimanje (dekleta 14,7%, fantje 9,8%, vsi 12,4%), manj kot pet odstotkov pa je izrazilo veliko zanimanje za politiko (dekleta 2,4%, fantje 7%, vsi 4,6%). Glede na to, da so odgovor »veliko zanimanje« fantje izbrali skoraj trikrat pogosteje kot dekleta, in da so dekleta odgovor »neznatno« izbrala skoraj dvakrat pogosteje kot fantje, vidimo, da je zanimanje za politiko nekoliko večje pri fantih, na splošno pa politika mlade bolj malo zanima.¹⁵ Pokazala se je statistično pomembna razlika v odgovarjanju glede pripadnosti spolu (testa statistika hi-kvadrat ima vrednost 9,7; stopnje prostosti so 3, tveganje, da povezanosti ni, je le 2,1%).

Kljub temu, da mladih politika ne zanima kaj dosti, je vseeno zanimivo videti, koliko mladi spremljajo politične dogodke, koliko se o njih pogovarjajo in razmišljajo. Uporabili smo ordinalno lestvico pogostosti s štirimi kategorijami (vsak dan, redno, redko, nikoli). Pokazalo se je, da politiko preko medijev pogosteje spremljajo fantje (testa statistika hi-kvadrat ima vrednost 13,7; stopnje prostosti so 3, tveganje da povezanosti ni, je minimalno - 0,3%), saj to počne vsak dan dvakrat več fantov kot deklet (dekleta 5,7%, fantje 10,2% vsi 7,8%). Več kot polovica vseh deklet (55,5%) redko spremlja

politiko, tretjina (33,1%) pa jo spremlja dokaj redno. Pri fantih je ravno obratno, saj skoraj polovica (45,6%) politiko spremlja dokaj redno in malo več kot tretjina (39,5%) redko. Polovica vseh mladih (48,1%) tako politiko spremlja redko, a le 5% je nikoli ne spremlja (dekleta 5,3%, fantje 4,7%).

O politiki mladi razmišljajo podobno pogosto kot jo spremljajo, saj največ mladih redko razmišlja o politiki (dekleta 46,9%, fantje 44,2%, vsi 45,7%), tretjina dokaj redno (dekleta 30,2%, fantje 29,8%, vsi 30%), nikoli pa 18,6% (dekleta 20%, 17,2% fantje). Največja razlika med dekleti in fanti se pokaže pri odgovoru, da o politiki razmišljajo redno, saj je ta odgovor izbralo trikrat manj deklet kot fantov (dekleta 2,9%, fantje 8,8%, vsi 5,7%) (pri odgovorih na to vprašanje ima testa statistika hi-kvadrat vrednost 7,9; stopnje prostosti so 3, tveganje da povezanosti ni, je 4,8%).

Glede pogovarjanja o politiki se je pokazalo, da so kljub manjšemu zanimanju za politiko dekleta tista, ki se večkrat kot fantje o politiki pogovarjajo redno. Pokazalo se je tudi, da se mladi največkrat o politiki pogovarjajo doma v družini, najmanjkraj pa v šoli s svojimi sošolci. Redno se tako doma pogovarja 4,6% mladih (dekleta 5,3%, fantje 3,7%), s sošolci pa 1,7% (dekleta 2,4%, fantje 0,9%), dokaj redno se doma pogovarjajo v 35,2% (dekleta 36,3%, fantje 34%), s sošolci pa 12% (dekleta 8,2%, fantje 16,3%). Redko se doma o politiki pogovarja 48,5% mladih (dekleta 48,2%, fantje 48,8%), s sošolci pa 46,7% (dekleta 45,3%, fantje 48,4%). Nikoli se o politiki doma ne pogovarja 11,7% mladih (dekleta 10,2%, fantje 13,5%), medtem ko nikoli o politiki s sošolci ne govori 39,6% vseh mladih (dekleta 44,1%, fantje 34,4%). Pogovor o politiki doma, v družini, ni odvisen od pripadnosti spolu (testa statistika hi-kvadrat vrednost 1,8; stopnje prostosti so 3, tveganje da povezanosti ni, je 59%, zato domnevo o povezanosti zlahka ovržemo). Pri pogovoru s sošolci pa lahko hipotezo neodvisnosti zavrnamo s tveganjem, manjšim od 1,3% (testna statistika hi-kvadrat ima vrednost 10,7; stopnje prostosti so 3). Skratka, po pogovarjanju o politiki v krogu družine se fantje in dekleta ne razlikujejo, do razlik med njimi prihaja v drugih okoljih in situacijah.

4.2 Odnos mladih do politike in politikov

O politikih so mladi večinoma izrekli nevtrarno mnenje (vsi 56,1%, dekleta 58,9%, fantje 59,4%), sledi negativno mnenje o politikih (vsi 26,7%, dekleta 32,4%, fantje 20,5%). Manj zanesljivi so rezultati s skrajnimi mnenji, ker so deleži zelo majhni. Pokazalo se je, da imajo fantje o politikih večkrat kot dekleta pozitivno mnenje (vsi 7,6%, dekleta 5,7%, fantje 9,8%), kar trikrat več fantov kot deklet pa je izrazilo zelo pozitivno mnenje o politikih (vsi 0,9%, dekleta 0,4%, fantje 1,4%); a ti majhni deleži so v območju vzorčnih napak. Vendar pa so fantje tudi tisti, ki imajo o politikih večkrat tudi zelo negativno mnenje, saj je takega mnenja pri njih štirikrat več kot pri dekletih (vsi 5%, dekleta 2%, fantje 8,4%). Pri odgovorih na to vprašanje lahko hipotezo neodvisnosti zavrnamo s tveganjem, manjšim od 1% (testna statistika hi-kvadrat ima vrednost 18,8; stopnje prostosti so 4). Če bi šli po sledi te indikacije, bi lahko rekli, da se fantje bolj strastno zavzemajo za politične teme od deklet.

Podobna je inidkacija v odgovorih na naslednje vprašanje. S trditvijo: »Politiki delujejo samo v svojo korist, za volivce pa jim ni kaj dosti mar«, se je strinjalo 69,8% deklet

in 63,7% fantov, fantov pa je bilo med tistimi, ki so se s tem popolnoma strinjali, dvakrat več (dekleta 7,3%, fantje 13,5%); podoben večji delež fantov je tudi med tistimi, ki se s tem niso strinjali, (dekleta 7,8%, fantje 14,4%). Ostali mladi so se odločili za odgovor »ne vem«. (Testne statistike hi-kvadrat pri tem vprašanju nismo mogli uporabiti, ker vse pričakovane teoretske frekvence za preverjanje domneve niso bile večje od 5.)¹⁶

Glede zaupanja politikom, se je pokazalo, da politikom popolnoma zaupa le 0,5 % fantov in nobeno dekle. Politikom precej zaupa 2,4% mladih (dekleta 1,2%, fantje 3,7%), več kot polovica vseh mladih, politikom zaupa malo (dekleta 67,8%, fantje 63,3%, vsi 65,7%), četrtina mladih pa politikom nič ne zaupa (dekleta 23,7%, fantje 27,4%, vsi 25,4%).¹⁷

Mladi so bili torej večinoma mnenja, da politiki delujejo le v svojo korist, to pa je verjetno tudi eden izmed razlogov, zakaj do politikov čutijo tako majhno stopnjo zaupanja. Vendar, ali mladi kljub temu menijo, da jim je katera od političnih strank blizu? Veliko mladih je napisalo, da jim ni blizu nobena politična stranka (vsi 70,9%, dekleta 77,6%, fantje 63,2%), kljub temu pa so (preostali) mladi le zapisali devet različnih strank, za katere menijo, da so jim blizu. Delež deklet in fantov, ki jim je blizu LDS, je podoben (vsi 8,3%, dekleta 7,8%, fantje 8,8%), za SMS bi se odločilo nekoliko manj deklet in malo več fantov (vsi 5,9%, dekleta 4,9%, fantje 7%), medtem ko bi se za SDS in ZLSD odločilo dvakrat več fantov kot pa deklet (za SDS: vsi 5,2%, dekleta 3,7%, fantje 7%; za ZLSD: vsi 3,5%, dekleta 2%, fantje 5,1%). Največja razlika med dekleti in fanti se je pokazala pri SNS, kjer je kar sedemkrat več fantov kot pa deklet, menilo, da jim je blizu ta stranka (vsi 3%, dekleta 0,8%, fantje 5,6%).¹⁸

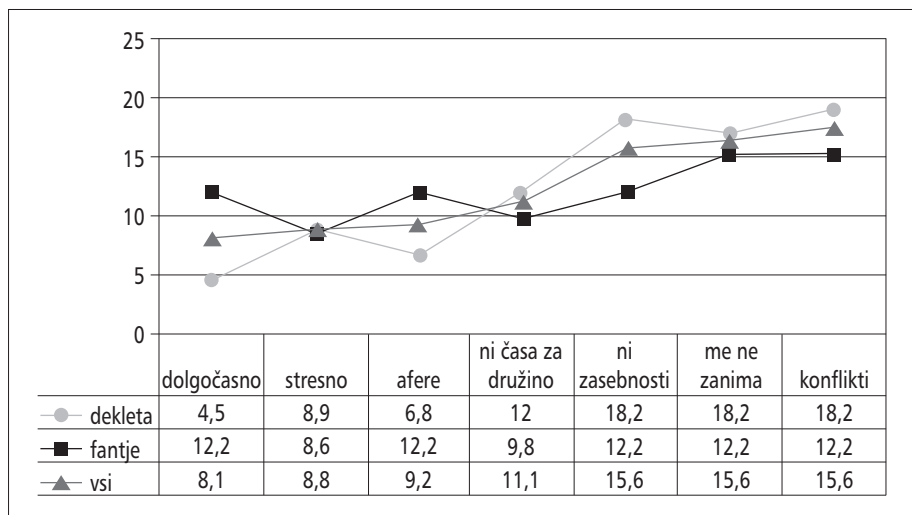
Ali so se, po vsem tem, mladi sploh pripravljani vključiti v katero od političnih strank in se potrditi z delom v tej stranki? Več kot polovica vseh mladih je menila, da se to ne bo zgodilo, saj je odgovor »nikakor ne« izbralo 15,7% vseh sodelujočih v raziskavi (dekleta 15,1%, fantje 16,3%), odgovor »ne« pa 42,8% vseh mladih (dekleta 46,1%, fantje 39,1%). Med tistimi, ki bi si to vseeno želeli, je bilo nekoliko več fantov kot deklet, saj so odgovor »da zelo rad-a« dekleta izbrala v 1,2%, fantje pa v 4,6% (vsi 2,8%). Odgovor »da, rad-a«, je izbralo 4,9% vseh deklet in 5,6% vseh fantov. Tretjina vseh mladih je izbrala odgovor »mogoče, še ne vem« (vsi 32,4%, dekleta 31,4%, fantje 33,5%).

Pri vprašanju: Koliko se mladi danes ukvarjajo s politiko?, so bila, zanimivo, dekleta tista, ki so večkrat kot fantje odgovorila, da se mladi danes s politiko ukvarjajo premalo. Ravno tako niti eno dekle ni napisalo, da se mladi preveč ukvarjajo s politiko - hipotezo neodvisnosti spremenljivke glede na spol lahko zavrnilo s tveganjem, manjšim od 0,3% (testna statistika hi-kvadrat ima vrednost 13,9; stopnje prostosti so 3). Več kot polovica vseh sodelujočih v raziskavi je bila mnenja, da se mladi s politiko ukvarjajo premalo (vsi 57,1%, dekleta 61,2%, fantje 52,6%), le 2% jih je menilo, da se s politiko preveč ukvarjajo (fantje 4,2%), ostali so menili, da se mladi s politiko ukvarjajo ravno prav oz. dovolj (vsi 40,7%, dekleta 38,8%, fantje 42,7%).

Kateri pa so tisti razlogi, zaradi katerih se je po mnenju mladih dobro oz. se ni dobro ukvarjati s politiko? Medtem ko se fantje in dekleta pri naštevanju razlogov 'za' ukvarjanje s politiko niso veliko razlikovali, pa so se večje razlike med njimi pokazale pri

naštevanju razlogov 'proti'. Po mnenju mladih se s politiko najbolj »splača« ukvarjati, ker si tako pridobiš velik zaslužek (dekleta 28,6%, fantje 38,3%, vsi 32,9%). Kot drugi najpogosteje napisan razlog so dekleta napisala, da bi tako lahko uvedle izboljšave, prispevale k boljši družbi (dekleta 20%, fantje 10,6%, vsi 15,9%). Pri fantih je bil po številčnosti ta razlog na tretjem mestu, saj so kot drugi najštevilčnejši razlog zapisali, da imajo ljudje, ki se ukvarjajo s politiko, velik vpliv (dekleta 15,3%, fantje 15,2%, vsi 15,2%). Sledijo drugi razlogi: da si tako lahko pridobiš moč in oblast (dekleta 8,1%, fantje 9,7%, vsi 8,9%), da si zato javna osebnost in te vsi poznajo (dekleta 5,1%, fantje 6,1%, vsi 5,5%), ter da imaš takrat veliko prostega časa (dekleta 3,1%, fantje 7,6%, vsi 5,1%).¹⁹

Med razlogi, zakaj se ni dobro ukvarjati s politiko (Grafikon 1), so mladi največkrat zapisali konflikte, ki se pojavljajo med politikami in političnimi strankami, temu sledi razlog, da jih politika pač ne zanima, ter da politiki nimajo zasebnosti, ker so javne osebnosti in so zato vedno deležni kritik javnosti. Prva dva razloga so na prvih dveh mestih napisali tako fantje kot dekleta. Fantje so v podobnih deležih zapisali še druge razloge, ki pa so jih dekleta zapisala manj pogosto. Ti razlogi se glasijo: da je v politiki prisotnih veliko afer in korupcije, da je politika dolgočasna, da potem nimaš dovolj prostega časa za družino, in da je ukvarjanje s politiko zelo stresno in naporno ter tako škodljivo za zdravje.

Grafikon 1: Razlogi mladih, zakaj se ni dobro ukvarjati s politiko

4.3 Vedenje, znanje mladih o politiki

Mladi so morali zapisati, kaj pomenijo naslednje kratice: LDS, ZLSD, SMS, SNS, SDS. Najbolj številčno so mladi odgovorili pri kratici LDS, vendar je pravo ime (Liberalna demokracija Slovenije), zapisala manj kot tretjina vseh mladih, med njimi je bilo skoraj dvakrat več fantov (vsi 24,8%, dekleta 17,6%, fantje 33%). Večina mladih (vsi 47,7%, dekleta 54,3%, fantje 39,6%), je zapisala prejšnje ime (Liberalno demokratska

stranka). Zanimivo je to, da so dekleta večkrat zapisala tudi druge možne variante pravilnega odgovora in so tako zapisala 9 različnih možnih imen, fantje pa 5. Večina mladih je v ime zapisala besedo »demokratsko« ali »liberalno«, tako da lahko rečemo, da je ime stranke pomensko pravilno poznalo 92,2% vseh mladih.

Pomen kratice ZLSD je vedela več kot polovica vseh mladih (vsi 62%), nekateri so zapisali namesto besede »socialnih«, besedo »slovenskih«, takih je bila desetina. Da SMS pomeni politično stranko, v kateri so mladi ljudje, so vedeli skoraj vsi mladi, pravo ime pa je zapisalo več kot dve tretjini vseh (74,6%). Pravilno ime stranke, ki jo predstavlja kratica SNS, ja zapisala malo več kot polovica vseh (57,6%), da pa je stranka nacionalna, nacionalistična in podobno, je napisalo še dodatnih 14,1%. Pravo ime SDS (Socialdemokratska stranka) je napisala polovica vseh mladih (51,1%), kar tretjina (29,7%) pa je zapisala ime »Slovenska demokratska stranka«, tudi ostali so v imenu zapisali besedo »demokratska«. Pri poznavanju kratic imen političnih strank se torej dekleta in fantje ne razlikujejo bistveno.²⁰

Tudi pri poznavanju imen in priimkov vodilnih političnih osebnosti med dekleti in fanti ni bilo pomembnih razlik, razen pri navajanju imena takratne ministrice za šolstvo, znanost in šport, ki so ga dekleta poznale v nekoliko večjem deležu kot fantje. Dekleta so tudi večkrat zapisale, da »je to neka ženska«. Da je (bila) ministrica za šolstvo znanost in šport Lucija Čok, je vedelo 17,8 % vseh in sicer 22% deklet in 13% fantov. Malo manj kot 3% jih je vedelo le pravi priimek. Spraševali smo jih še po imenu in priimku predsednika vlade, pravi odgovor (Janez Drnovšek) je zapisalo 77,8% vseh in še 7,4% tistih, ki niso zapisali imena, ampak samo priimek. Da je predsednik Državnega zbora Borut Pahor, je vedelo 45% vseh, še 3,5% je poznalo samo priimek. Da je predsednik države Milan Kučan, so vedeli skoraj vsi (dekleta 98,4%, fantje 94,4%, vsi 96,5%).

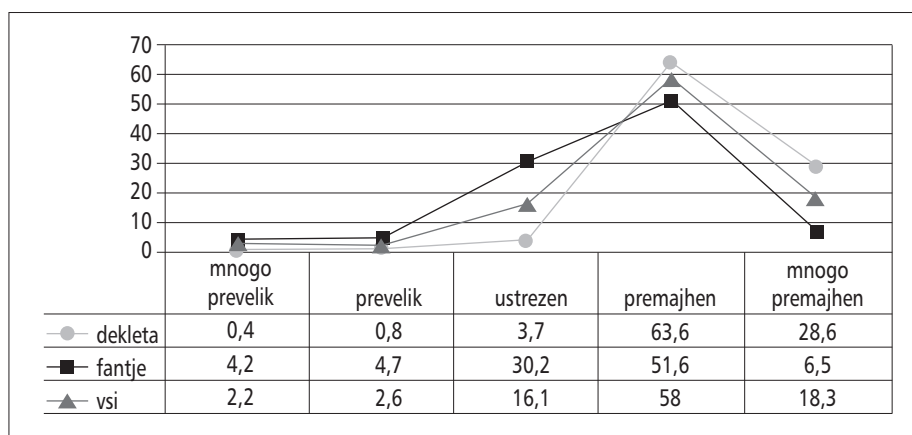
Da v Sloveniji volimo po proporcionalnem volilnem sistemu, je vedelo le 19,6% vseh vključenih v raziskavo, med katerimi je bilo nekoliko več fantov (dekleta 15,9%, fantje 19,6%). Več kot polovica vseh je zapisala, da imamo večinski volilni sistem (dekleta 64,1%, fantje 59,1%, vsi 61,7%), ostali so izbrali odgovor kombiniranega volilnega sistema (dekleta 6,5%, fantje 7%, vsi 6,7%,). Na vprašanje ni odgovorilo 12% vseh (dekleta 13,5%, fantje 10,2%). Razlika med fanti in dekleti ni statistično pomembna (testa statistika hi-kvadrat ima vrednost 5,0; stopnje prostosti so 3, tveganje je z 16,7%).

Glede največjega števila poslank v nacionalnih parlamentih se je pokazalo, da mladi posedujejo znanje, da je največje število (delež) poslank v skandinavskih deželah, saj so tisti, ki so na vprašanje odgovorili, največkrat zapisali Švedsko (dekleta 19,5%, fantje 18,25%, vsi 19,1%), sledijo ji Danska (dekleta 13,1%, fantje 10,1, vsi 11,8%), Finska (dekleta 11%, fantje 10,7%, vsi 10,9%), Norveška (dekleta 6,4%, fantje 9,3%, vsi 7,3%), Nizozemska (dekleta 8,3%, fantje 6,9% vsi 7,6%) in druge države²¹.

5. O ženskah v politiki

Prvo vprašanje, ki se nam postavi, je, kolikšen se mladim v Sloveniji zdi delež žensk oz. poslank v parlamentu. Pokazalo se je, da se slovenska mladina zaveda podprezentiranosti ženskega spola v našem parlamentu (glej Grafikon 2), saj je več kot dve

tretjini vseh udeležencev v raziskavi izbralo odgovor, da je delež poslank premajhen oz. mnogo premajhen. Takega mnenja je bilo 92,2% deklet in tretjina manj fantov, torej 58,1%. Da je število žensk v slovenskem parlamentu ustrezno, se strinja skoraj tretjina vseh fantov in manj kot 4% vseh deklet. Hipotezo o nepovezanosti spola in omenjenih trditvev lahko zavrnamo s tveganjem, manjšim od 0% (testna statistika hi-kvadrat ima vrednost 97,6; stopnje prostosti so 4).

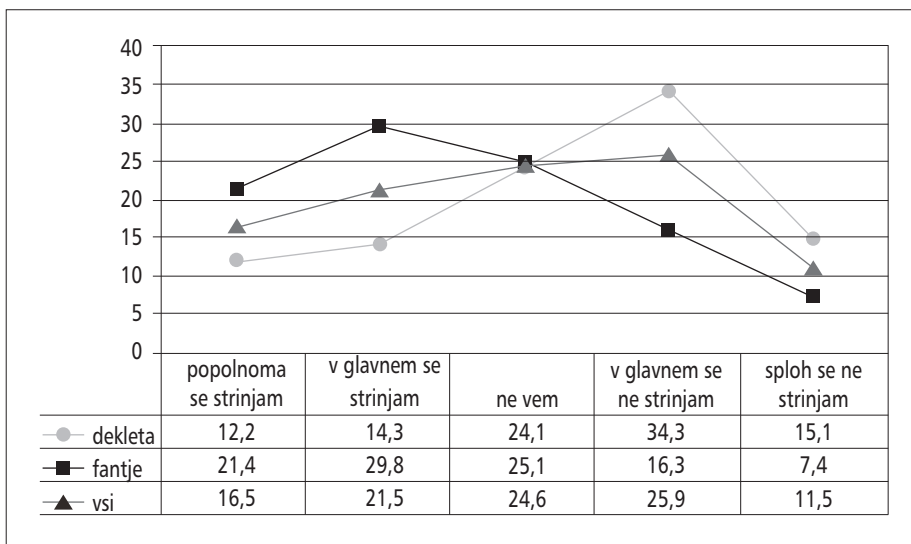
Grafikon 2: Kakšen se mladim zdi delež poslank v Slovenskem parlamentu (v %)

Seveda nas je zanimalo, ali mladi vedo dejansko število poslank v slovenskem parlamentu, glede na to, da so bili večinoma mnenja, da je njihovo število premajhno. Najprej smo razbrali, da je le približno tretjina vedela, da je v slovenskem parlamentu 90 poslanskih sedežev (na to vprašanje ni odgovorila tretjina vseh mladih, gl. Tabela 1). Tudi na neposredno vprašanje, 'Kolikšno je število poslank v slovenskem parlamentu?', ni odgovorilo 42,5 % vseh mladih. Da je v parlamentu 12 poslank, kar je bil tudi pravilni odgovor, je zapisalo le 2% vseh mladih. Velika večina, 43,9%, je zapisala, da je število poslank manjše od 12, od tega jih je 22,6% menilo, da je število poslank celo manjše od števila 5. Da je število poslank od 12 do 17, je zapisalo 7,6% vseh mladih, da pa je v parlamentu še več, do 23 poslank, je zapisalo 3,6% vseh udeležencev v raziskavo. Da je v parlamentu od 30 do 50 poslank, je menilo 1,9% vseh deklet in fantov. (Zmotni) Odgovori o dejanskem številu poslank se niso značilno razlikovali glede na spol.

Z nekaj rezerve torej lahko ugotovimo, da mladi večinoma vsaj približno vedo, da je poslank manj kot 12 (kar bi predstavljalo manj kot 13,3% vseh poslancev). Ob tem je zanimivo, da to vedo tako fantje kot dekleta, pa je vseeno skoraj tretjina fantov zapisala, da je delež poslank v slovenskem parlamentu ustrezen.

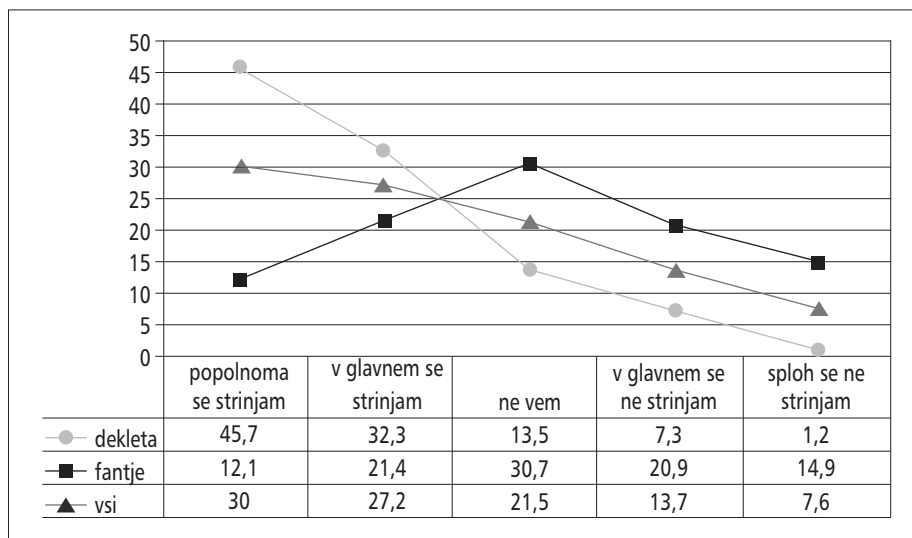
No, večina je vseeno menila, da je delež poslank premajhen. Če se mladi torej večinoma zavedajo, da je delež žensk v slovenskem parlamentu premajhen, je zanimivo videti, kaj menijo o tem, ali so v parlamentu enakovredno zastopani interesi tako moških kot žensk (glej Grafikon 3). S trditvijo, da so interesi žensk in moških v parlamentu enakovredno zastopani, se je strinjala dobra tretjina vseh mladih (38%), med njimi pol-

ovica vseh fantov (51,2%) in četrtnina deklet (26,5%). Dobra tretjina mladih se s tem ni strinjala (37,4%), med njimi je dvakrat več deklet (49,4%) kot fantov (23,7%). Doba četrtnina mladih se torej o tem vprašanju ni znala ali ni hotela opredeliti, zato so izbrali odgovor »ne vem« (gl. še Tabelo 2). Pri tem vprašanju so se v odgovorih pokazale statistično značilne razlike, glede na pripadnost spolu (testna statistika hi-kvadrat ima vrednost 97,6; stopnje prostosti so enake 4, tveganje je z manj kot 0%).

Grafikon 3: Strinjanje s trditvijo, da so v parlamentu enakovredno zastopani interesi tako žensk kot moških

Dekleta so torej tista, ki so večinoma mnenja, da interesi žensk in moških v slovenskem parlamentu niso enakovredno zastopani. Vendar, ali mladi vseeno menijo, da bi bilo potrebno z zakonodajo urediti, da bi bilo spolno razmerje v parlamentu bolj naravno, torej okrog 50% žensk in 50% moških.²² Pokazalo se je, da so zopet dekleta tista, ki bi se s tako ureditvijo v veliki večini bolj strinjala od fantov (78%; ne strinja se jih manj kot desetina, malo več deklet kot fantov pa je izbralo odgovor »ne vem«). Fantovski odgovori so se tu porazdelili zelo sorazmerno, saj se jih tretjina s tem ni strinjala, druga tretjina se je s tem strinjala, malo manj kot tretjina pa je izbrala odgovor »ne vem«. Spolne razlike v teh odgovorih so statistično značilne (testna statistika hi-kvadrat ima vrednost 107,0; stopnje prostosti so 4, tveganje je z 0%): fantovski odgovori se približujejo »normalni porazdelitvi« (seveda približek, ker spremenljivka ni merjena številsko, ampak z ordinalno lestvico strinjanja), kar je vidno na Grafikonu 4.

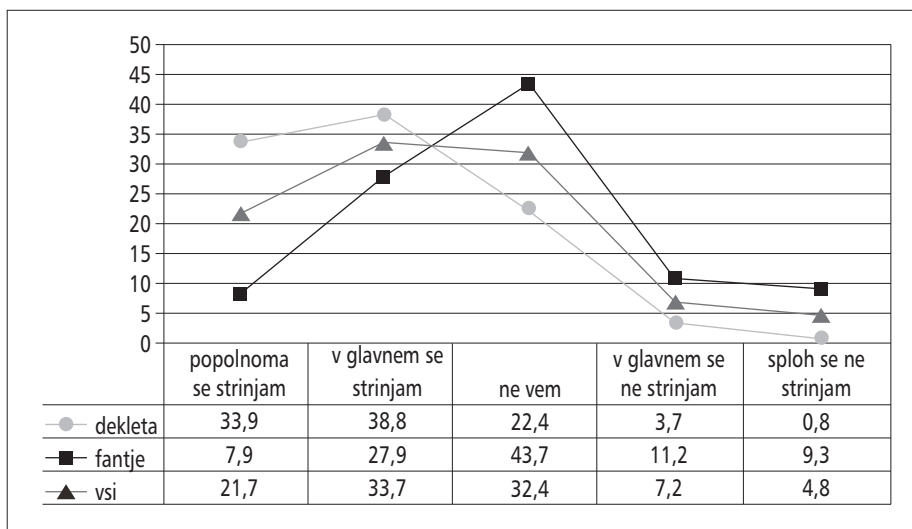

Grafikon 4: Ali se strinjaš, da bi moralo biti zakonsko urejeno, da bi bilo v parlamentu 50% žensk in 50% moških?

Mladi se, kljub spolnim razlikam v odgovorih, precej zavedajo podprezentiranosti žensk v slovenskem parlamentu, glede zakonodajne enakopravnejše zastopanosti pa so ženske bolj zagnane od moških, kar nakazuje na tradicionalne primesi spolne diskriminacije v njihovih mnenjih. Zato bi bilo zanimivo izvedeti, kaj mladi menijo o prisotnosti žensk v politiki na splošno?

Pri odgovoru na to vprašanje se je spet pokazala velika in statistično značilna spolna razlika v odgovorih fantov in deklet (testna statistika hi-kvadrat ima vrednost 86,4; stopnje prostosti so 4, tveganje je z 0%). Medtem ko je tretjina fantov menila, da je prisotnost žensk v politiki zadovoljiva (32,5%), je tako menilo manj kot desetina vseh deklet (8,2%, vsi 19,5%). Velika večina deklet nasprotno od fantov meni, da je prisotnost žensk v politiki majhna oz. premajhna (90,6%). Zanimivo je, da je spolna različnost odgovorov prisotna tudi v skrajnih mnenjih: delež tistih, ki so menili, da je prisotnost žensk majhna, je podoben tako pri fantih kot pri dekletih, (vsi 53,3%, dekleta 53,9%, fantje 52,6%); vendar pa je delež fantov, ki so menili, da je prisotnost žensk v politiki premajhna, veliko manjši kot primerljiv delež pri dekletih (vsi 23%, dekleta 36,7%, fantje 7,4%). Na drugi strani je delež tistih, ki so menili, da je prisotnost žensk v politiki velika ali prevelika, manj kot 3%, med njimi je le 0,8% vseh deklet in znatno več, kar 5,6%, fantov.

Skratka, manj kot četrtina vseh mladih (22,6%) je torej menila, da je prisotnost žensk v politiki prevelika, velika oz. zadovoljiva, večina, več kot dve tretjini, pa jih je menilo, da je ta prisotnost majhna oz. premajhna. Kljub spolnim razlikam v odgovorih so mladi v povprečju dokaj kritični do šibke prisotnosti žensk v politiki (dekleta bolj kot fantje). Zato je moč postaviti dodatno vprašanje: Kakšno je mnenje mladih o bolj množičnem vključevanju žensk v politiko? (glej Grafikon 5) Namreč, če je žensk v politiki premalo, ali bi torej bilo bolje, če bi bilo v politiki prisotnih več žensk?

Grafikon 5: Ali bi bilo bolje, če bi bilo v politiki prisotnih več žensk?

Pokazalo se je, da se je s tem strinjalo več kot polovica vseh mladih (55,7%), med katerimi pa so znatne in statistično značilne spolne razlike (testna statistika hi-kvadrat ima vrednost 81,7; stopnje prostosti so 4, tveganje je z 0%). Po pričakovanju so med pristaši bolj množičnega vključevanja žensk v politiko prevladovala dekleta (72,7%), ne pa fantje (35,8%). S trditvijo se ni strinjalo oz. sploh ni strinjalo zelo malo deklet (manj kot 5% vseh deklet) in kar štirikrat več fantov (20,5%).

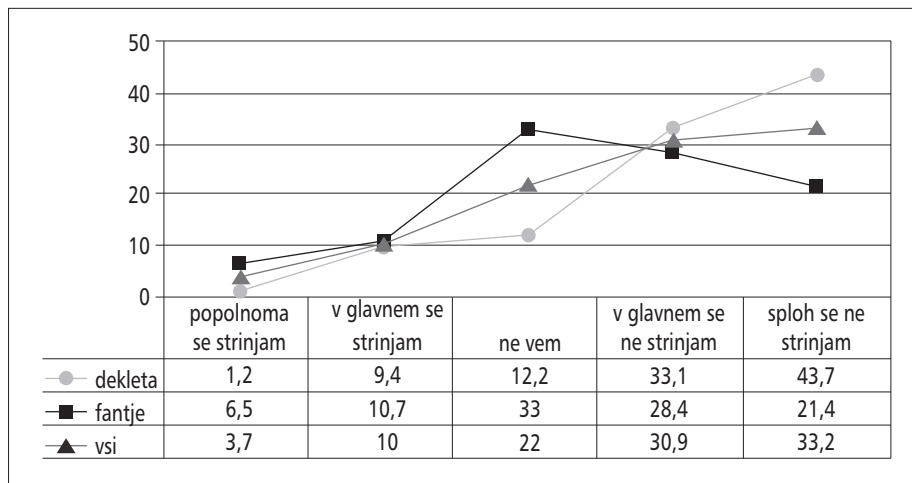
6. O obnašanju žensk v politiki

Do sedaj smo lahko ugotovili, da so mladi večinoma mnenja, da bi bilo bolje, če bi bilo v politiki več žensk, seveda pa dekleta s svojimi bolj izraženimi zahtevami potegnejo večino nase. Postavlja se zanimivo vprašanje, ki se v raziskavah spolne diskriminacije skoraj vedno postavlja: Ali so mladi mnenja, da se ženske v politiki obnašajo drugače, kot se v politiki obnašajo moški?²³

Odgovori na to vprašanje kažejo, da med mladimi prevladuje pritrdilno mnenje. Obenem je med fanti in dekleti precejšnje strinjanje v variacijah odgovarjanja, tako da spolne razlike odgovorov niso zelo statistično značilne (testna statistika hi-kvadrat ima vrednost 11,04, stopnje prostosti so 4, tveganje je z 2,4%). Največ mladih je na to vprašanje odgovorilo pritrdilno (vsi 44,5%, dekleta 40%, fantje 49,8%), kar veliko pa jih je izbralo tudi odgovor »ne vem« (gl. še Tabela 2); ostali se s tem niso strinjali oz. sploh niso strinjali (vsi 15,2%, dekleta 18,4%, fantje 11,6%). Zanimivo je to, da se dekleta in fantje najbolj razlikujejo pri bolj skrajnostnih mnenjih: pri odgovoru »popolnoma se strinjam« je tako odgovorilo skoraj dvakrat več fantov (fantje 12,1%, dekleta 6,9%), ravno tako pa je velika razlika pri odgovoru »sploh se ne strinjam«, kjer pa so ta odgovor dekleta izbrala petkrat bolj pogosto (dekleta 4,9%, fantje 0,9%).

Da se ženske obnašajo v politiki drugače kot moški, je izkustveno ali opaženo dejstvo. S tem pa seveda še ni rečeno, da je to dobro ali slabo. Dalo pa bi se sklepati, da mladi menijo, da lahko z drugačnim ženskim obnašanjem samo pridobimo (prim. odgovore na prejšnje vprašanje, kjer je večina mladih zapisala, da bi bilo boljše, če bi bilo v politiki več žensk). Morda nam podrobnejši uvid dajejo odgovori na naslednje vprašanje, ki preverja, ali bi se s politiko lahko ukvarjale tudi poročene ženske? Gre za preizkušanje tradicionalnega predsodka proti ženskam v politiki, s pomočjo (pomožne) trditve, da se poročene ženske ne bi smele aktivno ukvarjati s politiko, ker tako zapostavljajo svojo družino?

Večina mladih se s to trditvijo ni strinjala (glej podrobnosti v Grafikonu 6), pri čemer gre za statistično značilne spolne razlike (testna statistika hi-kvadrat ima vrednost 84,4; stopnje prostosti so 4, tveganje je z 0%): polovica vseh fantov in več kot dve tretjini vseh deklet se ne strinja. Kar 22% mladih je izbralo odgovor »ne vem«, zanimivo pa je, da se malo več kot desetina vseh mladih s to trditvijo strinja.

Grafikon 6: Ali se poročene ženske ne bi smele ukvarjati s politiko, ker tako zapostavljajo svojo družino?

Nekaj dodatnih vpogledov v mnenja mladih je lahko poučnih. Ob tem, da večina mladih meni, da družina za ženske ne bi smela biti ovira za ukvarjanje s politiko, pa nas je še zanimalo: Ali bi tudi sami podprli svojega zakonskega partnerja pri aktivnem ukvarjanju s politiko? Pokazalo se je, da se fantje in dekleta tudi glede tega vprašanja ne razlikujejo prav dosti. Velika večina (80,2% vseh) bi svojega zakonskega partnerja podprla, od tega jih je 39,6% zapisalo, da bi to storili zagotovo, malo več, 40,6% pa da »verjetno«. Odgovor »ne vem«, je izbralo 14,6% vseh dijakov, odgovor »ne, nikoli« pa je izbralo 5,2% vseh mladih (med njimi je pa bilo dvakrat več fantov kot deklet - dekleta 3,3%, fantje 7,4%).

Zakaj, kljub velikemu odobravanju prisotnosti žensk v politiki in kljub zavedanju, da je njihovo število premajhno, v slovenski politiki ni več žensk? O razlogih, zakaj je

po njihovem mnenju v politiki malo žensk, smo povprašali tudi sodelujoče v raziskavi. Zapisati so morali tri, po njihovem mnenju najbolj verjetne razloge. Mladi so zapisali veliko različnih razlogov; ko smo jih analizirali, smo ugotovili, da so največkrat zapisali, da politika žensk pač ne zanima. Ta razlog so največkrat zapisali fantje (25,7%, dekleta 19,2%, vsi 21,5%), medtem ko so dekleta največkrat zapisala, da se ženske ne ukvarjajo s politiko, ker morajo skrbeti za družino (21,5%, fantje 13%, vsi 18,4%). Kot tretje najpogosteje zapisan razlog pri dekletih je bil ta, da so ženske in njihove sposobnosti še vedno predmet tradicionalnega družbenega podcenjevanja žensk (dekleta 10,8%, fantje 7,4%, vsi 9,6%). Ta razlog kaže zrcalno sliko že omenjenega razloga, ki so ga kot tretjega po vrsti največkrat zapisali fantje, namreč, da ženske za ukvarjanje s politiko niso dovolj sposobne (oz. pripisovali so jim celo negativne lastnosti, kot so: da za to niso dovolj izobražene²⁴, da niso dovolj pametne...). Te razloge je zapisalo 11,2% fantov in tudi 3,1% deklet, torej skupaj 6% vseh udeleženih v raziskavo. Sledi četrti razlog, da je tako pač naravnana naša družba (dekleta 10%, fantje 6,3%, vsi 8,8%), temu pa sledi mnenje, da to povzroča prisotnost šovinizma (dekleta 8,3%, fantje 6,3%, vsi 7,6%), ter razlog, da je za to kriva tradicija (dekleta 6,5%, fantje 9,3%, vsi 7,5%).

Rangi so zanimivi. Več kot tretjina vseh mladih torej meni, da so razlogi za majhen delež žensk v politiki skrivajo v ženskah samih²⁵, ki da jih politika ne zanima, in se raje ukvarjajo s svojimi družinam. V oči pa bode kar velik del mladih, ki še vedno menijo, da se ženske ne bi smele oz. se ne ukvarjajo s politiko - zaradi pomanjkanja sposobnosti.

Končno, vprašanje se da tudi obrniti: 'Zakaj pa je, po mnenju mladih, v politiki tako veliko moških?' Največ jih je zapisalo, da se moški s politiko ukvarjajo, ker si tako pridobijo moč in denar (dekleta 20,6%, fantje 17,1%, vsi 19,3%). Fantje so kot razlog največkrat naštevili pozitivne lastnosti moških, kot so: da so bolj pametni, da so boljši borci, da so boljši govorci in podobno (fantje 19,7%, dekleta 7,4%, vsi 11,9%). Kot drugi najpogosteje zapisan razlog tako pri fantih kot pri dekletih je, da je za to kriva tradicija (dekleta 15,4 %, fantje 14,4%, vsi 15%), temu sledi razlog, da moške politika bolj zanima (dekleta 12,6%, fantje 14%, vsi 13,1%). Desetina mladih je kot razlog navedla družbo (dekleta 8,8%, fantje 9,8%, vsi 9%), malo manj pa jih je navedlo zelo naraven »družbeni« razlog, ki moškimi omogoča več prostega časa - da se moškimi ni potrebno ukvarjati z družinami oz. da so »manj družinski« (dekleta 8,8%, fantje 5,7%, vsi 7,6%).

Fantje so se pokazali kot tisti, ki ženskam večkrat pripisujejo nesposobnost za ukvarjanje s politiko, medtem ko moškimi, ravno obratno, pripisujejo večje sposobnosti oz. boljše kvalitete za ukvarjanje s politiko. Dekleta so večkrat kot fantje razloge za odsotnost iz politike iskale v skrbi za družino, saj izkazujejo mnenje, da so še vedno ženske tiste, ki morajo večinoma skrbeti za družino, ker naj bi moški bili »nedružinski« in imajo ravno zato več časa za ukvarjanje s politiko.

7. Ugotovitve in sklep

Kljub uvodoma pojasnjeni indikativnosti rezultatov raziskave, ki je posledica neslučajnega vzorčenja, pa naj zaradi notranje koherentnosti odgovorov le podamo glavne poante analize v približno posplošeni obliki. Dekleta in fantje med slovenskimi

srednješolci se razlikujejo glede svojega zanimanja in spremljanja politike, vendar pa je njihovo splošno poznavanje politike in političnih dogajanj med seboj še precej primerljivo. Mladi se večinoma kar dobro zavedajo, da je v politiki žensk premalo; dekleta pa pri tem mnenju izstopajo, zato so tudi pripravljena storiti nekoliko več, da bi se ta njihova podprezentiranost v slovenski javni oziroma politični sferi omilila.

Do pričakovanega kulturnega preobrata iz podobnosti v različnost mnenj deklet in fantov pride kaj hitro zatem, ko zapustimo raven splošnih vprašanj. Bolj kot so bila vprašanja in trditve stvarne in osebno naravnane, bolj so prihajale na dan predsodkovne prvine spolnih razlik v izraženih mnenjih. Pokazalo se je, da med mladimi, zlasti med fanti, še vedno prevladujejo dokaj tradicionalna stališča glede vključevanja žensk v politiko.

V Sloveniji se mora zato, torej za dosego večjega števila žensk v politiki, v celotni družbi vzpostaviti diskurz, ki bo vprašanja o politični participaciji žensk naredil bolj vidna in slišna. S tem bo omogočeno, da v splošni družbenopolitični kulturi pride do spoznanja, da je za politiko na državni ravni pomembna tudi prisotnost žensk. Šele ko bo pomembnost žensk v politiki postala konsenz, se jih bo, med vsemi dekleti, ki jih bo morda politika zanimala, za delovanje na tem področju tudi dejansko lažje in več odločilo, temu pa bo verjetno nasprotovalo tudi precej manj fantov.

Posebno pozornost je zato potrebno posvetiti ozaveščanju o politični participaciji žensk, predvsem mladih obeh spolov, da bi s premostitvijo tradicionalnih pogledov na politiko, ki polje politike zaenkrat definirajo kot pretežno ali celo izključno moško domeno, začeli v to polje prepuščati tudi ženske - ki bodo le tako lahko začele delovati v skupno dobro, torej v dobro celotnega človeštva.

Zahvala

V prvi vrsti se zahvaljujem vsem dekletom in fantom, ki so izpolnili vprašalnik, seveda pa tudi profesorjem, profesoricam in vodstvom šol, ki so izpolnjevanje vprašalnikov dovolili in omogočili. Posebna zahvala velja tudi mentorici Milici Antić Gaber za njene koristne nasvete in strokovno vodenje. Prav lepo bi se rada zahvalila tudi Antonu Krambergerju za vse koristne pripombe ob zgodnejši verziji besedila.

Opombe

1. Junija 2004, na volitvah za poslanska mesta v Evropski parlament, pa so med 91 kandidati ženske predstavljale 45,1%, saj so, pod pritiski EU, bile politične stranke prisiljene na kandidatne liste uvrstiti več žensk. Pokazalo se je, da je bila izvolitev kandidatke tudi dejansko temu primerno večja, saj je predstavljala 33,3% (Vir: Statistični urad RS).
2. Statistični podatki kažejo, da je bilo septembra 2004, v Sloveniji 1.020.432 žensk, kar predstavlja 51% vseh živečih (Vir: Statistični urad RS).
3. Od leta 1990, od kar imamo v Sloveniji demokratične volitve, je bil delež žensk v Državnem zboru naslednji: leta 1990 18,7%; leta 1992 13,3%; leta 1996 7,8%; leta 2000 13,3% (Vir: Urad za enake možnosti).

4. Raziskave aktivnosti žensk v parlamentih so pokazale doprinos parlamentark, kot so: da pri različnih vprašanjih vnašajo žensko perspektivo, prispevajo k reševanju problemov na tradicionalno ženskih področjih (šolstvo, zdravstvo, sociala), se zavzemajo za posebna ženska vprašanja in neposredno podpirajo interese žensk. Ženske tako »v vsakem pogledu podpirajo posebne ženske interese, ki jih moški redko izpostavijo« (Skard, Haavio-Mannila 1980: 199, 209).
5. Medtem ko so v nekaterih državah ženske dobile volilno pravico istočasno z moškimi, so ponekod morale na enakopravnost v tem pogledu čakati tudi po več kot pol stoletja. Istočasno so si tako moški in ženske volilno pravico pridobili na Finskem leta 1906, v Islandiji leta 1915, v Luksemburgu leta 1918 in 1919, na Irskem leta 1918 in 1922, v Kanadi leta 1920. Nekoliko kasneje kot moški so ženske volilno pravico dobile: v Novi Zelandiji moški leta 1889/ženske leta 1893; na Norveškem 1897/1913; v Avstraliji 1903/1908; v Avstriji 1907/1918; na Danskem 1915 in 1918/1918. Zelo dolgo pa so morale na volilno pravico čakati: v Franciji moški 1848/ ženske 1946; v Grčiji 1877/1952 in v Švici 1848 in 1879/1971 (Gaber 1996: 29, 30, povz. po Nohlen 1987: 90, prilagodila V. T. Z.).
6. Kadar v družbi prevladujejo tradicionalno usmerjene vrednote in stališča, se politične stranke ne zavzemajo pretirano za večjo prisotnost žensk v politiki (Norris 1993: 312).
7. Pokazalo se je, da imajo na izvolitev žensk ugoden vpliv velike volilne enote, sistem sorazmernega predstavnštva, kandidiraje na kandidatnih listah političnih strank (Rule 1996: 144-164).
8. Pomembna je ideologija in organizacija politične stranke. Politične stranke imajo tako do vprašanja vključevanja žensk v politiko lahko tri strategije: 1. retorično strategijo, ko v svojih govorih poudarjajo pomembnost enakosti žensk, vendar pa za to dejansko nič ne naredijo; 2. pozitivne akcije, ko tudi dejansko nekaj storijo za promocijo in udejanjanje enakosti; 3. pozitivna diskriminacija, ko si dejansko prizadevajo za enakopravnost, tudi z uvedbo kvot in ustanavljanjem posebnih ženskih odsekov (Lovenduski 1996: 8-10). Največkrat se pozitivne diskriminacije poslužujejo stranke, kot so npr. socialisti v Franciji in laburisti oz. delavske stranke (npr. na Nizozemskem, Norveškem, v Veliki Britaniji). Več o tem gl. Norris 1996: 312-329.
9. Ženske so lahko prvič volile maja 1942, po odloku o volitvah na osvobojenem ozemlju, kjer so zapisali »aktivno in pasivno volilno pravico za vse osebe od 18. leta naprej, brez razlike spola«. Na zboru v Kočevju, oktobra 1943, je bilo tako izvoljenih 17 delegatk, kar je pomenilo 9,8% delež (Ferenc, 1999: 64, 65). Na državni ravni so ženske v takratni Jugoslaviji volilno pravico dobile leta 1946 (Antić G. 1992, 171).
10. Poleg aktivne volilne pravice je tu še pasivna, pravica biti izvoljen. Na izvolitev žensk močno vpliva tudi prisotnost žensk na kandidatnih listah posameznih strank. Na volitvah v Državni zbor oktobra 2004 je bil delež žensk na kandidatnih listah posameznih političnih strank takšen: Glas žensk 41,3%, ZLSD 31%, Zeleni 28,1%, SMS 24,6%, NSi 23%, DeSUS 22,3%, DS 20,9%, LDS 18%, SLS 16,6%, SNS 17,2%, SDS 10,5% (Vir: Statistični urad RS).
11. Natančnega števila dijakov, vpisanih v srednje šole, leta 1999/00 in 2000/01, ni bilo mogoče dobiti, za primerjavo pa navajamo podatke iz šolskega leta 2001/02. V 149 srednjih šolah (10 zasebnih) je bilo vpisanih 103.528 dijakov in dijakinj (1,8% v zasebnih šolah), v tretjem in četrtem letniku jih je bilo 43.577, od tega je bilo 51,5% deklet, 32,8% pa jih je obiskovalo gimnazijske programe, med njimi je bilo 59,5% deklet (Vir: Statistični urad RS).
12. Šolske regije in mesta, v katerih je bilo izpolnjevanje vprašalnikov izvedeno, so: ljubljanska regija – Ljubljana; pomurska regija – Lendava, Murska Sobota; mariborska regija – Ptuj; celjska regija – Celje; dolenska regija – Novo mesto; posavska regija – Črnomelj; severnopri-

- morska regija – Nova gorica; obalna regija – Koper, Piran; notranjska regija – Postojna; gorenjska regija – Jesenice; zasavska regija – Trbovlje; koroška regija – Ravne na Koroškem.
13. Za podrobnosti o strukturi načrtovanega in realiziranega vzorca gl. Truden (2003: 10-13).
 14. Večinoma sta se v Sloveniji z raziskovanjem mladih ukvarjala Mirjana Ule in Vlado Miheljak, zato smo nekaj vprašanj povzeli iz publikacije *Prihodnost mladine* (M. Ule in V. Miheljak, 1995, 187-203), katera točno so ta vprašanja, pa gl. Truden (2003: 5, 101-106).
 15. Da je zanimanje za politiko pri mladih v ozadju, je pokazalo že veliko raziskav, saj naj bi bilo zanimanje za politiko pogojeno z razvojem osebnosti, tako da zanimanje za politiko raste s starostjo (Miheljak 2002: 131). Tudi razliko med spoloma v zanimanju za politiko je pokazalo že veliko raziskav, med drugim tudi raziskava SJM 2000, kjer se je za 'malo oz. nič zanimanja za politiko' opredelilo 59,2% žensk in 44,9% moških, za 'zanimanje do neke mere' se je izreklo 36,0% žensk in 44,9% moških, da jih 'politika zelo zanima', pa se je izrazilo 3,9% žensk in 9,5% moških. Birgit Sauer meni, da manjši interes žensk za politiko ne gre pripisati ženskam samim, ampak specifičnostim politične kulture in same družbene naravnosti do teh vprašanj (Sauer 1995, povz. po Miheljak 2002: 133).
 16. Povsod, kjer rezultati testnih statistik niso navedeni, pomeni, da niso bili izpolnjeni številčni pogoji za uporabo hi-kvadrat testne statistike (saj je pogoj za uporabo preizkusa to, da so vse pričakovane frekvence večje od pet). Preizkus se dopušča, če šibkih frekvenc, manjših od pet, ni preveč (do 20%) in če najnižja med njimi ni manjša od 1 (Kožuh 2000: 84-85).
 17. Podobno vprašanje so mladim postavili tudi v okviru raziskave mladih, leta 2000, kjer je 0,1% mladih zapisalo, da vodilnim politikom zelo zaupa, precej politikom zaupa 3,2% mladih, srednje jih zaupa 22,3%, malo ji zaupa 44,8% in nič zaupa 29,6% mladih (Mladina 2000: 253).
 18. Za podrobnejše informacije, katere vse stranke so mladi napisali, da so jim blizu in v kolikšnih deležih, gl. Truden (2003: 42).
 19. Zanimivo je, da je kar 5,1% mladih zapisalo, da imajo ljudje, ki se ukvarjajo s politiko, veliko prostega časa. To nakazuje na prevladujoče mnenje, da politiki nič ne delajo, oz. da njihov poklic ni tako zahteven. Mladi so zapisali še druge razloge, kot je npr. ta, da potem veliko potuješ in spoznaš ljudi, da spoznaš politiko, nekaj deklet pa je zapisalo, da bi se s politiko ukvarjale zato, da bi bilo v politiki več žensk. Več o tem gl. Truden (2003: 113).
 20. Več o tem gl. Truden (2003: 66-68, 106-107).
 21. Dejanski deleži žensk v parlamentih po Evropi so naslednji: Švedska 42,7% (volitve leta 1998), Danska 37,4% (1998), Finska 36,5% (1999), Nizozemska 36,0% (1998), Nemčija 30,9% (1998), Španija 28,3% (2000), Avstrija 26,8% (1999), Belgija 23,3% (1999), Velika Britanija 18,4% (1997), Estonija 17,8% (1999), Litva 17,5% (1996), Portugalska 17,4% (1999), Latvija 17% (1998), Luksemburg 16,7% (1999), Češka 15% (1998), Slovaška 14% (1998), *Slovenija 12,2% (2004)*, Irska 12% (1997), Francija 10,9% (1997) (Vir: Urad za enake možnosti, priredila V.T.Z.).
 22. Vprašanje smo v raziskavi postavili zavedajoč se, da je zgolj hipotetično. Namen vprašanja je bil izvedeti, ali so mladi pripravljeni - za večjo prisotnost žensk v slovenskem parlamentu - sprejeti tako radikalne rešitve, kot bi bil tak zakon. Vemo, da bi dejansko sprejetje takega zakona spodbudilo k vprašanju, kako daleč naj načelo sorazmernosti seže, kajti ali naj bo potemtakem po tem načelu zastopana tudi vsaka rasna skupina, vsaka religiozna skupina in drugo (več o tem gl. Antić G. 1998: 40-46).
 23. O tem, ali se ženske v politiki obnašajo drugače kot moški, gl. raziskovalno poročilo 'Ženske v slovenskem parlamentu – pod kritično maso zastopanosti', kjer je Milica Antić Gaber s sodelavkami ugotovila, da se ženske v politiki dejansko drugače obnašajo in tudi delujejo drugače kot moški.

24. Razlog, da so ženske manj izobražene kot moški, ne vzdrži, saj podatki kažejo, da je leta 2003/04 delež žensk, vpisanih v dodiplomski in podiplomski študij, znašal 56,9%. Med diplomanti leta 2003 so ženske predstavljale 61%, med vsemi, ki so prejeli doktorski naziv, pa je bil delež žensk 41,4% (vir: Statistični urad RS).
25. Dejstvo, da je v politiki tako majhno število žensk, se pogosto razume kot osebni problemi posameznic, le redko se razloge pripisuje sistemskim diskriminatornim praksam (Jalušič, Antić G. 2001: 50).

Viri, literatura

- Antić G., Milica (1996): Ženske in volitve v Sloveniji. V S. Gaber (ur.): Volilni sistemi: str. 171-189. Ljubljana: Krtina.
- Antić G., Milica (1998): Ženske v parlamentu. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Antić G., Milica, Selišnik, Irena, Gortnar, Maruša, Purkat, Nataša (2003): Ženske v slovenskem parlamentu: pod kritično maso zastopanosti (raziskovalno poročilo). Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Ferenc, Tone (1999): Ženske in volilna pravica. V M. Antić G. (ur.): Naše žene volijo: str. 61-71. Ljubljana : Urad za žensko politiko.
- Fink-Hafner, Danica, Kraševac, Alenka, (2000): Dejavniki strankarske podpore kandidatkam na lokalni in nacionalni ravni političnega sistema. Družboslovne razprave, XVI, št. 34-35: str. 141-165.
- Gaber, Slavko (1996): Predstavništvo in demokracija. V S. Gaber (ur.): Volilni sistemi: str. 7-33. Ljubljana: Krtina.
- Jalušič, Vlasta, Antić G., Milica (2001): Ženke – Politike – Možnosti. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Jogan, Maca (2001): Seksizem v vsakdanjem življenju. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kožuh, Boris (2000): Statistične obdelave v pedagoških raziskavah. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Lovenduski, Joni (1993): Introduction: The Dynamics of Gender and Party. V J. Lovenduski in P. Norris (ur.): Gender and Party Politics: 1-15. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Miheljak, Vlado (2002): Mladi kot subjekt in objekt politike. V V. Miheljak (ur.): Mladina 2000, Slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje: str. 105-164. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Urad Republike Slovenije za mladino; Maribor: Aristej.
- Miheljak, Vlado (ur.) (2002): Mladina 2000 –Kratek pregled podatkov. V Slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje: 239-270. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Urad Republike Slovenije za mladino; Maribor: Aristej.
- Norris, Pippa (1993) Conclusions: Comparing Legislative Recruitment. V J. Lovenduski in P. Norris (ur.): Gender and Party Politics: 309-330. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Rule, Wilma (1996) Volilni sistemi, z njimi povezani dejavniki in možnosti žensk za izvolitev v parlament v trinajstih demokracijah. V S. Gaber (ur.): Volilni sistemi: str. 141-170. Ljubljana: Krtina.
- Skard, Torild, Haavio-Mannila, Elina (1992): Ženske v parlamentu. V F. Adam (ur.): Politika kot poklic: str. 191-209. Ljubljana: Krt.

Truden, Vesna (2003): Dijaki in politika, Odnos dijakov in dijakinj do politike v Sloveniji. Ljubljana: Filozofska fakulteta, diplomska naloga.

Ule, Mirjana (1988): Mladina in ideologija. Ljubljana: Delavska enotnost.

Ule, Mirjana, Ferligoj, Anuška, Rener, Tanja (1990): Ženska, zasebno, politično ali »ne vem, sem neodločena«. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Ule, Mirjana, Mihelj, Vlado (1995): Prihodnost mladine. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Elektronski viri

Statistični urad RS: <http://www.stat.si/statinf/2004/si-66.pdf>
http://www.stat.si/novice_poglej.asp?ID=333
http://www.stat.si/novice_poglej.asp?ID=477

Urad za enake možnosti:

<http://www.uem-rs.si/slo/statistika/inf.html>
<http://www.uem-rs.si/slo/politika2000.html>
http://www.uem-rs.si/slo/statistika_2004.doc

Naslov avtorice:

Vesna Truden Zupančič, dipl. spl. jez. in prof. soc.
podiplomska študentka na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani
Videm 15, 1380 Cerknica
e-mail: truden.vesna@volja.net

*Prejeto maja 2005, sprejeto za objavo julija 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvantitativno argumentacijo.*

Od brezpogojne k pogojevani državi blaginje – spremembe znotraj koncepta državljanstva

POVZETEK: Pravice in dolžnosti so ena izmed temeljnih dimenzij koncepta (socialnega) državljanstva in določajo oziroma opredeljujejo položaj posameznika napram skupnosti/državi. V zadnjem času je moč zaznati prehod od razumevanja pravic kot 'brezpogojnih zahtev' k razumevanju pravic v smislu 'dogovorjenih zahtev', pri čemer je delo razumljeno kot temeljni mehanizem za zagotavljanje posameznikovega polnopravnega državljanstva. Sodobne diskusije o konceptu državljanstva se ne ukvarjajo več toliko z vprašanjem dopustnosti pogojevanja pravic z dolžnostmi, temveč bolj z vprašanjem pravega razmerja med njimi. Pri tem ima pomemben vpliv tradicija državljanstva (tj. liberalizem, komunitarizem) in politično-vrednostna orientacija (tj. levica, desnica). Kljub razlikam pa je za vse sodobne diskusije o državljanstvu značilen odmik od Marshallovega koncepta brezpogojnega socialnega državljanstva zagotovljenega s strani močne države blaginje k zagotavljanju 'pogojevanih' socialnih pravic, katerih cilj je zagotavljanje možnosti za posameznikovo aktivno soočanje z družbenimi tveganji. Spremembe znotraj koncepta državljanstva pomembno vplivajo na državo blaginje in položaj posameznikov in njihovo razumevanje je odločilnega pomena za razumevanje današnjih sprememb v sferi države blaginje in njene socialne politike.

KLJUČNE BESEDE: koncept državljanstva, brezpogojna in pogojevana blaginja, država blaginje, pravice in dolžnosti.

1. Uvod¹

Zmanjševanje obsega socialnih pravic in njihovo pogojevanje s primernim vedenjem prosilcev je trend, s katerim se soočajo vse evropske države. Spremembe v smeri preoblikovanja sistemov socialne varnosti na način, ki bi spodbujal zaposlovanje pomembno spreminjajo položaj posameznikov oziroma spreminjajo odnos med njimi in državo (blaginje). Osnovni namen članka je teoretska osvetlitev teh sprememb – predvsem z vidika spremenjenega položaja posameznikov napram državi. Pri tem je kot pojasnjevalno orodje uporabljen koncept državljanstva oziroma njegova dimenzija pravic in dolžnosti. Spremenjeno razmerje med pravicami in dolžnostmi je jedro analize, pri čemer se ta giblje od vprašanja dopustnosti samega pogojevanja blaginje, do vprašanja vzpostavitve »pravega« razmerja med pravicami in dolžnosti. Pri tem so predstavljeni različni pogledi liberalne in komunitaristične tradicije državljanstva, ter opisani najpo-

membnejši novodobni vidiki koncepta državljanstva, opredeljeni s strani nove desnice, nove levice in novih komunitaristev. Izpostavljeni so skupni poudarki, ki nazakujejo oziroma pojasnjujejo smer reforme države blaginje. To bi lahko povzeli z besedami – od brezpogojne k pogojevanju blaginji oziroma od dekomodifikacije k rekomodifikaciji človeškega dela. Za boljšo ponazoritev so na primeru sistemov socialne varnosti za primer brezposelnosti te spremembe predstavljene tudi v praksi.

2. Dopustnost pogojevanja pravic z dolžnostmi?

Pravice in dolžnosti, so ena izmed najpomembnejših dimenzij koncepta (socialnega) državljanstva (poleg dimenzije participacije in identifikacije/orientacije – Lister 1998), ki opredeljuje odnos med posameznikom in državo/skupnostjo. Prav ta dimenzija v zadnjem obdobju doživlja številne spremembe, ki se kažejo v odmiku od poudarjanja (socialnih) pravic k poudarjanju dolžnosti. Spremembe v paradigmi socialnega državljanstva nujno vplivajo tudi na državo blaginje, katere konstitutivni element so (Powel 2002; Cox 1998). Po mnenju Esping-Andersena (1990: 19) je socialno državljanstvo princip, ki vzpostavlja državo blaginje in njegovo bistvo je, da država zagotavlja izvajanje socialnih pravic, do katerih so posamezniki upravičeni na podlagi statusa državljanov in ne na osnovi svoje vključenosti na trg delovne sile ali družino. Danes veliko avtorjev (Lister 1998; Mishra 1999; Dwyer 2000; itd) zaznava premik od blaginje temelječe na 'brezpogojnih' socialnih pravicah, k t. i. pogojevanju blaginji. Pri tem se pojavljajo velike razlike med avtorji v opredeljevanju same vsebine socialnih pravic in razlike v razumevanju dopustnosti samega 'pogojevanja' socialnih pravic. To predstavlja pomembne razlike v izhodiščnih pogledih avtorjev na razvoj koncepta državljanstva in socialnih pravic (Kopač 2004).

Na eni strani lahko najdemo avtorje, ki (vsaj načeloma) zavračajo možnost pogojevanja socialnih pravic z dolžnostmi in poudarjajo predvsem pravice posameznikom vis-à-vis države/skupnosti, in na drugi avtorje, ki socialne pravice neposredno povezujejo z dolžnostmi in poudarjajo predvsem dolžnosti posameznikov do države/skupnosti.

Med prvimi je treba navesti predvsem Esping-Andersena in Dahrendorfa. Esping-Andersen (1990: 21–23) trdi, »*da so socialne pravice neoskrunljive in da je njihova ključna naloga dekomodifikacija statusa posameznikov vis-à-vis trga*«. Posameznik je do ugodnosti iz naslova socialnih pravic upravičen na podlagi državljanstva in ne na podlagi svoje vključenosti v zaposlitev (na trg delovne sile) ali v družino, in le taka »brezpogojna« narava socialnih pravic vodi do dekomodifikacije, ki je cilj/merilo države blaginje. Blaginjska socialna politika (kot jo opredelita Kolaričeva /1990/ in Rus /1990/), ki jo izvaja t. i. država blaginje, naj bi tako slonela na »brezpogojnih« socialnih pravicah, ki jih država zagotavlja vsem posameznikom na osnovi njihovega statusa državljana in tako prevzema odgovornost za zagotavljanje osnovnih oblik blaginje za svoje državljane. Dahrendorf (1994) podobno poudarja nezdružljivost socialnih pravic z dolžnostmi. Po njegovem mnenju je državljanstvo '*družbena pogodba*', ki nima ekonomske narave in se kot taka izključuje z delom, ki je '*privatna pogodba*'. Koncept državljanstva je tako neekonomski koncept, ki opredeljuje pravice in dolžnosti subjek-

tov neodvisno od njihovih prispevkov v ekonomskem procesu. Elementi državljanstva (tj. pravice in dolžnosti) so tako po mnenju Dahrendorfa (1996, v Powell 2002) lahko le brezpogojni, in če so socialne pravice pogojevane s pripravljenostjo ljudi do dela, so te spremenjene v *'tržno blago'* (Dahrendorf 1994: 13). Vloga socialnih pravic je po Dahrendorfu zaustavitev *'nevidne roke trga'* in tudi *'vidne roke'* vladarjev, ki govorijo ljudem, kaj naj delajo in česa ne smejo delati. Brezpogojna narava socialnih pravic je tako ključ do svobode posameznikov.

Nasprotje Esping-Andersenovega in Dahrendorfovega pogleda na socialne pravice in koncept državljanstva pa predstavljajo Janoski (1998), Adriaansens (1994), Giddens (2002), Dwyer (2000) in drugi, ki poudarjajo neposredno povezanost pravic z dolžnostmi.² Giddens, glavni ideolog britanske 'tretje poti' poudarja povezanost – recipročnost pravic z dolžnostmi. Slogan »brez dolžnosti ni pravic« (»*no rights without responsibilities*«) (Giddens 1998: 65) je postal pomemben politični moto novih laburistov in glavna ideja pri britanski reformi države blaginje, poimenovana *'welfare-to-work'* oziroma od *'blaginje k delu'*. Podoben vidik vključuje tudi t. i. *aktivno državljanstvo*, opredeljeno s strani Adriaansensa (1994), kjer državljanstvo pomeni primarno obliko družbene participacije in integracije ter je za doseg polnopravnega državljanstva nujni pogoj sodelovanje posameznikov na trgu delovne sile.

Omenjene avtorje lahko postavimo na različne pole glede razumevanja (narave) socialnih pravic in državljanstva na 'abstraktni' (oziroma idealistični) ravni, vendar pa se vsi (vsaj načeloma) strinjajo, da so bile socialne pravice v realnosti vedno (vsaj do določene mere) povezane z dolžnostmi in da bi verjetno težko govorili o popolni odsotnosti omenjene zveze (»*dutyless rights*«), v kateri koli točki razvoja koncepta državljanstva. Vsekakor pa se odnos med pravicami in dolžnostmi spreminja v času in prav tako narava tega odnosa, kar je pomemben dejavnik evolucije socialne politike in obstoječih držav blaginje. Cox (1998: 12) spreminjanje tega odnosa označi kot prehod od razumevanja pravic (tj. upravičenj) kot 'brezpogojnih zahtev' k razumevanju pravic v smislu 'dogovorjenih zahtev', ki poleg spoštovanja svobode in avtonomije posameznika upoštevajo le-te tudi drugih članov skupnosti. Pravice posameznikov so tako omejene s pravicami ostalih članov skupnosti. Dolžnosti so tako legitimne, ker imajo davkoplačevalci pravico, da država ravna z njihovim denarjem odgovorno. Po mnenju Listrove (2002: 42) je »*državljanstvo dinamičen koncept, kjer pravice niso ne absolutne ne dokončne, ampak so v postopku neprestanega preoblikovanja, ki je posledica političnih in socialnih akcij v areni države blaginje*«.

3. Med liberalno in komunitaristično tradicijo koncepta državljanstva

Razprave o konceptu državljanstva se v zadnjem desetletju ne ukvarjajo več toliko z vprašanjem dopustnosti pogojevanja pravic z dolžnostmi, ampak bolj z vprašanjem »pravega« razmerja med pravicami (na splošno, in ne zgolj socialnimi) in dolžnostmi ter o stopnji dopustne »prisile« pri zagotavljanju uresničevanja dolžnosti posameznikov (Kopač 2004).

Pri tem se pojavljajo pomembne razlike med različnimi tradicijami državljanstva,³ to je liberalizmom in komunitarizmom oziroma meščanskim republikanizmom.⁴ Prva jemlje državljanstvo kot *status* oziroma po Habermasu (1994, v Fitzpatrick 2001) '*pridobljeno članstvo*', ki se nanaša predvsem na pravice, dodeljene posameznikom, druga pa ga vidi kot *prakso* oziroma '*doseženo članstvo*', ki vključuje odgovornosti do širše družbe (Oldfield 1990, v Lister 2002: 40).

Temeljna razlika med obema tradicijama izhaja iz razumevanja »dobrega« v smislu njegovega nastajanja in vrednotenja z vidika posameznika in družbe (države). Liberalna tradicija izhaja iz prepričanja, da ne obstaja »skupno dobro«, ampak je »dobro« opredeljeno s strani vsakega posameznika, v skladu z njegovimi življenjskimi preferencami. Vloga države je kar se da nevtralnno posredništvo (liberalna nevtralnost) med različnimi možnimi oblikami »dobrega« v družbi, predvsem pa spodbujanje avtonomnosti posameznikov in njihove zmožnosti 'samoopredeljevanja'. V skladu z liberalno tradicijo govorimo o posameznikih kot 'svobodnih bitjih', ki imajo pravico do svobodnega odločanja med različnimi možnimi oblikami »dobrega«, v okviru nevtralne države, ki jim mora zagotavljati možnosti za svobodno odločanje/delovanje. Liberalna tradicija tako poudarja pravice posameznikov (predvsem brezpogojno naravo osebnih pravic), vendar to ne pomeni, da zanemarija dolžnosti. Slednje so le manj pomembne v primerjavi s pravicami.

Nasprotno pa komunitaristična tradicija izhaja iz prepričanja, da obstaja v družbi omejeno število »dobrega« in da je to pogojeno z oblikovano tradicijo v skupnosti. Vsaka družba tako oblikuje lastno koncepcijo t. i. dobrega – tj. skupno dobro in vloga države je sooblikovanje, ohranjanje in prenašanje te na svoje državljanje. Posamezniki so, v skladu s komunitaristično tradicijo državljanstva, opredeljeni kot 'bitja skupnosti', pri čemer je obstoj skupnosti temeljnega pomena za razvoj posameznikov (poudarek je dan članstvu v skupnosti) in družbe kot celote. Individualnost izhaja iz skupnosti in je tudi determinirana z njo. Koncept državljanstva tako temelji na ideji dolžnosti do skupnosti. Ob tem seveda pravice še vedno obstajajo, so pa nekako manj pomembne.

Za razumevanje odnosa med pravicami in dolžnostmi v današnjih (postmodernih) družbah je treba, poleg poznavanja relacije med pravicami in dolžnostmi znotraj različnih tradicij državljanstva (tj. liberalne in komunitaristične), poznati tudi vrednostne orientacije (principe⁵), ki določajo cilje in strategije posameznih politik (tudi socialnih) in dopolnjujejo oziroma sooblikujejo odnos med pravicami in dolžnostmi (Kopač 2004). Pri tem se pojavlja pomembna razlika v razumevanju pravic in svoboščin, pri politični levici in desnici, kar igra pomembno – deterministično vlogo pri določanju pomena in vloge socialne politike v sodobnih družbah (in posredno vloge države pri zagotavljanju distributivne pravičnosti).⁶

Desnica pojmuje pravice predvsem v negativnem smislu, to je 'svoboda od', ki predstavlja temeljno idejo klasične liberalne ali 'laissez-faire' filozofije. To nakazuje njihovo usmerjenost k zagotavljanju predvsem političnih in osebnih svoboščin, ki zagotavljajo osebno svobodo in s tem osnovni pogoj za nemoteno delovanje trga, ta pa je temeljni mehanizem za zagotavljanje blaginje posameznikov. Na drugi strani pa levica poudarja pozitivne svoboščine (tj. 'pravice do') in tako postavlja v ospredje socialne

pravice posameznikov (ki se nanašajo predvsem na redistribucijo dobrin in storitev) in poudarja vlogo (intervencionistične) države pri njihovem zagotavljanju.

4. Sodobni koncepti državljanstva – med tradicijami državljanstva in političnimi orientacijami

Različne vidike koncepta državljanstva, ki prevladujejo v današnjih diskusijah, lahko umestimo v štiri kvadrante, ki jih dobimo s križanjem državljskih tradicij (tj. liberalne in komunitaristične) in političnih (vrednostnih) orientacij (tj. levice in desnice) (glej Skico 1) (Kopač 2004). Prva dimenzija, tj. tradicija državljanstva, upošteva predvsem vidik razmerja med pravicami in dolžnostmi (oziroma razmerje med posameznikom in skupnostjo), medtem ko druga dimenzija, tj. dimenzija različnih vrednostnim orientacij, upošteva predvsem vidik dopustnosti/zaželjenosti vmešavanje države (tj. političnega sistema) v delovanje ekonomskega sistema. Pri tem levica izhaja iz vrednostnih usmeritev (solidarnost, enakost, pravičnost), ki dopuščajo vmešavanje, desnica pri prisega na distributivno pravičnost trga in ne dopušča večjega vmešavanja s strani države. Tako dobimo štiri različne vidike/ideale državljanstva, ki na svoj način opredeljujejo razmerje med pravicami in dolžnostmi ter določajo vlogo države pri zagotavljanju blaginje.

Skica 1: Štirje različni vidiki državljanstva (Kopač 2004: 22)

V prvi kvadrant, poimenovan *'liberalna levica'*⁷, bi lahko umestili Marshallovo (1950) in iz nje izpeljano Esping-Andersenovo (1990) opredelitev državljanstva, kjer prevladujeta dimenzija pravic, predvsem socialnih, in aktivna vloga države pri njihovem zagotavljanju. Marshallov koncept državljanstva (Marshall, 1950; Marshall in Bottomore, 1992; Dwyer, 2000) sloni na univerzalnih (socialnih) pravicah, ki naj bi zagotavljale 'enakost statusa' in tako zmanjševale neenakosti kot posledice kapitalističnega tržnega sistema. Status državljanstva, zagotovljen s strani države, naj bi imel moč vplivanja na socialno stratifikacijo, oblikovano (predvsem) s strani ekonomskega sistema. Pri tem je treba poudariti, da se Marshall nikoli ni zavzemal za odpravo trga in

je priznaval njegovo specifično logiko delovanja in njegove specifične potrebe. Njegov koncept državljanstva vsebuje vizijo družbe, v kateri soobstajajo univerzalne socialne pravice in določene statusne razlike, pogojene z dosežki posameznikov (predvsem) v sferi izobraževanja in dela. Vloga univerzalnih socialnih pravic je brzdanje razraščanja razredne neenakosti, generirane s strani tržnega sistema in tako zagotavljanje pravične neenakosti, ki je še sprejemljiva in ne ogroža družbenega miru. Podobno opredelitev socialnega državljanstva najdemo tudi pri Esping-Andersenu (1990), ki poudarja dekomodifikacijsko vlogo univerzalnih socialnih pravic, ki naj bi posameznikom omogočale blaginjo, neodvisno od njihove participacije na trgu delovne sile in sodelovanja v družinskem krogu. Osrednje mesto ima država (blaginje), ki zagotavlja socialne pravice in sooblikuje družbene neenakosti in odnose. Po mnenju Esping-Andersena (1990: 23) *»država blaginje ni zgolj intervencijski mehanizem, ki posega v strukturo družbenih neenakosti, temveč tudi sama oblikuje sebi lasten stratifikacijski sistem in tako pomeni aktivno silo pri oblikovanju družbenih odnosov«*.

Marshallov koncept državljanstva (1950) je imel odločilno vlogo pri oblikovanju povojne države blaginje, vendar so se ideji univerzalnih (brezpogojnih) socialnih pravic in dekomodifikacijskim principom (v celoti) približale le redke države, še najbolj so omenjene principe uveljavile skandinavske države, ki so razvile institucionalni oziroma redistributivni tip socialne politike.

V drugi kvadrant, poimenovan *'liberalna desnica'* se uvrščajo predvsem klasiki, kot so Nozick, Hayek in Friedman, ki poudarjajo vlogo (nevtralne) države pri zagotavljanju osnovnih osebnih (civilnih) in političnih pravic. Ostro nasprotujejo kakršnemu koli poseganju države, povezanemu z idejo 'pravične družbe' ter poudarjajo pomen trga. Vanj bi lahko uvrstili vidik državljanstva, oblikovan s strani nove desnice. Nova desnica⁸ kombinira liberalne ekonomske predpostavke (in s tem poudarja posameznike kot nosilce osebnih in političnih svoboščin) s političnimi argumenti desnice, ki spodbujajo zmanjšano vlogo države blaginje, ob hkratnem povečanju individualne odgovornosti posameznikov za zadovoljitev osebnih potreb. Socialne pravice niso, vsaj s strani ortodoksne liberalne desnice (Nozick, Hayek), razumljene kot legitimni del državljankega statusa in država nima nikakršne vloge pri njihovem zagotavljanju. V politični praksi zasledimo bolj pragmatičen pogled, ki ne zanika socialnih pravic na splošno, ampak predvsem njihovo univerzalno in brezpogojno naravo.⁹ Nova desnica poudarja omejeno vlogo države blaginje in se zavzema za vpeljevanje principa pogojevanja (*»principle of conditionality«*) znotraj dimenzije socialnih pravic. Najpomembnejša predstavnika nove desnice sta predvsem Američana Mead (1997) in Murray (1990), ki povežeta nastanek in predvsem reprodukcijo 'podrazreda' (*»underclass«*) v modernih zahodnih družbah z ekstenzivnimi, državno financiranimi upravičenji do socialne blaginje, ki vodijo k disfunkcionalnemu vedenju, kar oblikuje svojevrstno kulturo odvisnosti in ki posledično bolj kot ekonomske neenakosti kot posledice tržnih mehanizmov ločuje 'podrazred' (*»underclass«*) od večinske družbe (Murray 1990) in tako ustvarja destruktivne, posesivne in pasivne oblike državljanstva (Fitzpatrick 2001: 62). Kljub skupnemu pogledu na vzroke za nastanek 'podrazreda' (*»underclass«*) pa se Murray in Mead ločita v svojih pogledih glede rešitve problema (Dwyer 2000). Prvi (tj. Murray) je mnogo

bolj radikalen in predlaga popolno odpravo državnih oblik socialnoblaginjske oskrbe in zamenjavo teh z lokalno upravljanimi oblikami pomoči, drugi – Mead (1997) – pa predlaga reformo države blaginje, ki naj bi posledično vodila k »spremembi vedenja revnih« in tako k rešitvi problema 'podrazreda' («underclass»). Temelj reforme države blaginje naj bi bila vpeljava 'principa pogojevanja' pri zagotavljanju socialnih pravic posameznikov, s katerim naj bi se doseгло 'odgovorno vedenje posameznikov'. Pri tem je 'odgovorno' vedenje povezano s posameznikovo pripravljenostjo do dela in do sodelovanja v drugih programih, povezanih z delom, ki so določeni s strani države. Dolžnost do plačanega dela se, v kontekstu nove desnice, pojavlja kot državljska dolžnost in pravica ter tako na svojevrsten način predstavlja zlitje državljanstva kot statusa in prakse. Delo (in ne kakršno koli delo, temveč plačano delo) je razumljeno kot 'dogovorjena zahteva' (Habermas 1994, v Fitzpatrick 2001), ki predstavlja jedro socialnih pravic.

V tretji kvadrant, poimenovan '*komunitaristična desnica*', lahko uvrstimo pristop novega komunitarizma. Njegova najpomembnejša predstavnik sta Selbourne (1994) in Etzioni (1997), ki 'krivdo' za krizo zahodnih družb pripisujeta poudarjanju vrednot individualnega liberalizma (in s tem egoizma) in ekspanziji brezpogojnih pravic, zagotovljenih s strani države blaginje. Obstoj brezpogojnih pravic namreč pri posameznikih, družinah in drugih prostovoljnih združenjih slabi občutek dolžnosti in tako onemogoča nastanek 'dobre' družbe (Dwyer 2000). Rešitev vidita v poudarjanju pomena skupnosti pri zagotavljanju blaginje in prepoznavanju dolžnosti posameznikov do skupnosti. Selbourne (1994) oblikuje 'princip dolžnosti', s katerim želi poudariti pomen dolžnosti posameznika do sebe, drugih in skupnosti kot celote. Same pravice so sekundarnega pomena in so povezane/pogojene z izpolnitvijo državljskih dolžnosti. Pri tem so socialne pravice, v primerjavi s političnimi in osebnimi, manj pomembne in niso sestavni del (paketa) državljskih pravic. Še več, če so podeljene na osnovi brezpogojnih upravičenj, spodkopavajo družbeni red. Socialne pravice so dopustne zgolj v obliki 'nagrade' za tiste posameznike, ki se vedejo v skladu z družbenimi pričakovanji. Etzioni (1997) kot najpomembnejši predstavnik novega komunitarizma, poudarja pomen 'pravega' ravnotežja med pravicami (individualno avtonomijo) in dolžnostmi, ki izhajajo iz zgodovinsko in kulturno pogojenega »skupnega dobra« v določeni družbi, kot pogoja za celostni razvoj družbe in njeno blaginjo. Kriza modernih družb je povezana z neravnovesjem med pravicami in dolžnostmi (predvsem v prid prvih), in kot izhod Etzioni (1997) ponudi '*novo zlato pravilo*', ki naj bi bilo vodilo pri oblikovanju 'pravega' ravnovesja. Zlato pravilo se glasi: «*Spoštuj in podpiraj moralni red družbe v tolikšni meri, kot bi želel, da družba spoštuje in podpira tvojo avtonomijo*» (Etzioni 1997: 18). Pri tem je moralni red (ki temelji na skupnih vrednotah in prepričanjih) ključen za obstoj 'dobre' družbe in posamezniki morajo moralni red sprejeti za svojega in jim ta ne sme biti vsiljen. Vloga države je, da ustvarja pogoje za sprejemanje skupnega moralnega reda, kajti ustvarjeni moralni red bo sam po sebi vodil k 'pravi' odnosom med posameznikom, trgom in državo. Na področju socialnoblaginjske oskrbe se Etzioni (1997, v Dwyer 2000) zavzema za zagotavljanje zgolj minimalne – osnovne varovalne mreže, s katero se posameznikom zagotavlja preživetje in hkrati spodbuja njihova individualna (moralna) odgovornost. Tej sledi moralna odgovornost družine in lokalne skupnosti in

šele na koncu moralna odgovornost države, ki pa se nanaša predvsem na odgovornost za pomoč lokalnim skupnostim pri zagotavljanju blaginje posameznikov.

Novi komunitarizem deli mnogo pogledov na pravice (tj. koncept državljanstva) in vlogo države pri zagotavljanju blaginje z novo desnico. Pri obeh je koncept državljanstva operacionaliziran (v ortodoksnih pogledih) brez socialnih pravic in vloga države blaginje pri zagotavljanju teh, predvsem z vidika vplivanja na delovanje trga delovne sile, naj bi bila kar se da omejena in pogojevana. Vendar pa obstaja razlika v pogledu na splošno vlogo države. Pri prvih, to je novih komunitaristih, naj bi država prispevala k oblikovanju pogojev za nastanek moralnega reda, pri novi desnici pa je vloga države zgolj drugorazrednega pomena in ima ključno vlogo pri vseh stvareh trg delovne sile. Med omenjenima pogledoma obstajajo tudi druge, pomembne izhodiščne razlike, ki se kažejo zlasti v vzpostavljenem nadredju med posamezniki in skupnostjo. Novi komunitaristi izhajajo iz skupnosti in poudarjajo problematičnost zagotavljanja brezpogojnih socialnih pravic s strani države blaginje, predvsem zaradi slabljenja solidarnostnih potencialov (tj. moralnega reda – skupnega dobra) družine in drugih neformalnih skupnosti, nova desnica pa poudarja problematičnost v relaciji do posameznika – tj. oblikovanje podrazreda (»underclass«), ki pa posledično vpliva na delovanje celotne družbe in njenih podsistemov, tudi najpomembnejšega – trga delovne sile.

V zadnji, četrti kvadrant, poimenovan '*komunitaristična levica*', lahko uvrstimo koncept državljanstva, opredeljen s strani novih laburistov, katerih najpomembnejši ideolog je Anthony Giddens s svojim delom 'Tretja pot' (1998) (»Third Way«), ki pomeni izhodiščno točko Blairove blaginjske reforme, označene s frazo »*od blaginje k delu*« (»welfare-to-work«). Pri tem novi laburisti poudarjajo socialne pravice, ki pomenijo pomemben konstitutivni element koncepta državljanstva, podobno kot je to moč najti pri Marshallovi in Esping-Andersonovi konceptualizaciji, z eno, vendar pomembno razliko. Socialne pravice niso videne kot brezpogojne pravice, temveč so v svojem temelju povezane s primarno odgovornostjo posameznikov za neodvisno in dostojno življenje. Namen socialnih pravic je ustvarjanje priložnosti za posameznikovo vključenost v družbo. Pri tem sta pomembni tako ekonomska kot tudi socialna politika, slednja predvsem pri zagotavljanju (in ne več zgolj zmanjševanju in (za)varovanju pred tveganji) potrebnih virov, ki omogočajo posameznikom aktivno soočanje s postmodernimi tveganji. Vlaganje v človeški kapital je tako pomemben, če ne ključni element pri ustvarjanju priložnosti za posameznikovo aktivno soočanje s tveganji. Država blaginje mora postati država, ki investira v razvoj socialnega kapitala (»*Social Investment State*« – Giddens 1998; 2002) in tako oblikuje priložnosti za vključevanje posameznikov v družbo. Tako državo Giddens (1998: 99) opredeli kot »*državo, ki svoje dolžnosti s področja zagotavljanja socialne pravičnosti in enakosti izpolnjuje prek 'redistribucije priložnosti' in ne več prek 'redistribucije bogastva'*«. Socialne pravice posameznikov so povezane z njihovo pravico/dolžnostjo do razvijanja socialnega (človeškega) kapitala. Pri tem je narava socialnih pravic pogojevana in upravičenosti z naslova socialnih pravic so povezane s posameznikovim vedenjem oziroma njegovo pripravljenostjo za sprejemanje danih priložnosti, ki mu omogočajo (ponovno) vključevanje v družbo. S tem novi laburisti posredno poskušajo oblikovati nov tip 'moralne skupnosti', kjer si posamezni državljani

'zaslužijo' dostop do socialnih pravic predvsem s trdim delom, odgovornim vedenjem in osebnim prispevkom. Socialna politika je videna kot mehanizem, ki (lahko) pomembno vpliva na oblikovanje moralnega reda in posameznikovega vedenja. Uporabljena je tako za nagrajevanje 'dobrih' državljanov in za discipliniranje 'slabih' (Dwyer 2000: 80). Poleg zagotavljanja priložnosti za vključevanje posameznikov v družbo naj bi reforma države blaginje vodila tudi k večji odgovornosti posameznikov in civilne družbe pri zagotavljanju blaginje. Državo blaginje naj bi tako zamenjala družba blaginje (*»welfare society«*) s ključno vlogo civilne družbe. Novi laburisti spreminjajo vlogo države blaginje, pri čemer se osredotočajo na vlaganje v razvoj človeškega kapitala, ki naj bi bistveno pripomogel k povečanju možnosti/priložnosti za posameznikovo vključevanje v družbo in hkratno poudarjanje posameznikove odgovornosti in odgovornosti civilne družbe pri zagotavljanju blaginje.

Vrednostne orientacije novih laburistov predstavljajo pomembne spremembe v političnih ciljnih levicah. Cilj levice tako ni več doseganje enakosti na podlagi redistribucije dobrin in storitev, temveč doseganje ekonomske in socialne vključenosti v družbo, pri čemer je vključenost povezana s članstvom v družbi in kot taka nosi pravice in dolžnosti. Med levico lahko najdemo pomembne razlike v razumevanju socialne vključenosti, tako novi laburisti vključenost enačijo zgolj z vključenostjo na trg delovne sile, torej v plačane oblike zaposlitve, medtem ko nekateri bolj (neo) socialdemokratsko usmerjeni levičarji poudarjajo tudi pomen neformalnega (neplačanega) dela kot pomembnega elementa pri zagotavljanju vključenosti posameznikov v družbo. Podobno ločnico uvede tudi Gautie (2003), ki paradigmo 'tretje poti' loči na dve smeri: socialliberalno in (neo)socialdemokratsko. Skupne značilnosti so (predvsem) zavračanje tako logike svobodnega trga kot tudi klasične intervencijske vloge države blaginje; osredotočenost na dinamičnost bolj kot statičnost in na individualno bolj kot kolektivno perspektivo ter večje poudarjanje preventivne kot kurativne vloge države blaginje. Poleg skupnih značilnosti pa obstajajo med obema pogledoma tudi pomembne razlike, predvsem glede sredstev (*»assets«*), ki posameznikom omogočajo (oziroma so nujni pogoj), da delujejo kot 'agenti'. Med najpomembnejša sredstva (*»assets«*) sodijo predvsem zaposljivost, socialni in človeški kapital. Prvi model poudarja 'tržni' pogled na zaposljivost in druge pomembne postmoderne attribute (npr. kompetentnost, znanje) ter njihov pomen (predvsem) iz perspektive trga delovne sile in zaposlovanja, drugi, (neo)socialdemokratski model pa poudarja širšo – solidaristično perspektivo in vidi socialno vključenost v družbene procese (in ne zgolj na trg delovne sile) kot ultimativni politični cilj. Gautie tako loči (znotraj komunitaristične levice) dva koncepta državljanstva, prvega poimenuje *»asset-based«*, torej državljanstvo, ki temelji na zagotavljanju sredstev, potrebnih za vključevanje posameznikov na trgu delovne sile, in drugega *»capabilities-based«*, to je državljanstvo, katerega cilj je zagotavljanje socialne vključenosti v družbo, ki presega zgolj participacijo na trgu delovne sile.

5. Smer reforme države blaginje – od brezpogojne k pogojevani blaginji

Pri pregledu novodobnih vidikov koncepta državljanstva, sprejetih s strani nove desnice, novih komunitaristov in novih laburistov, zapazimo pomembna odstopanja od Marshallove konceptualizacije socialnega državljanstva in njegove brezpogojne (univerzalne) narave socialnih pravic. Tako je očiten politični premik od leve k desni oziroma približevanje obeh političnih polov sredini in premik od liberalističnega k bolj komunitarističnemu pojmovanju državljanstva, ki tega razume predvsem kot 'prakso' oziroma 'zaslužno članstvo' (Habermas 1994 v Fitzpatrick 2001). Pri vseh treh konceptih je tako izražena težnja po zmanjšanju vloge države blaginje pri zagotavljanju blaginje državljanom ter poudarjena vloga posameznika (torej trga) in skupnosti (tj. civilne družbe). Pri tem se blaginja vse manj veže na brezpogojno naravo socialnih pravic (kar pomeni, da je razumljena kot neodtujljiva pravica) in postaja vse bolj pogojevana s 'primernim' vedenjem prosilcev. *Brezpogojno naravo socialnih pravic*, ki naj bi zagotavljala 'enakost statusa' in življenje (oziroma preživetje) posameznikov neodvisno od njihove participacije v zaposlitvi in družini – tj. dekomodifikacijo (Esping-Andersen 1990), je zamenjal *princip pogojevanja*, ki upravičenost do ugodnosti iz naslova socialnih pravic pogojuje s posameznikovim vedenjem, ki mora biti v skladu z normami, določenimi s strani nosilcev socialne varnosti in blaginje. Pri tem se 'primernost' vedenja veže (predvsem) na posameznikovo pripravljenost do dela in sodelovanja v drugih oblikah, s strani države oblikovanih 'priložnosti', ki naj bi posameznikom povečevale možnosti za vstop na trg delovne sile in aktivno sodelovanje v družbenih procesih (tj. socialno vključenost). Omenjeni premik znotraj socialnih pravic je Ilona Ostner (1999, v Lister 2002) označila za premik od dekomodifikacije k rekomodifikaciji človeškega dela (Kopač 2004).

Na splošno lahko rečemo, da se model povejnega državljanstva, ki je slonel na univerzalnih in brezpogojnih pravicah, zagotovljenih v okviru nacionalnih držav, vse bolj odmika globalnemu modelu, v katerem se vloga države pri zagotavljanju blaginje državljanov vse bolj zmanjšuje, poudarja pa se pomen civilne družbe in posameznikov. V kontekstu koncepta državljanstva stopajo v ospredje dolžnosti posameznikov in potreba (cilj) po zagotavljanju njihove socialne vključenosti (Powell 2002).

V praksi postmodernih držav blaginje se ta premik odraža v vpeljevanju principa aktivacije, ki v splošnem pomeni poudarjanje dela za zagotavljanje posameznikove aktivne vključenosti v družbo in družbene procese (Kopač 2004). To se kaže v ciljnih socialne politike, ki so predvsem vključevanje vseh za delo zmožnih na trg delovne sile, kar posledično spreminja narava odnosa med trgom delovne sile in državo blaginje oziroma njenimi sistemi socialne varnosti. Poudarjanje pomena dela tako spreminja fokus države blaginje (oziroma njene socialne politike). Ta se premika od evalvacijske funkcije (tj. pravice do primerne dohodka oziroma socialne varnosti) k alokacijski (tj. pravica do dela), kar posledično spreminja vsebino socialne politike in predvsem njen odnos do politike zaposlovanja. 'Aktivni' elementi postajajo vse pomembnejši in izpodrivajo bolj 'pasivne' – usmerjene (zgolj) k zagotavljanju (dohodkovne) socialne

varnosti. Govorimo lahko o aktivacijski (oziroma aktivni) socialni politiki (Kopač 2004).

6. Spremembe v praksi – primer sistemov socialne varnosti za primer brezposelnosti

V zadnjem desetletju so vse države sprejele številne reforme sistemov socialne varnosti, ki so bile usmerjene predvsem k zniževanja višine in trajanja denarnih prejemkov za čas brezposelnosti in k njihovem pogojevanja s posameznikovo pripravljenostjo na zaposlitev oziroma sodelovanje v oblikovanih priložnostih (tj. takoimenovani (re)integracijski ponudbi ali ukrepih aktivne politike zaposlovanja), katerih cilj je zmanjšanje zaposlitvenih ovir posameznika. Pravica do socialne varnosti v času brezposelnosti je tako postala vse bolj pogojevana s posameznikovo pripravljenostjo do zaposlitve oziroma aktivnega reševanja svoje situacije – torej omejena zgolj na tiste, ki si jo zaslužijo (»deserving unemployed/poor«). Pravica tako ni več 'brezpogojna' oziroma ni več vezana predvsem na plačilo zadostne količine socialnih prispevkov (princip reciprocitete) ali izkazano potrebo po pomoči (princip selektivnosti), temveč postaja vse bolj povezana z izpolnjevanjem obveznosti, ki se nanašajo predvsem na delo in možnost njegove pridobitve (princip aktivacije). Dolžnost do dela oziroma sodelovanja na trgu delovne sile postaja ključni pogoj za posameznikovo upravičenost do socialnih prejemkov in drugih ugodnosti, opredeljenih v sistemu socialne varnosti (v sistemu socialnega zavarovanja in sistemu socialnih pomoči). Centralnost dela v svojem bistvu prinaša določeno stopnjo deregulacije trga delovne sile, koncept dekomodifikacije postopno nadomešča koncept rekomodifikacije, prispeva pa tudi k redefiniranju in redistribuciji dela (Kopač 2004).

Spremenjen odnos med pravicami in dolžnostmi brezposelnih oseb, spreminja njihov socialnopravni in dohodkovni položaj in vpliva na njihovo pravno varnost, zlasti na njihov položaj na trgu delovne sile. Sprejeti ukrepi v splošnem spreminjajo (jo zmanjšujejo) pravico brezposelnih oseb do svobodne izbire zaposlitve, njihovo avtonomijo in posledično tudi njihovo pravico do socialne (dohodkovne) varnosti. Rekomodifikacija delovne sile (lahko) vodi v preoblikovanje človeškega dela v tržno blago, ki mora biti na trgu delovne sile prodano po ceni, ki jo le-ta oblikuje. Poudarjanje pomena dela oziroma vključenosti na trg delovne sile lahko postane problematično, v kolikor zaposlenost sama po sebi, ne glede na kakovost dela, postane cilj in ne več sredstvo za doseganje ciljev socialne politike (tj. socialna vključenost). V tem primeru se lahko zgodi, da postane socialna politika zgolj servis (fleksibilnemu) trgu delovne sile, ki zahteva od »armade rezervne delovne sile«, da sprejme kakršno koli delo in prenese tveganje s systemskega na individualno raven.

7. Zaključek

Poudarjanje pomena dela in pripravljenosti do dela postaja ključna 'dogovorjena zahteva' znotraj sodobnih konceptov državljanstva. Socialno državljanstvo je tako vedno bolj povezano oziroma vezano na delo oziroma velja predpostavka, da polnopravnega državljanstva ni mogoče doseči brez posameznikove participacije na trgu delovne sile.

To je v kontekstu globalizacije in nove delitve dela (lahko) problematično, predvsem v kolikor ni opredeljena tudi kakovost tega dela, ki bi posameznikom omogočala emancipacijo in dostojanstvo. Ob naraščanju (strukturne) brezposelnosti, različnih oblik podzaposlenosti in slabo plačanih delovnih mest na t. i. sekundarnem segmentu trga delovne sile (*»dead-end jobs«*) je vztrajanje pri konceptu plačanega dela, kot ključnega in edinega elementa pri zagotavljanju socialne vključenosti posameznikov v postmoderno družbo vprašljivo, kar izpostavljajo predvsem bolj levo oziroma socialdemokratsko usmerjeni teoretiki (Van Berkel, Møller, Dekker, Coenen, itd). Ti zasledujejo širšo definicijo koncepta dela, ki poleg plačanih oblik vključuje tudi neplačane aktivnosti oziroma razumejo socialno integracijo bolj v Dürkheimovem smislu - kot participacijo v različnih oblikah produktivnih socialnih mrež, ki niso le povezane s plačanim delom, temveč tudi z družinskim delom, kulturnimi aktivnostmi in prostovoljnimi delom.

Današnje socialne politike vključujejo v večji meri neoliberalne vrednostne usmeritve in poudarjajo pomen dela za zagotavljanje posameznikovega polnopravnega državljanstva. Premik od brezpogojne k pogojevani blaginji ni nujno slab, v kolikor le ta omogoča polnopravno participacijo posameznikov v spremenjenih družbenoekonomskih in političnih pogojih. Ob tem pa je potrebno najti pravo ravnotežje med kolektivno solidarnostjo in individualno odgovornostjo, na način, ki bi omogočal socialno pravičnost in zagotavljal socialno varnost v postmoderni družbi tveganja. Z vidika posameznika je ključna naloga države in njene socialne politike ustvarjanje pogojev za njegovo aktivno soočanje s tveganji globalne družbe.

Opombe

1. Članek povzema nekatere izmed temeljnih ugotovitev, ki so obširneje predstavljene v delu avtorice *»Aktivacija – obrat v socialni politiki«* (2004).
2. Pri vseh avtorjih najdemo različne interpretacije Marshallove opredelitve pravic in dolžnosti znotraj koncepta državljanstva. To je predvsem posledica Marshallove osredotočenosti na (socialne) pravice (katerih cilj je blažitev/odstranitev neenakosti, ki jih povzročata kapitalistični tržno usmerjeni sistem) in pomanjkljivega definiranja samih dolžnosti (Dwyer 2000; Powell 2002). Vendar pa bi bilo stališče do popolnega negiranja dolžnosti s strani Marshalla (1963: 87) napačno, saj definira državljanstvo kot *»status, podeljen tistim, ki so polnopravni člani skupnosti in kot taki uživajo enake pravice in dolžnosti, ki so povezane s tem statusom«* (v Powell 2000).
3. Koncept državljanstva se uporablja v različnih kontekstih, kar onemogoča (oz. otežuje) oblikovanje univerzalne definicije. Faulks (1998, v Dwyer 2002) je ločil tri različne definicije državljanstva: prvič, pravno, ki opredeljuje pravice in dolžnosti posameznikov v relaciji do nacionalne države; drugič, filozofsko, ki se ukvarja z normativnimi vprašanji o oblikovanju pravične družbe, in tretjič, družbenopolitično definicijo, ki poudarja državljanstvo kot status, ki označuje članstvo v družbi in vključuje niz družbenih praks.
4. Republikanska oz. meščanska tradicija državljanstva je videna zgolj kot posebna verzija komunitaristične koncepcije, pri čemer je posebna pozornost dana specifični skupnosti, tj. javni skupnosti, poimenovani republika (Van Gunsteren 1994).

5. Med temeljne principe socialne politike lahko štejemo: enakost, svobodo, pravičnost, potrebo in pravico. Pri tem se pojavljajo velike razlike med levico in desnico pri operacionalizaciji omenjenih principov. Več o tem v Rus 1990; Blakemore 1998; in drugi.
6. Blakemore (1998: 34) pravi, da gre pri razvoju socialne politike vseskozi za vprašanje »*kako daleč se lahko država vmeša v delovanje trga*«, kar posledično nakazuje temeljno dilemo med levico in desnico oz. med zagotavljanjem (osebne) svobode in (družbene) enakosti, ki se posredno kaže tudi v razumevanju narave pravic in odnosa med pravicami in dolžnostmi.
7. V zvezi s prvim kvadrantom je treba omeniti tudi Rawsa (1971) in njegovo teorijo pravičnosti, ki pomeni pomemben odmik od tradicionalne liberalne preokupacije s političnimi in osebnimi pravicami in vpeljuje potrebo po distributivni pravičnosti, ki se nanaša predvsem na enakost posameznikovih zahtev, povezanih z osnovnimi potrebami (Dwyer 2000; Rus 1990).
8. Izraz nova desnica vključuje različne politične teoretike, od politične desnice, vključujoč neoliberalizem in (neo)konservativizem (Mead), do monetarnih ekonomistov (Friedman). In kot tak predstavlja paleto različnih teoretskih predpostavk, ki so lahko v določenih elementih tudi kontradiktorne.
9. Osebne in politične pravice so brezpogojne, socialne pravice pa morajo biti povezane z dolžnostjo, ki se ponavadi nanaša na participacijo na trgu delovne sile.

Literatura

- Adriaansens, Hans (1994): *Citizenship, Work and Welfare*. V B. Van Steenbergem (ur): *The Condition of Citizenship*: 66-76. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publication.
- Blakemore, Ken (1998): *Social Policy. An Introduction*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Cox, Robert Henry (1998): *The consequences of welfare reform: how conceptions of social rights are changing*. *Journal of Social Policy*, vol. 21, no.1: 1–16.
- Dahrendorf, Ralf (1994): *The Changing Quality of Citizenship*. V B. Van Steenbergem (ur): *The Condition of Citizenship*: 10-20. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publication.
- Dwyer, Peter (2000): *Welfare Rights and Responsibilities – Contesting Social Citizenship*. Bristol: The Policy Press.
- Esping-Andersen, Goul (1990): *The Tree Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press.
- Etzioni, Amitai (1993): *The spirit of community: rights, responsibilities, and the communitarian agenda*. New York: Crown Publishers.
- Etzioni, Amitai (1997): *The new golden rule*. London: Profile books.
- Fitzpatrick, Tony (2001): *Welfare Theory: An Introduction*. Hampshire, New York: Palgrave.
- Gautie, Jerome (2003): *Which »Third Way?«, Asset Based versus Capabilities Based Citizenship*. Paper presented at the COST A13 final Conference in Oslo, 10–12 October 2003.
- Giddens, Anthony (1998): *The Third Way*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (2002): *Runaway world: How Globalisation is reshaping our lives*. London: Profile.
- Janoski, Thomas (1998): *Citizenship and civil society: A framework of rights and obligations in liberal, traditional and social democratic regimes*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.

- Kolarič, Zinka (1990): Socialna politika in družbene ter prostorske spremembe: doktorska disertacija. Ljubljana: FDV.
- Kopač, Anja (2004): Aktivacija – obrat v socialni politiki. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.
- Lister, Ruth (1998): Vocabularies of Citizenship and Gender: the UK. *Critical Social Policy*, vol. 18, no. 3: 309–331.
- Lister, Ruth (2002): Citizenship and changing welfare states. V J. Goul Andersen, Per H. Jensen (ur.): *Changing Labour Markets, Welfare Policies and Citizenship*: 39-59. Bristol: The Policy Press.
- Marshall, T. H. (1950): *Citizenship and Social Class*. Cambridge: University Press.
- Marshall, T. H. in Bottomore, Thomas Burton (1992): *Citizenship and Social Class*. London, Sterling: Pluto Press.
- Mead, Lawrence M. (1997): *The New Paternalism: Supervisory approaches to poverty*. Washington, DC: The Brookings Institute.
- Mishra, Ramesh (1999): *Globalization and the Welfare State*. Cheltenham (UK), Northampton (USA): Elgar.
- Murray, Charles (1990): *The underclass revisited*. Washington DC: American Institute for Public Policy Research. URL: http://www.aei.org/publications/pubID.14891/pub_detail.asp
- Powell, Martin (2002): The hidden History of Social Citizenship. *Citizenship Studies*, Vol. 6., no. 3, september 2002: 229-245.
- Rus, Veljko (1990): *Socialna država in družba blaginje*. Ljubljana: Inštitut za sociologijo.
- Selbourne, David (1994): *The principle of Duty*. London: Sinclair Stevenson.
- Van Gunsteren, Herman (1994): Four Conceptions of Citizenship. V B. Van Steenberghe (ur): *The Condition of Citizenship*: 36-49. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publication.

Naslov avtorice:

dr. Anja Kopač, raziskovalka
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva ploščad 5
SI – 1000 Ljubljana
Tel: 01 5805 204
Fax: 01 5805 213
e-mail: anja.kopac@fdv.uni-lj.si

*Prejeto aprila 2005, sprejeto za objavo pa avgusta 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo izvorni
znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.*

Večrazsežnostne lestvice in vplivi konteksta na odgovore v družboslovnih anketnih raziskavah

POVZETEK: Avtorja se v članku ukvarjata z vsebino in naravo kognitivnih predstav, ki jih anketiranci oblikujejo in uporabljajo pri odgovarjanju na anketna vprašanja. V izhodišču analize sta dve hipotezi: (1) latentne spremenljivke v anketnem vprašalniku nastopajo kot enodimenzionalni kontinuum; (2) vrstni red vprašanj vpliva tako na kognitivne predstave o merjeni dimenziji, kot tudi na faktorsko strukturo odgovorov. Rezultati analize potrjujejo utemeljenost obeh hipotez, ob tem pa je treba dodati, da na odgovore vpliva tudi vsebina merjenega koncepta in kontekst v katerem poteka raziskava.

KLJUČNE BESEDE: merjenje, lestvice, kognitivne strukture, vpliv vrstnega reda vprašanj

1. Uvod

Učinke konteksta na odgovore v anketah običajno ne prepoznamo neposredno, ampak jih lahko le predpostavimo. Opredelimo jih kot tiste spremembe v odgovorih na anketna vprašanja, ki so posledica značilnosti vprašalnika ali anketnih okoliščin; če teh učinkov ne bi bilo, bi bili odgovori drugačni ("čisti" glede na kontekst). Ključ za razumevanje učinka konteksta pa je naša umišljena predstava oziroma model o načinu procesiranja informacij, ki jih pri oblikovanju svojega odgovora upošteva anketiranec. Na odgovore anketirancev lahko torej vplivajo formalne značilnosti instrumenta (npr. vrstni red vprašanj, tip lestvic itd.) ali pa specifično okolje anketnega intervjuja, ki ga tvorijo osebni, kulturni in socialni konteksti akterjev in ki v anketi eksplicitno ali implicitno sodelujejo. Ob tem je za raziskovalce pomembno in tudi najpogostejše vprašanje, ali so učinki konteksta "občasna motnja", ali pa gre za sistematično in resno napako, ki lahko zmanjša pomen anketno pridobljenih rezultatov (ugotovitev).

Četudi metodološka literature navaja številne primere raziskovanja kontekstualnih učinkov, pa gre v večini primerov za eksperimentalne študije, ki so bile "narejene" za dokazovanje kontekstualnih učinkov. To dejstvo sicer ne zmanjšuje njihove veljavnosti, ostaja pa odprto naslednje vprašanje: kako pogosto in na kakšen način se učinek konteksta pojavlja v neeksperimentalnih okoliščinah.

Raziskovalci pogosto navajajo znano študijo Schumana in Presserja (1981), v kateri sta opisala vpliv konteksta pri raziskavi stališč v neeksperimentalnih "običajnih" okoliščinah. Na osnovi analiz rezultatov raziskave DAS (Detroit Area Study) ugotavljata, da

je verjetnost pojavljanja učinka konteksta le neznatno večja od naključja. Do podobnih ugotovitev pride Smith (1988) z analizo odgovorov v raziskavi GSS (General Social Survey). Smith ugotavlja, da na primer slučajna rotacija vprašanj "proizvede" učinke konteksta v štirih odstotkih primerov. Te ugotovitve o nizkem in naključnem vplivu konteksta na odgovore pa so lahko tudi zavajajoče.

Tourangeau, Rips in Rasinski (2000) dokazujejo, da je pogostost vpliva konteksta večja, kot je mogoče sklepati na osnovi že opravljenih analiz odgovorov raziskav. Po njihovem mnenju raziskovalci pogosto spregledajo, da je pogoj za pojav učinka konteksta konceptualna povezanost vprašanj, zato vsebinska heterogenost raziskav pogosto prikrije pojav učinka.

V nadaljevanju prispevka preverjava pojavnost učinka konteksta z dvema različnima anketnima situacijama, tako v "spodbujeni" eksperimentalni situaciji (anketa v razredu), kot tudi v "naravnem" okolju javnomnenjske raziskave. V prvem eksperimentu preverjava klasični učinek lokalnega konteksta na anketne odgovore, t.i. vpliv vrstnega reda vprašanj. V drugem poskusu pa testirava vpliv konteksta v primeru konceptualno sorodnih vprašanj oz. trditev, ob predpostavki, da sama vsebina raziskave vpliva na "prepoznavanje" merjenega pojava (globalni kontekst).

2. Problem

Standardna zasnova družboslovnih anket za operacionalizacijo konceptov vključuje (razvija) predvsem dva tipa vprašanj, ki ju na opisni ravni imenujemo "dejstvena" in "subjektivna". Anketiranci imajo praviloma manj težav z oblikovanjem odgovorov na dejstvena vprašanja, kot z oblikovanjem odgovorov na "subjektivna" vprašanja. Slednja od njih ne zahtevajo zgolj prepoznave in povezovanja dejstev, temveč predvsem ustvarjalno procesiranje informacij. To spoznanje je spodbudilo razprave o tem, ali je teoretično dopustno opazovati latentne spremenljivke, ki so v ozadju »subjektivnih vprašanj«, na t.i. enodimenzionalnem kontinuumu, s pomočjo sestavljenih lestvic, ki vsebujejo niz bipolarnih (nasprotujočih) trditev, s katerimi naj anketiranci soglašajo oz. ne soglašajo.

Bipolarne lestvice so dolgo časa veljale (in še vedno veljajo) kot ustrezno orodje za operacionalizacijo teoretičnih modelov, ker na razmeroma enostaven način zblížujejo izražanje kognitivnih predstav, ki jih imajo anketiranci o objektu raziskovanja, s koncepti, ki jih imajo (o tem objektu) raziskovalci. Značilna zasnova bipolarnih lestvic pa sama po sebi sproža številna metodološka vprašanja. Predvsem kognitivni psihologi so ob primerih "zgrešenih" meritev opozarjali na dejstvo, da je lahko instrument sam, torej bipolarna lestvica trditev, objekt kognitivnih predstav, ki jih oblikujejo anketiranci o raziskavi sami in o kontekstu, v katerem poteka raziskava. Za raziskovalce bi torej sprejetje predpostavke, da kognitivne predstave igrajo ključno vlogo v modelih procesiranja informacij, hkrati pomenilo še sprejetje domneve, da te predstave neposredno vplivajo na oblikovanje odgovorov na anketna vprašanja in posledično (lahko) zmanjšujejo veljavnost meritev. Eksperimentalne ugotovitve o tem metodološkem problemu, ki jih predstavljamo v nadaljevanju, opozarjajo na pomembnost upoštevanja tako globalnega

(kulturnega in socialnega), kot tudi lokalnega (značilnosti instrumenta) konteksta, v katerem poteka raziskovanje.

Klasični pristopi v družboslovnem raziskovanju obravnavajo »subjektivna« stališča respondentov kot latentno spremenljivko, ki jo je v merskem smislu mogoče zajeti z bipolarno lestvico. Uporaba bipolarnih lestvic je utemeljena s socialnopsihološkimi modeli stališč, ki temeljijo na predpostavki, da so kognitivne strukture, ki "podpirajo" oblikovanje odgovorov s pomočjo bipolarnih lestvic, tako enodimenzionalne kot kontinuirane. Termin "enodimenzionalnost" se nanaša na ocenjevanje ene (posamezne) dimenzije v nizu lastnosti, ki jih ima objekt ocenjevanja (latentna spremenljivka). Kontinuiranost v tem smislu označuje neprekinjenost v intenzivnosti, ki povezuje skrajna pola latentne spremenljivke. Kognitivna struktura z lastnostmi enodimenzionalnosti in kontinuiranosti naj bi torej dopuščala oblikovanje recipročno antagonističnega mnenja (odmik od enega pola pomeni premik k drugemu). Na podlagi takšne predpostavke so bipolarne lestvice sestavljene iz niza trditev, ki izražajo celoten kontinuum merjene dimenzije. Če bi merili npr. »subjektivno« dimenzijo "ne/strpnost", potem bi bipolarna lestvica na enem polu vsebovala trditev, ki izraža skrajno mero nestrpnosti, na drugem polu pa trditev, ki izraža skrajno mero strpnosti.

Že zgodnje raziskave pa so razkrile težavo: da koncept enodimenzionalnosti latentne spremenljivke ni primeren za ocenjevanje kompleksnih družbenih pojavov. Raziskovalci bi imeli težave, če bi npr. želeli izmeriti »subjektivno« stališče o tem, ali je smrtna kazen moralno opravičljiva ali ne. Meritev takšnega stališča je mogoča le, če respondenti kombinirajo ocene različnih dimenzij smrtne kazni (etičnih, pravnih, kulturnih, zgodovinskih itd). Podobno "nalogo" imajo po Ostromovem (Ostrom et al. 1992) mnenju anketiranci vsakokrat, ko ocenjujejo lastnosti objektov, ki se glede na lastnosti razlikujejo, vendar ne nujno izključujejo (primer merjenja kompleksnega »subjektivnega« stališča). Ostrom kot primer neučinkovite lestvice za to navaja klasično ameriško "predsedniško" vprašanje, ki meri konzervativnost ali liberalnost predsedniškega kandidata. Lestvica vključuje dve "pola" navidez istega kontinuuma – liberalno in konzervativno, ki naj bi ju respondenti prepoznali kot izključujoči lastnosti, vendar številne raziskave kažejo nasprotno.

Novejši pristopi v socialni psihologiji (predvsem kognitivne teorije) rekonceptualizirajo klasične psihofiziološke modele mnenjskih predstav. Tradicionalno bipolarno mnenjsko strukturo nadomeščajo z vpeljavo dveh ločenih dimenzij v semantični mreži.

Bistvo tega pristopa je težnja po prepoznavi ločenih kognitivnih predstav, ki jih sproži anketno vprašanje. Anketiranec "razpolaga" z dvema vrstama kognitivnih predstav: s tistimi, ki se nanašajo na objekt ocenjevanja, in s tistimi, ki se nanašajo na instrument merjenja (lestvico, kot je na primer že omenjena stopnja konzervativnosti ali liberalnosti predsednikov). "Naloga" anketiranca je, da pred odgovorom najde najvišjo stopnjo ujemanja med obema vrstama predstav, kognitivnimi predstavami o *instrumentu* in kognitivnimi predstavami o *objektu* ocenjevana. Če ostanemo pri primeru ocenjevanja predsednika na lestvici konzervativno-liberalno, lahko domnevamo, da skrajna pola lestvice tega vprašanja sprožita ločeni kognitivni strukturi oziroma predstavi (prototip konzervativnega ali prototip liberalnega predsednika). Naloga anketirancev je določiti,

katera od prototipnih predstav sama zase (ali pa obe hkrati) najbolj natančno opisuje predsednika.

Verjetnost, da anketiranci za ocenjevanje objektov kljub navidez enodimenzionalnemu bipolarnemu spraševanju uporabljajo za navajanje odgovora ločene kognitivne kategorije, ki lahko "podpirajo" oba pola lestvice (hkrati konzervativno in liberalno), je spodbudila teoretike stališč k domnevi, da so lahko latentne kognitivne strukture dualistične in ločene. Ločene so kategorije, ki so vsebinsko povezane z obema poloma lestvice, vendar so medsebojno neodvisne. Vsaka ne pomeni nujno negacije oziroma inverzne lastnosti kategorije drugega pola. Dualistične pa so kategorije, ki so povezane, vendar ne nujno recipročno antagonistične. V primeru konzervativno – liberalno lahko anketiranec svoja stališča opiše kot ne-konzervativna, vendar ne hkrati kot liberalna. Torej ne govorimo več o eni dimenziji na bipolarnem kontinuumu konzervativno-liberalno, ampak o dveh ločenih dimenzijah – konzervativno in liberalno.

Spoznanje, da kognitivne strukture v anketirancu samem lahko uravnavajo procesiranje informacij v mnenjskih anketah, je hkrati razširilo razumevanje učinkov konteksta v javnomnenjskih raziskavah. S tem prehajamo na obravnavo problema, kako anketiranec dojema instrument sam. Tourangeau in Rasinski (Tourangeau in Rasinski 1988) tako dokazujeta, da spreminjanje vrstnega reda vprašanj (pozicije) sproža spremembe v kognitivni strukturi anketirancev (te spremembe pojasnjujeta z različno dostopnostjo in obsegom iz spomina priklicanih informacij glede na samo strukturo anketnega instrumenta). Rezultati raziskav te vrste pa nakazujejo še ugotovitev, da učinki vrstnega reda niso nujno rezultat pasivnih procesov v anketnem dialogu (značilnosti instrumenta), temveč tudi aktivnega posega anketirancev.

Upoštevaajoč povedano sva se avtorja odločila za izvedbo eksperimenta, s katerim bi lahko potrdila oz. zavrnila tezo o t.i. dualnosti lestvic, ki merijo kompleksne spremenljivke kot so npr. nacionalizem, nestrpnost, avtoritarnost, itd. Hkrati s tem sva želela preizkusiti še vpliv spreminjanja vrstnega reda vprašanj (pozicije lestvic) na sprožanje sprememb v kognitivni strukturi anketirancev (vpliv na dostopnost in količino informacij pri oblikovanju odgovora). Zanima naju torej vpliv »kompleksnih« spremenljivk (objektov) in vpliv merskega instrumenta (vrstnega reda trditve) na kognitivne procese pri anketirancu.

Za analizo vplivov »kompleksnosti« spremenljivke na kognitivne procese pri anketirancih sva uporabili faktorsko analizo, ki jo Kerlinger (Kerlinger v Ostrom et al. 1992) "priporoča" kot primerno orodje za prepoznavo in ločevanje bipolarno kontinuiranih na eni in dualno diskontinuiranih latentnih kognitivnih struktur na drugi strani. Tako naj bi pri bipolarni kontinuirani strukturi stališč posamezne trditve med obema poloma oblikovale le en faktor. Nasprotno pa naj bi bil pri dualistični diskontinuirani strukturi stališč bolj verjeten dvo ali večfaktorski izid (za vsak pol kontinuuma posebej).

3. Zasnova raziskave

Z raziskavo sva želela v drugačnih okoliščinah preveriti ugotovitve, do katerih je prišel Ostrom s sodelavci na podlagi poskusa, ki ga je opravil z dvema skupinama študentov (Ostrom et al. 1992: 297-311). Izhodišče Ostromovega poskusa je t. i. "Donaldov primer", znan iz socialnopsiholoških raziskav, ki opisuje povprečen dan v življenju namišljene osebe z imenom "Donald", ki v sebi združuje pozitivne in negativne lastnosti "povprečneža". V originalnem eksperimentu so raziskovalci testirali več hipotez z vnaprej pripravljenim testom ocenjevanja lastnosti imaginarne osebe na predpostavki enodimenzionalnega kontinuuma "prijazno - neprijazno" (zlobno). Za ta namen je Ostrom uporabil posebno proceduro, ki je vključevala kratko predstavitev Donalda, ki ji je sledila t. i. "moteča zgodba". Naloga moteče zgodbe je bila izničiti učinek predhodnosti (recency). Ostrom je v izvedbi svojega eksperimenta uporabil tri različne nize vprašanj. Vsi trije so vključevale istih dvanajst trditev, s pomočjo katerih so respondenti izrazili svoje vtise o ciljni osebi. Šest trditev je ustrezalo latentni dimenziji "prijazno - neprijazno" (zlobno), preostalih šest trditev pa je bilo konstrukcijsko irelevantnih. Ostrom je uporabil enajststopenjske lestvice soglasja, predstavljene na dveh straneh vprašalnika s po šestimi trditvami.

Nizi v Ostromovem eksperimentu se med seboj razlikujejo glede na položaj relevantnih in irelevantnih trditev. Pri naključni razvrstitvi je dvanajst trditev razvrščenih po naključnem vrstnem redu s tremi relevantnimi in tremi irelevantnimi trditvami na vsaki strani. V "tri-šest-tri" (3-6-3) nizu so prve tri trditve na prvi strani relevantne za en pol lestvice (prijazno-neprijazno), zadnje tri trditve pa so relevantne za nasprotni pol lestvice. Srednjih šest trditev je v tem nizu irelevantnih. Niz "šest-šest" (6-6) v tem primeru zahteva vse relevantne trditve na eni strani.

Raziskava je opravljena v dveh korakih oz. v obliki dveh ločenih anketnih poskusov:

- a. V prvem poskusu sva ohranila osnovno strukturo eksperimenta, ki ga je opravil Ostrom s sodelavci: preizkušala sva hipotezo o vplivu vrstnega reda trditev na vzpostavljanje dualnosti oz. bipolarnosti merjene latentne dimenzije. V raziskavi je sodelovalo 355 rednih študentov drugega letnika FDV (dobili smo 337 vprašalnikov z veljavnimi odgovori na vsa vprašanja), ki so bili predhodno seznanjeni z namenom anketiranja in splošno vsebino vprašalnika. Zaradi eksperimentalnih zahtev smo skupino sodelujočih razdelili na tri podskupine tako, da so respondenti vsake podskupine odgovarjali na svojo verzijo vprašalnika.¹
- b. Z drugim poskusom pa sva želela preveriti nekatere hipoteze, do katerih sva prišla na podlagi prvega preizkusa. Zanimal naju je problem "prepoznavanja" merjenega pojava. Zato sva v tem preizkusu izločila možen vpliv bipolarnosti (vse trditve so istosmerne) in raziskovala le vpliv zaporedja trditev na "prepoznavanje" (oblikovanje) dvodimenzionalnosti merjenega koncepta. Tokrat je bil preizkus opravljen jeseni 2003 v okviru raziskave Slovensko javno mnenje (SJM 2003/3 in SJM 2003/4) (več glej v Toš in skupina 2004a, 2004b). Dobili smo 1777 vprašalnikov z odgovori na vsa relevantna vprašanja (anketirana sta bila 2002 polnoletna prebivalca Slovenije). Tako

kot v prvem primeru so bili tudi tokrat anketiranci razdeljeni v tri podskupine, tako da je bila vsaka podskupina anketirana z eno od treh verzij vprašalnika (vprašalnik je bil dodan k vprašalnikoma rednih raziskav SJM2003/3 in SJM 2003/4).²

4. Analiza in rezultati

a. Eksperiment med študenti FDV: vrstni red in dualnost ali bipolarnost lestvice »tolerantnosti«?

Anketiranci so s pomočjo petstopenjske lestvice izražali svoje soglašanje oziroma nesoglašanje s skupino dvanajstih trditev, pri čemer je šest trditev v konstrukt izražalo latentno dimenzijo tolerantnosti ("nestrpno - strpno"), in sicer konkretno v odnosu do priseljencev v Sloveniji, preostalih šest trditev pa je bilo konstrukcijsko irelevantnih. Položaj konstrukcijsko relevantnih itemov (trditve) smo glede na verzijo vprašalnika spreminjali na način Ostromovih nizov, tako da so v prvi verziji prve tri trditve izražale koncept netolerance in zadnje tri trditve koncept tolerance. Vmesnih šest trditev, ki je ločevalo oba bloka trditev, je bilo konstrukcijsko irelevantnih (niz 3-6-3).

V drugi verziji vprašalnika je vseh šest konstrukcijsko relevantnih trditev nastopalo v bloku, ki je združeval koncepta "netolerantno - tolerantno". Šest konstrukcijsko irelevantnih trditev je v tem primeru nastopalo ločeno, na drugi strani vprašalnika (niz 6-6).

V tretji verziji vprašalnika je vseh dvanajst trditev nastopalo v naključnem vrstnem redu s tremi relevantnimi in tremi irelevantnimi trditvami na vsaki strani vprašalnika ne glede na koncept.

Lestvica, s katero merimo hipotetično bipolarni pojav tolerantnosti (*odnos do priseljencev* na kontinuumu *nestrpno – strpno*), je sestavljena v obliki Likertove lestvice in je bila uporabljena na naslednjem nizu trditev:

a. pol "*nestrpnost*" pokrivajo tri trditve:

- Priseljenci zasedajo delovna mesta ljudem, ki so bili rojeni v Sloveniji. (x1)
- Kadar je malo možnosti za zaposlitev, bi morali imeti prednost Slovenci. (x2)
- Število priseljencev v Sloveniji bi bilo treba zmanjšati. (x3)

b. pol "*strpnost*" ("*odprtost*") pa predstavljajo te tri trditve:

- Zaradi priseljencev postaja Slovenija bolj odprta za nove ideje in kulture. (x4)
- Priseljenci na splošno koristijo slovenskemu gospodarstvu. (x5)
- Beguncem, ki so v svoji deželi trpeli zaradi političnega pritiska lahko dovolimo, da ostanejo. (x6)

Glede na "trisekvenčne" pogoje, v katerih nastopajo trditve, smo oblikovali te predpostavke:

- v primeru, ko so trditve razvrščene v "blok nizu" (3-6-3, 6-6), pričakujemo, da bo aktiviranje konstrukta (ne)tolerantnosti intenzivnejše, kot če trditve nastopajo v naključnem vrstnem redu. Združevanje relevantnih trditev v blok namreč povečuje verjetnost, da bodo trditve spodbudile aktiviranje latentne kognitivne strukture.
- blok niza lahko spodbudita aktiviranje bodisi ločenih kognitivnih struktur (niz3-6-3) bodisi enotne bipolarne dimenzije (niz 6-6).

Predhodne raziskave, ki jih je opravil Ostrom, nakazujejo verjetnost nastopa tako bipolarnosti kot hkratnega nastopa obeh oblik (bipolarnosti in dualnosti). Predvidevanja raziskovalcev nadalje sugerirajo tudi domnevo, da vrstni red zastavljenih vprašanj vpliva na oblikovanje faktorjske strukture.

Blok trditev, razvrščenih v niz 3-6-3, naj bi tako "podpiral" dvodimenzionalno (dualno) faktorjsko strukturo, bipolarno enofaktorjsko strukturo pa naj bi oblikovale trditve, razvrščene v nizu 6-6. Ostrom ob predpostavki dualnosti pričakuje oblikovanje podobnih faktorjskih struktur za oba blok niza (3-6-3 in 6-6). V primeru, ko bi niz 6-6 izražal zgolj bipolarno strukturo, Ostrom pričakuje enodimenzionalno faktorjsko strukturo.

Glede na Ostromov eksperiment bi morali v obeh pogojih grupiranih relevantnih trditev ("blok niza" 6-6 in 3-6-3) s pomočjo eksplorativne faktorjske analize dobiti dva relevantna faktorja (dualnost oz. dvodimenzionalnost), pri naključni razvrstitvi šestih relevantnih trditev pa en faktor. Ostromovi rezultati namreč potrjujejo enofaktorjsko rešitev v nizu "naključna razvrstitev trditev" (Ostrom et al. 1992: 303) in dvofaktorjsko rešitev v "blok" nizih (3-6-3 in 6-6). Rezultate potrjuje vzorec faktorjskih uteži (faktorjska struktura), ki nakazuje dualnost v obeh blok sekvencah, ko tri trditve oblikujejo en faktor in tri drugega. Faktorjski strukturi blok nizov se ne razlikujeta značilno in obe izražata podporo dualnosti. Tudi niz 6-6, ki bi glede na Ostromove predpostavke lahko aktivirala bipolarno strukturo, podpira dvodimenzionalno rešitev. Bipolarnost pa je v Ostromovem primeru prisotna pri naključni razvrstitvi trditev, ki oblikuje en faktor.

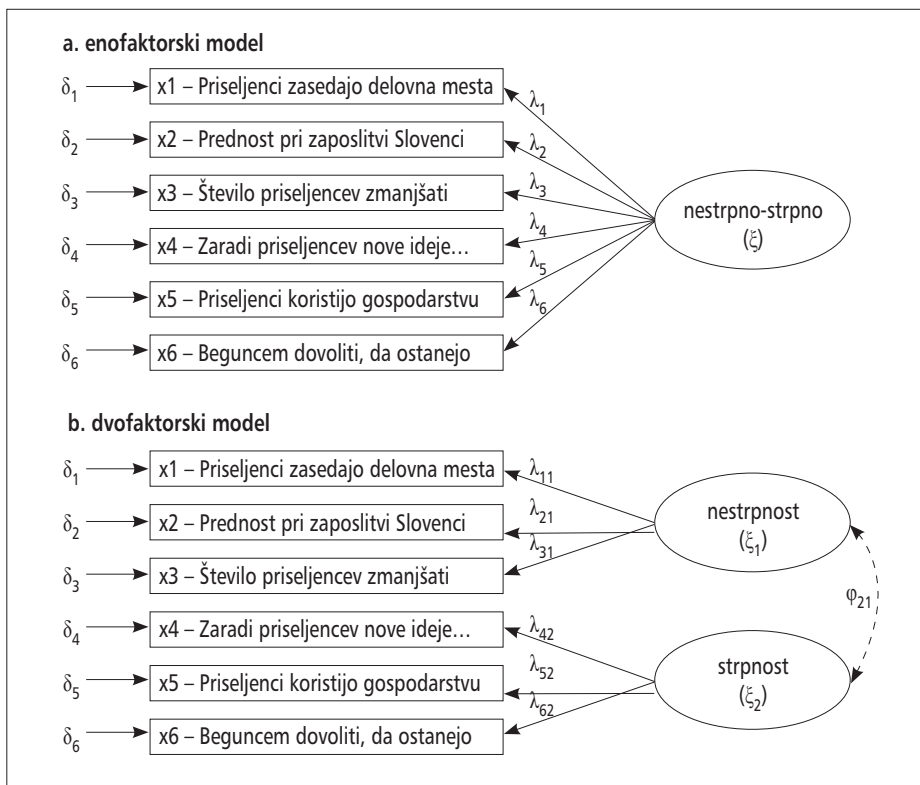
Primerjava rezultatov eksperimenta, ki ga je izvedel Ostrom s sodelavci, in eksperimenta, opravljenega na FDV, razkriva nekatere značilne razlike. V najinem primeru sva opravila analizo glavnih komponent (tako kot Ostrom) in faktorjsko analizo (metoda glavnih osi), ki sta dali vsebinsko identične rezultate. Če pogledamo rezultate faktorjske analize (*Tabela 1*) ugotovimo, da so ravno nasprotni kot Ostromovi. Če (tako kot Ostrom) upoštevamo kriterij lastne vrednosti, ki naj bo večja od 1, potem v obeh "blok" nizih dobimo po en faktor kot najboljšo rešitev (ki vsebuje vseh šest trditev, relevantnih za koncept "netolerantno-tolerantno"), v situaciji "naključne razvrstitve" pa dva faktorja, ki med sabo le zmerno korelirata ($r = -0.315$). Pri tem ne gre za faktorja, ki predstavljata oba nasprotna pola, ampak je z visoko utežjo na drugem faktorju le ena trditev. Res pa je, da na podlagi pogleda na diagram lastnih vrednosti lahko v vseh treh situacijah sklepamo o smiselnosti enega faktorja. To je ugotovil tudi sam Ostrom, saj je bil tudi pri njegovi analizi diagram lastnih vrednosti v vseh treh situacijah zelo podoben, tako da je o številu faktorjev sklepal le na podlagi dejstva, ali lastna vrednost faktorjev dosega vrednost 1 (Ostrom et al. 1992: 303). Tudi če preizkusimo dvofaktorjsko rešitev v obeh grupiranih situacijah, v nobenem primeru ne moremo govoriti o dveh faktorjih, ki bi se oblikovala kot dva pola s po tremi trditvami: v grupirani situaciji 6-6 ima pet trditev najvišje uteži na prvem faktorju in le ena na drugem faktorju, v situaciji 3-6-3 pa imajo štiri trditve najvišje uteži na prvem faktorju in dve na drugem. V obeh primerih pa je korelacija med faktorjema dokaj močna (v prvem primeru 0.560, v drugem primeru pa 0.699).

Tabela 1: Rezultati eksploratorne faktorске analize (glavne osi) za preizkus dualnosti (oz. dvodimenzionalnosti) bipolarnih lestvic (študenti FDV 1996)*

a) Situacija 3 - 6 - 3 (n = 115)		
- en faktor z lastno vrednostjo nad 1 (izhodiščna lastna vrednost = 3.347, pojasnjena varianca = 55.8%)		
- faktorska matrika (faktorske uteži):		
	1. faktor	
x3 - Število priseljencev v Sloveniji bi bilo treba zmanjšati	0.836	
x1 - Priseljenci zasedajo delovna mesta rojenim v Sloveniji	0.799	
x2 - Prednost pri zaposlitvi bi morali imeti Slovenci	0.688	
x4 - Zaradi priseljencev Slovenija bolj odprta za nove ideje...	-0.653	
x5 - Priseljenci na splošno koristijo slovenskemu gospodarstvu	-0.635	
x6 - Beguncem dovoliti, da ostanejo v Sloveniji	-0.476	
- drugi faktor: izhodiščna lastna vrednost = 0.795; pojasnjena varianca = 13.3%		
b) Situacija 6 - 6 (n = 98)		
- en faktor z lastno vrednostjo nad 1 (izhodiščna lastna vrednost = 2.962; pojasnjena varianca = 49.4%)		
- faktorska matrika (faktorske uteži):		
	1. faktor	
x3 - Število priseljencev v Sloveniji bi bilo treba zmanjšati	0.874	
x1 - Priseljenci zasedajo delovna mesta rojenim v Sloveniji	0.760	
x2 - Prednost pri zaposlitvi bi morali imeti Slovenci	0.705	
x5 - Priseljenci na splošno koristijo slovenskemu gospodarstvu	-0.550	
x4 - Zaradi priseljencev Slovenija bolj odprta za nove ideje...	-0.458	
x6 - Beguncem dovoliti, da ostanejo v Sloveniji	-0.353	
- drugi faktor: izhodiščna lastna vrednost = 0.881; pojasnjena varianca = 14.7%		
c) Naključna razvrstitev (n = 124)		
- dva faktorja:		
1. faktor: izhodiščna lastna vrednost = 2.873; pojasnjena varianca = 47.9%		
2. faktor: izhodiščna lastna vrednost = 1.043; pojasnjena varianca = 17.4%		
- rotirana matrika - poševnokotna rotacija (faktorske uteži):		
	1. faktor	2. faktor
x1 - Priseljenci zasedajo delovna mesta rojenim v Sloveniji	0.788	-0.090
x3 - Število priseljencev v Sloveniji bi bilo treba zmanjšati	0.738	0.095
x2 - Prednost pri zaposlitvi bi morali imeti Slovenci	0.672	-0.135
x6 - Beguncem dovoliti, da ostanejo v Sloveniji	-0.561	-0.106
x4 - Zaradi priseljencev Slovenija bolj odprta za nove ideje...	-0.420	0.261
x5 - Priseljenci na splošno koristijo slovenskemu gospodarstvu	0.002	0.928
- korelacija med faktorjema: -0.315		

Rezultati faktorске analize torej ne podpirajo Ostromovih ugotovitev o večji dualnosti pri obeh grupiranih situacijah. Za dodatno potrditev takšne ugotovitve sva opravila preizkus s potrjevalno faktorško analizo (CFA) v okviru programa Lisrel 8.51 (Jöreskog in Sörbom, 2001). Vse analize sva opravila na podlagi korelacijskih matrik šestih relevantnih trditev, prav tako pa so vsi rezultati prikazani v standardizirani verziji.

Izhajala sva iz Ostromovih ugotovitev ter iz rezultatov prikazane faktorске analize in za vse tri razvrstitve relevantnih trditev preizkušala dve možni različici modelov: a) model dveh faktorjev (teza o dualnosti strukture bipolarnih trditev) - *nestrpnost* (ξ_1) in *strpnost* (ξ_2) in b) model enega faktorja, ki predstavlja bipolarni kontinuum *nestrpno-strpno* (ξ) (Slika 1). Preizkušala sva torej po dva modela za vsako razvrstitev relevantnih trditev in pri tem primerjala rezultate preizkusov vseh šestih modelov ob istem številu prostostnih stopenj (df). Pri dvofaktorskem modelu sva sicer izhajala iz domneve, da med obema latentnima dimenzijama (strpno, nestrpno) ni korelacije, vendar meniva, da je takšna predpostavka preveč omejujoča, zato sva možnost te povezave vključila tudi v model (vendar s prekinjeno črto) (Slika 1).

Slika 1: Splošna hipotetična merska modela za lestvico "ne-strpno – strpno"

V obeh grupiranih situacijah se je izkazalo, da dobimo dobro ujemanje ("fit") dvofaktorskega modela (teza o dualnosti) s podatki le v primeru, ko dopustimo korelacijo

med obema faktorjema ("poloma"). V takšnem primeru sta korelaciji med obema poloma pri obeh "blok nizih" visoki, saj je (standardizirana) vrednost ϕ v obeh primerih večja od 0.8 (Tabela 2a in Tabela 2b). To pomeni, da je pri obeh grupiranih situacijah bolj smiselno razmišljati o enofaktorski rešitvi. Za oba blok niza sva namreč prav tako ugotovila dobro prileganje enofaktorskega modela s strukturo podatkov (Tabela 2a in Tabela 2b). Nekoliko manj jasna pa je slika pri situaciji naključne razvrstitve trditvev, kjer se kot smiselen nakazuje tudi model z dvema faktorjema (nasprotno kot pri Ostromu), ki pa zopet med sabo dokaj močno korelirata (čeprav šibkeje kot pri obeh blok sekvencah) (Tabela 2c). Primerjava ujemanja modelov s podatki tudi kaže, da je to ujemanje bistveno slabše pri situaciji naključne razvrstitve trditvev.

Tabela 2a: Rezultati potrjevalne faktorjske analize (Lisrel) za preizkus dualnosti bipolarnih lestvic - blok niz 3-6-3 (študenti FDV 1996)*

trditve:	enofaktorski model		dvofaktorski model		
	lambda - x	R ²	lambda - x		R ²
	nestrpnost- strpnost (ξ_1)		nestrpnost (ξ_1)	strpnost (ξ_2)	
x1 - Priseljenci zasedajo delovna mesta	0.656	0.430	0.718	--	0.516
x2 - Prednost pri zaposlitvi Slovenci	0.765	0.586	0.818	--	0.668
x3 - Število priseljencev zmanjšati	0.854	0.730	0.834	--	0.696
x4 - Zaradi priseljencev, nove ideje...	-0.660	0.436	--	0.703	0.495
x5 - Priseljenci koristijo gospodarstvu	-0.635	0.403	--	0.672	0.452
x6 - Beguncem dovoliti, da ostanejo	-0.476	0.226	--	0.507	0.257
	$\delta x_{21} = 0.132$		$\phi_{21} = -0.880$		
	df = 8; $\chi^2 = 7.213$ (P = 0.514) RMSEA = 0.000; AGFI = 0.946		df = 8; $\chi^2 = 8.333$ (P = 0.402) RMSEA = 0.019; AGFI = 0.938		

* Izhodišče je korelacijska matrika, prikazana je standardizirana rešitev

Z analizo torej ugotavlja večjo verjetnost enodimenzionalnosti koncepta "netolerantno-tolerantno", hkrati pa lahko potrdiva obstoj korelacij med merskimi napakami pri posameznih manifestnih spremenljivkah, kar lahko navaja k sklepu, da poleg ugotovljene latentne dimenzije (kontinuum netolerantno-tolerantno) nastopajo (obstajajo) še druge neugotovljene latentne dimenzije, ki povzročajo deformacijo čistega modela. Rezultati kažejo, da je za dobro prileganje modela potrebno dopustiti več korelacij med merskimi napakami pri modelu za situacijo naključne razvrstitve relevantnih trditvev. Torej je v takšni situaciji večja verjetnost, da se v meritev zamišljenega koncepta prikradejo vplivi drugih latentnih dimenzij, ki se skrivajo za irelevantnimi trditvami. Iz tega lahko sklepamo, da je aktiviranje konstrukta "ne-tolerantnosti" pri situaciji naključne razvrstitve trditvev manj intenzivno kot pri obeh blok nizih.

Tabela 2b: Rezultati potrjevalne faktorске analize (Lisrel) za preizkus dualnosti bipolarnih lestvic - blok niz 3-6-3 (študenti FDV 1996)*

trditve:	enofaktorski model		dvofaktorski model		
	lambda - x	R ²	lambda - x		R ²
	<i>nestrpnost-strpnost</i> (ξ)		<i>nestrpnost</i> (ξ_1)	<i>strpnost</i> (ξ_2)	
x1 - Priseljenci zasedajo delovna mesta	0.656	0.430	0.718	--	0.516
x2 - Prednost pri zaposlitvi Slovenci	0.765	0.586	0.818	--	0.668
x3 - Število priseljencev zmanjšati	0.854	0.730	0.834	--	0.696
x4 - Zaradi priseljencev, nove ideje...	-0.660	0.436	--	0.703	0.495
x5 - Priseljenci koristijo gospodarstvu	-0.635	0.403	--	0.672	0.452
x6 - Beguncem dovoliti, da ostanejo	-0.476	0.226	--	0.507	0.257
	$\delta x_{21} = 0.132$ df = 8; $\chi^2 = 7.213$ (P = 0.514) RMSEA = 0.000; AGFI = 0.946		$\varphi_{21} = -0.880$ df = 8; $\chi^2 = 8.333$ (P = 0.402) RMSEA = 0.019; AGFI = 0.938		

* Izhodišče je korelacijska matrika, prikazana je standardizirana rešitev

Tabela 2c: Rezultati potrjevalne faktorске analize (Lisrel) za preizkus dualnosti bipolarnih lestvic - naključna razvrstitev (študenti FDV 1996)*

trditve:	enofaktorski model		dvofaktorski model		
	lambda - x	R ²	lambda - x		R ²
	<i>nestrpnost-strpnost</i> (ξ)		<i>nestrpnost</i> (ξ_1)	<i>strpnost</i> (ξ_2)	
x1 - Priseljenci zasedajo delovna mesta	-0.863	0.745	0.876	--	0.768
x2 - Prednost pri zaposlitvi Slovenci	-0.764	0.583	0.763	--	0.418
x3 - Število priseljencev zmanjšati	-0.648	0.420	0.636	--	0.404
x4 - Zaradi priseljencev, nove ideje...	0.489	0.240	--	0.655	0.429
x5 - Priseljenci koristijo gospodarstvu	0.333	0.111	--	0.443	0.197
x6 - Beguncem dovoliti, da ostanejo	0.459	0.211	--	0.486	0.237
	$\delta x_{54} = 0.217$; df = 8; $\chi^2 = 16.807$ (P = 0.043) RMSEA = 0.095; AGFI = 0.886		$\varphi_{21} = -0.780$ df = 8; $\chi^2 = 20.212$ (P = 0.010) RMSEA = 0.111; AGFI = 0.864		

* Izhodišče je korelacijska matrika, prikazana je standardizirana rešitev

S to ugotovitvijo lahko po najinem mnenju tudi pojasnimo razlike v rezultatih Ostromovega eksperimenta in eksperimenta, ki smo ga izvedli na FDV. Ostrom z "do-

kazano” dualnostjo zavrača predpostavko, po kateri so latentne spremenljivke zgolj enodimenzionalne in “kontinuirane”. Rezultati meritev Ostromu omogočajo sklep, da respondenti oblikujejo predstave o “psihometričnem instrumentu” in da te predstave oblikujejo (vplivajo na) odgovore v nadaljevanju anketiranja.

Pri tem Ostromovi rezultati po najinem mnenju izražajo “čistost” (transparentnost) psihometričnega instrumenta, ki je respondentom (sodelujočim v eksperimentu) omogočil razmeroma preprosto prepoznavo konstrukta, kar v laboratorijskih pogojih psihometričnega testiranja potrdi dvodimenzionalnost oziroma dualnost struktur.

Rezultati eksperimenta, opravljenega na FDV (enodimenzionalnost konstrukta in obstoj verjetnosti merjenja splošnejših latentnih dimenzij, ki se skrivajo v ozadju merjenega konstrukta), pri tem ne zavračajo Ostromovih ugotovitev, pač pa problem dimenzionalnosti postavlja kot problem vsebinskega koncepta (teoretske zastavitve). Respondenti so se v okoliščinah, ki simulirajo anketno situacijo, bolj kot na (tehnične) lastnosti instrumenta odzvali na vsebino trditev.

b. SJM 2003/3-4: dvodimenzionalna lestvica “negativnega” nacionalizma

Na podlagi rezultatov prvega eksperimenta sva dopolnila Ostromovo tezo o vplivu lastnosti merskega inštrumenta (bipolarnost in vrstni red trditev) na “prepoznavanje” oz. oblikovanje dimenzij merjenega koncepta s tezo o vplivu vsebine oz. samega merjenega koncepta. Zato sva v nadaljevanju opravila nov preizkus tako, da sva izločila možen vpliv bipolarnosti (vse trditve so istosmerne) in raziskovala le vpliv zaporedja trditev na “prepoznavanje” (oblikovanje) dvodimenzionalnosti koncepta “*negativni nacionalizem*”. Tudi tokrat je bila uprabljena Likertova lestvica, s katero sva merila stopnjo netolerance v obliki *negativnega nacionalizma*, ki sva ga hipotetično razčlenila na dve dimenziji: *ksenofobija* in *protekcionizem*. Tukaj je bila vsaka dimenzija predstavljena s po tremi trditvami, ki so bile v vprašalniku kombinirane s šestimi irelevantnimi trditvami. Lestvica je sesatvljena takole:

a. dimenzijo “*protekcionizem*” predstavljajo te tri trditve:

- Slovenija bi morala omejiti uvoz tujih proizvodov, da bi zaščitila lastno gospodarstvo. (x1)
- Tujcem ne bi smeli dovoliti nakupa zemlje v Sloveniji. (x2)
- Slovenske televizijske postaje bi morale dajati prednost slovenskim filmom in oddajam. (x3)

a. dimenzijo “*ksenofobija*” pa pokrivajo te tri trditve:

- Zaradi priseljencev se povečuje število kaznivih dejanj. (x4)
- Ljudje, ki niso slovenske narodnosti, ne bi smeli opravljati javnih funkcij. (x5)
- Mešanje ljudi, ki pripadajo različnim narodom in kulturam, prinaša samo težave. (x6)

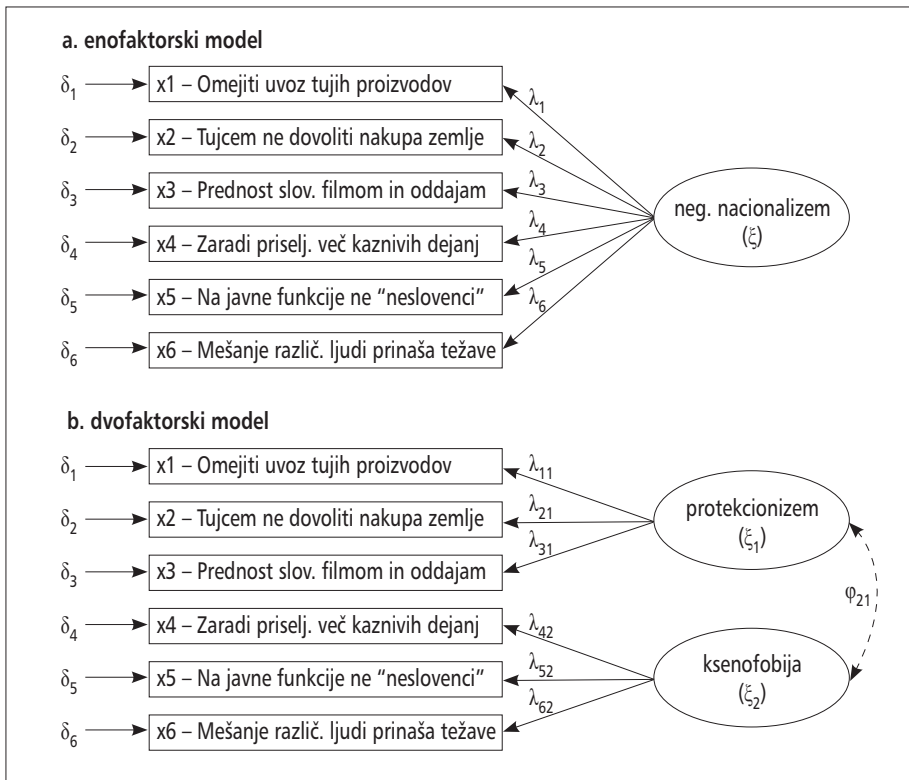
Zopet sva najprej opravila faktorsko analizo (metoda glavnih osi), ki je tokrat dala podobne rezultate do katerih je prišel Ostrom s sodelavci v pogojih bipolarnosti inštrumenta: v obeh blok nizih se kaže jasna dvodimenzionalna rešitev, v situaciji naključne razvrstitve trditev pa se je kot bolj smiselna nakazovala enodimenzionalna rešitev. Če tudi tokrat (tako kot Ostrom) upoštevamo kriterij lastne vrednosti, ki naj bo večja

od 1, potem v obeh "blok nizih" dobimo dva jasno prepoznavna faktorja, v situaciji "naključne razvrstitve" pa le en faktor (*Tabela 3*). V obeh "blok nizih" se dobljena faktorja pokrivata z izhodiščno operacionalizacijo dveh dimenzij (protekcijonizem in ksenofobija), hkrati pa je v obeh primerih korelacija med faktorjema srednje močna (obakrat presega vrednost 0.5).

Tabela 3: Rezultati eksploratorne faktorjske analize (glavne osi) za preizkus dvodimenzionalnosti lestvice negativnega nacionalizma (SJM 2003/3-4)

a) Situacija 3 - 6 - 3 (n = 603)		
- dva faktorja: 1. faktor: izhodiščna lastna vrednost = 2.845; pojasnjena varianca = 47.7%		
2. faktor: izhodiščna lastna vrednost = 1.044; pojasnjena varianca = 17.4%		
- rotirana matrika - poševnokotna rotacija (faktorjske uteži):		
	1. faktor	2. faktor
x5 - Tisti, ki niso Slovenci naj ne opravljajo javnih funkcij	0.802	-0.092
x6 - Mešanje ljudi različnih kultur prinaša težave	0.701	0.083
x4 - Zaradi priseljencev se povečuje število kaznivih dejanj	0.661	0.040
x1 - Omejiti uvoz tujih proizvodov za zaščito slo. gospodar.	-0.063	0.746
x3 - Prednost slovenskim filmom in oddajam na TV	0.008	0.577
x2 - Tujcem ne dovoliti nakupa zemlje v Sloveniji	0.146	0.522
- korelacija med faktorjema: 0.588		
b) Situacija 6 - 6 (n = 583)		
- dva faktorja: 1. faktor: izhodiščna lastna vrednost = 2.768; pojasnjena varianca = 46.1%		
2. faktor: izhodiščna lastna vrednost = 1.097; pojasnjena varianca = 18.3%		
- rotirana matrika - poševnokotna rotacija (faktorjske uteži):		
	1. faktor	2. faktor
x5 - Tisti, ki niso Slovenci naj ne opravljajo javnih funkcij	0.776	-0.062
x6 - Mešanje ljudi različnih kultur prinaša težave	0.701	0.083
x4 - Zaradi priseljencev se povečuje število kaznivih dejanj	0.661	0.040
x1 - Omejiti uvoz tujih proizvodov za zaščito slo. gospodar.	-0.120	0.821
x2 - Tujcem ne dovoliti nakupa zemlje v Sloveniji	0.146	0.525
x3 - Prednost slovenskim filmom in oddajam na TV	0.078	0.512
- korelacija med faktorjema: 0.544		
c) Naključna razvrstitev (n = 593)		
- en faktor z lastno vrednostjo nad 1 (izhodiščna lastna vrednost = 2.881; pojasnjena varianca = 48.8%)		
- faktorjska matrika (faktorjske uteži):		
	1. faktor	
x6 - Mešanje ljudi različnih kultur prinaša težave	0.751	
x2 - Tujcem ne dovoliti nakupa zemlje v Sloveniji	0.649	
x5 - Tisti, ki niso Slovenci naj ne opravljajo javnih funkcij	0.646	
x4 - Zaradi priseljencev se povečuje število kaznivih dejanj	0.637	
x3 - Prednost slovenskim filmom in oddajam na TV	0.501	
x1 - Omejiti uvoz tujih proizvodov za zaščito slo. gospodar.	0.481	
- drugi faktor: izhodiščna lastna vrednost = 0.916; pojasnjena varianca = 15.3%		

Rezultati faktorjske analize govorijo v prid tezi, da pri unipolarni lestvici tehnična značilnost inštrumenta (zaporedje relevantnih trditev) vpliva na "prepoznavanje" možnih dimenzij latentne spremenljivke, ki jo merimo. To se kaže tako, da se pri blok nizih oblikujeta dva faktorja, ki se ujemata s teoretskimi predpostavkami o večdimenzionalnosti pojma *nacionalizem*, medtem ko pri situaciji naključne razvrstitve trditev do tega ne pride, saj se oblikuje le en smiseln faktor. Tudi te rezultate sva preverila s potrjevalno faktorjsko analizo (CFA) na podlagi korelacijske matrike šestih prikazanih relevantnih trditev. Za vse tri razvrstitve relevantnih trditev sva preizkusila dve možni različici modelov: a) model dveh faktorjev (teza o dvodimenzionalnosti koncepta "negativni nacionalizem") - *protekcijonizem* (ξ_1) in *ksenofobija* (ξ_2) in b) model enega faktorja, kjer smo predpostavljali enodimenzionalnost koncepta *negativni nacionalizem* (ξ). Tudi tokrat sva preizkušala po dva modela za vsako razvrstitev relevantnih trditev (Slika 2) in pri tem primerjala rezultate preizkusov vseh šestih modelov ob istem številu prostostnih stopenj (df).

Slika 2: Splošna hipotetična modela za lestvico negativnega nacionalizma

Za vse tri razvrstitve se je izkazalo, da lahko sicer ob dopuščanju korelacije merskih napak dobimo dobro ujemanje modela s podatki tako za enofaktorski kot za dvofaktorski model (Tabele 4a, 4b in 4c). Vendar pa je treba opozoriti tudi na konkretnije rezultate,

ki vendarle kažejo na določene učinke vrstnega reda trditvev. Ujemanje enofaktorskega modela s podatki pri obeh blok nizih je bistveno slabše, kot to velja za dvofaktorski model. Prav tako vidimo, da je ujemanje enofaktorskega modela s podatki pri situaciji naključne razvrstitve boljše kot pri obeh blok nizih, medtem ko velja za dvofaktorski model ravno obratno – naključna razvrstitev pomeni slabše ujemanje modela s podatki. Torej je za blok niza bolj smiselna dvofaktorska rešitev, za situacijo naključne razvrstitve pa enofaktorska rešitev. Podobno lahko tudi iz korelacij med faktorjema (φ_{21}) pri dvofaktorskih modelih sklepamo, da je za naključno razvrstitev trditvev bolj smiselna enofaktorska rešitev, saj je korelacija precej višja ($\varphi_{21} = 0.866$) kot pri obeh blok nizih (0.624 oz. 0.573). Razen tega pa tudi korelacije med merskimi napakami (δx_{ij}) kažejo na smiselnost dvofaktorske rešitve pri obeh blok nizih: za dobro ujemanje enofaktorskega modela s podatki smo morali pri obeh blok nizih dopustiti korelacije med merskimi napakami trditvev znotraj iste merjene dimenzije (konkretno gre za *protekcionizem*), ni pa bilo nobene korelacije med merskimi napakami za trditve, ki sva jih uvrstila na različni dimenziji (Tabela 4a in Tabela 4b). Za situacijo naključne razvrstitve trditvev smo za dobro ujemanje modela s podatki morala dopustiti korelacije med napakami, vendar v tem primeru ne moremo govoriti o sistematičnih korelacijah “znotraj” posameznih dimenzij, ampak gre za korelacije napak med “protekcioniističnimi” in “ksenofobnimi” trditvami.

Tabela 4a: Rezultati potrjevalne faktorске analize (Lisrel) za preizkus dvo/enodimenzionalnosti lestvice “nacionalizma” - blok niz 3-6-3 (SJM 2003/3-4) *

trditve	enofaktorski model		dvofaktorski model		
	lambda - x	R ²	lambda - x		R ²
	neg. nacionalizem (ξ_1)		protekc. (ξ_1)	ksenofob. (ξ_2)	
x1 - omejiti uvoz tujih proizvodov	0.417	0.177	0.661	--	0.337
x2 - tujcem ne dovoliti nakupa zemlje	0.490	0.240	0.653	--	0.426
x3 - prednost slov. filmom in oddajam	0.401	0.161	0.578	--	0.334
x4 - zaradi priselj. več kaznivih dejanj	0.679	0.461	--	0.755	0.570
x5 - javne funkcije ne »neslovenci«	0.701	0.492	--	0.655	0.429
x6 - mešanje razl. ljudi prinaša težave	0.799	0.639	--	0.881	0.776
	$\delta x_{21} = 0.190$; $\delta x_{31} = 0.205$ $df = 7$; $\chi^2 = 35.660$ $(P = 0.000)$ RMSEA = 0.083; AGFI = 0.942		$\varphi_{21} = 0.624$ $\delta x_{64} = -0.135$ $df = 7$; $\chi^2 = 9.302$ $(P = 0.232)$ RMSEA = 0.023; AGFI = 0.985		

* Izhodišče je korelacijska matrika, prikazana je standardizirana rešitev

Tabela 4b: Rezultati potrjevalne faktorске analize (Lisrel) za preizkus dvo/enodimenzionalnosti lestvice "nacionalizma" - blok niz 6-6 (SJM 2003/3-4) *

trditve	enofaktorski model		dvofaktorski model		
	lambda - x	R ²	lambda - x		R ²
	<i>neg. nacionalizem</i> (ξ_1)		<i>protekc.</i> (ξ_1)	<i>ksenofob.</i> (ξ_2)	
x1 - omejiti uvoz tujih proizvodov	0.362	0.134	0.603	--	0.363
x2 - tujcem ne dovoliti nakupa zemlje	0.465	0.217	0.754	--	0.568
x3 - prednost slov. filmom in oddajam	0.403	0.162	0.669	--	0.448
x4 - zaradi priselj. več kaznivih dejanj	0.684	0.467	--	0.685	0.469
x5 - javne funkcije ne »neslovenci«	0.710	0.503	--	0.717	0.514
x6 - mešanje razl. ljudi prinaša težave	0.762	0.581	--	0.767	0.588
	$\delta x_{21} = 0.241$; $\delta x_{31} = 0.218$ $df = 7$; $\chi^2 = 32.254$ (P = 0.000) RMSEA = 0.079; AGFI = 0.945		$\phi_{21} = 0.573$ $\delta x_{32} = -0.166$ $df = 7$; $\chi^2 = 9.875$ (P = 0.196) RMSEA = 0.027; AGFI = 0.983		

* Izhodišče je korelacijska matrika, prikazana je standardizirana rešitev

Tabela 4c: Rezultati potrjevalne faktorске analize (Lisrel) za preizkus dvo/enodimenzionalnosti lestvice "nacionalizma" - naključna razvrstitev (SJM 2003/3-4) *

trditve	enofaktorski model		dvofaktorski model		
	lambda - x	R ²	lambda - x		R ²
	<i>neg. nacionalizem</i> (ξ_1)		<i>protekc.</i> (ξ_1)	<i>ksenofob.</i> (ξ_2)	
x1 – omejiti uvoz tujih proizvodov	0.594	0.352	0.554	--	0.307
x2 – tujcem ne dovoliti nakupa zemlje	0.623	0.388	0.684	--	0.468
x3 - prednost slov. filmom in oddajam	0.491	0.241	0.528	--	0.278
x4 - zaradi priselj. več kaznivih dejanj	0.621	0.385	--	0.658	0.433
x5 - javne funkcije ne »neslovenci«	0.691	0.477	--	0.702	0.493
x6 - mešanje razl. ljudi prinaša težave	0.762	0.581	--	0.745	0.555
	$\delta x_{51} = -0.221$; $\delta x_{61} = -0.132$ $df = 7$; $\chi^2 = 21.090$ (P = 0.004) RMSEA = 0.058; AGFI = 0.965		$\phi_{21} = 0.866$ $\delta x_{51} = -0.137$ $df = 7$; $\chi^2 = 19.950$ (P = 0.006) RMSEA = 0.056; AGFI = 0.967		

* Izhodišče je korelacijska matrika, prikazana je standardizirana rešitev

Rezultati torej nakazujejo možnost ujemanja s podatki tako za enofaktorski model kot za dvofaktorski model, vendar ob nujnem dopuščanju korelacij med merskimi napakami za posamezne trditve. Na podlagi tega lahko sklepamo, da se za merjenima konceptoma ob negativnem nacionalizmu (ki je skupen obema) skriva še ena splošnejša latentna dimenzija, zaradi katere smo morali dopustiti nekatere - na prvi pogled ne-logične - korelacije med napakami. Tudi tokrat (tako kot v primeru meritve leta 1996) moramo opozoriti na možnost učinkovanja irelevantnih trditev, ki so bile povzete iz lestvice avtoritarnosti. Nacionalistična stališča v obliki protekcionizma in ksenofobije pa se napajajo tudi z avtoritarnostjo.

5. Razprava

Izhodišče obeh poskusov je predpostavka o prisotnosti učinka konteksta na anketne odgovore kot posledica manipuliranja vrstnega reda trditev. Rezultati prvega primera (študenti FDV) ne omogočajo potrditve te predpostavke, medtem ko ugotovitve drugega poskusa (SJM) omogočajo sklep o vplivu konteksta. Na ta načina lahko hrati pritrdimo avtorjem, ki poudarjajo pomen upoštevanja konteksta za razumevanje raziskovalnih ugotovitev (npr. Tourangeau, Presser, Singer 2003), kot tudi tistim, ki menijo, da ti učinki niso tako pogosti kot bi bilo mogoče sklepati na osnovi eksperimentalnih ugotovitev (npr. Smith 1988). Rezultati prvega poskusa zavračajo Ostromovo predpostavko dualnosti, saj se ne glede na vrstni red vprašanj vedno kot boljša ponuja enofaktorska rešitev – bipolarnost. To ugotovitev pojasnjujeva s prevlado učinka globalnega konteksta nad lokalnim. Anketiranci so se v večji meri odzvali na vsebino vprašalnika, kot na njegove tehnične posebnosti in hkrati s tem vnašali svoje predstave o merjenem konceptu. Pri tem moramo upoštevati, da so bili anketiranci (študenti FDV) “občutljivi” za problem ne-tolerance.

Rezultati drugega poskusa utrjujejo predpostavko prevlade pomena vsebine v anketnih raziskavah (globalni kontekst), hkrati pa potrjujejo verjetnost vpliva tehničnih posebnosti instrumenta (lokalni kontekst) na odgovore anketirancev. Konkretno: anketiranci so “prepoznali” dvodimenzionalnost koncepta “negativni nacionalizem”, ko je struktura ankete to jasno nakazovala v obeh blok nizih. Če pa so bile trditve razvrščene naključno, do “prepoznave” dvodimenzionalnosti ni prišlo. Prepoznavanje je najbolj prisotno v nizu 6-6, kjer so vse relevantne trditve zbrane na isti strani in tudi urejene glede na merjeni dimenziji, kar je omogočilo neposredno primerjavo.

Rezultati eksperimenta omogočajo oblikovanje dveh sklepov:

1. respondenti oblikujejo latentne predstave o merskem instrumentu, kar vpliva na proces odgovarjanja oz. izbor modalitet;
2. ugotovitve eksperimenta potrjujejo predvsem vpliv lokalnega kontekst t.j. vrstnega reda vprašanj, na prepoznavanje merjenega koncepta oz. na konsistentnost odgovarjanja.

Rezultati imajo tudi neposredne implikacije za raziskave: klasični pristop, ki izhaja iz predpostavke, da so latentne spremenljivke enodimenzionalne in kontinuirane (merjene na bipolarni lestvici), je mogoče v nekaterih primerih uspešno nadomestiti z

modelom dualnosti. Pri tem izhajamo iz domneve, da anketiranci za ocenjevanje objektov uporabljajo ločene, medsebojno neodvisne kognitivne kategorije, ki lahko podpirajo oba pola lestvice hkrati. Kot verjetna se kaže tudi domneva, da je problem dimenzionalnosti lestvic problem vsebinskega koncepta oz. teoretske zastavitve; anketiranci se pri oblikovanju odgovorov nedvomno opirajo na kontekst raziskave.

Hewstone in Young (Hewstone in Young 1988) v svoji raziskavi ugotavljata, da enodimenzionalne mnenjske lestvice uspešneje napovedujejo ravnanje ljudi kot bipolarne dvodimenzionalne lestvice. Ugotovitev nalaga razmislek o uporabi bipolarnih lestvic v anketnih raziskavah. Rezultati različnih študij dopuščajo sklep, da anketiranci v primeru izražanja vrednotnih orientacij bolj verjetno oblikujejo ločene kognitivne predstave objektov ocenjevanja (npr. tolerantno – netolerantno, konzervativno – liberalno, z različnimi intenzivnimi stopnjami). Uporaba ločenih unipolarnih lestvic ima lahko v teh primerih dodatno prednost. Npr., politični kandidati se lahko razlikujejo glede na stopnjo nezaupanja, ne pa glede na stopnjo zaupanja. Slednje lahko pomeni, da zaupanje kot kognitivna struktura za anketiranca pri ocenjevanju kandidata ni relevantna. Možen sklep za načrtovalce kampanj bi lahko bil, da pozitivna kampanja ni smotna in da ima v konkretnem primeru prednost negativna kampanja.

Rezultat potrjujejo tudi, da je učinek vrstnega reda vprašanj odvisen predvsem od konstrukta, ki ga v procesu odgovarjanja oblikujejo anketiranci. Ostrom (Ostrom et al. 1992) pri tem opozarja, da ankete ponavadi omogočajo oblikovanje različnih konstruktov oz. predstav (npr. demografske, stališčne, informacijske), vendar je dejstvo "preklapljanja" iz konstrukta v konstrukt samoumevno za raziskovalce, ne pa za anketirance. Anketiranci lahko na osnovi menjajočih vsebinskih sklopov oblikujejo v sebi neko tezo o namenu ankete, pri tem pa glede na hitro menjavanje tem uporabljajo povsem neustrezne latentne predstave na osnovi predhodnih odgovorov. To dejstvo pa brez dvoma vpliva na veljavnost rezultatov, kar bi morali raziskovalci izdatneje upoštevati.

Zahvala

Zahvaljujeva anonimnim recenzentom za koristne pripombe ter dr. Janezu Štebetu za skrbno branje prve verzije teksta in za koristne pripombe.

Opombe

1. Anketa je bila izpeljana v študijskem letu 1995/96. Zajeti so bili vsi študenti, ki so v izbranem tednu bili prisotni na vajah pri predmetu Metodologija družboslovnega raziskovanja, ki so se izvajale v osmih skupinah za vse študijske smeri. Lahko torej rečemo, da smo z anketo zajeli celotno populacijo rednih študentov drugega letnika FDV, ki so sodelovali pri pouku. Izvedeno je bilo torej skupinsko anketiranje v razredu. Pri tem je vsak študent dobil eno od verzij vprašalnika, ki ga je samostojno izpolnil in oddal v posebej pripravljen "nabiralnik".
2. Anketiranci so sami izpolnili anketni list, ki je bil priložen osnovnemu vprašalniku SJM. Oblika priloženega anketnega lista je bila v osnovi enaka kot pri prvi raziskavi.

Reference

- Ostrom, Thomas M., Andrew L. Betz, and John J. Skowronski (1992): Cognitive Representation of Bipolar Survey Items. V N.Schwarz & S.Sudman (eds.): *Context Effects in Social and Psychological Research*. Springer-Verlag, New York
- Jöreskog, Karl & Sörbom, Dag (2001): *LISREL 8.51*. Scientific Software International, Inc.
- Hewstone, M., & Young, L. (1988): Expectancy-value models of attitude: measurement and combination of evaluations and beliefs. *Journal of Applied Social Psychology*, 18, 958-971.
- Schuman, Howard, Stanley Presser (1981): Questions and Answers in Attitude Surveys: Experiments in Question Form, Wording, and Context. New York: Academic Press.
- Smith, Tom W. (1988): An Analysis of Context Effects Related to Rotation Design. GSS Methodological Report No. 55. Chicago: NORC
- Toš, Niko in skupina (2004a): Slovensko javno mnenje 2003/3: Nacionalna in mednarodna varnost; vojaški poklic [datoteka kodirne knjige]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij. Arhiv družboslovnih podatkov [izdelava, distribucija], november 2004. URL: <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm034.xml> (izpis: junij 2005)
- Toš, Niko in skupina (2004b): Slovensko javno mnenje 2003/4: Razumevanje vloge državljana (Mednarodna raziskava ISSP) [datoteka kodirne knjige]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij. Arhiv družboslovnih podatkov [izdelava, distribucija], november 2004. URL: <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm034.xml>, (izpis: junij 2005)
- Tourangeau, R., & Rasinski, K. A. (1988): Cognitive processes underlying context effects in attitude measurement. *Psychological Bulletin*, 103, 299-314.
- Tourangeau, Roger, Lance J. Rips, Rasinski, K. (2000): *The Psychology of Survey Response*. New York: Cambridge University Press.
- Tourangeau, R., E. Singer, S. Presser (2003): Context Effects in Attitude Surveys. Effects on remote Items and Impact on Predictive Validity. *Sociological Methods & Research*, Vol.31, No. 4, 486-513
- Uhan, Samo (1998): *Prava in neprava mnenja*. Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana

Naslova avtorjev:

Dr. Samo Uhan, doc.

Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija

Email: samo.uhan@guest.arnes.si

Dr. Mitja Hafner-Fink, doc.

Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija

Email: mitja.hafner-fink@fdv.uni-lj.si

*Prejeto marca 2005, sprejeto za objavo julija 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvantitativno argumentacijo.*

Komisija za resnico in pričevanje Rigoberte Menchú Tum v antropološki presoji

POVZETEK: V članku bomo skozi analizo komisije za resnico, kot standardne procedure v deželah na prehodu iz avtoritarnih v »demokratične« režime, in pričevanja Rigoberte Menchú Tum, danes verjetno najbolj znane staroselke v Latinski Ameriki, izpostavili dva povezana problema strateških uprizoritev nasilja in terorja. Na eni strani, kako osebna pričevanja, avtobiografski narativi in oralne zgodovine delujejo v kulturni konstrukciji nasilja in terorja, ter kako sta nasilje in teror skozi imputacijo neinteligibilne bolečine v oficijelne zgodovine narodov-držav postala del vsakdanje družbene realnosti in evrocentrične percepcije nekdanjih kolonij. Z drugimi besedami, zakaj pri branju obsežnega poročila komisije za resnico dobimo vtis, da je bila administracija množične smrti nad staroselci neizogibna. Po drugi strani ne bi bilo smotno, da spregledamo, kako so takšne reprezentacije nasilja na odpor naletele ravno v družbah z alternativnimi zapuščinami in viri komunalne adoptacije. Na pričevanju Rigoberte Menchú si lahko zastavimo vprašanje, kako individualna pričevanja vstopajo v širše zgodovinske kontra-narative in kaj s tem delajo. V nasprotju z intelektualno dinamiko v Mehiki, kjer so antropologi v skladu s politično ideologijo indigenizma staroselsko izkušnjo »uspešno« imputirali v nacionalno dediščino »mestico-nacije« že v 20. in 30. letih, je vzporedni proces »ladinoizacije« v Gvatemali naletel na aktivni odpor majejskih intelektualcev in podpornih aktivistov. Ker pa se je ikona njihovega odpora, znotraj kognitivnih omejitev in institucionalnih norm humanitarnih organizacij, transformirala v paradigmatško žrtev, jo je to oddaljilo od popularnega gibanja².

KLJUČNE BESEDE: antropologija nasilja, kritika humanitarnega diskurza, komisije za resnico, Rigoberta Menchú Tum, Gvatemala, Latinska Amerika

1. Sodobni teatri disekcije

Nedavne razprave o nasilju gravitirajo okoli odnosa med nasiljem in dialektičnim razdiranjem in ponovnim ustvarjanjem življenjskih svetov skozi povezani tematiki nasilja in bolečine. Na eni strani bolečina, ki spremlja nasilje, ni le nedostopna drugemu, ki je ne doživlja, temveč bolečina sama uničuje življenjske svetove tistega ali tiste, ki jo trpi. Oziroma, kot pravi Elaine Scarry (1984), »karkoli bolečina doseže, doseže to deloma skozi nedeljivost bolečine z drugim in ta nedeljivost bolečine z drugim je mogoča le skozi njeno upiranje jeziku. [...] Vendar pa se bolečina ne le preprosto upira

jeziku, temveč ga aktivno uničuje; vrača ga v stanje, ki je jeziku predhodno, k zvokom in krikom, ki jih človeško bitje izvaja preden se nauči jezika» (Scarry 2005: 366). Na drugi strani lahko spremljamo postopno prehajanje neizrekljive in razdiralne bolečine v jezik, ki preoblikuje in ponovno ustvarja življenjske svetove. Genezo tega procesa lahko poiščemo v diagnostičnih vprašalnikih, ki so namesto »umetnosti disekcije«, skozi jezik začeli zagotavljati zunanjo podobo notranjih dogodkov v telesu. Skoznje človeški glas ni postal le sposoben natančno izraziti čeravno še tako odporen aspekt materialne realnosti; skozi sprva relativno intimen pogovor med pacientom in terapevtom je bila bolečina imputirana v polje povezanih javnih diskurzov. Tako so kot dopolnilo medicinskih študij in diagnostičnih vprašalnikov lahko nastali mnogi drugi verbalni dokumenti - transkripcije pričevanj žrtev Holokavsta, publikacije Amnesty International in poročila mednarodnih komisij za resnico - ki prav tako beležijo prehajanje individualne bolečine in divergentnih spominov na brutalno nasilje v kolektivni spomin. S tem, pravi Carolyn J. Dean (2003), da »razgalijo ranljive ljudi v trenutku njihovega najglobljega trpljenja in na ta način izvajajo njihovo ponovno viktimizacijo« (Dean 2003: 91).

Izkustvo nasilja se potemtakem giba od navidez slučajnega in nepovezanega dogodka, od začetnega neinteligibilnega družbenega in psihološkega procesa, naproti vse bolj določljivi in zapomnljivi kulturni reprezentaciji. To ne pomeni, da obstaja vnaprej določen subjekt, kateremu se izkustvo nasilja dogaja, temveč, kot pravita Veena Das in Arthur Kleinman (1997), da subjekt postuliramo kot sam način mišljenja o možnostih takšnega izkustva. Na ta način se lahko pričevanja o nasilju preoblikujejo in potencialno naturalizirajo, normalizirajo in urejajo neinteligibilno izkustvo v pojmih družbenih procesov in družbenega nadzora. Kot opozarja Allen Feldman, produkcija biografskih narativov, oralnih zgodovin in pričevanj po koncu etnocidnega, genocidnega, kolonialnega in postkolonialnega nasilja vedno nastaja znotraj specifičnih strukturnih pogojev, kognitivnih omejitev in institucionalnih norm (Feldman 2003: 167). Potemtakem so pričevanja o nasilju, bodisi v kontekstu preiskave kršitev človekovih pravic bodisi predelani za trge bralcev, sama po sebi problematična; preiskave človekovih pravic, ki so osnovane v pravnem realizmu in/ali tropih travme, evocirajo brezlično spekulativen ali kvazi-medicinski realizem - odprtje ne le govora, temveč tudi telesa politične žrtve, skozi poročila o terorju in bolečini (Feldman 2003: 167).

Pojmi travme, spomina in bolečine v njih figurirajo na različne in kontradiktorne načine. Skozi javno spominjanje naj bi potekalo zdravljenje bolečine; če povzamemo po sloganu Južnoafriške komisije za resnico in spravo: *revealing is healing*. Vendar pa se bolečina upira jeziku. Oziroma, kot pravi Antonius Robben (2005), pozabljanje nasilja je neizogibno povezano s spominjanjem nasilja, ker je za travmatično izkušnjo karakteristična nezmožnost bodisi povsem pozabiti bodisi povsem priklicati v spomin; prav ta zapreka in brezkončno iskanje doumljivega razumevanja napravi travmo tako težko prebavljivo in spomin tako obsesiven (Robben 2005: 122). Na ta način lahko tudi kvazi-pravne in pozitivistične diskurze Amnesty International, humanitarnih organizacij ali komisij za resnico, ki so konec dvajsetega stoletja postale generični pojem za vrsto nad/med/ne vladnih institucij, ter njihovo enciklopedično arhiviranje terorja skozi viktimološke študije ali muzejske zbirke, razumemo kot nadaljevanje anatomskega teatrovanja

disekcije na novem prizorišču. Prizorišče vednosti o fizičnem nasilju je skozi njihove grafične uprizoritve terorja kolektivizirano in imputirano v razne diskurze nacionalnih sprav in zgodovinskih poravnav.

Ne da bi zašli v poenostavitve jih metodološko lahko razumemo, na eni strani, kot psihosocialne mehanizme, ki skozi nadrobne opise brutalnega nasilja ponovno evocirajo bolečino in objektivirajo tistega ali tisto, ki bolečino trpi, ter na ta način izvajajo njeno ali njegovo ponovno viktimizacijo, in na drugi, kot strategije, ki ta intimna in zasebna izkustva nasilja imputirajo za nazaj v spektakularno pornografijo nasilja za trge javnih emocij. Vse zdravorazumske, etnocentrične zgodovine to delajo - vključno z nacionalnimi, uradnimi zgodovinami, ki so zavarovane s politično močjo. Z drugimi besedami, preteklost imputirajo za nazaj in jo urejajo v linearno verigo dogodkov, ki jih ljudje v takšnih vzročno-posledičnih kontekstih niso mogli videti, doživeti ali izreči. V jeziku prava lahko morda celo rečemo, da je ob koncu 20. in začetku 21. stoletja teatralizacija nasilja skozi komisije za resnico postala eden od temeljnih mehanizmov oblasti, bolj učinkovita od vseh pravnih sistemov zato, ker imata nasilje in teror očitno mnogo večji simbolni potencial kot suhoparna, z zakoni omejena in tehnično obsesivna sodišča.

2. Podjetja za reciklažo bolečine

Komisije za resnico so v 80. letih prejšnjega stoletja postale standardna procedura v deželah na prehodu iz avtoritarnih v »demokratične« režime. Njihovo funkcioniranje po administraciji množične smrti nad lastnim prebivalstvom lahko, na eni strani, opišemo kot psihosocialni mehanizem, ki skozi zasliševanja žrtev in nadrobne popise brutalnega nasilja ponovno v spomin priključuje bolečino in objektivira tistega ali tisto, ki bolečino trpi, ter na ta način izvaja njeno ali njegovo ponovno viktimizacijo. Po drugi strani lahko njihova obsežna poročila uvrstimo med enciklopedije terorja, ki ta intimna in zasebna izkustva nasilja za nazaj vpisujejo v spektakularno pornografijo nasilja za trge javnih emocij. Če jih razvrstimo po prizoriščih »obsežnih kršitev človekovih pravic in zlorab državnih oblasti«, potem lahko takšno enciklopedično gradivo najdemo pri komisijah v: Argentini, Boliviji, Čadu, Čilu, Ekvadorju, El Salvadorju, Filipinih, Gani, Gvatemali, Haitiju, Južni Koreji, Južnoafriški republiki, Nepalju, Nigeriji, Panami, Ruandi, Sierra Leoneju, Srbiji in Črni gori, Šri Lanki, Ugandi, Urugvaju, Vzhodnem Timorju in Zimbabveju.

V nadaljevanju bomo njihovo delovanje ilustrirali na primeru funkcioniranja komisije za resnico v Gvatemali - *Comisión para el Esclarecimiento Histórico* (CEH). Če na kratko povzamemo, CEH je bila leta 1994 ustanovljena v Oslu. Na eni strani so akt o ustanovitvi podpisali predstavniki vlade, na drugi strani so bili podpisniki zastopniki krovne militantne levice *Unidad Revolucionaria Nacional Guatemalteca* (URNG³), ki se je vzporedno s to proceduro prestrukturirala v uradno politično stranko. Mejnik, ki je definiral začetek terenskega dela komisionarjev za resnico v Gvatemali, so bili Mirovni sporazumi, ki so bili med visokim vojaškim poveljstvom in gverilci podpisani 29. decembra 1996. Zaključno poročilo je CEH objavila 25. februarja 1999. Njeno poročilo je zbirka 12 zvezkov s skupnim naslovom *Memoria del silencio* - v mojem

prevodu *Spomin molka*. Po pričevanjih zastopnikov nevladnih organizacij v Gvatemali so delovanje komisije in nastajanje *Memoria del silencio*, na eni strani, omejevali restriktivni sporazumi - predvsem ustanovni akt in t. i. Mirovni sporazumi med vlado in politično izčrpano URNG - ki so onemogočili »nevtralno« pozicijo komisije, kar nadalje pomeni, da njeni izsledki, objavljeni v *Memoria del Silencio*, niso imeli in nimajo pravne moči začeti sodne procese proti odgovornim za strateško načrtovanje in implementacijo terorja. V ustanovnem aktu komisije iz Osla si lahko preberemo, da CEH »ne bo individualizirala odgovornosti,« oziroma, kot je zapisano v *Memoria del silencio*, »komisija ni bila usposobljena za poimensko identifikacijo storilcev nasilstev v vseh tistih primerih, ki so bili objekti njenega raziskovanja« (CEH 1999/I: 44).

Vzroke za te omejitve lahko poiščemo v nedavno objavljenem zaupnem memorandumu, ki ga je nekaj mesecev pred podpisom akta o ustanovitvi CEH izdelalo veleposlaništvo ZDA v Gvatemali. Če povzamemo, v njem je med drugim zapisano, da je vojaško osebje v Gvatemali razburilo javni odziv na komisijo v El Salvadorju. Oziroma, da komisija, »četudi ne razkriva imen, vseeno omogoča identifikacijo domnevnih storilcev, uničuje njihove [vojaške] kariere in ugled [...] in če je vojska v El Salvadorju komisijo sprejela zato, ker ni zmagala vojne,« potem vojaški uradniki v Gvatemali »niso zmagali vojne, da bi izgubili mir« (povzeto po citatu v Grandin 2000: 396).

Po drugi strani se CEH razlikuje od podobnih komisij za resnico v Latinski Ameriki. Medtem ko so bile komisije pred njo - *Comisión Nacional sobre la desaparición de Personas* v Argentini (1983); *Comisión de la Verdad y Reconciliación* ali *Rettig Report* v Čilu (1991); ter *Comisión de la Verdad* v El Salvadorju (1993) - osredotočene zgolj na pravno interpretacijo kršitev človekovih pravic, CEH izčrpno analizira vzroke za vojaški konflikt in množično administracijo smrti nad staroselci in jih imputira za nazaj v zgodovino, vse od »šoka zavojevanja« naprej. Po besedah Grega Grandina (2000) so bila raziskovanja komisij v Argentini, Čilu in El Salvadorju »omejena le na vprašanja, kdo je kaj napravil komu in kako,« medtem ko so se »zakaj - vprašanja, ki si ga zastavlja *Memoria del silencio* - komaj ali sploh ne dotaknile« (Greg Grandin 2000: 395). Na ta način je bila omejitvev, da CEH »ni bila usposobljena za identifikacijo storilcev«, s strani njenega osebja, med njimi tudi komisionarja Grandina, interpretirana kot izziv, da je CEH njeno delovanje usmerila naproti bolj »celovitemu razumevanju« nasilja in terorja v Gvatemali:

»Stroge omejitve, ki jih je vojska imponirala na CEH, so se izkazale, če že ne kot blagoslov, potem vsaj kot izziv, ki nam je odkril pot naproti bolj celostnemu razumevanju kršitev človekovih pravic: omejeni v svojem pravnem dosegu so komisionarji in podporno osebje prenehali s striktno pravno raziskovalno metodologijo, ki so jo uporabljale prejšnje komisije za resnico [...] Na osnovi zbirke preko 8.000 pričevanj žrtev in njihovih sorodnikov je CEH zaključila, da je bila država odgovorna za 93 odstotkov kršitev in da je vojska povzročila 626 masakrov (gverilam je bila pripisana odgovornost za 3 odstotke kršitev in 32 kolektivnih umorov). Izhajajoč iz zbranih pričevanj in po navzkrižnem usklajevanju z drugimi viri je CEH zaključila, da je bilo v poteku konflikta izginulih ali ubitih preko 200.000 Gvatemalčanov. Vendar pa gre CEH onkraj enostavne delitve odgovornosti za nasilje med državo in gverile. Poročilo, v nasprotju z drugimi komisijami, nameni večji del svojega prvega zvezka 'vzrokom in izvorom za notranji oboroženi konflikt'.« (Grandin 2000: 395 – 396)

Medtem ko Grandin meni, da se ostale komisije omejujejo zgolj na analizo *modus operandi* krivde in odgovornosti, tudi mi ne zanikamo, da *Nunca Mas* v Argentini ni umeščena v zgodovinski kontekst ter da se *Retting Report* ne spušča v poglobljeno analizo vzrokov, temveč le površinsko povzema politično situacijo, ki je privedla do prevrata Pinocheta, kot pogoja možnosti za nov val političnega nasilja in terorja v Čilu. Vendar pa menimo, da strateški odmik od izključno pravnega diskurza komisij za resnico ni partikularen za CEH, temveč univerzalna norma, ki je sistematično vgrajena v vse komisije za resnico. Z drugimi besedami, komisije za resnico naseljujejo liminalni prostor nad/med državnimi institucijami, kar jim »zagotavlja določeno svobodo od struktur pravnega diskurza in od institucionalne zapuščine prejšnjega režima« (Wilson 2000: 80). Ta liminalnost komisijam dovoljuje, da se postavijo onkraj nacionalnih pravnih diskurzov, ki ne vsebujejo jezika, s katerim bi lahko artikulirali njihovo lastno rehabilitacijo. Na ta način lahko komisije, kot kvazi-pravne institucije, mešajo žanre - prava, politike, religije in zgodovine - na posebej domiselne načine. Skoznje ideje človekovih pravic, t. j. *modus operandi* krivde in odgovornosti, vzajemno delujejo s širšimi moralnimi in etičnimi diskurzi.

Richard A. Wilson (2000), ki analizira *Truth and Reconciliation Commission* (TRC) v Južnoafriški republiki, na primer navaja, kako je komisija delovala kot amalgam transnacionalnih vrednot človekovih pravic in krščanske etike odpuščanja in odrešitve, oziroma, kako je takšna »humanitarna šablona odrešitve« vodila komisionarje na procesih izpraševanj vnaprej izbranih žrtev nasilja, z namenom, da individualno trpljenje povežejo s širšimi narativi o narodni osvoboditvi: »Odzivi komisionarjev [na pričevanja žrtev] so bili predpisani in predvidljivi. Navadno so vključevali naslednje stopnje: pripoznavo trpljenja; moralno izenačevanje trpljenja; opisovanje trpljenja kot potrebnega žrtvovanja za osvoboditev naroda; in končno, opuščanje maščevanja žrtev. V te stopnje je bilo vgrajeno progresivno gibanje, od individualnega pričevanja naproti kolektivnosti in narodu in [...] nazaj k posamezniku, vse zato, da bi pospešili odpuščanje in spravo« (Wilson 2000: 80). Z drugimi besedami, komisije z uvodnim vprašanjem, »kaj se je zgodilo - kdaj in kje«, individualno izkustvo nasilja nemudno saturirajo v kolektivne družbene kontekste kaosa, spopadov ali odpora, kjer žrtev žrtve oziroma žrtvovanje postane osrednja metafora za simboliko transplantacije individualne bolečine v širše politične narative in družbene procese, na kratko, da ljudje ne umirajo zaman in slučajno, temveč za nacionalno mitologijo osvoboditve.

Ta proces je v Gvatemali povezan s korespondenco med diskurzom nacionalne sprave in družbeno doktrino progresivnih katoliških institucij. Tako je bila že leta 1994 ustanovljena katoliška medškofijska komisija *Recuperación de la Memoria Histórica* (REMHI), katere »prvotni cilj je bil napraviti izhodišča za kasnejšo CEH,« medtem ko njenega procesa zbiranja pričevanj in analize gradiva »niso omejevali restriktivni sporazumi med gverilo in vlado« (REMHI 1998: XIX). To je REMHI dovoljevalo, da je z zbiranjem pričevanj žrtev in njihovih bližnjih začela že naslednje leto, medtem ko je CEH, kot smo že dejali, lahko pričela z delom šele po podpisu Mirovnih sporazumov. Metodologijo za zbiranje pričevanj je katoliška komisija osnovala na kritiki humanitarnega diskurza pravic, oziroma, kot je zapisano v njenem poročilu, »komisije

za resnico navadno na veliko poudarjajo rekonstrukcijo dejanj in nekatere relevantne primere, medtem ko izpuščajo izkustva ljudi [...] če smo želeli zbrati vsaj del njihovih izkustev, smo morali zamenjati instrumente [...] tako smo opustili serijo kompleksnih kategorij - mučenje, uboj, kršitev, atentat, ugrabitev - kot osamljenih in individualnih kategorij, ki so osnovane na modelu *človekovih pravic*, da bi prešli na neko bolj odprto metodologijo« (REMHI 1998: XXII). Organizacijsko je katoliška cerkev v Gvatemali pognala v tek mrežo povezanih ruralnih škofij, izvedla obsežno propagandno kampanjo, predvsem na najbolj prizadetem podeželju, in usposobila cerkvene animatorje, po njihovem opravljenem terenskem delu pa zbrana pričevanja žrtev in njihovih bližnjih uredila in 26. aprila 1998 objavila v obsežni enciklopediji terorja, v 4 zvezkih z naslovom *Guatemala: Nunca mas*.

V tem procesu je katoliška komisija razširila meje humanitarnega diskurza CEH. Pa eni strani je vzpostavila mrežo povezanih institucij in na terenu delujočih animatorjev, po drugi pa je v skladu z krščansko etiko odpuščanja in odrešitve množično informirala žrtve in njihove bližnje, še preden je začela z zbiranjem njihovih pričevanj: »kampanja senzibilizacije po radiu in komercialnih televizijskih postajah z nacionalnim pokritjem je trajala tri mesece«; »velika naklada letakov v sedmih majevskih jezikih, pod geslom *Ahora es el momento*, je bila razdeljena po župnijah in javnih zbirnih mestih«; »zgbanke in popularni ilustrirani zvezki so v preprostem jeziku pojasnjevali naravo in delovanje REMHI«; »zbirke navodil *Guías de Celebracion de la Palabra* so bile razposlane škofijam po vsej deželi, za obveščanje o liturgiji in skupinskih srečanjih [navodila so liturgični koledar predelala tako, da so vsak praznik povezovala z določeno temo projekta]« (REHMI 1998: XXIV - XXV) in tako naprej. V kontekstu terenskega dela animatorjev je to pomenilo, da so njihova ritualizirana zasliševanja žrtev le še pospešila mehanizem, skozi katerega je bila religiozna idealizacija sprave posredovana ljudem. Vendar pa, kot za tehnike komisij za resnico ugotavlja Wilson, takšna zasliševanja posameznico ali posameznika in njeno ali njegovo osebno pričevanje o nasilju postavita znotraj širše narativne strukture, kjer sta postulirana kot posebni vrsti subjekta. Oziroma, kot pravi Wilson, v teh procesih se »ustvarjajo nove identitete [žrtev, storilec, očividec], ki so vpisane v nove države in dispozicije, ki subjekte povežejo s projektom sprave« (Wilson 2000: 82). Ta proces sprave so v Gvatemali informirale vnaprej vzpostavljena religiozna drža in dispozicije odpuščanja in odrešitve, kot sestavna dela samih zasliševanj. Vendar pa je tisto, kar nas na tem mestu najbolj zanima, to, da sta tako CEH kot REMHI, skozi svoje ritualizirane procese zasliševanj ljudi, ustvarili nove pripadnosti in nove identitete, ki prej niso obstajale.

Te nove oblike kolektivnega sebstva vključujejo vse razsežnosti vzrokov za nasilje in teror. Oziroma, kot je zapisano v *Memoria del silencio*: »Od osvoboditve leta 1821 je bila struktura ekonomskih, kulturnih in družbenih struktur skrajno hierarhična, nespremenjena zaradi njene vraščene kolonialne zapuščine. Zaradi teh zgodovinskih vzrokov je bilo politično nasilje države usmerjeno vselej proti revnim, zatiranim in staroselcem [...] Politično nasilje je bilo na ta način neposredni izraz strukturnega nasilja« (CEH 1999/I: 83). CEH zato že v prvem zvezku *Memoria del silencio* napravi objektivistični prelom s predkonceptualnim umevanjem nasilja. Ko izkustveno substanco nasilja in

terorja, njeno neinteligibilno bolečino in trpljenje, zamenjuje s strukturnim nasiljem, vzpostavlja družbeni prostor brez posamičnih akterjev - naseljujejo ga le posplošene žrtve (staroselci), storilci (vojska in gverile) in očitvidci. Pri tem izpostavlja predvsem glas žrtve. Oziroma, kot zapiše v *Memoria del silencio*:

»CEH je želela na teh straneh strniti bolečino, ki so jo žrtve ali očitvidci izrazili med pričevanji [...] Vredno je izpostaviti trpljenje tistih, ki so si drznili povedati svojo zgodbo, če ravno jim bo to ponovno oživel njihovo bolečino.« (CEH 1999/III: 57)

3. Kolektivna reprezentacija osebnega pričevanja

To pa ima posledice tudi za antropološko raziskovanje nasilja. Oziroma, kot pravi Allen Feldman (2003), s tem ko zamenjamo individualni glas žrtve s pravnim monadnim subjektom zahoda – t.j. subjektom človekovih pravic – vsi sodelujemo v evrocentrizmu (Feldman 2003: 179). Na da bi zašli v poenostavitve, lahko izpostavimo dva povezana problema. Na eni strani so osebna pričevanja, avtobiografski narativi in oralne zgodovine skozi imputacijo nasilja in terorja v zgodovine narodov-držav postale del vsakdanje družbene realnosti in evrocentrične percepcije nekdanjih kolonij. Na drugi strani ne bi bilo smotno, da spregledamo, kako so takšne reprezentacije naletele na odpor ravno v družbah z alternativnimi zapuščinami in viri komunalne adoptacije. Na ta način si lahko zastavimo vprašanje, kako individualna pričevanja vstopajo v širše zgodovinske narative in kaj s tem delajo. To lahko ilustriram na primeru pričevanja Rigoberte Menchú Tum, ki je leta 1983 izšlo v knjigi z naslovom *Me llamo Rigoberta Menchú y así me nació la conciencia*. Knjiga je nastala v okviru političnega projekta francoske antropologinje Elizabeth Burgos - Debray (1983), kot »produkt zveste transkripcije besed Rigoberte Menchú Tum« (Burgos - Debray 1999: 56).

Rigoberta Menchú je skozi *Me llamo Rigoberta Menchú y así me nació la conciencia* postala osrednja lokalna in mednarodna ikona v razpravah o vlogi staroselcev v Latinski Ameriki. Z drugimi besedami, domala vsi komentatorji menijo, da nedvomno obstajajo boljša in bolj avtentična dela staroselske akademske in literarne ustvarjalnosti, vendar nobeno delo doslej ni doseglo takšne popularnosti in takšnega emocionalnega odziva, kot prav narativ Rigoberte Menchú.

Za kakšno pričevanje pravzaprav gre? Podobno kot Garry H. Gossen (1999) smo tudi mi mnenja, da je znanstveno produktivno, če ga uvrstimo med epske narative. Pričevanje Rigoberte Menchú vsebuje tipično retorično orodje epskega narativa: vrnitev junaka oziroma junakinje. Kot zapiše Gossen, tekst reproducira naslednji znani vzorec: junak zapusti udobje mladosti in doma; junak se zave kritičnega problema za njene ali njegove ljudi, navadno političnega zatiranja; junak je preganjan in se umakne v eksil, da bi si pridobil modrost in perspektivo; ponovno se vrne domov, živ ali mrtev, povzdignjen v kvazi-boga, in odločen, da bo spremenil družbeni red (Gossen 1999: 66). Osebno pričevanje Menchú o njeni mladosti; njeno očitvidenje nasilstev in družinska tragedija; njena politična udeležba v odporniškem gverilskem gibanju v Gvatemali; njeno izkustvo eksila v Chiapasu, kjer je deset let živela kot članica gospodinjstva škofa Samuela Ruiza (škof Ruiz je bil njen mentor v eksilu, kot tudi mentor in podpornik

majevskega gibanja Zapatistov v Chiapasu); njena vrnitev v Gvatemalo kot mednarodno znamenita osebnost (po tem ko je leta 1992 prejela Nobelovo nagrado za mir), kjer je pogosto omenjena, kot možna kandidatka za mesto predsednika republike, sledi epskemu motivu heroične junakinje. Na ta način njenega pričevanja ne moremo vzeti *a priori* za resnično ali neresnično, oziroma ni smotno, da ga podvržemo takšni dihotomni presoji. Bolj konkretno, namesto vprašanja, ali je pričevanje Rigoberte Menchú resnično ali neresnično, se lahko vprašamo: kako njena osebna izpoved informira širše zgodovinske narative o »resnici« vojaškega konflikta v Gvatemali in kaj s tem dela?

Funkcioniranje pričevanja Rigoberte Menchú lahko postavimo v središče nedavnega intelektualnega spora, ki se je začel z objavo knjige Davida Stolla (1999) *Rigoberta Menchú and The Story of All Poor Guatemalans*. Razlog za ostre kontroverze je bil v tem, da je Stoll eksplicitno izjavil, da je pričevanje Rigoberte Menchú - nastalo 16 let pred objavo njegove knjige - pretkano z lažmi. Če na kratko povzamemo, Stoll naj bi idejo za knjigo dobil med terenskim delom, ki ga je v poznih 80. letih opravljal v rojstni vasi Menchú - Laj Chimelu. Med pričevanjem Menchú in pričevanju prebivalcev vasi je identificiral razhajanja, na katerih je zasnoval rekonstrukcijo njene osebne zgodovine v obdobju civilne vojne v Gvatemali⁴. Njegovo »znanstveno« odkritje je botrovalo temu, da je bila knjiga *Rigoberta Menchú and The Story of All Poor Guatemalans* recenzirana ali vsaj omenjena v večini najbolj branih časopisov in internetnih straneh. Recenzenti na politični desnici so se odzvali v »imamo te« slogu množičnih medijev. Vse od »Nobelova nagrajenka obtožena za poneverbo resnice« na naslovnici častnika New York Times; »Nobelova nagrada za fikcijo?« v U.S. News & World Report, do mnogih »znanstvenih« komentarjev, med njimi tudi Davida Horowitza (1999), »Jaz, Rigoberta Menchú, lažnivka [...] avtobiografija Rigoberte Menchú največja intelektualna in akademska potegavščina 20. stoletja⁵.« Sočasno se je na politični levici formirala koalicija avtorjev, ki so Stolla razglasili za »agenta CIA in gvatemalske vojske« (Roberto Morales 2001: 351). Oziroma, kot nadaljuje Mario Roberto Morales (2001), za vse te emocionalne napade in obrambe je bil karakterističen princip »najboljša obramba je dobra žaljivka«, kar je komentatorje razdelilo v dve politični plemeni – kar vsaka intelektualna debata neizogibno napravi – toliko bolj nasprotni zato, ker je pričevanje Rigoberte Menchú, zaradi njenega lokalnega in mednarodnega statusa, v veliki meri informiralo CEH.

S tem, ko je Stoll za osebno pričevanje Menchú izjavil, da je pretkano z lažmi, ni pod vprašaj postavil le akademskega statusa pričevanja samega, temveč tudi politični status končnega poročila komisije za resnico – *Memoria del silencio*, ki je izšlo v kontekstu omenjenega spora.

Kritični antropologi so Stollu očitali, da je na kognitivni univerzum staroselcev apliciral evrocentrično percepcijo individualizirane in atomizirane žrtve državnega nasilja. Skratka, da o resničnosti pričevanja presoja skozi zahodnjaške konvencije, ki ne veljajo za pričevanje staroselke. Različni avtorji so Stollovo branje Rigoberte Menchú komentirali skozi povezane tematike resničnosti, pričevanja ter odnosa med politično solidarnostjo in narativom zatiranih. Arturo Arias (2002) komentira, da »Stoll bere Menchú izven konteksta«; v tem procesu z »ikoničnim preoblikovanjem Menchú razveljavlja njeno subjektiviteto in pospešuje preobračanje pomenov v njenem pričevanju

(Arias 2002: 481 - 482). Ariasev komentar je hkrati kritika množičnih medijev, ki so Stollovo knjigo reducirali za debakel še ene javne osebnosti, »čeprav se je Stoll sam trudil, da bi pozornost preusmeril stran od posamičnih kontradikcij v *Me llamo Rigoberta Menchú* naproti konstrukciji pričevanja kot celote in odnosa med pričevanjem ter politiko in zgodovino v 80. letih v Gvatemali« (Rus 1999: 7). Kot komentira urednica pričevanja Elizabeth Burgos – Debray (1999), je bil namen knjige, sprva mišljene kot novinarski intervju, »senzibilizirati javno mnenje o grozljivi represiji [...] predvsem nad staroselci« v časih, ko je »molk prekrival kraljestvo smrti« (Burgos - Debray 1999: 54). Nastajanje pričevanja v Parizu januarja 1982 opiše na naslednji način: »Pri tem delu me je dejansko bolj inspirirala kinematografska montaža kot literarna tehnika – konkretno Chris Marker in Costa Garvas, katera sem imela priložnost opazovati, medtem ko sta montirala film [...] tako sem se spopadla z izzivom, kako preoblikovati oralni prevod, ki ga je Rigoberta Menchú sama naredila iz kičejskega v španski jezik, v pisano besedo« (Burgos - Debray 1999: 54). Na ta način ni šlo za posploševanje pričevanja, temveč za pričevanje samo, ki ga je Stoll primerjal z zahodnjaškimi, namesto staroselskimi jezikovnimi konvencijami, ki veljajo za osebno izpoved *Me llamo Rigoberta Menchú* – ta pa ohranja kolektivno adoptacijo osebne izkušnje. Nanjo naletimo v uvodnem stavku pričevanja:

»Moje ime je Rigoberte Menchú. Stara sem triindvajset let. To je moje pričevanje. Nisem se ga naučila iz knjig in nisem se ga naučila sama. Želim povedati, da to ni le moje življenje, temveč tudi pričevanje mojih ljudi.« (Burgos – Debray 1994: 1)

Bolje pa ga lahko razumemo iz emocionalnega odziva Rigoberte Menchú na množično ofenzivo novinarjev po objavi Stollove knjige:

»Ne morem vas obvezati, da bi razumeli te stvari. Vse to, kar je za mene zgodovina mojega lastnega življenja, je tudi zgodovina moje skupnosti. Nisem uboga samotna ptica, ki je prišla iz divjine, otrok le očeta in matere, ki sta sama na tem svetu. Jaz sem produkt skupnosti in to ne le gvatemalske skupnosti.« (Menchú Tum v Gossen 1999: 69)

Na ta način se lahko strinjamo, da bi nerazumevanje konteksta, v katerem je nastajala *Me llamo Rigoberta Menchú y así me nació la conciencia* - v molku kraljestva smrti - in dejstvo, da je produkt oralne, ne-zahodnjaške tradicije pričevanja, pomenilo ne le imputacijo staroselske izkušnje v uradno zgodovino nasilja, temveč prikrivanje dejanskih razsežnosti vojaškega konflikta v Gvatemali ali celo zanikanje množične administracije smrti nad staroselci. V tem kontekstu je proti Stollu najbolj emocionalno nastopil Georg Gugelberger (1999). Zvesti komentator Rigoberte Menchú med drugim navaja:

»Medtem ko dejstva niso izginila: v poteku zatiranja gverilskega gibanja v Gvatemali je bilo 150.000 ubitih, nadalje 150.000 izginulih, 200.000 je ostalo sirot in 40.000 vdov, več kot 1.000.000 razseljenih ali v eksilu, dobesedno vsi med njimi, kot zdaj vemo, majevskih civilistov. Pozornost na ta nasilstva je bila končno usmerjena zaradi pričevanja Rigoberte Menchú in njena knjiga je prav gotovo pomembno prispevala k poboljšanju situacije. Zakaj Stoll vztraja na pogosto nepomembnih podrobnostih? Zakaj je poslušal le prve štiri ure posnetkov intervjuja, ki so mu bili dostopni v celoti? Zakaj je spregledal ključnega protagonista v produkciji tega pričevanja? Zakaj sam ne govori maja in se potemtakem zanaša na interpreti v deželi, ki po njegovih besedah »živi na govoricah« (1998: 264)

in v kateri nihče ne zaupa tujcem? Šele ko bomo dobili odgovore na ta vprašanja, bomo lahko primerjali razhajanja med tema dvema knjigama? [...] Tisti, ki primer poznajo, ga preprosto ne spoznajo za kredibilnega.» (Gugelberger 1999: 51)

4. Od reprezentacije osebnega pričevanja naproti personalizaciji reprezentacije

Medtem ko dobesedno nihče od akademikov ne zagovarja Stolla, po drugi strani nekateri menijo, da smo mu, navkljub vprašljivi naravi njegovega dela, »lahko hvaležni, ker je razprl debato znotraj antropologije« (Schirmer 2003: 63), s tem, da je pričevanje Menchú »izmaknil z realma sholastike in mu povrnil življenje« (Burgos - Debray 1999: 61). V odzivu na kritike je Stoll zapisal:

»Za vse, katerih mišljenje je oblikovalo solidarnostno gibanje, mednarodne podporne mreže za levico v Centralni Ameriki, je bila ideja, da so bili majevski kmetje ujeti med dva ognja (entre dos fuegos), kontroverzna, četudi so ta izraz pogosto uporabljali. Ker je imelo solidarnostno mišljenje precejšen vpliv na akademike in humanitarne delavce v Gvatemali, je bila moja knjiga [Between Two Armies in the Ixil Towns of Guatemala] prej eksorcirana kot brana. Zato sem se odločil, da ponovno raziščem popularne korenine odpora v partikularni družini, katere člani so postali najbolj znane žrtve vojne skozi strani priljubljene knjige [Me llamo Rigoberta Menchú]. Ali je bilo gverilsko gibanje, kateremu se je Rigoberta pridružila in katero verzijo dogodkov nam je ponudila leta 1982, množični odziv na zatiranje? Ali naj konflikt razumemo predvsem v družbenih pojmih, kot neizogibno posledico stoletij zatiranja trpeče staroselske populacije? Ali pa ga lahko morda bolje razlagamo na politični ravni, kot posledico partikularnih odločitev partikularnih skupin? Ali je bilo to uničenje, kateremu bi se bilo mogoče izogniti? Takšna vprašanje so zmotila moje kritike. Poskušali vas bodo prepričati, da zastaviti si vprašanje, kako je naše mišljenje afektirala simpatija z gverilami in odpor proti vojski, pomeni diskreditirati žrtve in postati apologet vojske. [...] Mar se poskušam odkloniti od prepričanja, da je bila vojska odgovorna za množične uboje? In končno, kaj nam ta jeza zaradi moje knjige govori o prostoru za nesoglasja v latinsko-ameriških študijah?« (Stoll 1999: 71)

V tem »prostoru nesoglasja« so se mnogi postavili na stran Menchú, med njimi domala vsi antropologi, katerih širši zgodovinski kontekst družbene in politične realnosti v Gvatemali je informiralo pričevanje paradigmatske žrtve nasilja - Rigoberte Menchú - znotraj njihovih študij aksiomatične za celotno zgodovino skoraj štiri desetletja vojaškega konflikta. Na nek način se zdi, kot da bi večina med njimi najraje spregledala navidez trivialno dejstvo, da se je njena podoba bistveno spremenila, četudi ne v perspektivi podpornih antropologov, kar je pomembneje, v percepciji sodobnih majevskih intelektualcev in političnih aktivistov v Gvatemali, torej posameznikov in posameznic, katerih diskurzivno polje je nerazdružljivo povezano z diskurzom Rigoberte Menchú. Začetke teh razprav lahko lociramo v drugi polovici 20. stoletja v Gvatemali, ko je vzporedno z revizijo majevskega sakralnega teksta *Popoul Wuj*, na iniciativo prevajalca iz kičejskega jezika v kastiljščino, Francisco El Alta, nastala prva majevska jezikovna akademija v Gvatemali - *Academia de la Lengua Maya-K'iche'*. V okviru te akademije so se med letoma 1974 in 1976 odvili prvi trije seminarji, ki so jih majevski intelektualci pripravili s predstavniki politične organizacije *Coordinadora Nacional Indígena* y

Campesina (CONIC). »Na teh seminarjih je,« kot si lahko preberemo v *Memoria del silencio*, »sodelovala zelo heterogena skupina udeležencev. Na njih se je načrtovalo različne predloge za analize novih usmeritev, ki naj bi majevska ljudstva privedla do konjunktura v tistih letih. Diskusije so se vrtele okoli formulacij, skozi katere bi lahko poenotili popularne zahteve, sintetizirane v formule kot je: ne obstajajo niti Maji niti ladini, temveč le bogati in revni« (CEH 1999/I: 165). Po pričevanju Menchú iz leta 1982 pa je:

»Ladino manjšina prepričana, da je njihova kri superiorna, da je boljše kvalitete, medtem ko staroselce obravnavajo kot neko vrsto živali. To je točka diskriminacije. Ladini si poskušajo sneti okove, ki jih zapirajo - da so otroci staroselcev in Špancev. Želijo biti nekaj drugega; nočejo biti mešanica. Zdaj ne omenjajo več te mešane krvi. Istočasno so razlike tudi med ladini; med revnimi ladini in bogatimi ladini. Revne ladine imajo za lene, kateri le spijo in nimajo nobenega užitka od življenja. Vendar pa je med temi revnimi ladini in staroselci še vedno velika pregrada. Ne glede na to, kako slabi so njihovi pogoji, še vedno se čutijo za ladine in biti ladino je nekaj pomembnega na sebi; to je ne biti staroselec. Tako so razložili načine, na katere delujejo, načine, na katere mislijo.« (Menchú v Burgos - Debray 1993: 168)

Medtem ko moramo odstavek brati kot pričevanje triindvajsetletne staroselke na begu pred eskadroni smrti, ki se ni mogla udeleževati intelektualnih debat v Gvatemali, kjer so bili ti mehanizmi oblasti v 80.letih postavljeni v središču razprav med staroselskimi intelektualci in političnimi aktivisti, pa problematične, ideološke delitve na osnovi rasnih etiket ne reflektira v *Rigoberta: la nieta de los Mayas*⁶. Vzroke zato lahko morda poiščemo v njeni zvesti religiozni drži in dejstvu, da je bila katoliška cerkev v Gvatemali najpomembnejši dejavnik za implantacijo te razlike. S tem ne mislimo, da je cerkev ustvarila podobo staroselca - ta podoba se je konstruirala dinamično, v procesu nenehnih stikov med evropskimi osvajalci, ladini, in staroselci vse od »šoka zavojevanja« naprej - temveč na imponiranje verjetja v »čisto drugost«, katerega uničujoče posledice so danes izčrpno dokumentirane. Zato je smotno, da odstavek postavimo v širši kontekst pan-majevskega gibanja, ki ga zaznamujejo razprave, ki so se odvile med izobraženimi staroselci sredi 80. let, osredotočene predvsem na vzpostavljanje družbenega gibanja staroselcev v pojmih t. i. »kulturne revitalizacije«. Majevski učitelji, razvojni delavci, družbeni znanstveniki in pravniki – kombinacije poklicev, ki med staroselci niso obstajali pred 70 leti – so bili vključeni v njihove lastne raziskovalne institucije: *Proyecto Lingüístico Franco Marroquín*, že omenjeno *Academia de la Lengua Maya-K'iche*, *Centro de Documentación Maya*, *Centro de Estudios de la Cultura Maya*, *Oxlajuuj Keej Maya' Ajtz'iib* in *Asociación de Escritores Mayances*.

V teh letih so majevski intelektualci in pisci proizvedli kontra-zgodovine, ki obsojajo rasizem v nacionalnih zgodovinah, tekste za promocijo ohranjanja majevskih jezikov, kritike zahodnih modelov razvoja in politično psihologijo za preprečevanje rasizma v mešanih skupnostih. Skozi takšno - aktivistično - raziskovanje so majevski intelektualci obsodili kolonializem in rasizem, kot še vedno trajajočo situacijo; v nasprotju s »šokom zavojevanja«, t. j. trenutkom v družbeni genezi, ki se je zgodil pet stoletij nazaj med invazijo evropskih osvajalcev. Akademiki, poučeni v Majevskih študijah, med njimi tudi antropologinja Kay B. Warren (1998), menijo, da se je v zadnjih dvajsetih letih

skozi povezane staroselske izobraževalne institucije in znanstveno produkcijo majevskih intelektualcev vzpostavil majevski način védenja: pozicija subjekta, ki je ne more zasesti nihče drug, in politični interesi, ki jih nihče drug ne more braniti. Warren komentira, da je ta esencializem taktičen in situacijski: »maji uvajajo esencialistično pozicijo za vzpostavljanje njihove lastne, edinstvene avtoritete kot družbeni kritiki [...] Njihov cilj je jasen: izpodbiti avtoritarnost *kaxlan* (ne-majevskih) trditev – ki jih imponirajo ladini [in tuji antropologi] – ki so vse do njihovega nedavnega aktivizma in odpora imeli monopol nad reprezentacijami majevske kulture in nacionalne zgodovine« (Warren 1998: 169). Na ta način lahko kategorično delitev na ladine in staroselce Rigoberte Menchú sopostavimo v zgodnja leta pan-majevskega gibanja, ki so bila osredotočena predvsem na razprave okoli povezanih tematik »kulturnih izvorov« in »samoodločbe« majevskih ljudstev, t. j. vprašanja - kdo smo mi, če nismo negativni stereotip tistega, kar so nas učili – skratka, informirajo ga esencialistične tematike.

5. Namesto sklepa: funkcije in kontradikcije epskega narativa

Upoštevaajoč razpravo o intelektualni dinamiki med intelektualci v Mehiki in Gvatemali, ki smo jo napravili na drugem mestu⁷, lahko dodamo: medtem ko je v Mehiki liberalni ideal »mestizacije« informirala mreža znanstvenih institucij, skozi katere so vlada in tuje akademske fundacije pospeševale znanstveno ideologijo indigenizma in staroselsko izkušnjo imputirale v preteklost »mestico-nacije« v 20. in 30. letih, vzporedni proces »ladinoizacije« v Gvatemali dandanes pospešuje mreža družbenih znanstvenikov in časopisnih kolumnistov, ki so v manjšini, tudi po produkciji akademskih tekstov, če jih primerjamo z naporimi staroselskih intelektualcev in podpornih aktivistov. Zato je bilo zanje toliko bolj pretresljivo, ko je Rigoberta Menchú v predsedniški kampanji leta 2003 izrazila javno podporo predsedniškima kandidatom. Po pričevanju aktivistke iz kolektiva HIJOS je:

»Menchú javno izrazila tesno prijateljstvo z obema kandidatom, to pa je presenetilo tako popularne organizacije, nekatere predstavnike civilne družbe in zaščitnike človekovih pravic, ki so njene izjave označili za neodgovorne in neprimerne za Nobelovo nagrado, ker so v nasprotju z odporom staroselskih skupnosti in izražajo podporo političnim strankam, ki reprezentirajo njihovo izkoriščanje, podrejanje in represijo. Njene izjave, če so bile izrečene tako, kot so pojavile v množičnih medijih, lahko interpretiramo kot nekakšno strategijo za zmanjševanje možnosti kandidature Riosa Montta, vendar pa je ta ideja zgrešena, ker takšne manipulacije vseeno sodelujejo v igri ekonomskih in političnih oblastnikov, tako v tej volilni kampanji kot skozi vso zgodovino. [...] Najbolj zaskrbljujoče je, da njene izjave, daleč od tega, da bi vodile naproti pravičnosti, izdajajo odpor staroselcev, izdajajo spomin na njenega lastnega očeta in mažejo zgodovinski spomin. Ta situacija pa je kontradiktorna, če se spomnimo, da se je Oscar Berger ob različnih priložnostih izrekel rasistično v odnosu do Rigoberte Menchú, medtem ko je v stranki, katere kandidat je Alvaro Colom Caballeros, prav tako vojaško osebje, ki je osumljeno za zločin proti človeštvu.« (HIJOS, november 2003)

Podobno tudi njena znanka, staroselska aktivistka in ustanoviteljica *Asociación de Viudas de Desaparecidos*, meni:

»[...] da se je Rigoberta Menchú spremenila v drevo, ki zakriva gozd. Njen glas, ki je nekoč javno obtožil, se je spremenil v povabilo establišmenta, kar jo je oddaljilo od popularnega gibanja.« (Rosalina Tuyuc, v intervjuju za *Indymedia*)

Če povzamemo, epski narativ Rigoberte Menchú funkcionira na različne in kontradiktorne načine: kot generična zgodba o zatiranju staroselcev, njihovemu odporu in terorju države v Gvatemali; kot simbol, ki je mednarodno in lokalno herojinjo odpora Rigoberto Menchú - znotraj kognitivnih omejitev in institucionalnih norm humanitarnih organizacij - transformiral v »najbolj znano žrtev« vojaškega konflikta med vojsko in gverilami; kot objekt in subjekt v akademskih razpravah. (po eni strani pričevanje Menchú - kot objekt - buri duhove privilegiranih družbenih znanstvenikov in novinarjev, ki presojujejo o resničnosti/neresničnosti njenega pričevanja »od zunaj«, po drugi strani je njeno pričevanje - kot subjekt - konstitutivno za gibanje majevskih intelektualcev in političnih aktivistov, ki »pišejo nazaj«, da bi popravili zahodnjaški kanon družbenih ved in njihovo verzijo resnice »od znotraj«); in kot tisti, ki je z odprtjem glasu in telesa Rigoberte Menchú postavil izhodišča za nadaljnje, humanitarno seciranje žrtev.

Zahvala

Za inspiracijo in podporo pri nastajanju pričujočega besedila se zahvaljujem prijatelju in mentorju Borutu Brumnu.

Opombe

1. Avtor je doktorand na Fakulteti za podiplomski humanistični študij, smer Socialna antropologija. Terensko delo je med letoma 2002 in 2004 opravljal v Mehiki in Gvatemali. Raziskovalna področja s katerimi se trenutno ukvarja so nova družbena gibanja, antropologija nasilja in politika indigenizma.
2. »Popularno gibanje« je generični pojem, ki v obdobju med letoma 1944 in 1954 označuje množično gibanje kmečkih organizacij, delavskih sindikatov in kooperativ, po posredovanju CIA v Gvatemali in državnem udaru Carlosa Castilla Armasa, torej po letu 1954, ko je bilo prepovedano vsakršno politično organiziranje, pa predvsem gibanje študentov, profesorjev, intelektualcev in nekaterih religioznih delavcev. Po letu 1976 in nastanku kmečke organizacije *Comité de Unidad Campesina* ter silovitem potresu istega leta, ko je umrlo okoli 22.000 ljudi, 77.000 je bilo ranjenih in preko 1.000.000 je postalo brezdomcev, pojem ponovno vključuje naraščajoče množstvo političnih, družbenih in religioznih organizacij v Gvatemali.
3. Unidad Revolucionaria Nacional Guatemalteca (URNG) je leta 1982 nastala iz Fuerzas Armadas Rebeldes (FAR); Organización del Pueblo en Armas (ORPA); Ejército Guerrillero de los Pobres (EGP) in Partido Guatemalteco del Trabajo (PGT).
4. V revidirani različici si lahko med drugim preberemo: da njen oče ni bil reven vaščan, temveč premožen človek in politični oportunist, ki naj bi se ob koncu svojega življenja vendarle udeležil protesta v prestolnici, leta 1980 umrl v notoričnem zažigu zasednikov v Španski ambasadi in postal mučenik revolucionarnega gibanja; da njena družina ni živela v revščini in potemtakem ni bila prisiljena v sezonske migracije na obalne plantaže; da njen mlajši brati ni umrl na plantaži zaradi podhranjenosti, temveč še naprej živel visokogorju; da Rigoberta Menchú ni bila nepismena, pač pa da je končala srednjo katoliško šolo, bila

pismena in tekoče govorila tudi španščino, še preden se je priključila gverilski organizaciji *Ejército Guerrillero de los Pobres* (EGP); da se družina Tum ni priključila gverili, ker naj bi bil to njihov logični naslednji korak, kot vodij lokalnega staroselskega odpora, temveč zaradi razkolniških obračunov znotraj vasi, nad katero je nadzor prevzela vojska in tako naprej. Glej: Stoll, David (1999) *Rigoberta Menchú and The Story of All Poor Guatemalans*, Colorado: Westview Press.

5. Glej: http://archive.salon.com/col/horo/1999/01/nc_11horo2.html
6. Leta 1998 je Rigoberta Menchú v soavtorstvu z Dante Liano in Gianni Miná izdala knjigo skozi katero lahko sledimo podobni strukturi teksta, kot ga je leta 1982 na podlagi intervjujev z njo zasnovala Burgos – Debray, medtem ko je pričevanje »posodobljeno« za nova izkustva, tokrat ne več iz perspektive neznane staroselke iz visokogorja v Gvatemali, temveč mednarodno priznane dobitnice Nobelove nagrade v areni mednarodnih organizacij za zaščito človekovih pravic, med njimi Organizacije združenih narodov, Organizacije ameriških držav, Unicef, Amnesty International in CEH v Gvatemali. Glej: Menchú, Rigoberta (1998) *Rigoberta: la nieta de los mayas*, México: Aguilar.
7. Glej: Kralj, Gašper (2005): Praktična kritika indigenizma in uvod v antropologijo nasilja. Časopis za kritiko znanosti, XXXIII, 219: 183 – 200.

Literatura

- Arturo Arias (2002): After the Rigoberta Menchú Controversy: Lessons Learned About the Nature of Subalternity and the Specifics of the Indigenous Subject. *MLN*, 117: 481 – 505.
- Burgos – Debray, Elizabeth (1994): *Me llamo Rigoberta Menchú y así me nació la conciencia*. Barcelona: Seix Barral.
- CEH on line report (2000): Guatemala: Memoria del Silencio. AAAS Science and Human Rights Program, URL: <http://shr.aaas.org/guatemala/ceh/>
- Das, Veena et al. (ur.) (1997): *Violence and Subjectivity*. California: University of California Press.
- Dean, Carolyn J. (2003): Empathy, Pornography, and Suffering, Differences. *A Journal of Feminist Cultural Studies*, 14 (1): 88 - 124.
- Feldman, Allen (2003): Memory Theaters, Virtual Witnessing, and the Trauma-Aesthetic, *Biography*, 27 (1): 163 - 202.
- Gossen, Garry H. (1999): Rigoberta Menchú and Her Epic Narrative, *Latin American Perspectives*, št 6 (26), str. 64 – 69.
- Grandin, Greg (2000): Chronicles of a Guatemalan Genocide Foretold: Violence, Trauma, and the Limits of Historical Inquiry. *Nepantla: Views from South*, 1 (2): 391 - 412.
- Gugelberger, Georg (1999): Stollwerk or Bulwark? David Meets Goliath and the Continuation of the Testimonio Debate. *Latin American Perspectives*, 6 (26): 47 – 52.
- Informe Proyecto Interdiocesano de Recuperacion de la Memoria Historica (1999): *Impactos de la violencia*. Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado de Guatemala: Guatemala.
- Informe Proyecto Interdiocesano de Recuperacion de la Memoria Historica (1999): *Los mecanismos del horror*. Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado de Guatemala: Guatemala.
- Informe Proyecto Interdiocesano de Recuperacion de la Memoria Historica (1999): *El entorno historico*. Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado de Guatemala: Guatemala.

- Informe Proyecto Interdiocesano de Recuperacion de la Memoria Historica (1999): Victimas del conflicto. Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado de Guatemala: Guatemala.
- Kralj, Gašper (2005): Praktična kritika indigenizma in uvod v antropologijo nasilja. Časopis za kritiko znanosti, XXXIII, 219: 183 – 200.
- Menchú, Rigoberta et al. (1998): Rigoberta: la nieta de los mayas. Ciudad de México: Aguilar.
- Morales, Mario Roberto (2001): Menchú after Stoll and the Truth Commission. V A. Arias (ur): The Rigoberta Menchú Controversy: 351 – 371. Minneapolis: University of Minesota Press.
- Robben, Antonius C. G. M. (2005): How Traumatized Societies Remember: The Aftermath of Argentina's Dirty War. Cultural Critique, 59: 120 - 163.
- Scarry, Elaine (1985): The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World. New York: Oxford University Press.
- Stoll, David (1993): Between Two Armies in the Ixil Towns of Guatemala. New York: Columbia University Press.
- Stoll, David (1999): Rigoberta Menchú and The Story of All Poor Guatemalans. Boulder: Westview Press.
- Warren, Kay B. (1998): Indigenous Movements as a Challenge to the Unified Social Movement Paradigm for Guatemala. V S. E. Alvarez et al. (ur.): Culture of Politics Politics of Cultures: Re-Visioning Latin American Social Movements: 165 – 195. Colorado: Westview Press.
- Wilson, Richard A. (2000): Reconciliation and Revenge in Post-Apartheid South Africa: Rethinking Legal Pluralism and Human Rights. Current Anthropology, 1 (41): 75 - 98.

Naslov avtorja:

Gašper Kralj,
doktorand na Fakulteti za podiplomski humanistični študij,
smer Socialna antropologija
e-mail: gasper.kralj@siol.net

*Prejeto julija 2005, sprejeto za objavo avgusta 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.*

TEMATSKI SKLOP:
**»VSAKDANJE ŽIVLJENJE GEJEV
IN LEZBIJK«**
ur. Alenka Švab

Alenka Švab

Od tabuizacije do privatizacije homoseksualnosti (uvodnik)

Gejevske in lezbične študije si počasi, a vztrajno ustvarjajo svoje mesto v družboslovju tudi v Sloveniji. Teoretska produkcija in prevodi tujih del s tega področja opazno naraščajo. Med študenti in študentkami je tako na dodiplomskem kot podiplomskem študiju zaznati velik interes za študij tematik s področja gejevskih in lezbičnih študij. Vedno več študentov izbira te tematike za diplomske, magistrske in doktorske naloge. Na nekaterih fakultetah se v obliki seminarjev in v sklopu sorodnih predmetov predavajo tudi vsebine gejevskih in lezbičnih študij.

Po drugi strani pa je empirično raziskovanje vsakdanjega življenja gejev in lezbijk pri nas še praktično nerazvito. Redki empirični podatki, v prvi vrsti rezultati merjenja socialne distance do marginaliziranih skupin v raziskavah *Slovenskega javnega mnenja*, kažejo na stigmatiziran položaj gejev in lezbijk v Sloveniji. Več kot vsaka druga anketirana oseba, ki je bila vključena v omenjene longitudinalne raziskave Slovenskega javnega mnenja, ne bi želela imeti homoseksualca za svojega soseda.¹ V Sloveniji hkrati (še) nimamo izdelane systemske politike, ki bi pravno ščitila to populacijo, preprečevala njeno stigmatizacijo in izključenost iz družbe, hkrati pa skrbela za senzibilizacijo in informiranje širše javnosti o vprašanju homoseksualnosti. Neuspešnost pri oblikovanju omenjene politike in zakonodaje je med drugim treba iskati tudi v neraziskanosti tega področja. Tako z izjemo nekaj partikularnih anket, ki so nastale v okviru diplomskih ali magistrskih del in imajo zamejen domet, ter dveh anket, ki jih je na neslučajnem vzorcu na gejevski in lezbični sceni v Ljubljani izvedla nevladna organizacija *Škuc LL*², do sedaj celovite študije oziroma empirične raziskave o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk še nismo imeli.

Povod za tematski blok o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk so rezultati in izsledki prve obsežnejše sociološke raziskave o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk v Sloveniji, ki sva jo raziskovalca, Alenka Švab in Roman Kuhar, s pomočjo drugih zunanjih sodelavcev in sodelavk (metodologinje, anketarjev in anketark, sodelavk pri izvajanju skupinskih intervjujev oz. fokusnih skupin in drugih) izvedla v okviru ciljno-raziskovalnega projekta »*Družinski in socialni konteksti življenja istospolno usmerjenih v Sloveniji*« na Mirovnem inštitutu v obdobju 2002-2004³. Namen raziskave je bil narediti prerez trenutnega stanja, raziskati socialni položaj, družinske in socialne kontekste, v katerih živijo istospolno usmerjeni v Sloveniji, ter identificirati probleme, s katerimi se srečujejo zaradi svoje spolne usmerjenosti. V raziskavi smo združili družboslovno empirično raziskovanje z elementi *policy* analize. Končni cilj raziskave je bil namreč

ponuditi pristojnim institucijam konkretne predloge usmeritev politike za izboljšanje položaja istospolno usmerjenih.

Raziskava je bila izvedena v treh metodološko ločenih, a hkrati povezanih delih: kvantitativni del (anketiranje), kvalitativni del (fokusne skupine), »policy« analiza (priprava predlogov za usmeritev politike za istospolno usmerjene v Sloveniji). Ker o populaciji istospolno usmerjenih pri nas nismo vedeli praktično ničesar, na voljo niso bili nobeni demografski podatki, smo v prvem delu izvedli kvantitativno raziskavo s pomočjo anketiranja. V vzorcu, ki smo ga dobili z metodama snežne kepe in link-tracing, je sodelovalo 443 gejev in lezbijk iz vse Slovenije. Intervjuji s strukturiranim vprašalnikom so bili izvedeni »face-to-face«, izvajali pa so jih anketarji, ki so pred delom na terenu sodelovali v delavnici o izvajanju anketiranja. Anketni vprašalnik je pokrival naslednja področja: demografski podatki, vprašanja o homoseksualni identiteti in razkritju, nasilju in diskriminaciji, partnerskih razmerjih, šolanju in delovnem mestu, GLBT subkulturi in medijih, otrocih in družinskih razmerjih.

V drugem, kvalitativnem delu, smo izvedli 7 fokusnih skupin (tri ženske in štiri moške), v katerih je sodelovalo 36 gejev in lezbijk, od tega 19 moških (53%) in 17 žensk (47%). Vsi fokusi so bili izvedeni v Ljubljani, vendar so sodelujoči prihajali iz različnih koncev Slovenije. V fokusnih skupinah smo se z geji in lezbijkami pogovarjali o vnaprej določenih temah, za katere se je v kvantitativnem delu pokazala potreba po nadaljnjem vsebinskem raziskovanju: *proces razkritja, partnerska razmerja ter nasilje*. Nasilje je nekakšna rdeča nit vseh tematik, saj je vseskozi prisotno v vsakdanjem življenju gejev in lezbijk.

Raziskava je pokazala na vrsto problematičnih aspektov vsakdanjega življenja gejev in lezbijk pri nas in potrdila naše domneve, da so geji in lezbijke v heteronormativni družbi z visoko stopnjo homofobije in brez systemske politike na tem področju, izrazito *stigmatizirana socialna skupina*. Več kot polovica gejev in lezbijk v raziskavi je že doživela nasilje zaradi spolne usmerjenosti. To nasilje je največkrat javno, čeprav so lezbijke dodatno, še bolj kot geji, izpostavljene tudi nasilju v zasebnosti oz. družini.

Če se je homoseksualnost pred desetletji še *tabuiziralo*, diskurz o homoseksualnosti je bil tako v javnosti kot zasebnosti odsoten, geji in lezbijke pa so živeli praktično v popolnem klozetu, lahko danes, vsaj v vsakdanjem življenju gejev in lezbijk govorimo o specifični situaciji, ki ob homofobičnosti širše družbe, nakazuje tudi *proces privatiziranja vsakdanjega življenja gejev in lezbijk*. Na prvi pogled se morda zdi, da množični mediji vedno več poročajo o homoseksualnosti. Vendar pa so rezultati omenjene raziskave pokazali, da so prijateljski miljeji in vedno pogostejše, še posebej pri mladih gejih in lezbijkah, tudi družinski miljeji, tisti, kamor se »zatekajo« pred homofobično družbo. Po drugi strani pa je sam proces razkritja lahko tudi v teh zasebnih krogih težak in problematičen. Družina je pogosto mesto, kjer se po razkritju pred starši in drugimi družinskimi člani ustvari nov, »družinski« klozet, bodisi pred drugimi člani družine bodisi pred širim sorodstvom in drugimi zunanjimi (npr. sosedskimi, prijateljskimi) krogi.

O teh in podobnih tematikah razmišlja pet avtoric in avtor pričujočega tematskega bloka.

Blok odpira članek o metodologiji raziskovanja skritih socialnih manjšin. Avtorica članka, *Barbara Neža Brečko* se v njem na splošni ravni ukvarja z metodološkimi dilemami raziskovanja populacij, ki so raziskovalcem »težko dosegljive« in o katerih nimamo osnovnih demografskih podatkov. Konkretno se analiza ukvarja z metodološkimi aspekti raziskave o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk v Sloveniji, pri čemer avtorica ugotavlja, da standardni načini vzorčenja in metode (kvantitativno zbiranje podatkov na reprezentativnih vzorcih), ki so se razvili v zadnjih sedemdesetih letih, niso vedno primerni, ko gre za raziskovanje specifičnih družbenih skupin. Raziskovanje populacije, kot so istospolno usmerjeni, je z metodološkega vidika zahtevna naloga, meni avtorica članka, predvsem ko gre za izbiro prave metode zbiranja podatkov in priprave vzorca. V članku se osredotoča predvsem na metodologijo vzorčenja v kvantitativnem delu raziskave, ki je potekala po naraščajoči metodologiji z metodo snežne kepe. Članek se ukvarja tudi s kvalitativnim delom raziskave, v katerem je bilo izvedenih sedem fokusnih skupin ter predstavi osnovne značilnosti respondentov, ki so bili zajeti v raziskavo.

Roman Kuhar je v tematski blok prispeval članek z naslovom »Razkritje homoseksualne identitete«. Avtor tu spregovori o verjetno najpomembnejši življenjski situaciji oz. izkušnji, s katero se nenehno soočajo vsi geji in lezbijke – razkritju istospolne identitete v heteronormativni družbi. Kot raziskovalec v raziskavi, ki je predstavljena v tem tematskem bloku, ugotavlja, da je ožji prijateljski krog prostor, kjer se geji in lezbijke najprej razkrijejo in kjer je njihova istospolna usmerjenost praviloma pozitivno ovrednotena. Razkritje pred starši je, nasprotno, rušilno zaradi tega, ker ogrozi konvencionalna pričakovanja staršev o življenju njihovih otrok. Avtor analizira vrsto problemov, s katerimi se geji in lezbijke srečujejo ob razkritju istospolne usmerjenosti: čustveno izsiljevanje v družinskem krogu, strah pred razkritjem pred očetom, situacija »prozornega klozeta« ali komunikacijske blokade po razkritju v družini itn. Avtor zaključuje, da geji in lezbijke svoje življenje izven klozeta organizirajo predvsem v ožjih socialnih miljejih, medtem ko se »klozet« kot reakcija na homofobično družbo, ohranja predvsem v javnih prostorih, kjer so geji in lezbijke najbolj izpostavljeni nasilju.

V članku z naslovom »Sprejeti med prijatelji, zavrnjeni v družbi - istospolna partnerstva v Sloveniji«, se avtorica *Alenka Švab* ukvarja z analizo vsakdanjega življenja istospolnih parov v Sloveniji in pri tem skuša preveriti, ali lahko govorimo o preobrazbi intimnosti ter razvoju istospolnih partnerskih zvez k čistemu razmerju. Avtorica ugotavlja, da istospolna partnerska razmerja sicer v nekaterih aspektih kažejo značilnosti čistega razmerja (egalitarna delitev dela, refleksivnost, delo na odnosih ipd.), vendar ta partnerska razmerja bistveno določa heteronormativni okvir širše družbe, v katero se umeščajo. Zato po avtoričinem mnenju nikakor ne moremo govoriti o preobrazbi intimnosti, ki bi veljala na enak način za raznospolno in istospolno usmerjene. Tako se soočamo s specifično situacijo visoke stopnje homofobije in nasilja nad geji in lezbijkami v javnosti ter privatizacijo homoseksualnosti in zapiranje gejev in lezbijk v zasebne kroge prijateljev, partnerstev in do neke mere tudi družinskih članov.

Četrti članek, ki nosi naslov »Lezbične in gejevske družine v Sloveniji: implikacije za socialno delo«, je prispevala *Mojca Urek*. V članku kritično obravnava koncepte, ki skušajo klasificirati družine, ki presegajo model klasične nuklearne heteroseksualne

družine. Njen argument je, da z uporabo pridevnikov, kot so netradicionalno, nekonvencionalno ipd. v resnici poudarjamo razliko, odmik od normalnega, ki tako samodejno postane predmet prevlade. »Posebne« oblike družin pa znotraj takih kontekstov postanejo nekaj ločenega, inferiornega in neenakopravnega. Analizira tudi govor javnih institucij do lezbičnih in gejevskih družin ter kritično pretrese poglavitne argumente različnih strok, ki se jih v političnem govoru uporablja proti legalizaciji istospolnega starševstva. V nadaljevanju pogleda, kakšne družinske podpore so deležni otroci, matere in očetje iz takih družin pri nas, še zlasti iz zornega kota socialnega dela. Članek zaključuje z ugotovitvijo, da ima socialno delo v kontekstu sodobnih procesov sprememb v družinskem življenju, in posebej pri delu z gejevskimi in lezbičnimi družinami, veliko potencialov in nalog.

Metka Mencin-Čeplak se v zadnjem članku »Začaran krog diskriminacije: od moralne diskreditacije homoseksualnosti do neenakosti gejev in lezbijk pred zakonom – in nazaj« ukvarja z večinsko, heteronormativno družbo in njenim odnosom do populacije istospolno usmerjenih. Osrednja naloga članka je analiza argumentov zoper legalizacijo istospolnih partnerstev v Sloveniji, avtorica pa dokazuje, da je še posebej za nasprotnike zakona pomembna predvsem simbolna funkcija zakona. Navidez tolerantne politične razprave o predlogu zakona o istospolni partnerski zvezi relativizira s tem ko ugotavlja, kako s konkretiziranjem načela enakosti in z naraščanjem sovražnosti do določenih skupin prebivalstva slabi tudi samocenzura sovražnih stališč zoper geje in lezbijke. Avtorica analizira motive in opozori na posledice simbolnega in formalno-pravnega razlikovanja med istospolnimi in raznospolnimi partnerskimi skupnostmi, pri čemer razprave o legalizaciji istospolnih partnerskih zvezah primerja z razpravami o pravici samskih žensk do umetne oploditve.

Opombe

1. Leta 1992 je bil delež tistih, ki ne želijo imeti homoseksualca za soseda, 42,5%. Naslednje leto se je delež dvignil na 61,6%, leta 1994 je bil omenjeni delež 56,2%, naslednje leto 61,2%, leta 1998 60,3%, leta 1999 je bilo tistih, ki si ne želijo homoseksualca za soseda 44,3%, leta 2000 55,1%, leta 2002 pa 50,7% (Toš, N. et al. (1999): *Vrednote v prehodu II (Slovensko javno mnenje 1990 – 1998)*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, CJMMK; Toš, N. et al. (2002): *Vrednote v prehodu III (Slovensko javno mnenje 1999-2002)*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, CJMMK.
2. Gre za anketo »O diskriminaciji na osnovi spolne usmerjenosti« (numerus 172), ki je bila v sodelovanju z ILGA Europe izvedena leta 2001, in »O registriranem partnerstvu« (numerus 205), ki je bila zaključena leta 2002 (Velikonja, N., Greif, T. (2001): Anketa o diskriminaciji na osnovi spolne usmerjenosti. Ljubljana: <http://www.ljudmila.org/lesbo/raziskave/porocilo1.htm> (zadnji dostop 20.7.2005); in Velikonja, N., Greif, T. (2003): Anketa o registriranem partnerstvu. V: *Lesbo*, let. VII, št.19/20, str.57-63.).
3. In formacije o raziskavi ter empirični rezultati in analiza so dosegljivi na spletnih straneh www.mirovni-institut.si/gibt.

Istospolno usmerjeni: metodologija raziskovanja skritih populacij

POVZETEK: Študija istospolno usmerjenih, ki je bila izvedena v organizaciji Mirovnega inštituta, je prva tako obsežna tovrstna sociološka raziskava v Sloveniji. Pri pripravi metodologije raziskovanja smo se že v začetku soočili z dejstvom, da raziskovane populacije ne poznamo dovolj dobro, da bi lahko pripravili reprezentativen vzorec. V članku je opisno vzorčenje po metodi snežne kepe, ki smo jo uporabili v raziskavi »Vsakdanje življenje lezbijk in gejev«. V članku predstavljamo prednosti in slabosti tega načina vzorčenja. Poglavitna slabost metode je namreč nereprezentativnost vzorca, v prid metodi pa govori to, da je trenutno najboljši in najcenejši način, ki omogoča dostop do skrite populacije. V drugem delu članka predstavljamo kvalitativni del študije, fokusne skupine, ki je bil izveden z namenom, da se določene tematike podrobneje vsebinsko raziščejo.

KLJUČNE BESEDE: skrite populacije, vzorčenje, metoda snežne kepe, fokusne skupine

1. Uvod

Za zbiranje podatkov o stališčih, vedenju in vrednotah se običajno uporabljajo standardni načini vzorčenja in metode, ki so se razvile v zadnjih sedemdesetih letih. Vendar pa je med tako imenovano splošno populacijo mnogo družbenih skupin, za katere te metode niso primerne.

Raziskovanje populacije, kot so istospolno usmerjeni, je z metodološkega vidika zahtevna naloga. Zahtevna predvsem iz vidika izbire prave metode zbiranja podatkov in priprave vzorca. Izvedba raziskave med istospolno usmerjenimi je s tradicionalnimi raziskovalnimi metodami, ki se običajno uporabljajo v družboslovnih raziskavah, zelo težko izvedljiva. Ko govorimo o "tradicionalnih metodah", mislimo na kvantitativno zbiranje podatkov na reprezentativnih vzorcih, v katere pa določene družbene skupine niti niso zajete, oziroma so deleži teh skupin prenizki in ne omogočajo sklepanja na populacijo.

V literaturi o raziskovanju specifičnih družbenih skupin (med katerimi so tudi istospolno usmerjeni) se pojavljata termina "naraščajoča metodologija" in "padajoča metodologija" raziskovanja. (npr. Fint, Atkinson 2001; Van Meter 1990) Metodi se ločita tako po načinu zbiranja podatkov kot tudi po analiziranju le-teh. (Van Meter 1990) Padajoča metodologija vključuje strategije, ki so izdelane za in izvedene na nivoju splošne populacije. Za to so potrebni standardizirani vprašalniki in natančno določeni populacijski vzorci. Naraščajoča metodologija pa vsebuje raziskovalne strategije, ki so izvedene na lokalnem nivoju in so prilagojene študijam posebnih družbenih skupin.

Pogosta metoda zbiranja podatkov, ki se uporablja v naraščajoči metodologiji, je metoda snežne kepe. Analize, ki se uporabljajo, pa so analize omrežij ter klasifikacijske analize (npr. razvrščanje v skupine).

Ker v raziskavi »Vsakdanje življenje lezbijk in gejev« obravnavamo posebno družbeno skupino, ki je s standardnimi metodami težko dosegljiva, smo se odločili za uporabo naraščajoče metodologije raziskovanja, sama študija pa je bila sestavljena iz dveh delov – kvantitativnega (v smislu vprašalnikov) in kvalitativnega. V članku predstavljamo metodo zbiranja podatkov obeh delov raziskave ter osnovne značilnosti respondentov, ki so bili zajeti v raziskavo.

2. Kvantitativni del raziskave

Čeprav je za raziskovanje družbene skupine kot so istospolno usmerjeni bolj značilen kvalitativni pristop, se v pričujoči študiji zaradi nepoznavanja populacije nismo mogli izogniti kvantitativnemu delu s standardiziranim (anketnim) vprašalnikom, ki bi nam omogočil vpogled v to družbeno skupino.

Večina anketnih raziskav temelji na vzorcih in prav gotovo lahko rečemo, da je raziskovanje na temelju vzorcev običajna praksa v družboslovju. Za uspešno anketno raziskovanje je dobra priprava vzorca eden ključnih dejavnikov. Prvi korak pri načrtovanju anketne raziskave je vsekakor opredelitev populacije, ki jo nameravamo raziskovati. (Kalton, Vehovar 2001). V primeru raziskave »Vsakdanje življenje lezbijk in gejev« so to istospolno usmerjeni. Vendar zaradi pomanjkanja tovrstnih raziskav v Sloveniji ni bilo mogoče določiti nikakršnih za vzorčenje pomembnih parametrov. Tako na primer nismo mogli oceniti deleža istospolno usmerjenih med ostalo populacijo, ne vemo, kolikšen delež istospolno usmerjenih predstavljajo ženske in kolikšen delež moški, ne poznamo njihovih sociodemografskih značilnosti. Ob oblikovanju vzorca smo se tako lahko naslanjali le na rezultate tujih raziskav, ki pa se med seboj precej razlikujejo. Vendar je na tem mestu pomembno, da poudarimo, da namen raziskave ni bil ugotavljanje deležev istospolno usmerjenih v populaciji. Raziskava je bila predvsem eksplorativne narave, s študijo smo ugotavljali značilnosti družbene skupine, o kateri do sedaj nismo vedeli skorajda nič, zbrani podatki pa so nato predvsem služili kot osnova za nadaljnje (kvalitativno) raziskovanje.

3. Populacija in vzorčenje

Prvi korak pri načrtovanju vsake anketne raziskave je opredelitev populacije, ki jo nameravamo raziskovati. (Kalton, Vehovar 2001). V naši raziskavi so bile raziskovana populacija tiste osebe, ki se identificirajo kot istospolno usmerjeni, vendar pa to ni po- gojeno z njihovimi spolnimi izkušnjami.

V anketnem raziskovanju poznamo in uporabljamo različne metode vzorčenja. Najbolj enostavno in razširjeno je enostavno slučajno vzorčenje, ki pa je najprimernejša metoda vzorčenja, kadar imamo opravka z nespecifičnimi (splošnimi) in dovolj velikimi populacijami. V primeru majhnih, težko dostopnih populacij, kamor sodijo tudi isto- spolno usmerjeni, pa slučajno enostavno vzorčenje ni lahko izvedljivo. Prva težava, s

katero se srečamo, je, da populacije sploh ne poznamo, ne vemo niti, kolikšen delež istospolno usmerjenih je v populaciji, prav tako ne vemo, kolikšen delež med istospolno usmerjenimi predstavljajo ženske in kolikšen delež predstavljajo moški, ne poznamo niti drugih, za pripravo vzorcev pomembnih parametrov. Drugi razlog, zaradi katerega je študija istospolno usmerjenih zapletena, pa je, da so predstavniki/ce te populacije redki, zaradi stigmatizacije pogosto skriti in težko dosegljivi.

Nepoznavanje populacije nam onemogoča pripravo vzorčnega okvira in uporabo slučajnostnih metod vzorčenja.

Pogosto so posebne populacije, kjer ne moremo uporabiti standardnih metod vzorčenja, imenovane tudi skrite populacije (Salganik, Heckathorn 2004). V nadaljevanju članka tudi mi uporabljamo ta izraz. Salganik in Heckathorn (2004) navajata naslednje primere skritih populacij: narkomani, homoseksualci, prostitutke, ilegalni priseljenci, udeleženci socialnih gibanj, brezdomci... Skritim populacijam je skupno predvsem to, da so relativno majhne, težko dosegljive, imajo željo po anonimnosti in so zelo pogosto stigmatizirane. Poleg tega pa imajo še eno (za vzorčenje in anketiranje pomembno) lastnost – člani skritih populacij se običajno med seboj poznajo, oziroma vedo drug za drugega.

Raziskovalec, ki želi zbrati podatke o skriti populaciji, se tako že v začetnih korakih raziskovanja sooči s težavo – kako izbrati vzorec respondentov, iz katerega bo zanesljivo sklepal na populacijo. Metode, ki se običajno uporabljajo za vzorčenje »splošnih« populacij, bi bile za vzorčenje skritih populacij veliko predrage in dolgotrajne.

Eden izmed pristopov, ki se pogosto uporablja v vzorčenju skritih in težko dostopnih populacij, je metoda snežne kepe, oziroma vzorčenje preko socialnih mrež. Ta metoda vzorčenja je bila uporabljena tudi v pričujoči raziskavi.

Izkušnje raziskovalcev kažejo, da je metoda vzorčenja preko socialnih mrež uspešna v doseganju skritih populacij, vendar pa se obenem pojavljajo dvomi, ali taki vzorci omogočajo statistično sklepanje na populacijo.

Zakaj dvomi? Ena od lastnosti enostavnega slučajnostnega vzorčenja je, da za vsakega člana vzorčnega okvira velja enaka verjetnost, da bo izbran v vzorec. Samo verjetnostni vzorci omogočajo statistično sklepanje, ki je podlaga za izračun intervalov zaupanja. Metoda snežne kepe pa sodi med neslučajnostne vzorce in deluje po naslednjem principu: v prvem koraku izberemo začetne respondente, ki nas vodijo do ostalih članov skrite populacije. Tako na začetku izberemo nekaj začetnih respondentov, ki posredujejo imena oziroma kontakte drugih posameznikov, ki so nato povabljeni k sodelovanju v raziskavi. Posamezniki, ki jih imenujejo začetni respondenti, tvorijo prvi krog vzorca, posamezniki, ki jih imenujejo člani prvega kroga, tvorijo drugi krog vzorca, in tako dalje. Zadnji vzorčni krog je zaključen, ko respondenti ne imenujejo več nikogar, ki še ni bil vključen v vzorec.

Vzorčenje z metodo socialnih omrežij pa ima še eno slabost: vzorčenje temelji na socialnih povezavah, kar lahko pomeni, da v vzorec ne bodo vključeni tisti posamezniki, ki nimajo močnih socialnih mrež oziroma imajo tesno zaprta socialna omrežja, posamezniki z močnimi socialnimi omrežji pa bodo v vzorec vključili več oseb, ki izhajajo iz ene socialne mreže, kar se lahko odraža v njihovih odgovorih. Največja slabost pri

uporabi metode snežne kepe je torej reprezentativnost vzorca. Vendar Atkinson in Flint (2001) trdita, da se z večanjem vzorca reprezentativnost povečuje. Prav tako lahko vzorčno napako omilimo, če izberemo več izoliranih začetnih respondentov z relativno šibkimi socialnimi omrežji. Atkinson in Flint (2001) poročata, da, kadar je namen raziskave eksplorativen, kvalitativen in deskriptiven, ima metoda snežne kepe določene prednosti:

- metoda omogoča dostop do skritih populacij, še posebno, kadar je za vzpostavljanje stika z respondentom in izvedbo intervjuja potrebna določena mera zaupanja;
- je relativno poceni in učinkovita metoda.

Salganik in Heckathorn (2004) zagovarjata tezo, da bi raziskovanje skritih populacij s tradicionalnimi kvantitativnimi metodami dalo bolj nezanesljive podatke, kot jih pridobimo z metodo snežne kepe, pri čemer pa je potrebno upoštevati določene pogoje. Prav tako trdita, da začetni izbor respondentov ne vpliva na vzorčno napako, če je vzorec dovolj velik. Z metodo snežne kepe lahko celo ocenimo velikost družbene skupine v populaciji. Podobno trdita tudi Frank in Snijders (1994).

Če bi želeli v primeru raziskave med istospolno usmerjenimi v Sloveniji uporabiti slučajnostno vzorčenje, bi to pomenilo predvsem izredno visoke stroške in veliko izgubo časa. Kljub dejstvu, da ima metoda snežne kepe nekatere slabosti, lahko trdimo, da se je izkazala kot primerna metoda za raziskovanje istospolno usmerjenih. Metoda nam je omogočila dostop do skrite populacije, v vzorec je bilo zajetih več kot 400 oseb z različnimi demografskimi značilnostmi.

Metoda anketiranja v raziskavi »Vsakdanje življenje lezbijk in gejev« je bilo osebno (face-to-face) anketiranje. Vprašalnik pa je vseboval tako zaprta kot tudi odprta vprašanja. Ta metoda je bila izbrana predvsem zaradi dolžine vprašalnika (anketa je trajala od 35 do 50 minut) in narave ankete (potrebno je bilo vzpostaviti visoko stopnjo zaupnosti). Sam vprašalnik je vseboval naslednjih sedem sklopov vprašanj: demografski podatki, homoseksualna identiteta, partnerska razmerja, nasilje in diskriminacija, gejevska in lezbična subkultura, otroci. Čeprav v anketi nismo spraševali po temah kot je na primer spolno vedenje, je anketa vsebovala druga intimna vprašanja in teme, za katera je bila potrebna visoka stopnja zaupanja med anketarjem in respondentom. Zaradi narave anketnega vprašalnika smo razmišljali tudi o postavitvi vprašalnika na internet, saj teorije in prakse kažejo, da ima način anketiranja vpliv na odgovore. Kadar respondenti na vprašanja odgovarjajo sami (samoanketiranje), imajo večji občutek zasebnosti in dajejo bolj točne odgovore, posebno kadar gre za občutljive teme (Tourangeau, 1996). Ker pa bi v našem primeru postavitve vprašalnika na internet pomenila izgubo nadzora nad vzorcem (možnost večkratnega anketiranja; nekateri respondenti so bili do anketiranja skeptični in je anketiranje preko socialnih mrež pripomoglo k večji odzivnosti; javna dostopnost ankete bi omogočila izpolnjevanje tudi respondentom, ki niso istospolno usmerjeni), poleg tega pa v vzorec ne bi dobili respondentov, ki interneta ne uporabljajo, ankete na internetu nismo izvedli. Različne študije tudi kažejo (npr. Lozar Manfreda, Vehovar 2002), da samoanketiranje na internetu v primerjavi z drugimi metodami da več neodgovorov (item non-response). Po drugi strani pa je računalniško podprto anketira-

nje za raziskovanje občutljivih tem gotovo metoda z nekaj prednostmi. Ko govorimo o računalniško podprtem anketiranju, nimamo v mislih samo anketiranja preko interneta temveč tudi druge, relativno nove metode.

Med novejšimi metodologijami, še posebno za ankete, ki obravnavajo občutljive teme, se vse bolj uveljavlja računalniško podprto anketiranje, tako osebno (CAPI – computer assisted personal interviewing) kot samoanketiranje (CASI – computer assisted self interviewing). Študije kažejo, da kadar respondenti odgovarjajo na računalniško podprte ankete, dajejo, primerjavi z drugimi metodami anketiranja, bolj zanesljive odgovore na občutljiva vprašanja ter manj družbeno zaželenih odgovorov, v (de Leeuw et al 2003). Zbiranje podatkov s pomočjo računalnika ima na respondenta (in njegove odgovore) lahko tako pozitiven kot negativen vpliv. Zbiranje podatkov z računalnikom, da lahko respondentu večji občutek zasebnosti, pomembnosti ali objektivnosti ankete in vpliva na respondentovo percepcijo anketiranja. Vendar pa se lahko nekateri respondenti ob prisotnosti računalnika počutijo nelagodno, posebno če računalnikov običajno sami ne uporabljajo. Vendar pa sama prisotnost računalnika za večjo resničnost oziroma točnost odgovorov ni tako bistvena – raziskave kažejo, da ima večji vpliv administracija vprašalnika, torej ali gre za samoanketiranje ali intervju. Raziskave kažejo, da uporaba vprašalnikov s samoanketiranjem vodijo k točnejšim odgovorom, še posebno kadar gre za občutljiva vprašanja. (Tourengau 1996, de Leeuw et al 2003). Vendar pa ima tudi metoda osebnega anketiranja nekatere pomembne prednosti. Posebno kadar gre za dolge in zahtevne ankete ima anketar pomembno vlogo, saj lahko motivira respondenta za odgovarjanje ter mu pomaga pri razlagi zapletenih vprašanj. To je bil tudi eden od razlogov, zakaj smo se odločili za anketiranje z anketarji – vprašalnik je vseboval kar sedem sklopov (oziroma poglavij) vprašanj, nekatere ankete pa so trajale skoraj eno uro. Drugi razlog so bili odprti odgovori. Anketa je vsebovala nekaj odprtih vprašanj in skoraj gotovo je, da bi na ta vprašanja dobili manj odgovorov, če bi se respondenti anketirali sami. Optimalna metoda za zbiranje podatkov v raziskavi »Vsakdanje življenje lezbijk in gejev« bi bilo osebno anketiranje z računalniškim samoanketiranjem za občutljiva vprašanja, vendar bi to pomenilo dodatne stroške. Da bi lahko dali zanesljiv odgovor na vprašanje, katera metoda je za anketiranje skritih populacij, kadar sprašujemo občutljiva vprašanja, najprimernejša, bi bilo potrebno v prihodnosti (kljub dodatnim stroškom) preizkusiti tudi opisano metodo ter primerjati podatke zbrane z različnimi metodami.

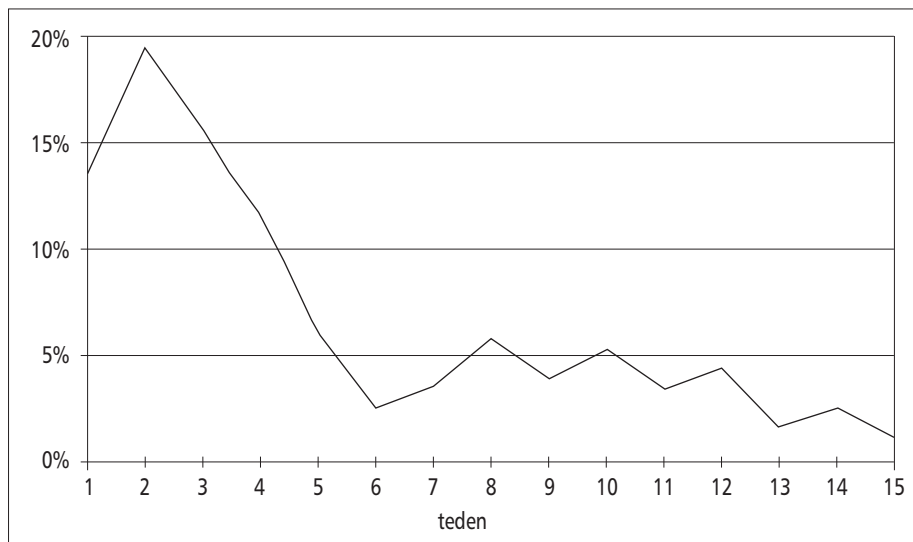
4. Izvedba ankete in osnovne karakteristike respondentov

Anketo so izvajali za anketiranje skrite populacije izurjeni anketarji, med njimi pa so bili tudi istospolno usmerjeni, kar je pripomoglo tudi k višji stopnji zaupanja respondentov. Visoka stopnja zaupanja je pri anketiranju skritih populacij pomemben dejavnik, saj je od tega odvisno, koliko respondentov bomo uspeli zajeti v vzorec, prav tako je pomembna zaradi kvalitete podatkov.

Izhodiščnih respondentov je bilo 45 – nekateri od teh so bili osebno povabljeni k sodelovanju, nekateri pa so se odzvali na pozive k sodelovanju v anketi, ki so bili objavljeni na lezbičnih in gejevskih internetnih straneh. Veliko število začetnih

respondentov je bilo izbrano z namenom, da bi se izognili vzorčenju v enem socialnem omrežju, saj je bil namen ankete preseči le Ljubljano in okolico. Prav tako smo v vzorec želeli zajeti respondente, ki niso »aktivni« (npr. ne zahajajo v gejevske in lezbične lokale, ne poznajo gejevskih in lezbičnih medijev).

V končni vzorec je bilo zajetih 443 oseb, od tega 66% moških. Anketiranje in s tem tudi vzorčenje je potekalo 15 tednov (od aprila do julija, 2003). Spodnja slika prikazuje potek anketiranja po tednih – iz slike razberemo, da je bila v začetnih tednih anketirana skoraj polovica vseh respondentov (47,9%), v naslednjih tednih pa je delež anketiranih nihal in se počasi zmanjševal.

Slika 1: Delež anketiranih glede na teden

Z vzorcem smo želeli preseči dosedanje¹ raziskave, ki so obravnavale istospolno usmerjene, a so bili njihovi vzorci osnovani le na ljubljanski regiji in respondenti so bili večinoma aktivisti. V vzorec smo želeli zajeti tudi respondente, ki živijo v manjših krajih, v različnih predelih Slovenije. Spodnja tabela prikazuje kraj bivanja anketiranih. Iz tabele razberemo, da kar 48% respondentov prihaja iz manjših mest, krajev ali vasi.

Geografsko razpršenost vzorca pa prikazujemo tudi grafično – velikost krogov nakazuje proporcionalni delež respondentov. Iz slike razberemo, da je bilo vzorčenje v tem smislu uspešno, saj smo uspeli v vzorec vključiti respondente iz različnih regiji Slovenije.

Tabela 1: Kraj bivanja respondentov

	KJE TRENUTNO ŽIVITE?	
	n	%
večje mesto (Ljubljana, Maribor)	275	62,08%
manjše mesto (Celje, Kranj, Nova Gorica, Novo mesto, ipd.)	56	12,64%
kraj (od 20 000 do 50 000 ljudi)	48	10,84%
podeželje, vas	63	14,22%
drugo – kje?	1	,23%

Slika 2: Geografska razpršnost vzorca (Švab, Kuhar 2004a)

V nadaljevanju predstavljamo nekaj osnovnih značilnosti respondentov – spol, starost ter stopnja izobrazbe.

Tabela 2: Starost respondentov glede na spol

		Spol			
		Moški (65,9%)		Ženski (34,1%)	
		n	%	n	%
starost	16 do 20 let	25	8,6%	15	9,9%
	21 do 25 let	90	30,8%	61	40,4%
	26 do 30 let	70	24,0%	43	28,5%
	31 do 40 let	85	29,1%	28	18,5%
	41 let in več	22	7,5%	4	2,6%

V vzorec smo zajeli približno tretjino žensk in dve tretjini moških. Tako med moškimi in ženskami predstavljajo največji del vzorca mladi do 30 let – med ženskami je do 30 let je bilo anketiranih 78,8% in med moškimi 63,4%. Najmlajši respondent je imel 16 in najstarejši 60 let.

Tabela 3: Izobrazbena struktura glede na spol

		Spol			
		moški		ženski	
		n	%	N	%
izobrazba	dokončana osnovna šola	23	8,0%	15	10,0%
	poklicna šola	19	6,6%	4	2,7%
	dokončana srednja šola, gimnazija	156	54,2%	84	56,0%
	dokončana višja strokovna šola	23	8,0%	10	6,7%
	dokončana visoka šola, fakulteta, akademija	58	20,1%	30	20,0%
	dokončan magistrerij, specializacija	8	2,8%	5	3,3%
	dokončan doktorat	1	0,3%	2	1,3%

Vidimo, da je med anketiranimi relativno visoka stopnja izobrazbe, tako med moškimi kot tudi med ženskami. Visoko šolo ali več ima dokončanih nekaj manj kot četrtina vseh vprašanih žensk, prav tako je nekaj manj kot četrtina moških, ki imajo dokončano visoko šolo ali več. Visok delež respondentov s srednješolsko izobrazbo gre pripisati vzorcu, saj je bilo kar 36% (158) vseh vprašanih študentov. Prav tako je mogoče, da je visoka stopnja izobrazbe posledica vzorčenja – bolj izobraženi so bili morda bolj pripravljeni sodelovati v anketi, manj izobraženih pa v vzorec nismo zajeli. Kljub omenjenim pomislekom, pa je bila visoka stopnja izobrazbe pričakovana, saj o visoki stopnji izobrazbe med istospolno usmerjenimi poročajo tudi drugi raziskovalci (npr. Greif 2001, Standford v Švab, Kuhar 2004a).

V vzorec smo želeli zajeti tudi respondente, ki niso aktivno vključeni v gejevsko in lezbično subkulturo, in do določene mere nam je to uspelo: 12% anketiranih ne zahaja v gejevske in lezbične klube in lokale, 13% jih ne pozna dela gejevskih in lezbičnih aktivistov, 11% jih ne pozna nobenega gejevskega ali lezbičnega medija in nekaj manj kot polovica jih ne živi v velikem urbanem središču.

Kljub nekaterim zadržkom lahko ugotovimo, da so se naše ugotovitve približale tistim iz tujine. Tuje raziskave o populaciji istospolno usmerjenih kažejo, da so njihove karakteristike podobne splošni populaciji, le da je delež moških (gejev) večji od žensk (lezbijk), da je večina te populacije skoncentrirana v urbanih središčih, da je njihova izobrazbena raven v povprečju višja od izobrazbene ravni splošne populacije in da so, razumljivo, praviloma neporočeni. (Standford v Švab, Kuhar 2004a)

Poglavitni namen prvega dela študije - kvantitativne raziskave - je bil ugotoviti trenutni družbeni položaj istospolno usmerjenih in določiti glavne determinante družinskih in socialnih kontekstov njihovega vsakdanjega življenja. Namen raziskave ni

bil ugotavljanje deležev istospolno usmerjenih v splošni populaciji, prav tako je pri interpretaciji podatkov potrebna posebna pozornost. Zaradi metode vzorčenja in ne-reprezentativnosti vzorca podatkov ne posplošujemo na celotno populacijo istospolno usmerjenih, ampak zgolj na vzorec, zajet v raziskavi. Populacijo zgolj opisujemo, kar pa je bil tudi eden od namenov študije.

Naraščajoče metode, med katere se uvršča tudi vzorčenje s snežno kepo, ne omogočajo neposredne ocene velikosti populacije, prav tako ne moremo neposredno ugotoviti reprezentativnosti vzorca. Da bi lahko z gotovostjo trdili o reprezentativnosti vzorca dobljenega z metodo snežne kepe, bi bilo potrebno izvesti dodatne študije, vendar bi to že preseglo sam namen raziskave.

5. Kvalitativni del – fokusne skupine

S prvim delom raziskave smo pridobili osnovne značilnosti družbene skupine ter osnovni vpogled na družbeni položaj istospolno usmerjenih v Sloveniji. Eden od namenov raziskave pa je bil, da nam zbrani podatki služijo kot osnova za kvalitativni del študije. Skozi kvantitativni del se je izkazalo, da so teme, ki jih je potrebno podrobneje vsebinsko raziskati: proces razkritja, partnerska razmerja ter nasilje. Strukturirani anketni vprašalniki, ki smo jih uporabili v prvem delu, ne omogočajo poglobljenih vprašanj in odgovorov, kjer bi respondenti lahko argumentirano podali svoje poglede na prej omenjene teme, zato smo v tem delu raziskave izvedli sedem fokusnih skupin.

Fokusne skupine pomenijo vodeno diskusijo z izbrano skupino ljudi o njihovih izkušnjah in pogledih na določeno tematiko. Fokusne skupine so oblika skupinskega intervjuja, vendar se od skupinskega intervjuja pomembno ločijo - v fokusnih skupinah je pomembna interakcija med sodelujočimi. Glavni namen raziskovanja s fokusnimi skupinami je dobiti vpogled na stališča, občutke, izkušnje in reakcije sodelujočih, ki jih z drugimi metodami zbiranja podatkov ne bi mogli dobiti. (Gibbs 1997) Namen fokusnih skupin ni merjenje stališč, pač pa razumevanje le-teh.

Ena od možnosti pridobivanja podatkov za pričujočo raziskavo bi bili tudi poglobljeni individualni intervjuji, na katere bi pristalo več respondentov, vendar so imele fokusne skupine za nas pomembne prednosti. V relativno kratkem času smo se lahko pogovorili z več posamezniki, omogočile so nam vpogled v interakcije med sodelujočimi (po mnenju Kitzingerja (Kitzinger 1994, 1995, v Gibbs 1997) so interakcije bistveni element v fokusnih skupinah, ker poleg drugega omogočajo sodelujočim, da drug drugemu zastavljajo vprašanja in na ta način ponovno ocenijo in razmislijo o svojih pogledih na določene izkušnje) ter zaradi tega, ker so kolektivistična raziskovalna metoda s katerimi preučujemo kompleksnosti individualnih in kolektivnih življenjskih izkušenj (Madriz 2000, v Švab, Kuhar 2004b).

Fokusne skupine so se izvajale v Ljubljani, v obdobju od maja do junija 2004, v sedmih skupinah pa je sodelovalo 36 ljudi, 19 moških in 17 žensk. Pogovori so bili naporeni tako za sodelujoče, kot tudi za vodjo diskusije, saj je diskusija praviloma potekala okoli dve uri. Čeprav so pogovori potekali v Ljubljani, so bili sodelujoči iz različnih krajev Slovenije. Največ jih je bilo iz Ljubljane in Maribora, 29, dva sodelujoča sta

bila iz manjšega mesta, trije iz večjega kraja in dva iz podeželja. Povprečna starost sodelujočih je bila 27 let, najmlajši sodelujoči je bil star 19 let in najstarejši 40. Večina sodelujočih je pred tem že sodelovala v anketi, saj je bil vsak respondent povabljen k sodelovanju.

Fokusne skupine smo ločili glede na spol sodelujočih, saj je pomembno, da se respondenti počutijo čim bolj sproščeno, to pa najlažje dosežemo s homogenostjo skupin. Izvedene so bile štiri moške fokusne skupine in tri ženske.

Pri izvajanju fokusnih skupin ima moderator pomembno vlogo. Predvsem od moderatorja je odvisno, ali bodo fokusne skupine uspele ali ne. Pri občutljivih temah, kot so pogovori o spolni usmerjenosti, ima spol moderatorja velik vpliv. Zato je moške fokusne skupine vodil moški in skupine, kjer so sodelovale ženske, je vodila moderatorka. Poleg moderatorke/moderatorja je pri izvedbi fokusnih skupin prisoten tudi asistent oziroma asistentka. Tako v ženski kot tudi v moški skupini je bila prisotna asistentka. V nasprotju z ženskami, ki bi jih (kot se je izkazalo) prisotnost moškega asistenta motila in se o temah ne bi mogle sproščeno pogovarjati, pa moški respondenti niso imeli težav z asistentko ženskega spola.

V literaturi najdemo različna priporočila o številu udeleženi na fokusnih skupinah. Krueger in Casey priporočata med 7 in 10 ljudi (Krueger, Casey 2000). Naše izkušnje pri izvajanju fokusnih skupin v tržnih raziskavah (kjer se fokusne skupine pogosto uporabljajo) kažejo, da je k sodelovanju vedno potrebno povabiti več ljudi, saj je običajno, da vsaj trije ali štirje, kljub potrditvi svoje udeležbe, ne pridejo. Tudi v kvalitativni raziskavi med geji in lezbijkami se je to izkazalo kot pravilo – v vsako skupino je bilo povabljenih med 7 in 8 ljudi, povprečno število udeleženi na pogovoru pa je bilo 5, kar pomeni, da se pogovora praviloma niso udeležili po trije respondenti, ki so sicer predhodno potrdili svoj prihod. Vendar so se majhne skupine izkazale kot zelo primerne za obravnavano tematiko, ki je precej bolj intimna kakor so teme tržnih raziskav. V primeru naše raziskave so se najbolje obnesli pogovori s petimi respondenti v skupini, pri večjem številu sodelujočih (8) namreč poseganje v globino vsake od raziskovalnih tem ni bilo mogoče.

6. Zaključek

Študija o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk v Sloveniji je prva tako obsežna sociološka raziskava, opravljena pri nas. Iz metodološkega stališča smo bili pri projektu soočeni z težavo, kako priti do skrite populacije, katera metoda anketiranja je za študijo najprimernejša. Jasno je bilo, da metode, ki se uporabljajo pri raziskovanju splošnih populacij, niso primerne. Največja težava pri pripravi metodologije je bila, da o populaciji istospolno usmerjenih nismo vedeli nič. Prav tako se nismo mogli nasloniti na vire iz tujine, saj so tudi tam tovrstne študije zelo redke. Študija je bila sestavljena iz dveh delov – kvantitativnega, s standardiziranim vprašalnikom, kjer pa smo uporabili kvalitativni način vzorčenja, ter kvalitativnega, v katerem smo izvedli sedem fokusnih skupin. Za vzorčenje populacije smo uporabili metodo snežne kepe, ki sodi med neslučajnostne vzorce, vendar je v doseganju skritih populacij med najprimernejšimi metodami. Takšno

vzorčenje sicer ne omogoča reprezentativnosti (oziroma o reprezentativnosti ne moremo govoriti z gotovostjo), omogoča pa vpogled v skrito populacijo. Kljub občutljivi temi smo v vzorec zajeli 443 respondentov, vzorec je bil geografsko razpršen, demografski kazalci so se ujemali z ugotovitvami iz tujine. Metoda anketiranja v prvem delu študije je bilo osebno anketiranje; sicer ne vemo, kakšni bi bili podatki, če bi uporabili samo-anketiranje, vendar smo mnenja, da bi del podatkov s samoanketiranjem verjetno izgubili, predvsem odgovore na tista vprašanja, ki so bila odprtega tipa. V kvalitativnem delu smo izvedli sedem fokusnih skupin s 36 respondenti, ki so razpravljali o treh temah, ki jih je bilo potrebno podrobneje vsebinsko raziskati: proces razkritja, partnerska razmerja ter nasilje.

Opombe

1. Gre za anketi »O diskriminaciji na osnovi spolne usmerjenosti« (numerus 172), ki je bila v sodelovanju z ILGA Europe izvedena leta 2001, in »O registriranem partnerstvu« (numerus 205), ki je bila zaključena leta 2002. Glej Velikonja, Nataša in Tatjana Greif (2001): »Anketa o diskriminaciji na osnovi spolne usmerjenosti«, Lesbo 11/12, Ljubljana (http://www.ljudmila.org/lesbo/raziskave_porocilo1.htm) in Velikonja, Nataša in Tatjana Greif (2003): »Anketa o registriranem partnerstvu«, Lesbo 19/20, Ljubljana, str. 57-63.

Viri

- Atkinson, Rowland in John Flint (2001). »Accesing Hidden and Hard-to-Reach Populations: Snowball Research Strategies«. *Social Research Update*, št. 33, <http://www.soc.surrey.ac.uk/sru/SRU33.html> (19.4.2003)
- Frank, O., & Snijders, T. (1994). »Estimating the size of hidden populations using snowball sampling«. *Journal of Official Statistics*, 10(1), 53-67.
- Gibbs, A. (1997). »Fogus Groups«. *Social Research Update*, št. 19, <http://www.soc.surrey.ac.uk/sru/SRU19.html> (11.9.2004)
- Tatjana Greif (2001): »Anketa o diskriminaciji na osnovi spolne usmerjenosti«, Lesbo 11/12, Ljubljana (http://www.ljudmila.org/lesbo/raziskave_porocilo1.htm) (11.9.2004)
- Kalton, G., Vehovar, V. (2001). *Vzorčenje v anketah*. Profesija. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Krueger, Richard A. in Mary Anne Casey (2000). *Focus groups : A practical guide for applied research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- De Leeuw, E., Hox, J., Kef, S. (2003). »Computer Assisted Self-Interviewing Tailored for Special Populations and Topics«. *Field Methods*, Vol. 15, No. 3, August 2003, 223-251
- Lozar Manfreda, K., Vehovar, V. (2002). »Do Mail and Web Surveys Provide Same Results?«. *Metodološki zvezki*, 18, Ljubljana, FDV.
- Meter van, K. (1990). *Methodological and Design Issues: Techniques for Assessing the Representativeness of Snowball Samples in The Collection and Interpretation of Data From Hidden Populations* (ed. Lambert, E. Y.), NIDA Research Monograph 98.
- Salganik, M.J., Heckathorn, D.D. (2004). »Sampling and Estimation in Hidden Populations Using Respondent-Driven Sampling«. *Forthcoming, Sociological Methodology* www.columbia.edu/~mjs2105/respondent-driven-sampling.pdf (11. 10. 2004)

- Švab, A., Kuhar, R. (2004a). Vsakdanje življenje lezbijk in gejev – preliminarna analiza, poročilo o raziskavi, Mirovni inštitut, Ljubljana.
- Švab, A., Kuhar, R. (2004b). Vsakdanje življenje lezbijk in gejev 2 : preliminarna analiza 2 : kvalitativni del. Poročilo o raziskavi, Mirovni inštitut, Ljubljana.
- Tourangeau, R, Smith, T., W (1996). Asking sensitive questions: The impact of data collection mode, question format, and question context. Public Opinion Quarterly, Summer 1996, 60

Avtoričin naslov:

Barbara Neža Brečko, raziskovalka
Pedagoški inštitut
Gerbičeva 62, 1000 Ljubljana
email: barbara.brecko@guest.arnes.si .

*Prejeto oktobra 2004, sprejeto za objavo pa julija 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.*

Razkritje homoseksualne identitete¹

POVZETEK: Avtor analizira problematiko razkritja homoseksualne identitete v družbenih kontekstih, ki so opredeljeni s heteronormativnimi pričakovanji. Pri tem se naslanja na rezultate raziskave o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk v Sloveniji, ki kažejo, da je ožji prijateljski krog prostor, kjer se geji in lezbijke najprej razkrijejo in kjer je njihova istospolna usmerjenost praviloma pozitivno ovrednotena. Razkritje pred starši je, nasprotno, rušilno zaradi tega, ker ogrozi konvencionalna pričakovanja o življenju otrok, ki temeljijo na binarni spolni shemi. Geji in lezbijke so zato v družinskem krogu pogosto izpostavljeni čustvenemu izsiljevanju, predvsem s strani mater. Geji in lezbijke se namreč redkeje razkrijejo pred očetom. Prve reakcije s strani staršev se sčasoma transformirajo v pomiritev, vendar se v družinskem krogu o homoseksualnosti ne razpravlja. Razkriti geji in lezbijke zato ponovno pristanejo v klozetu, tokrat prozornem klozetu. Avtor zaključuje, da geji in lezbijke svoje življenje izven klozet organizirajo predvsem v ožjih socialnih miljejih, medtem ko klozet kot reakcija na homofobično družbo ohranja svojo moč predvsem na delovnem mestu in na ulici. Geji in lezbijke namreč najpogosteje doživljajo nasilje prav na javnem prostoru.

KLJUČNE BESEDE: homoseksualnost, gej, lezbijka, razkritje, klozet, prozorni klozet, heteronormativnost, nasilje, vsakdanje življenje, Slovenija.

1. Uvod

Heteroseksualnost je norma, ki je vpeta v takorekoč vse vidike sodobnega družbenega življenja. Čeprav se nam zdi, da o heteroseksualnosti lahko govorimo samo v povezavi s spolnostjo, to normativno predpostavko lahko identificiramo tudi v številnih drugih (neseksualnih) aspektih življenja. Predpostavka o heteroseksualni identiteti je nenazadnje vpeta tudi v odnose med ljudmi, pa naj gre za poslovne ali prijateljske odnose, za odnos med staršem in otrokom ali med učiteljem in učenci. Heteroseksualnost je institucionalizirana kot oblika prakse in odnosov. Kaže se kot nekaj naravnega, normalnega, fiksnega in stabilnega. Hennessy (1995:146) ugotavlja, da so s heteroseksualnostjo prežete vse samoumevne norme v družbi, ki oblikujejo tisto, kar vidimo, rečemo ali vrednotimo. Richardson (2000:20) dodaja, da je heteroseksualni par okvir, znotraj katerega družba interpretira in razume samo sebe. Znotraj tega okvira je potrebno razmišljati tudi o razkritju homoseksualne identitete.

Koncept heteronormativnosti, kot je fenomen heteroseksualnosti kot domnevno univerzalne kategorije poimenovala teorija *queer*, v dobršni meri odgovori na vprašanje o nujnosti razkritja homoseksualne identitete, ki se pogosto pojavlja v javnem popularnem diskurzu. Argumentacija je približno takšna: »Zakaj morajo homoseksualci s takim pompom razglašati svojo spolno usmerjenost, če pa heteroseksualci tega ne

počnejo? Nihče ne razkrije svoje heteroseksualne orientacije.« Gre za navidezno liberalno in strpno pozicijo: seksualnost je stvar zasebnosti in tam naj tudi ostane. Tovrstna argumentacija seveda spregleda zaslepljujočo očitnost heteroseksualnosti v družbi, zaradi česar razkritje v smislu razodetja nečesa, kar je bilo prej skrito, ni potrebno. Heteroseksualnost je jasna, ko vidimo moškega in žensko, ki se na ulici držita za roke, jasna je, ko v krogu prijateljev razpravljamo o svojih ženah ali možeh, jasna je, ko na mizo v pisarni postavimo sliko svoje družine. Heteroseksualnost je hkrati pričakovana in samoumevna, zato ostaja implicitna predpostavka tudi v drugih družbenih situacijah in kontekstih. Bolj ko je heteronormativnost samoumevna, večja je potreba po razkritju ne-heteroseksualne identitete.

Coming out ali razkritje ima več pomenov. Lahko ga razumemo v političnem smislu boja za enakopravnost in enakost. Gre za, kot piše Plummer (1996a), naracije z močnim političnim potencialom, saj so prav razkritja gejev in lezbijk, njihove osebne zgodbe, prispevale k oblikovanju identitete gejevske in lezbične politike, podobno kot so osebne zgodbe posiljenih in pretepenih žensk postavile osnovo feminističnemu gibanju. Vsaka taka naracija vzpostavlja novo obliko bivanja; prav razkritje omogoči prostor za vzpostavitev nove identitete, nove skupnosti in posledično tudi prostor za zahtevo pravic. Družbeni heteronormativni kontekst, ki, kot smo omenili, zavira in otežuje proces razkritja, so pravzaprav proti-naracije, saj ima vsaka zgodba svoje nasprotje, svojo staro, tradicionalistično zgodbo (Plummer, 1996a). Novim oblikam družine se tako zoprstavlja zgodbe o družinskih vrednotah, ob zgodbah, ki dekonstruirajo moškost in ženskost kot družbeno fikcijo, se vzpostavljajo zgodbe o naravi in biološki pogojenosti moškosti in ženskosti ter podobno.

V psihološkem smislu razkritje za posameznika pomeni konec izdatnega vlaganja energije v dvojno življenje. Markowa (1996) piše, da na intrapersonalni ravni razkritje vpliva na posameznikovo percepcijo sebe in odnosov z drugimi ljudmi, na interpersonalni ravni pa je razkritje povezano s predstavami o družbenem spolu in družbenospolnih vlogah, z odnosi neenakosti med moškimi in ženskami ter z družbeno konstruiranimi idejami o človekovi naravi in normalnosti. Tovrsten družbeni kontekst vpliva in najpogosteje zavira oziroma otežuje proces razkritja.

V sociološkem smislu ima razkritje ali izstop iz tako imenovanega *klozeta*² pomen v smislu specifičnega vzorca družbenega zatiranja določene skupine posameznikov in posameznic s specifično ne-heteroseksualno identiteto. Klozet lahko definiramo kot mesto med družbeno heteronormativnostjo in internalizirano homofobijo. Posameznik je razpet med pričakovano in ekskluzivno heteroseksualnostjo in na drugi strani homofobičnimi predstavami, ki jih na različne načine ponotranjimo v procesu socializacije. Klozet je torej, če uporabimo Goffmanovo (1968) terminologijo, oblika upravljanja s stigmatizirano identiteto.

V pričujočem besedilu bom predstavil nekaj rezultatov raziskovalnega projekta o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk v Sloveniji. Pri tem se bom osredotočil predvsem na proces oblikovanja homoseksualne identitete in razkritje te identitete. Rezultate bom interpretiral upoštevajoč heteronormativni družbeni kontekst, znotraj katerega je homoseksualna identiteta konstituirana kot deviantna. Razkritje v tem smislu spodjeda

heteronormativna pričakovanja in predvsem kompulzivno heteroseksualnost. Ob tem bom ob stran postavil problematičnost delitve seksualne identitete na dva čista tipa: homoseksualnost in heteroseksualnost. Slednja namreč popolnoma zakrije vrsto variacij in paleto različnih seksualnih identitet, ki jih ne moremo umestiti v omenjena dva idealna tipa. Vsakdanje življenje je v tem smislu veliko bolj bogato, kot ga družbene predstave o spolu in seksualnosti prek svojih regulativnih mehanizmov normalizacije dovolijo misliti.³

2. Oblikovanje homoseksualne identitete

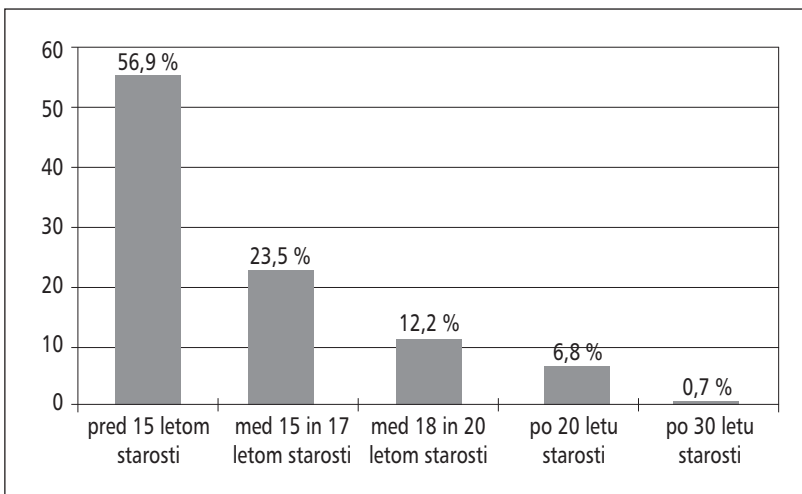
V sociologiji so znotraj simboličnega interakcionizma in teorij etiketiranja od sedemdesetih let prejšnjega stoletja naprej nastajali različni modeli oblikovanja homoseksualne identitete. Ti pojasnjujejo, kakšna je idealnotipska pot posameznika, ki je na eni strani soočen z družbenimi pričakovanji o razvoju heteroseksualne spolne identitete (kompulzivna heteroseksualnost), na drugi strani pa z lastnimi občutji, ki ne ustrezajo omenjenim pričakovanjem (Dank, 1971, Cass, 1979, Troiden, 1988, Plummer, 1996).⁴ V osnovi lahko govorimo o štirih fazah oblikovanja homoseksualne identitete (Troiden, 1988). Prva faza je stopnja senzibilizacije, ki ponavadi nastopi v času pred puberteto. Takrat so pridobljene določene družbene izkušnje, zavestni in polzavestni momenti, ki posameznika navedejo na percepcijo samega sebe kot potencialno homoseksualnega. Tovrstni momenti nastopijo v času splošnega procesa konstrukcije seksualnih pomenov. Plummer (1996) govori o socialnih, emocionalnih in genitalnih izkušnjah, ki botrujejo k razmišljanju o posameznikovi potencialni homoseksualnosti. V praksi to pomeni neskladje z binarno spolno matriko in s tem povezanimi netipičnimi družbenospolnimi interesi (socialne izkušnje), čustvena navezanost na isti spol (emocionalne izkušnje) in spolna navezanost na isti spol (genitalne izkušnje). Ob tem je potrebno posebej poudariti, da vse te izkušnje ne pomenijo odgovora na vprašanje, zakaj je nekdo homoseksualen, niti niso nujen ali zadosten pogoj za razvoj homoseksualne identitete. Gre le za naknadno interpretacijo svojih občutij, ki jih posameznik umesti v popularne predstave o tem, kaj v družbi pomeni biti moški in kaj ženska. Binarna spolna matrika kot oblika družbenih pričakovanj ali kot del heteronormativnosti namreč pomeni, da svet razumemo kot razdeljen na dva fiksna biološka spola (moški in ženska), iz tega pa potem izpeljujemo tudi družbene konsekvence. Moški razvije moškost, vedenje, ki naj bi bilo značilno za moške, iz tega pa izhaja tudi njegova seksualna identitete, saj naj bi bil kot moški seksualno zainteresiran za nasprotni spol. Odstopanje od tega vzorca je v popularnih predstavah, v medijih in vsakdanjem diskurzu v zahodni družbi razumljeno kot znak za (potencialno) homoseksualnost. To posamezniku, ki se sooča s homoseksualnimi občutji, ponavadi služi kot okvir za potrjevanje oziroma zavrnitev lastnih občutij. V tem smislu imajo tovrstne popularne stereotipne podobe o feminiziranih moških in možatih ženskah realne posledice. Definicija prave moškosti je namreč negacija feminiziranega vedenja in tisti, ki tem družbenim pričakovanjem ne ustrezajo, lahko izgubijo privilegij pravega moškega in so označeni za homoseksualce. Te družbene kategorizacije torej delujejo kot resnične v smislu posledic, na njih pa ni nič objektivnega, kar bi lahko

definirali kot vzrok za razvoj določene seksualne identitete.

Plummer (1996) ugotavlja, da je tisto, kar homoseksualnost loči od običajnosti, posledica družbene reakcije na tovrstno vedenje. Homoseksualno vedenje je namreč pogosto označeno za deviantno. Značilnosti istospolnih izkušenj so torej odvisne od družbenega konteksta, v katerem se pojavljajo. »Zatorej, možno je,« piše Plummer, »da homoseksualci izkazujejo patološko vedenje, da so promiskuitetni, pretirano feminilni in tako naprej. A če je to res tako (in domnevam, da resnica običajno ni taka), potem razlage ne moremo iskati v homoseksualni izkušnji per se, pač pa v sovražnih reakcijah, ki jo obkrožajo in vodijo do, na primer, samorazvrednotenja in obupa ter ogrožajo stabilne odnose.« (Plummer, 1996:65)

3. Prva razmišljanja o homoseksualnosti

Tako kot kažejo podobne raziskave v tujini, tudi naša potrjuje, da večina gejev in lezbijk o svoji (potencialni) homoseksualnosti začne razmišljati pred 15. letom starosti, najverjetneje na osnovi omenjenih treh tipov socialnih, emocionalnih in genitalnih izkušenj.

Slika 1: Kdaj ste prvič začeli razmišljati o svoji (potencialni) homoseksualnosti?

Podatki kažejo, da moški prej začno razmišljati o svoji potencialni homoseksualnosti kot ženske, kar je lahko posledica družbenega pritiska k razumevanju moških kot prvenstveno seksualnih, žensk pa kot emocionalnih bitij. Moški so, ob dejstvu družbene nevidnosti lezbništva, hitreje opremljeni z besednjakom, ki omogoča samoidentifikacijo s homoseksualno identiteto, medtem ko so lezbična občutja lahko dolgo časa razumljena in reducirana zgolj na emocionalne prijateljske odnose. Spolna usmerjenost je namreč praviloma razumljena v seksualnih kategorijah. Kljub statistični značilnosti razlik med spoloma pri prvih razmišljanjih o potencialni homoseksualnosti pa je vseeno potrebno poudariti, da je več kot polovica moških in nekaj manj kot polovica žensk iz našega

vzorca o svoji potencialni homoseksualnosti začela razmišljati pred 15. letom starosti. Hkrati lahko ugotovimo, da je za mlajšo generacijo značilno, da prej razmišlja o svoji istospolnih občutjih kot starejše generacije. Slednje so bile namreč v manjši meri postavljene v družbene kontekste, v katerih je obstajala ideja in vedenje o homoseksualnosti. Gabrijel⁵, eden od starejših udeležencev fokusnih skupin, je na primer pripovedoval, da se sprva ni zavedal negativnih konotacij, ki jih družba pripisuje homoseksualnosti. Šele v prijateljski skupini je iz konteksta razbral, da »biti peder« ne more biti nekaj pozitivnega. Tako v šoli kot v družini o homoseksualnosti ni slišal ničesar.

»Meni ni bilo nič jasno. Takrat sem bil star 15 let. Dokler nisem dobil družbe in se začel družiti z njimi in so govorili pedri gor, pedri dol, pedri levo, pedri desno. Takrat sem že imel neke odnose s fanti. Skupaj smo se igrali intimne igrice. In takrat mi je postalo jasno: verjetno ni preveč dobro, da o tem veliko govoriš in to poudarjaš.« (Gabrijel, 40)

Zaradi tega je potem začel skrivati svoja istospolna nagnjenja. Skrival se je tudi tako, da se je pred prijatelji iz homoseksualcev norčeval in govoril »vice o pedrih«.

Odsotnost relevantnih informacij, ki jih (ne) posredujejo agenti primarne in sekundarne socializacije, prispeva k zakasnelim interpretacijam lastnih občutij kot homoseksualnih. Visoko stereotipizirane podobe o posameznikih, ki ne ustrezajo prej omenjeni binarni spolni matriki, doprinesejo k procesu internalizacije homofobije in posledično sovraštva do samega sebe. Matjaž je tako ob razpravi o nasilju dejal:

»Na začetku, ko si sam s seboj, zaradi vseh zgrešenih informacij, pomanjkanja informacij iz okolja, iz šole, iz družine ... začneš izvajati sam nad sabo zelo hudo obliko nasilja. Četudi bi me pretepli, ne verjamem, da bi bila to tako huda oblika nasilja, kot sem jo sam nad seboj izvajal nekaj let.« (Matjaž, 25)

4. Kriza identitete in odgovori nanjo

Predstave o mogoči istospolni usmerjenosti povzročajo disonanco s prej obstoječo samopodobo in predvsem z večinskimi družbenimi pričakovanji, kar botruje drugi fazi v oblikovanju identitete: krizi identitete. Krizo identitete pa ne povzroča samo spreminjajoča se percepcija samega sebe ter potencialne izkušnje tako heteroseksualnega kot homoseksualnega vedenja, pač pa tudi s homoseksualnostjo povezana stigma in nenazadnje pomanjkljive informacije o (homo)seksualnosti. Naša raziskava je na primer pokazala, da homoseksualnost ni pogosta tema družinskih pogovorov, niti vsebina šolskih kurikulumov. 76% gejev in lezbijk, vključenih v naš vzorec, je namreč potrdilo, da se njihovi starši v času odraščanja in šolanja z njimi niso nič ali zelo malo pogovarjali o homoseksualnosti. Malo se o homoseksualnosti govori tudi pri pouku v osnovnih in srednjih šolah. Nekaj več kot 45% vprašanih je povedalo, da v šoli o homoseksualnosti niso govorili ali pa se tega ne spomnijo. Približno toliko jih pravi, da so o homoseksualnosti v šoli govorili malo. Dostopnost informacij o homoseksualnosti v šoli je seveda pogojena s posameznimi generacijami. Najmlajši pogosteje omenjajo, da so o homoseksualnosti v šoli govorili »kar nekaj« in obratno, starejše generacije poudarjajo, da o homoseksualnosti v šoli ni bilo govora.

Vse to so faktorji, ki prispevajo k poglobljanju ali blažitvi krize identitete. Gre namreč za občutke nemira in negotovosti glede lastnega seksualnega statusa. Tipični od-

govori na krizo identitete so zanikanje homoseksualnih občutij, poskusi popravila (npr. iskanje profesionalne pomoči), izogibanjem tem občutjem in potlačitev seksualnih želja, nasilna potopitev v heteroseksualnost in prevzem biseksualne identitete, lahko pa tudi eskapizem (posameznik poskuša pobegniti pred temi občutki, ki so mu nesprejemljiva, z uživanjem drog in podobno) (Troiden, 1988).

Vivika pravi, da je bilo njeno obdobje skrivanja dolgo. Doma o tem sicer niso razmišljali, zato se tudi ni bala, da bi jo kaj v tej smeri spraševali. Štiri leta je bila v partnerski zvezi s fantom. Sama pa je medtem pregledala vse knjižnice, iskala gradivo in filme o homoseksualnosti in to skrivala v svoji sobi.

»Imela sem občutek, da moram ustreči staršem. Vedno so me veliko spraševali okrog fantov ... Tako daleč sem se pripeljala s tem skrivanjem, da sem padla v resno depresijo. Potem sem skozi to depresijo doma povedala.« (Vivika, 27)

Borut se je ob krizi identitete soočal še s hudimi občutki krivde, ki jih povezuje s svojo vero.

»Imel sem hude občutke krivde zaradi vere. ... Moji starši niso ne vem kako verni, jaz pa sem se v nekem obdobju zelo približal katoliški veri, predvsem pa cerkvi. Takrat sem veliko molil za ozdravitev in intenzivno bral sveto pismo, podčrtoval in si izpisoval. ... Vse imam podčrtano, Sodoma, Gomora. Vse te stvari. Občutil sem hud strah in intenzivno molil, da bi ozdravil. In seveda, imel sem občutek, da sem edini.« (Borut, 30)

Krizo identitete povzroča tudi izkušnja heteroseksualnega in homoseksualnega vedenja, ki povzroča zmedo glede lastne seksualne orientacije. Hkrati so tovrstne izkušnje ob zavedanju stigmatizacije, ki je pripisana homoseksualni želji, pogosto interpretirane v smislu homoseksualnosti kot prehodne faze.

»Jaz sem bila s prvo punco prej, preden sem sploh vedela, kaj pomeni biti lezbijka. Ta zveza se je potem končala prav zaradi tega, ker sem zvedela, kaj pomeni beseda lezbijka. Nakar sem potem imela fanta zelo dolgo časa in sem seveda mislila, da sem ozdravljena tega. Da nisem lezbijka. Ampak na žalost takrat temu ni bilo tako in potem sem dobila naslednjo punco. Takrat je bilo to že definirano, da je to lezbična zveza. To zvezo in splošno usmerjenost sem dve leti skrivala, grozno skrivala pred svojimi starši.« (Eva, 26)

Predvsem lezbijke iz naših fokusnih skupin so pogosto omenjale velik pritisk ožjega socialnega okolja k oblikovanju heteroseksualnih partnerskih zvez. Od njih se je pričakovalo, da imajo fante, zato si ga je Jasmina na primer kar izmislila.

»Vsi so že pri dvanajstih hodili v parih naokrog. Jaz pa sem rekla, da sem na morju srečala nekoga, ki ... že nekaj. Ki živi daleč in nimaš stika z njim.« (Jasmina, 25)

Ko se posameznik sooča z razcepom med občuteno seksualno željo in zunanjo prepovedjo ter stigmatizacijo te želje (in posledično identitete), je soočen z bojaznijo, da bi bila njegova intimna razmišljanja razkrita v družbenih miljejih, v katerih se giba.

Strah pred razkritjem posameznika sili v mimikrijo in izogibanju potencialno nevarnim situacijam. Tomaž je recimo omenjal, da se je instinktivno izogibal pogovorom in situacijam, kjer bi ga lahko kdo vprašal, ali ima punco ali ne.

»Živel sem v internatu, kjer je cimer začel govoriti nekaj na to temo, pa sem šel kar ven. Ali pa sem hotel besede obrniti naokrog, na kaj drugega.« (Tomaž, 31)

Tudi Amalija je svojo istospolno usmerjenost skrbno skrivala, to pa je povzročalo vrsto frustracij.

»Včasih sem bila tako paranoična, da sem mislila, da mi na avtobusu berejo misli. Kar je lahko velik pritisk. Skrivala sem vse, kar sem prebrala.« (Amalija, 26)

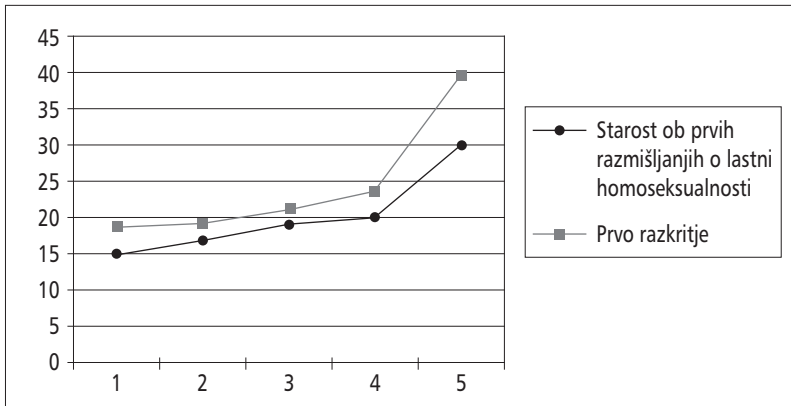
Nekateri so doživljali daljša obdobja krize identitete, ker so poskušali razkorak med željami in pričakovanji razrešiti v prid družbenim pričakovanjem, drugim, predvsem mlajšim, je kriza identitete predstavljala le obdobje, ko so homoseksualnost destigmatizirali in heteronormativnost presegli s tem, da so v ospredje postavili svoja pričakovanja in želje, ki so jih pozitivno ovrednotili in v različnih družbenih miljejih (od medijev do samopomočnih skupin ipd.) našli pozitivno potrditev svojih pričakovanj.

5. Prva razkritja

Družbeno razvrednotenje homoseksualnosti lahko botruje skrivnostnosti, občutkom krivde in podobno, prek tovrstnih izkušenj pa se, ugotavlja Plummer (1996), posameznikova homoseksualnost kristalizira in postane signifikantna. Nezmožnost legitimnega seksualnega izraza povzroča frustracije, te pa pripomorejo k zavlačevanju procesa signifikacije. Šele ko posameznik preseže lastno ponotranjeno homofobijo in homoseksualne občutke začne prevajati v bolj sprejemljive termine, ko destigmatizira to spolno orientacijo in tako normalizira svoje vedenje, je možen prevzem nove identitete, ki predstavlja tretjo stopnjo v razvoju homoseksualne identitete. Ta zdaj postane posameznikova lastna identiteta, s katero se v določenih krogih tudi predstavlja. Zamik med prvimi občutki potencialne homoseksualnosti in vsaj delnim sprejetjem te identitete, ki se izraža v njenem (delnem) razkritju, je večleten. Rezultati naše raziskave kažejo, da gre v povprečju za štiriletni zamik.

Homoseksualna identiteta se torej razvija vzdolž daljšega, večstopenjskega procesa, ki zahteva sprejetje številnih sprememb ali, kot jim pravi Cass (1979), razvojnih točk ter njenih posledic. Potrebna je redefinicija stigmatiziranega koncepta homoseksualnosti, njegovo sprejetje ter asimilacija v posameznikovo predstavo o samem sebi in integracija te identitete v skupek različnih posamezniku lastnih identitet. Tako potekajoča resocializacija potrebuje svojo družbeno potrditev, ki se udejanja prav v procesu razkritja seksualne identitete. V času začetnih razkritij je posameznik za potencialno zavrnitev še posebej ranljiv. Zato se ponavadi, če okoliščine to dopuščajo, razkrije osebi, za katero predvideva, da bo sprejela njegovo spolno usmerjenost.

Geji in lezbijke iz našega vzorca so se v povprečju razkrili pri devetnajstih letih in pol. Medtem ko med spoloma ni razlik, statistično značilne razlike obstajajo med starostnimi skupinami; mlajši respondenti in respondentke zaradi procesa destigmatizacije te spolne prakse (medijska izpostavljenost teme, dostopne informacije na internetu, gejevski in lezbični aktivizem, skupine, namenjene mladim gejem in lezbijkam, zakonska zaščita pred diskriminacijo in podobno) prej razkrivajo svojo spolno usmerjenost kot so jo starejše generacije. Te so bile soočene z več stigmatizacije in nekateri celo s kriminalizacijo homoseksualnosti. Za starejšo generacijo se zdi, kot da ni imela izbire: manifestno heteroseksualno življenje in skrito homoseksualno življenje je bil način življenja, ki je zahteval visoko stopnjo mimikrije. Izstop iz klozeta je bil možen le v ožjih, ponavadi zelo intimnih socialnih krogih. Mlajšim generacijam pa klozet predstavlja prehodno fazo, v času katere destigmatizirajo homoseksualno identiteto.

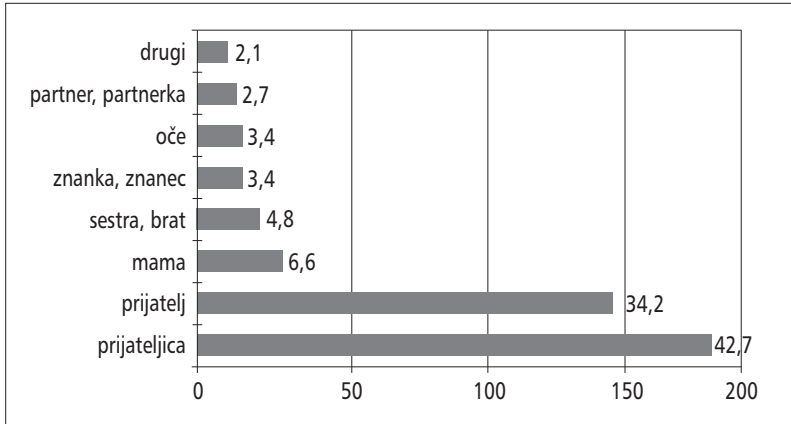

Slika 2: Zamik med prvim razkritjem in prvimi občutji homoseksualnosti

Starost	Povprečje	N	Std. odklon
16 do 20 let	16.27	40	1.60
21 do 25 let	18.31	151	2.15
26 do 30 let	19.74	113	3.12
31 do 40 let	21.22	109	4.64
41 let in več	23.77	26	8.09
Skupaj	19.54	439	4.08

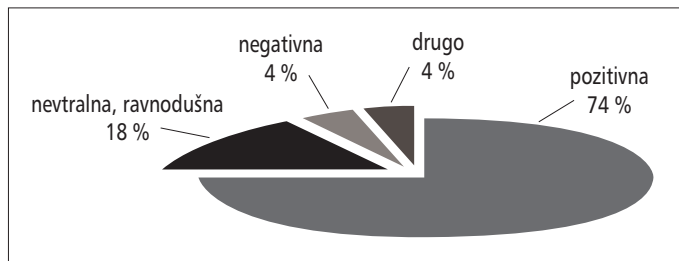
Slika 3: Starost ob prvem razkritju glede na starostne skupine

Kot nazorno kaže spodnja slika, se istospolno usmerjeni najpogosteje, v 77% primerov, najprej razkrijejo svojim prijateljem ali prijateljicam.

Slika 4: Komu ste najprej razkrili svojo spolno usmerjenost?

Geji in lezbijke, vključeni v raziskavo, so le v štirih odstotkih omenjali, da jih je oseba, ki so se ji prvi razkrili, zavrnila ali na njihovo razkritje negativno odreagirala. Reakcija na prvo razkritje je namreč ponavadi pozitivna, to pa moramo v prvi vrsti pripisati natančni in pretehtani osebni odločitvi, pred kom narediti prvo razkritje.

Slika 5: Reakcije oseb na posameznikovo prvo razkritje

Podatek o pozitivnih reakcijah nam pravzaprav največ pove o posameznikovem izoblikovanem občutku, pred kom se lahko razkrije in pred kom ne. Lekcija pričakovane heteroseksualnosti je torej dobro absolvirana v procesu socializacije, hkrati pa so tudi povsem jasne potencialne posledice razkritja v obliki stigmatizacije. Amalija je, tako kot večina, pred prvim razkritjem preverila, kako bi njena prijateljica lahko odreagirala. Ker je ta že imela nekaj prijateljic, ki so lezbijke, je bila gotova, da reakcija ne more biti negativna.

»Kljub vsemu sem se morala napiti, da sem ji lahko to povedala.« (Amalija, 26)

Rok pravi, da se je svoji prijateljici najprej razkril zaradi tega, ker je bila to njegova najboljša prijateljica in takrat skorajda najpomembnejši človek v njegovem življenju.

»Zdelo se mi je najbolj primerno, da povem njej. Bila je moja generacija, kar pomeni, da je bilo njej lažje razložiti, kot kakšnemu starejšemu, ki bi to težje sprejel. Takrat sem vsaj mislil tako.« (Rok, 30)

Razkritje v tem smislu lahko razumemo tudi kot pogoj za nadaljevanje in grajenje določenega prijateljskega odnosa. Skrivanje, ki ga implicira klozet, namreč onemogoča iskrenost na številnih nivojih, pomembnih za gradnjo tovrstnih odnosov. Rok se je razkril zaradi tega, ker je takrat stopal v partnersko zvezo s prvim fantom. Vstop v partnersko zvezo se zdi, kar se tiče razkritja, ključni moment. Geji in lezbijke pogosto zavlačujejo razkritje, predvsem razkritje pred starši, do vstopa v partnersko zvezo. Partnerska zveza namreč marsikomu predstavlja potrditev njegove homoseksualne identitete in tudi ključni cilj v procesu oblikovanja homoseksualne identitete. Razkritje na tej točki je, kot ugotavlja Švab, pomembno tudi zaradi ohranjanja samega partnerstva.

»Vsaj delno razkritje ob vstopu v partnersko zvezo je namreč nujen pogoj za funkcioniranje te zveze, saj skrivanje lahko botruje propadu zveze, sploh v primerih, kjer sta posameznika v očitnem neravnovesju glede razkritja homoseksualnosti. Razlike v stopnji razkritja lahko vplivajo na funkcioniranje partnerske zveze« (Švab, 2005:111).

Geji in lezbijke v partnerstvu hkrati iščejo oporo in argument, da njihova homoseksualna identiteta in želja ni le »faza«. To je tudi čas zaljubljenosti, ki jo v tem smislu lahko razumemo kot efekt pijanosti: internalizirana homofobija in zadržki, ki jih povzročajo družbena pričakovanja, vsaj začasno zgubijo na moči.

»Mami sem povedal takoj, ko sem bil prvič zares zaljubljen. Ampak takrat mi je bilo vseeno, če bi zvedel cel svet, pa če bi me potem takoj naslednjo minuto zažgali. Jaz sem s tistim človekom hotel biti, četudi jutri umrem.« (Jernej, 23)

Kljub prvemu ali prvim razkritjem je dvojno življenje še vedno značilnost tretje stopnje razvoja homoseksualne identitete; posameznik ali posameznica v določenih kontekstih živi svojo pravo spolno identiteto, ki jo v drugih kontekstih zaradi družbene reakcije skriva. Kljub vsemu je to začetek širšega procesa razkritja, ki je končna stopnja v oblikovanju homoseksualne identitete. Vendar je pri tem potrebno omeniti, da gre za proces, ne pa zgolj za linearno napredovanje od prve proti četrti stopnji. Proces razkritja tako nikoli ni zaključen, saj v posameznikovo življenje vedno znova vstopajo novi ljudje in vedno znova je soočen z novimi družbenimi situacijami, ki posameznika s samoumevnostjo heteroseksualnosti postavljajo v klozet, iz katerega lahko izstopa z razkritji. Ključnega pomena za posameznikov proces oblikovanja homoseksualne identitete pa so prav reakcije na prva razkritja. Če so prve reakcije zelo negativne, to lahko prispeva k ponovni vzpostavitvi prejšnjih stopenj skrivanja, strahu in krize identitete. Ob prvih razkritjih so posamezniki namreč praviloma še posebej ranljivi za reakcije ljudi, ki se jim razkrivajo. Huda zavrnitev jih lahko potisne nazaj v klozet.

6. Razkritje pred starši

Eno od emocionalno najbolj napornih razkritij je razkritje pred starši. To je, ugotavlja Markowe (1996), naporno predvsem zaradi tega, ker ogrozi konvencionalna pričakovanja o življenju otroka, ki temeljijo na binarni spolni matriki. Po spolu ločene vloge (in iz tega izhajajoče pričakovanje glede seksualne identitete) so osnovni vidik vseh družinskih odnosov. Razkritje ne ogrozi zgolj omenjene binarne matrike, pač pa tudi starše postavlja v klozet. Razkritje je namreč vedno odnosno, tako kot klozet lahko

obstaja samo v odnosnem razmerju do drugih posameznikov oziroma širše družbe. Dilema razkritja se prenaša na akterje, ki jim je bila informacija o posameznikovi spolni identiteti zaupana. Razkritje postane, če uporabimo izraz Ewe Sedgwick Kosofsky (1993), *okužba*, ki akterje, katerim se posameznik razkrije, pahne v klozet konservativne družbe, s katerim je bil prej soočen posameznik, ki se je razkril. Posameznikova spolna usmerjenost tako ne zadeva več zgolj njega ali nje, pač pa tudi akterja, pred katerim se je razkril in njegov/njen odnos do tega akterja. Starši so tako z otrokovim razkritjem soočeni z isto homofobično družbo, s katero se spopada otrok, in istimi heteronormativnimi pričakovanji s strani širše in daljne okolice glede svojega otroka.

»Moja mama se mene sramuje. Njej je nerodno zame. Če samo pomisli, da bi kdo od mojega širšega kroga vedel, da sem z ženskami, se ji kar v glavi zavrti zaradi sramote. ... Potem, ko sva šli s punco narazen, si je blazno oddahnila. Vidno je uživala v svoji sreči in to mi gre malo na živce. ... Ta sramota se mi zdi najbolj ključen element. Obremenjenost s tem, kaj bo kdo rekel. Pa ji pravim: poslušaj mati, družba si ti pa jaz.«. (Tara, 30)

Več kot polovica anketiranih gejev in lezbijk je omenjala, da vedo ali domnevajo, da njihovi starši o tem niso govorili z nobenim od svojih bližnjih prijateljev, niti z drugimi bližnjimi sorodniki. Zaradi teže heteronormativnih pričakovanj, strahu in sramote ostajajo v klozetu, ki se je vzpostavil z razkritjem njihovega otroka.

»Zdaj, po vseh teh letih, sem opazila, da mama ni naredila coming outa pred nikomer. Da niti eni svoji prijateljici ni povedala zame. Opazila sem, da ji gre že sama beseda strašno težko z jezika.«. (Ksenja, 30)

Kljub vsemu starši včasih poiščejo ljudi v svojem ožjem prijateljskem ali sorodniškem krogu, s katerimi razpravljajo o istospolni usmerjenosti svojih otrok. Na nek način njihovo razkritje, če do njega pride, lahko vzporejamo z razkritjem gejev in lezbijk. Tudi starši preverjajo teren in informacijo zaupajo tistim, za katere presodijo, da jim bodo lahko nudili podporo, ki jo potrebujejo. Zaradi popolne odsotnosti infrastrukture, ki bi staršem gejev in lezbijk nudila strokovno pomoč, informacije in podobno (na primer skupine za samopomoč ipd.) in ob predpostavki, da starši o homoseksualnosti niso nikoli razmišljali in da so do njih prihajale predvsem stigmatizirane informacije, pa da marsikdo izmed teh staršev ne zna uporabljati interneta, kjer so dosegljive informacije, namenjene staršem gejev in lezbijk, se znajdejo v težkih situacijah, ki jih rešujejo na različne načine. Prav ta aspekt razkritja homoseksualne identitete in njenih posledic potrebuje dodatno znanstveno preučevanje.

7. Mama ve, oče ne

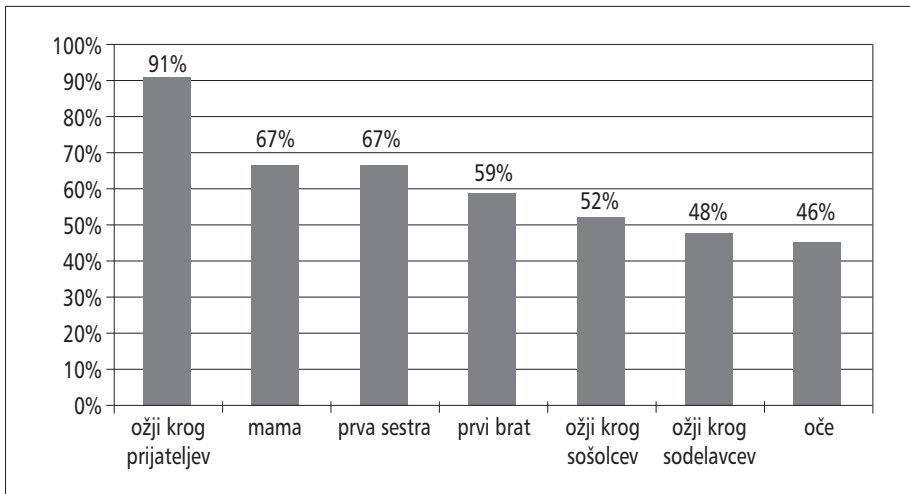
Mnogi so v okviru fokusnih skupin omenjali, da jim je razkritje pred starši predstavljalo glavno katarzo; po razkritju pred starši jim je bilo vseeno, kdo še ve. Igor je sicer svoje prvo razkritje naredil pred prijateljico, a trdi, da je bilo njegovo pravo razkritje pravzaprav tisto pred starši.

»Moj prvi pravi coming out je bil takrat, ko so starši zvedeli. Dejansko so takrat vse bariere odpadle. Od takrat naprej mi je bilo vseeno, ali ve sosed, sosedka, ali sošolec, faks, sodelavci ... Od tam naprej je bilo: to sem jaz, to je moje življenje. ... To je tisti coming out, ko dobiš neko samozavest. Tisto prej pa je bolj olajšanje. Osvobajanje sebe ali kaj

podobnega. Saj je res, da je ta prijateljica prva zvedela, ampak ne morem reči, da sem jaz takrat zaživel kot gej.» (Igor; 27)

Raziskava je pokazala, da se geji in lezbijke v ožjem družinskem kontekstu ponavadi najprej razkrijejo pred svojo mamo ali sestro, šele nato pred očetom ali bratom. Tisti, ki se razkrijejo pred obema staršema, to v povprečju naredijo pri dvajsetem letu starosti, čeprav tudi tu velja zakonitost, da mlajše generacije tudi v družinskem in ožjem sorodniškem miljeju hitreje izstopijo iz klozeta.

Zdi se, da je zadržek ali strah pred razkritjem pred očetom največji. V povprečju pozneje zvedo za sinovo ali hčerkino istospolno usmerjenost, hkrati pa geji in lezbijke pred očetmi redkeje naredijo razkritje v primerjavi z drugimi družinskimi člani in drugimi pomembnimi posamezniki. Spodnja slika kaže, da je največ gejev in lezbijk razkritih pred svojimi najožjimi prijatelji, sledijo mame in prva sestra, nato prvi brat, čisto na koncu pa oče.⁶

Slika 6: Pred kom ste razkriti?

Sklepamo lahko, da k zadržkom pred razkritjem seksualne identitete očetu prispeva vsaj slabša, če ne že neobstoječa komunikacija med otrokom in (odtujenim) očetom. Geje in lezbijke so v fokusnih skupinah pogosto omenjali, da se pred očetom niso razkrili, ker z njim pravzaprav nimajo vzpostavljenega nikakršnega odnosa. Sebastjan pripoveduje, da je že od nekdaj imel bolj odprt odnos z mamo.

»Enostavno sva si bila z mamo vedno bližja kot z očetom, kar pomeni, da sva se lahko dobro pogovorila. Neprimerno več časa sem z njo preživel kot pa z očetom. Ampak nimam nobenih problemov s tem, da me oče ne bi imel rad ali karkoli v tem smislu.« (Sebastjan, 31)

Podobno zgodbo ima tudi Tara.

»Očetu tega nisem šla razlagati zaradi tega, ker z njim nimam odnosa, ker mu tako ali tako nikoli o sebi nisem ničesar razlagala. On o meni pravzaprav pojma nima.« (Tara, 30)

Vendar pa družinske spremembe, ki jih beležimo v zadnjih nekaj desetletjih in so z rahlimi zamiki prisotne tudi v Sloveniji, kažejo trend odmikanja od patriarhalnega modela družine. Gre za pluralizacijo in legitimizacijo različnih oblik družinskega življenja. Glede vloge očeta v družini pa velja izpostaviti predvsem *upadanje očetovske avtoritete* (Švab, 2001). Tako lahko pričakujemo upadanje strahu pred očetom, ko gre za razkritje homoseksualne identitete. Omenjeno tezo vsaj deloma potrjujejo podatki naše raziskave, ki kaže, da se mlajši respondentke in respondenti, ki so odraščali v »postmodernih« družinah, kjer so v manjši meri prisotne patriarhalne družinske konstelacije, pogosteje (in prej) razkrijejo pred obema staršema.

Posameznikovo razkritje pred očetom ni odvisno zgolj od (ne)obstoječega odnosa med očetom in otrokom, pač pa tudi od odnosa med očetom in materjo, ki je najbolj problematičen v primeru patriarhalnih družinskih razmerij. Mama je v patriarhalni družinski konstelaciji namreč stereotipno zadolžena za vzgojo otrok, otrokova istospolna usmerjenost pa je lahko interpretirana kot njena neuspešno opravljena naloga. Veliko staršev v prvi fazi po razkritju namreč obtožuje same sebe, češ da je za otrokovo homoseksualnost kriva napaka v njihovi vzgoji. Mati tako s prepričovitvijo širitve informacije po eni strani želi zaščititi svojega otroka, po drugi strani pa tudi sebe in prekriti svoj »neuspeh«.

»Mamina prva reakcija je bila: samo očetu ne tega povedati. V smislu, ne meni tega narediti. ... On je zelo nasilen človek, psihično nasilen in ona bi dejansko vse posledice nosila. Dejstvo je, da bi bilo grozno, če bi mu povedala.« (Tara, 30)

Kljub omenjenim zadržkom pa očetove reakcije na sinovo ali hčerkino razkritje niso statistično značilno drugačne od reakcij mater. Nekaj več kot 40 odstotkov gejev, ki so se razkrili tako pred očetom kot materjo, je poročalo o negativnih reakcijah s strani obeh staršev. Lezbijke so s strani očetov doživele nekaj manj negativnih reakcij (37%), vendar ti odzivi niso statistično značilno drugačni od reakcij mater.

		prve reakcije mam			prve reakcije očetov		
		negativno %	nevtralnno %	pozitivno %	negativno %	nevtralnno %	pozitivno %
spol	moški	41.2	27.5	31.3	43.2	27.9	28.8
	ženski	36.9	29.7	33.3	37.0	20.5	42.5

Slika 7: Primerjava prvih reakcij mam in očetov na razkritje njihovega otroka

Kljub vsemu so zgornji zaključki lahko zavajajoči, saj o reakcijah očetov in mater na razkritje sklepamo zgolj na osnovi tistega dela respondentk in respondentov, ki so se razkrili pred obema, medtem ko imajo tisti, ki niso razkriti pred očetom, za svoj strah lahko utemeljen razlog. Posameznikovo razkritje pred očetom je namreč odvisno od vrste faktorjev, ne samo od obstoječega ali neobstoječega odnosa med očetom in otrokom.

Iz pripovedi gejev in lezbijk o reakcijah staršev lahko zaključimo, da se starši ob otrokovem razkritju obremenjujejo predvsem s štirimi vprašanji oziroma problemi:

- a. Zakaj je otrok homoseksualen (kar je pogosto povezano z lastnim prevpraševanjem, kjer v procesu vzgoje so naredili napako) in poskusi popravila

»Meni je potem šlo kar na jok. Njemu tudi, ker je bolj čustven človek. ... Najprej je bilo seveda: 'Ali sem jaz kaj narobe naredil?' Pa sem mu rekel, da ne. In potem je bilo zelo hitro rečeno, da se ne bo nič spremenilo. (Gašper, 27)

»Bal se je, da ne bom v družbi sprejet in da mi bo zaradi tega težje. ... Imel je par takih idej, češ, v Ameriki obstajajo klinike, kjer bi se lahko uspešno pozdravil. Rekel sem, da tukaj ni kaj zdraviti. Potem me je zmanjkalo in sem prasnil v jok.« (Patrick, 20)

- b. Kako bo okolica sprejela otrokovo homoseksualnost in kako bo otrok kot homoseksualec živel v tej družbi

»Reakcija je bila histerična. Jokat, kričat ... da ne omenjam, kaj vse je izrekla takrat. ... Ni grozila s tem, da bi me vrгла iz stanovanja. ... Najbolj sem ji zamerila to, da se je ukvarjala z vprašanjem, kaj bodo rekli sosedge. Sem si mislila, kaj te briga, kaj bodo rekli sosedge. Ukvarjaj se s tem, kaj boš ti s svojim odnosom, ne pa s sosedskimi odnosi.« (Barbara, 26)

- c. Strah, da ne bodo dobili potomstva

»Moj oče je ves čas govoril: pa vnučki gor, pa vnučki dol. ... Enkrat sem prišel do njiju in jima razložil. Saj je bilo kruto, ampak ..., da si razjasnimo: 'Jaz zaradi vaju dveh ne bom imel otrok. Če jih bom imel, jih bom imel zaradi sebe, ko bo to meni ustrezalo. Da bom pa živel z žensko, ker je to vajina želja, pa da bodo sosedge zadovoljni ... vama pa povem čisto tako, kruto ali ne kruto - deset, dvajset, morda trideset let bosta še živela, jaz si bom pa celo življenje zafrknil. In si ga ne mislim, ker hočem tako živeti, kot sam želim. In hočem živeti s fantom.' Ko sem jima to povedal, sta potem začela spreminjati razmišljanje. » (Gabrijel, 40)

- č. Homoseksualna spolnost (v primeru gejev predvsem vprašanja glede prakticiranja analnih spolnih odnosov)

»Mene je oče enkrat vprašal v avtu, na kakšen način pa vidva to počneta. Meni je postalo malo vroče. In potem sem mu razložil in je rekel: aha, aha. Ampak vedno je pa potem še to: 'Ampak a res ne bi mogel poskusiti z žensko?'. Pred kratkim mi je celo rekel: 'Ali ne bi ti enkrat v prihodnosti vsaj zaplodil enega otroka, saj bom jaz skrbel zanj in ga financiral.'« (Oskar, 24)

8. Psihično nasilje v ožjem družinskem krogu

Razkritje pred starši se zdi stvar zasebnosti in zato najpogosteje psihično nasilje, včasih pa tudi fizično s strani staršev do svojih otrok ostaja utišano, nevidno in v širši družbi neprepoznano. Prvi odzivi na posameznikovo razkritje v družini so namreč pogosto povezani z različnimi oblikami psihičnega nasilja, pa naj gre za čustveno izsiljevanje, posmehovanje ali prekinitev komunikacije. Nancy Duncan (1996) piše, da homofobijo pravzaprav lahko enačimo s strahom *iti domov*, saj je dom prostor patriarhalnega in heteroseksističnega izvajanja moči in regulatornih praks.

Jasmina prvi, da se je ob razkritju zavedala, da starši potrebujejo nekaj časa, da se soočijo z novo informacijo, tako kot je tudi sama potrebovala nekaj časa, da se je soočila s svojo homoseksualnostjo. Prav zaradi tega je lažje prenašala poskuse in izsiljevanje njene mame, da bi 'postala heteroseksualna'.

»Moja mama je rekla za prvo punco, ki sem jo pripeljala domov, da je zelo v redu punca in da ji je v redu, da se druživa. 'Ampak ne vidim vaju kot par. Čakam, da bosta prišla dva fanta in bo vsak odpeljal svojo.« (Jasmina, 25)

Tudi Monikina mama sprva ni priznavala Monikinega lezbištva.

»Ko sem ji povedala, je bila njena reakcija: 'Ali si prepričana? Tudi sama imam prijateljice, s katerimi se dobro razumem, ampak kaj več pa ne.' Potem je to trajalo kakšno leto, dve. Na vsake toliko časa kakšni pogovori, da to ni naravno, pa niti ne z nekim prepričevanjem, ampak samo tako, nesprejemanje.« (Monika, 26)

Tara pravi, da se z razkritjem pred starši ni obremenjevala, preden ni vstopila v lezbično zvezo. Svoji materi je povedala, ko se je odločila s svojo punco preseliti v skupno stanovanje.

»Bila je čisto iz sebe. Groza in katastrofa. Da je 28 let imela hči in da je zdaj nima več. ... Najprej je rekla: 'Daj še enkrat razmisli, ali se res želiš z njo vseliti skupaj.' ... Nakar sem ji naslednji dan še enkrat isto povedala, da če se okrog obrne, da se ne bo nič spremenilo. Da naj to požre. Takrat je dobila histerični napad. ... Pol ure je nekontrolirano kričala name in zmetala vame vso primitivnost, za katero sploh nisem vedela, da jo premore. Vso hlevsko terminologijo, vse. To je bila zares zanimiva življenjska izkušnja. ... Če ne bi s tem prišla ven, bi bila še danes prepričana, da je moja mati pravzaprav bolj ali manj razumna oseba. ... Takrat mi je potegnilo, da si nisva nič dolžni, čeprav nezavedno to počneš, da hočeš s starši polagati račune.« (Tara, 30)

Tovrstni odzivi, piše Sedgwick (1991), kažejo na to, kako problematičen je sam koncept homoseksualne identitete in s kakšno intenzivnostjo se mu družba upira. Razumevanje homoseksualnosti kot faze, kot »neresne« identitete, nakazuje, kako je avtoriteta nad definiranjem te identitete oddaljena od samega subjekta – od geja oziroma lezbijke.

»Na začetku je to kar dobro sprejela, tudi moja punco. Ampak še vedno je poskušala: 'Pa daj poskusi s kakšnim fantom!' Potem sem ji lepo rekla, da naj kar ona poskusi s kakšno punco, pa bo videla, kako bo. Po tem se je umirila in je nehala, ampak pred tem je bilo pa kakšne tri mesece grozno.« (Amalija, 26)

V primeru razkritja in z njim povezanega psihičnega nasilja v družini lahko vzpostavimo vzporednico z nasiljem moških do žensk v zasebni sferi, kar so pogosto tematizirale feministične avtorice; tako kot je imel moški v odnosu do svoje žene ekonomske in druge resurse in je zato lahko avtonomno kontroliral zasebno sfero, tako so v primeru razkritja v družini v poziciji moči starši, saj so zasebni odnosi (otrok-starš) hkrati tudi odnosi moči. Čeprav se geji in lezbijke pred starši v povprečju razkrijejo okrog 20. leta starosti, takrat običajno še nimajo dovolj resursov za samostojno življenje, zato so toliko bolj ranljivi za nasilje staršev, še posebej, ker tovrstno nasilje ni prepoznano in država, ki sicer lahko intervenira v privatno sfero, tu ostaja tiha in nezainteresirana. Zdi se, kot da si starši vzamejo pravico s psihičnim in drugačnim nasiljem poskušati spremeniti otrokovo spolno usmerjenost. Starši otrokovo homoseksualnost tako lahko razumejo zgolj kot 'fazo', ki jo poskušajo na različne načine (čustveno izsiljevanje, grožnje, fizično obračunavanje, prekinitve komunikacije ipd.) čim prej zaključiti, ali pa v zvezi s tem postavljajo različne zahteve (»ali se boš spremenil, ali pa ne hodi več domov«). Binarno nasprotje med javnostjo in zasebnostjo je tu v funkciji kontrole seksualnosti v smislu naturaliziranih heteroseksualnih norm v družini kot primarnem prostoru zasebnosti.

9. Pomiritev in prozorni klozet

Prve reakcije s strani staršev se čez čas praviloma transformirajo v pomiritev. Kljub visokemu deležu prvih negativnih reakcij na razkritje s strani staršev, te dolgoročno bistveno ne vplivajo negativno na odnos med starši in njihovimi istospolno usmerjenimi sinovi in hčerkami. Geji in lezbijke, ki so bili vključeni v našo raziskavo, so v nekaj več kot 3% primerov ocenili, da se je njihov odnos z mamo in/ali očetom po razkritju poslabšal in so se zaradi tega odtujili drug od drugega. Pri večini pa prvim šokom sledi pomiritev. Takrat homoseksualnost ponavadi, ne pa nujno, zdrsnje v kontekste družinske skrivnosti. Dejstvo o posameznikovi istospolni usmerjenosti je 'vzeto na znanje', razpravam na to temo pa se v družinskem krogu praviloma izogibajo. V tem smislu razkritje ni zgolj, kot pravi Peter Davies, »obogatitev z novo informacijo«, pač pa je razkritje »neprestan boj s tistimi, ki po eni strani sprejmejo razkritje, po drugi strani pa zavrnejo njegove implikacije.« (Davies, 1992:80)

Že razkrit posameznik je tako lahko ponovno potisnjen v nekakšen *prozoren klozet*: od njega se pričakuje, da zavoljo miru v družini ne načenja te teme, na družinska slavlja ne vodi svojega partnerja in podobno.

»Mama mi sicer pravi, naj povabim kolege in prijatelje. Ampak ko jaz koga pripeljem, ki je meni blizu, ki je moj fant, pri njej pride do blokade. Potem jo kar vidim, kako ne more dihati. Zato tega raje ne počnem, ker živim še doma. Pri nas doma je pro forma, da sem gej, ampak kaj več kot to pa ne. O tem se ne pogovarjamo. Boljše je, da ne omenjam. ... Nekajkrat sem poskušal, pa je prišlo do emocij, do joka, do prepira, do dokazovanja, kaj ja, kaj ne.« (Igor, 27)

Tudi Borut je poskušal po razkritju s starši vzpostavljati komunikacijo o homoseksualnosti in z njo povezanimi vprašanji, vendar je vedno naletel na negativne reakcije.

»Večkrat sem izrazil željo po tem, recimo tako, da sem pokazal kakšen članek. ... Mama tako na hitro pogleda in nič ne reče, potem dam očetu in pogleda stran. Mu dam še malo bližje in noče niti pogledati. Potem pa mama začne kričati, kaj zdaj silim to. Pač, naj ne silim, da se o tem pač nočemo pogovarjati. Ni eksplicitno rekla, o tem se nočemo pogovarjati, ampak naj ne silim s temi temami. Zdaj vsake toliko časa lansiram, ampak ni reakcij. Mama včasih reče, kako težko je zdaj, ko ve, kaj sem, kar sem.« (Borut, 30)

Nekoliko drugače je v ožjih prijateljskih miljejih. Za te se zdi, da so najbolj odprti za posameznikovo razkritje. Največjo mero sprejemanja in najvišjo stopnjo pozitivnih reakcij na razkritje se zgodi v odnosu do najožjih prijateljev. Ti v nekaj več kot 90% primerov pozitivno odreagirajo na razkritje njihovega prijatelja ali prijateljice. Le v 1% primerov se je prijateljski odnos zaradi razkritja poslabšal ali odtujil.

		prve reakcije prijateljev			Skupaj	
		negativno	nevtralno	pozitivno		
Spol	moški	% glede na spol	1.1	6.7	92.2	100.0
	ženski	% glede na spol	2.0	6.7	90.5	100.0
Skupaj		% glede na spol	1.4	6.9	91.6	100.0

Slika 8: Prve reakcije na razkritje s strani ožjih prijateljev

Kot smo omenjali že prej, je 91% gejev in lezbijk iz našega vzorca razkritih pred ožjimi prijatelji. Čeprav se zdi tovrstno razmerje dobro, optiko te statistike lahko obrnemo naokrog: skoraj deset odstotkov gejev in lezbijk se v ožjih prijateljskih miljejih, ki naj bi temeljili na medsebojnem zaupanju, ne počuti dovolj varne, da bi s svojimi prijatelji lahko razpravljali o tem pomembnem delu svojega življenja.

Razkritje seksualne identitete je namreč lahko razlog za prekinitev prijateljskega ali kakšnega drugačnega odnosa. 18% vprašanih je poročalo o takšni izkušnji; zaradi njihovega razkritja se je prekinil odnos z dotično osebo.

Gabrijel je na primer zaradi razkritja zgubil kar nekaj svojih prejšnjih kolegov.

»Takrat, ko sem javno oznanil, da hočem biti s tem fantom, me je pol prijateljev pustilo. O meni so začeli govoriti take stvari, da ne moreš verjeti. ... Da se jim gabim, ker sem s tipom in da se jim gabim, ker imam kup spolnih bolezni. ... Nekdo me je vprašal: 'Ti, a imaš res aids?' ... Ampak potem sem bil srečen, da so odšli. Ker to so ljudje, ki jih ne potrebuješ v življenju.« (Gabrijel, 40)

Podobno izkušnjo je doživel tudi pri sosedu, ko je ta zvedela, da je njegov prijatelj pravzaprav njegov fant.

»Od takrat se ne pogovarja več z mano. Niti me ne pozdravi. ... To me po svoje boli. Štirideset let živimo skupaj, zdaj, ko je ugotovila, da je to moj fant, je pa debate konec.« (Gabrijel, 40)

Zanimivo je, da se po eni strani prijateljska skupina zdi najbolj varen prostor za razkritje, hkrati pa je največji delež tistih, ki so prekinili odnos z gejem ali lezbijko zaradi njihovega razkritja, prav med prijatelji, saj so med prekinjenimi odnosi zaradi razkritja v več kot polovici primerov prijateljski odnosi.

10. Zaključek

Steven Seidman (2002) v svoji študiji klozeta v Ameriki postavlja tezo, da je za mlade generacije gejev in lezbijk značilno, da svoje življenje organizirajo izven klozeta, ki je bil še pred desetimi leti nujen sestavni del vsakdanjega življenja homoseksualcev. Na osnovi naših rezultatov Seidmanovo tezo lahko le delno potrdimo. Potrebno je namreč poudariti, da geji in lezbijke v Sloveniji (in verjetno tudi drugod po zahodni Evropi) danes svojega življenja ne organizirajo izven klozeta na vseh nivojih družbene realnosti. Klozet zgublja pomembnost predvsem v prijateljskih in v ožjih družinskih socialnih miljejih, čeprav ob tem ne smemo spregledati fenomena, ki smo ga poimenovali *prozorni klozet*. V nekaterih drugih družbenih kontekstih pa klozet ostaja družbena struktura zatiranja gejev in lezbijk. Na osnovi naše raziskave lahko trdimo, da sta dva družbena konteksta, kjer klozet kot odziv na heteronormativnost ohranja svojo moč *javni prostor* in *delovno mesto*. Med zaposlenimi geji in lezbijkami, vključenimi v našo raziskavo, skoraj vsak drugi skriva svojo usmerjenost na delovnem mestu. Čeprav naša zakonodaja⁷ prepoveduje postavljanje delojemalca v neenakopraven položaj zaradi njegove spolne usmerjenosti, delovno mesto še vedno ne predstavlja dovolj varnega mesta za razkritje, saj geji in lezbijke v izogib šikaniranju, žaljenju in morda celo izgubi službe raje ostajajo v klozetu.⁸ Na podoben način tudi javni prostor ohranja svojo heteroseksualno

predpostavko, saj ulica ni seksualno nevtralna, pač pa heteroseksualizirana. Z vsakim fizičnim ali drugačnim napadom na izraze homoseksualnosti na ulici se heteroseksualizacija ulice ponovno vzpostavlja. 53% respondentov in respondent iz naše raziskave je zaradi svoje spolne usmerjenosti že doživelo različne oblike nasilja, najpogosteje na javnem prostoru, kjer izstop iz klozeta (na primer držanje za roke s svojim istospolnim partnerjem) lahko izzove hude reakcije neznancev. Ti so tudi najpogostejši povzročitelji nasilja.

Tisti, ki so že doživeli nasilje, so bili najpogosteje, v 91% primerov, izpostavljeni psihičnemu nasilju (šikaniranje, posmehovanje, žaljenje in podobno), sledi fizično nasilje (24%) in spolno nasilje (6%). Med konkretnimi oblikami nasilja, ki so jih omenjali respondentke in respondenti, naj omenimo predvsem različne oblike žaljenja, tako na ulici kot doma in v šoli. "Sosedje so mi v poštni nabiralnik metali slike nagih moških", "na balkon so mi metali jajca", "na šolskem stranišču je bila napisana moja številka s pripisom: ponujam anus", "slekli so se in vpili: pofafaj mi kurca, peder" – to je le nekaj konkretnih oblik nasilja, ki so ga v odprtih vprašanjih o nasilju omenjali anketiranci. Žaljenje (v obliki obmetavanja z žaljivkami "peder", "lezba" in podobno) je pogosto povezano tudi z grožnjami po fizičnem obračunavanju. Nekaj anketirancev in anketirank je omenjalo, da so jih starši zaradi razkritja vrgli iz stanovanja ali jih pretepli. Eden od respondentov je omenjal, da znanec zaradi njegove spolne usmerjenosti ni hotel z njim deliti sobe v študentskem domu. Respondentke in respondenti so omenjali tudi pošiljanje k psihiatru, tako s strani staršev kot tudi drugih javnih oseb (npr. zdravnikov). Javno izražanje čustev (držanje za roko, poljubljanje) je ravno tako deležno nasilnih reakcij. Anketiranci in anketiranke so omenjali, da so ljudje vanje metali kamenje, za njimi vpili „prekleti peder“ ali „lezbe“, jih zaradi tega nagnali iz lokala in podobno. Primerljive izkušnje nasilja, o katerih so govorili udeleženci in udeleženke fokusnih skupin, govorijo o nujnosti senzibilizacije najširše javnosti za vprašanje homoseksualnosti. Vse dotlej bodo antidiskriminacijski zakoni, ki jih je Slovenija na tem področju sprejela, le mrtva črka na papirju.

Opombe

1. Pričujoči članek je rezultat raziskovanja v okviru ciljno-raziskovalnega projekta »Družinski in socialni konteksti življenja istospolno usmerjenih v Sloveniji«, ki je bil izveden na Mirovnem inštitutu v obdobju 2002-2004. Nosilka projekta je bila doc. dr. Alenka Švab, financerja Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport ter Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve ter sofinancer Open Society Institute New York.
2. Klozet (ang. *closet*) je nižje pogovorna oblika besede stranišče, v metaforičnem smislu pa namiguje na prostor, kjer je posameznik skrit pred svetom. Razkritje (ang. *coming out (of the closet)*) pomeni izhod iz klozeta in prenehanje skrivanja svoje istospolne usmerjenosti (Glej Kuhar, 2001).
3. Nekaj o tej problematiki v povezavi z raziskovanje gejev in lezbijk glej v Švab, Alenka in Roman Kuhar (2004): Vsakdanje življenje lezbijk in gejev : Preliminarna analiza, Mirovni inštitut, Ljubljana. Dosegljivo tudi na internetu na naslovu <http://www.mirovni-institut.si/glb>

4. Za pregled različnih teorij in modelov oblikovanja homoseksualne identitete glej Kuhar, Roman (2001): *Mi, drugi (Oblikovanje in razkritje homoseksualne identitete)*, Škuc, Ljubljana, str. 138-209.
5. Izjave udeležencev in udeleženk fokusnih skupin smo iz pogovornega jezika prevedli v knjižno slovenščino, pri tem pa pazili, da se pomen in različni odtenki izjav niso spremenili. Vsa imena, ki jih omenjamo, so izmišljena. Pri tem uporabljamo izmišljena imena, ki so si jih v procesu izvajanja fokusnih skupin geji in lezbijke izbrali sami. Ime smo spremenili le pri dveh udeleženkah fokusa, ker je ena od njih uporabila svoje pravo ime, druga pa ime, ki si ga je pred njo izbrala že druga udeleženka. Številka ob imenu na koncu citatov pomeni starost udeleženca ali udeleženke fokusnih skupin.
6. V vprašalniku smo ločili med prvo, drugo, tretjo itd. sestro in bratom, ker smo predvidevali, da so možne situacije, kjer ena od sester anketiranke ali anketiranke ve za njegovo ali njeno spolno usmerjenost, druga pa ne. Pri tem prve sestre ali prvega brata ne smemo nujno razumeti kot najstarejše sestre ali najstarejšega brata, saj so anketiranci sami določili, kdo jim predstavlja prvo, drugo ali tretjo sestro oziroma brata. Prva sestra torej pomeni eno od sester ali edino sestro.
7. Glej ZDR (Zakon o delovnih razmerjih), <http://objave.uradni-list.si/bazeul/URED/2002/042/B/5220062270.htm> (26. april 2004)
8. Glej več o položaju gejev in lezbijk na delovnem področju in v šoli v Švab, Alenka in Roman Kuhar (2004): *Vsakdanje življenje lezbijk in gejev : Preliminarna analiza*, Mirovni inštitut, Ljubljana. Dosegljivo tudi na internetu na naslovu <http://www.mirovni-institut.si/glb>

Reference

- Cass, Vivienne (1979): "Homosexual Identity Formation: A Theoretical Model", *Journal of Homosexuality*, 4, str. 219-235.
- Dank, Barry M. (1971): "Coming Out in the Gay World", *Psychiatry*, 34, str. 60-77.
- Davis, Peter (1992): "The Role of Disclosure in Coming out among gay men". V: Plummer, Ken (ur.): *Modern homosexualities: Fragments of Lesbian and Gay Experience*, Routledge, London in New York, str. 75.83.
- Duncan, Nancy (1996): »Renegotiating Gender and Sexuality in Public and Private Space.« V: Nancy Duncan (ur.): *Body Space: Destabilizing Geographies of Gender and Sexuality*, Routledge, London in New York, str. 127-145.
- Goffman, Ervin (1968): *Stigma*, Penguin Books, New York.
- Hennessy, Rosemary (1995): »Queer visibility in commodity culture.« V: Nicholson, Linda in Steven Seidman (urs.): *Social Postmodernism: Beyond Identity Politics*, Cambridge University Press, New York, str. 142-183.
- Kuhar, Roman (2001): *Mi, drugi (Oblikovanje in razkritje homoseksualne identitete)*, Škuc, Ljubljana.
- Markowe, Laura A. (1996): *Redefining the Self (Coming out as a Lesbian)*, Polity Press, Cambridge.
- Plummer, Ken (1996): »Symbolic Interactionism and the Forms of Homosexuality.« V: Steven Seidman (ur.): *Queer Theory / Sociology*, Blackwell, Oxford.
- Plummer, Kenneth (1996a): »Intimate Citizenship and the Culture of Sexual Story Telling.« V: Weeks, Jeffrey in Janet Holland (urs.) (1996): *Sexual Cultures (Communities, Values and*

- Intimacy), St. Martin's Press, New York, str. 34-52.
- Richardson, Diane (2000): Rethinking Sexuality, Sage, London.
- Sedgwick, Eve Kosofsky (1993): »Epistemology of the Closet«. V: Henry Abelove, Michele Aina Barale in David M. Halperin (urs.): The Lesbian and Gay Studies Reader, Routledge, New York.
- Seidman, Steven (2002): Beyond the Closet: The Transformation of Gay and Lesbian Life, Routledge, New York in London.
- Švab, Alenka (2001): Družina: od modernosti k postmodernosti, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Švab, Alenka (2005): »Sprejeti med prijatelji, zavrnjeni v družbi - istospolna partnerstva v Sloveniji«. V: Družboslovne razprave, Vol. XXI, št. 49, str. 107-122.
- Troiden, Richard (1998): "A Model of Homosexual Identity Formation". V: Peter M. Nardi in Beth E. Schneider (ur.): Social Perspectives in Lesbian and Gay Studies, Routledge, London, str. 261-278.

Avtorjev naslov:

dr. Roman Kuhar, raziskovalec
Mirovni inštitut, Metelkova ulica 6,
1000, Ljubljana
email: roman.kuhar@mirovni-institut.si .

*Prejeto oktobra 2004, sprejeto za objavo julija 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno in kvantitativno argumentacijo.*

Sprejeti med prijatelji, zavrtnjeni v družbi - istospolna partnerstva v Sloveniji¹

POVZETEK: Članek se ukvarja z analizo vsakdanjega življenja istospolno usmerjenih v Sloveniji in pri tem skuša preveriti, ali lahko govorimo o preobrazbi intimnosti ter razvoju istospolnih partnerskih zvez k čistemu razmerju. Avtorica analizo naslanja na podatke iz prve obširne sociološke raziskave o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk v Sloveniji, ki je bila izvedena s kombinacijo kvantitativne in kvalitativne metodologije (anketiranja in fokusnih skupin). Glavna teza članka je, da istospolna partnerska razmerja sicer v nekaterih aspektih kažejo značilnosti čistega razmerja (egalitarna delitev dela, refleksivnost, delo na odnosih ipd.), vendar ta partnerska razmerja bistveno določa heteronormativni okvir širše družbe, v katero se umeščajo. Zato po avtoričinem mnenju nikakor ne moremo govoriti o preobrazbi intimnosti, ki bi veljala na enak način za raznospolno in istospolno usmerjene. Avtorica v analizi ugotavlja, da imamo (vsaj v Sloveniji) opravka s specifično situacijo, ko se na eni strani soočamo z visoko stopnjo homofobije in nasilja nad geji in lezbijkami v javnosti, po drugi strani pa se homoseksualnost privatizira in zapira v zasebne kroge prijateljev, partnerstev in do neke mere tudi družinskih članov, ki istospolno usmerjenost svojih otrok vedno pogosteje sprejemajo pozitivno.

Ključne besede: gej, lezbijka, istospolna partnerstva, vsakdanje življenje, preobrazba intimnosti, čisto razmerje, Giddens, družine, otroci, spolna delitev dela.

1. Uvod

Področje intimnosti in partnerskih zvez doživlja po mnenju nekaterih referenčnih družboslovcev (Giddens 2000; Beck, Beck-Gernsheim 1999) zadnja desetletja generične spremembe. Med temi spremembami naj bi bila najpomembnejša oblikovanje novih partnerskih razmerjih, ki temeljijo na demokratičnosti in refleksivnosti. Spremembe naj bi zajemale vsa partnerska razmerja ne glede na spolno usmerjenost. Nekateri teoretiki po drugi strani ugotavljajo, da se v tem času še vedno srečujemo z nenehno stigmo neheteroseksualnih partnerskih in družinskih oblik (Weeks, Donovan, Heaphy 1999a). Nasprotujoče si interpretacije imajo več korenin, ki jih bomo skušali osvetliti tudi v pričujočem članku. Gotovo pa je nekaj. Istospolna partnerstva niso monolitna družbena kategorija. Razlikujejo se po različnih dejavnikih družbene diferenciacije (starost, spol, etničnost, rasa, družbeni razred itn.), vendar imajo pomemben skupni imenovallec – institucionalizirano sovražnost do homoseksualnosti (Stacey 1996, 107-108).

V članku se lotevamo analize razmerja med istospolnimi partnerstvi v vsakdanjem življenju in družbo oz. analize njihove umeščenosti v družbi. Preveriti skušamo, ali

lahko v današnjem času dejansko govorimo o generičnih spremembah na področju intimnosti. Osnova za razmišljanje o teh družbenih spremembah so rezultati empirične raziskave Vsakdanje življenje gejev in lezbijk v Sloveniji².

Članek obravnava različne aspekte vsakdanjega življenja istospolnih partnerstev. V prvem poglavju razmišljamo o Giddensovi teoriji preobrazbe intimnosti, pri čemer izpostavimo kot glavno pomanjkljivost te teorije redukcionistično interpretacijo istospolnih partnerskih razmerij kot primera čistih razmerij, s čimer mislimo predvsem na problem abstrahiranja družbenih vplivov nanje. Koncept čistega razmerja je utemeljen na primeru istospolnih partnerskih zvez, vendar se zdi, da ravno istospolna partnerstva, ki naj bi bila dokaz transformacije partnerstev k čistemu razmerju, te spremembe hkrati v mnogih segmentih tudi zanikajo.

V ospredju je analiza heteronormativnega konteksta, v katerem partnerske zveze živijo, izpostavimo pa problem razkrivanja na javnem prostoru. Posebna pozornost je posvečena umeščenosti istospolnih partnerstev v družinske in sorodniške mreže. Če so ožji prijateljski krogi tisti, v katerih geji in lezbijke najdejo največ podpore in sprejemanja, pa so njihove družine pogosto mesto izključevanja, če že ne njih samih, pa pogosto njihovih partnerjev oz. partnerk. Analiza organiziranja dela znotraj partnerske zveze pri tistih gejih in lezbijkah, ki živijo s partnerjem oz. partnerko, kaže, da si gejih in lezbijke s svojimi partnerji oz. partnerkami dejansko delijo delo bolj egalitarno, hkrati pa ni opaziti, da bi se delo strukturiralo po tradicionalni spolno specifični delitvi dela, ki velja za heteroseksualno usmerjene. Istospolna partnerstva so, zdi se, bolj egalitarna, podporna, refleksivna, kar potrjujejo tudi tuje raziskave (npr. Stacey 2002). V članku analiziramo tudi politično aktualno temo sklenitve istospolne partnerske skupnosti. Podatki kažejo in potrjujejo, da se romantični vidiki sklenitve partnerske zveze umikajo pragmatičnim razlogom za sklenitev. V zadnjem poglavju predstavljamo glavne dileme v zvezi z odločanjem za otroke in strategije, ki jih geji in lezbijke uporabljajo, ko se soočajo z vprašanjem imeti lastnega otroka ali ne. Članek zaključujemo s splošnim premislekom o položaju istospolno usmerjenih v procesih preobrazbe intimnosti.

2. Istospolne partnerske zveze kot čista razmerja?

»Moj fant z mojimi starši preživlja božič, praznike, na vikend hodimo skupaj. Z mojo mamo hodita po nakupih. Piknike imamo skupaj. ...Vse to funkcionira tako, kot da bi imel punco.« (Jernej, 23)

»Ne predstavljam si čisto na slepo izkazovati nežnost na ulici. Saj ne, da je ne bi, ampak vedno ozavestim okolico okrog sebe.« (Maruša, 27)

Družbene spremembe pozne modernosti se na ravni osebnega vsakdanjega življenja kažejo v generičnem prestrukturiranju zasebnosti ter v preobrazbi intimnosti (Giddens 2000). Za procese preobrazbe intimnosti je v prvi vrsti značilen trend k vzpostavljanju t.i. čistega razmerja, ki se »nanaša na razmere, v katerih posamezniki vstopajo v družbene odnose zavoljo samih sebe oziroma zavoljo tega, kar lahko iz takšnega odnosa pridobijo. Čisto razmerje obstaja le v toliko, v kolikor prinaša zadovoljstvo obema partnerjema« (Giddens, 2000: 58). Čista razmerja naj bi bila torej odvezana družbenih determinant,

veljala pa naj bi za vse vrste intimnih partnerskih razmerij, še posebej za istospolne partnerske zveze. Te namreč niso vnaprej opredeljene s spolno delitvijo vlog in dela kot to velja za heteroseksualne partnerske zveze. Preobrazba intimnosti pomeni, da je vsem partnerskim razmerjem skupno to, da jih poganja iskanje zadovoljivega razmerja, ki je ključni element osebne potrditve (Weeks, Donovan, Heaphy 1999a, 85).

Nekateri avtorji menijo, da naj bi se preobrazba intimnosti izražala v dveh nasprotujočih si tendencah. Na eni strani je na razpolago dovolj dokazov o obstoju eksperimentov v življenju oz. kreativnih poskusov številnih ne-heteroseksualno usmerjenih žensk in moških, da bi ustvarili vzorce razmerij, ki temeljijo na idealih enakosti. Po drugi strani ti novi vzorci razmerij odražajo tendence, ki hkrati preoblikujejo heteroseksualne načine življenja (Weeks, Heaphy, Donovan 1999b, 314). V Sloveniji trendi spreminjanja intimnosti še niso tako intenzivni, da bi lahko govorili o opaznem vplivanju ne-heteroseksualnih partnerskih razmerij na spreminjanje heteroseksualnih partnerskih vzorcev, čeprav je seveda dejstvo, da so spremembe prisotne in imajo učinek družbenega spreminjanja tudi v tej smeri.

Prva omenjena tendenca pa je prisotna tudi pri nas. Podatki kažejo, da so istospolna partnerska razmerja v nekaterih pogledih nekoliko bolj egalitarna od heteroseksualnih, na primer v delitvi dela. Po drugi strani pa se postavlja cela vrsta vprašanj, ki te značilnosti kontekstualizirajo nekoliko drugače od teorije preobrazbe intimnosti. Pomembni sta predvsem dve točki, ki terjata previdnost pri interpretaciji značilnosti istospolnih partnerskih razmerij.

Prvič, primerjanje raznospolnih partnerskih zvez z istospolnimi se zdi težko, v nekaterih aspektih povsem nemogoče. Prva ovira je dejstvo, da tudi za raznospolne partnerske zveze nimamo empiričnih podatkov, v kakšni intenziteti se dejansko pomikajo k modelu »čistega razmerja«. Empiričnih podatkov je zelo malo, pa tudi ti si med seboj nasprotujejo – nekateri ugotavljajo bolj egalitarna razmerja, medtem ko drugi še vedno poročajo o spolno asimetrični delitvi vlog (glej Švab 2001). Podatki pravzaprav kažejo, da trend k čistim razmerjem obstaja na način, da (vsaj v nekaterih aspektih) velja za vsa partnerska razmerja in se razlike med raznospolnimi in istospolnimi partnerskimi razmerji pravzaprav brišejo. Vsa partnerska razmerja, ne glede na spolno usmerjenost, so na primer danes reflektivna, terjajo delo na odnosu itn.

Drugič, ne glede na to, da je definicija čistega razmerja v osnovi utemeljena v minimalizaciji vpliva družbe na partnersko zvezo, ne smemo spregledati kontekstualizacije partnerskih razmerij v širšem družbenem okolju. Če se po nekaterih karakteristikah raznospolna in istospolna partnerska razmerja morda ne razlikujejo bistveno, pa se bistveno razlikujejo po njihovi umestitvi v družbi. Družba pozne modernosti je (še vedno) heteronormativna družba, kar raznospolna partnerska razmerja pozicionira povsem drugače kot istospolna. Ta bistvena distinkcija ima več posledic. Najprej, pravni status istospolnih partnerskih zvez ni izenačen s statusom raznospolnih partnerskih zvez, kar bistveno vpliva na vsakdanje življenje gejev in lezbijk. Poleg tega lahko, če striktno sledimo teoriji preobrazbe intimnosti, zasebnost in partnerska razmerja hitro definiramo kot apolitična, kar je gotovo ena od slabosti te teorije. Paradoks je v tem, da Giddens s konceptom čistih razmerij poskuša ponazoriti izvajanje principov demo-

kratične družbe (Giddens, 2000), vendar samo znotraj partnerskega razmerja, medtem ko širše – heteronormativno - družbeno okolje abstrahira. In zadnjič, tiste značilnosti, ki jih lahko interpretiramo kot trend k čistim razmerjem, pri istospolnih partnerskih razmerjih nimajo nujno istih vzvodov kot pri raznospolnih partnerskih zvezah. Tak primer je zakon o partnerski skupnosti. Pri istospolno usmerjenih je zakonska ureditev partnerske skupnosti šele pot do pravic na tem področju, ki so raznospolnim partnerstvom že omogočene preko družinskega prava. Pri raznospolnih partnerskih zvezah opazamo upad poročanja, kar je posledica upadanja socialnega pomena te institucije ter posledica pravnega izenačenja izvenzakonskih in zakonskih (raznospolnih) zvez. Čeprav se tako istospolni kot raznospolni pari ne bi poročali iz romantičnih razlogov (kar pa je posledica upadanja pomena romantične ljubezni v pozni modernosti nasploh), pa je kontekst odločanja za registracijo oziroma poroko torej bistveno različen.

3. Neizbežnost heteronormativnega okvira

Če primerjamo partnerstva glede na spolno usmerjenost, je torej bistveno najpomembnejši dejavnik družbenega diferenciranja prav dejstvo, da so poznomoderne družbe še vedno izrazito heteronormativne in da je torej družbeni kontekst favoriziranja heteroseksualnosti ter stigmatiziranja homoseksualnosti tisti, ki istospolno usmerjene pozicionira bistveno drugače od raznospolno usmerjenih. »Kljub vsem spremembam, ki so se zgodile, so različne oblike stigme še vedno potencialno izkustvo lezbijk in gejev, ne glede na to kako 'zgledno' je njihovo partnersko razmerje« (Weeks, Heaphy, Donovan 1999b, 313). To so potrdili tudi rezultati slovenske raziskave. Geji in lezbijke bodisi kot posamezniki bodisi v partnerski zvezi doživljajo različne načine pritiska s strani heteronormativne družbe.

Respondenti in respondentke, ki so sodelovali v raziskavi o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk v Sloveniji (Švab, Kuhar 2004) so bili v povprečju stari 20,6 let, ko so vstopili v prvo istospolno partnersko zvezo, kar je verjetno precej kasneje kot pri heteroseksualni populaciji. Razlogov oziroma ovir za to je več. Prvič, družbeni pritisk k heteroseksualnosti lahko sili posameznike, da najprej oblikujejo heteroseksualno partnersko zvezo, kakor so nam povedali udeleženci in udeleženke v fokusnih skupinah.

»Na srednji šoli sem imela dva fanta. Ampak pri obeh se je zgodilo isto. Potem ko se je odnos začel malce bolj poglobljati in sva se za moje pojme preveč zbližala, sem jaz že bežala stran. ... Ni mi bilo jasno, zakaj bežim iz tega odnosa. Takrat sem si to razložila tako, da ga po vsej verjetnosti nimam dovolj rada.« (Vida, 30)

Drugi razlog za starostni zamik pri vstopanju v partnerska razmerja je strah pred stigmatizacijo in proces oblikovanja homoseksualne identitete. Istospolno usmerjeni so soočeni s procesom redefinicije kompulzivne in pričakovane heteroseksualne identitete in posledično s problemom razkritja svoje spolne usmerjenosti, kar heteroseksualno usmerjenim ni potrebno storiti.³

Tretji razlog je dejstvo, da so socialni prostori za spoznavanje istospolnih partnerjev bistveno bolj zoženi in redkejši. Če primerjamo situacijo v preteklosti in danes, lahko opazimo tu sicer precejšnje razlike, vendar je naša raziskava pokazala, da so prostori za

srečevanje še vedno redki, predvsem pa so skoncentrirani v večjih urbanih središčih oz. najbolj v Ljubljani. Socialni prostori za srečevanje potencialnih istospolnih partnerjev so tako zaprti, intimni in potekajo največkrat preko zasebnih krogov poznanstva in prijateljstva.

»Težko je (spoznati partnerja, op. A.Š.), ker ni pri nas klubov ... Ni prostorov, kamor bi šel in se družil z ljudmi. Midva imava veliko 'strejt' prijateljev, ampak gejev prijateljev nimava ... Tako da, midva sva se spoznala prek interneta. Drugače pa jaz ne vidim prostora, kjer bi našel partnerja.« (Jan, 33)

Svojega sedanjega partnerja oziroma partnerko so anketirani v največjem deležu (28%) spoznali v prijateljskem krogu ali v GLBT klubih in diskotekah (26%). 21% vprašanih je svojega partnerja ali partnerko spoznalo prek interneta. Na splošno lahko rečemo, da predstavljajo neformalna prijateljska omrežja zelo pomembno mesto, kjer geji in lezbijke spoznavajo potencialne partnerje. Prijateljska omrežja namreč omogočajo diskretnost, intimnost, izpostavljenost stigmatizaciji je manjša, zato tudi ni presenetljivo, da je tretje najpogostejše mesto za spoznavanje partnerjev internet. Tudi ta omogoča zasebnost, diskretnost, predvsem pa anonimnost. Še posebej pomemben je za tiste geje in lezbijke, ki nimajo možnosti spoznavati partnerjev preko prijateljskih mrež ali pa se še niso razkrili.

Glede prvih istospolnih partnerskih zvez obstajajo precejšnje razlike med starostnimi skupinami. Mlajši geji in lezbijke prej vstopajo v prvo partnersko zvezo kot so starejše generacije istospolno usmerjenih. To je povezano s tem, da se geji in lezbijke danes prej razkrijejo, kot so se v preteklosti, hkrati pa je tudi sprejemanje homoseksualnosti v intimnih, družinskih in prijateljskih krogih večje.

Zaradi heteronormativnih okvirov družbe pozne modernosti je funkcioniranje istospolne partnerske zveze neposredno povezano z vprašanjem razkritja v takšni družbi. Vsaj delno razkritje ob vstopu v partnersko zvezo je namreč nujni pogoj za funkcioniranje te zveze, saj skrivanje lahko botruje prekinitvi zveze, sploh v primerih, kjer sta posameznika v očitnem neravnovesju glede razkritja homoseksualnosti. Razlike v stopnji razkritja lahko vplivajo na funkcioniranje partnerske zveze.

»Moj zadnji odnos je razpadel prav zaradi tega, ker je bilo meni pomembno, da nisem samo njena prijateljica, če kam greva. Sama sem se srečevala z veliko stvarmi in porabila veliko energije, da sem si lahko rekla, da sem lezbijka. Zato se mi je to zdelo nesprijemljivo. Zdelo se mi je, da me na ta način zanika. Te situacije so se ponavljale in glede tega nisva uspeli vzpostaviti dialoga. Sama nisem bila pripravljena za kompromis, ker mi je bilo to preveč pomembno. Zato sem prekinila zvezo.« (Ana, 26)

Skrivanje partnerske zveze zaradi nerazkritosti enega partnerja, predvsem pa prisila skrivanja partnerstva v javnosti, še posebej pa pred družino in prijatelji, je lahko v vsakdanjem življenju moteče do te mere, da se partnerja razideta.

»On je sicer bil pri mojih starših, ampak moji starši niso vedeli, ker sem takrat še nisem razkril. V glavi sem imel, da bom to slej ko prej uredil, ker me je to motilo in ker hočem, da imam s starši in prijatelji čisto razdelane odnose. On pa ni deloval v tej smeri in to me je motilo. Tudi svojim prijateljem me ni predstavil, tako kot sem ga jaz mojim kot svojega fanta. To mi je začelo najedati. Po treh letih sem obupal in rekel, da to pač ne gre tako. In sem zaključil to vezo.« (Sebastjan, 31)

4. Razkritje partnerske zveze na javnem prostoru

V nasprotju z opazno večjim sprejemanjem gejev in lezbijk v zasebnosti – v družini in prijateljskih krogih, opažamo izrazit strah pred razkritjem partnerske zveze v širšem družbenem okolju, kar je gotovo odraz pri nas razširjene homofobije. Geji in lezbijke se v različnih družbenih miljejih oz. javnih prostorih soočajo s težavami, kako živeti s partnerjem odkrito partnersko razmerje in se pri tem izogibati homofobičnim reakcijam družbe. Te reakcije so lahko raznovrstne in se lahko izražajo v obliki fizičnega nasilja, šikaniranja, žaljenja itn., lahko so bolj subtilne, npr. ignoriranje, pomenljivi pogledi ipd. Bolj kot same dejanske grožnje pa se zdi zaskrbljujoč strah, ki pri gejih in lezbijkah funkcionira kot samokontrola in s katerim kontinuirano živijo v vsakem trenutku. Intervjuvanec v fokusni skupini je dilemo držanja za roke v javnosti opisal takole:

»Pride do krča na Čopovi. S teboj je ves čas kontrolor; ki ti v glavi govori: 'Pazi zdaj, gledajo te...'. Potem te mine, ker to ni več nobena intima, ampak je samo še neka čudna gesta, za katero sploh ne veš več, ali ima smisel. Če si ti miren, potem ni tvoj tip. Ko se on umiri, pa ti nisi. Ko se oba umirita, pa srečaš sošolca iz srednje šole in takrat res ne bi ... To so te vrste razkrivanja, ki so na nek način zoprna. Jaz vedno preverim. Če je okolje tako, da bi ga obvladal, če bi prišlo do incidenta, potem ja, če pa ne, pa rajši ne.« (Gašper, 27)

Avstralski umetnici Deborah Kelly in Tina Fiveash sta leta 2003 kot del umetniškega projekta »Hey, hetero!« oblikovali vrsto jumbo plakatov, s katerimi sta prespraševali heteroseksualne privilegije v družbi. Eden od plakatov prikazuje heteroseksualni par, ki se z zaprtimi očmi poljublja na ulici. Napis na plakatu se glasi: »Hej, heteroseksualec, ti to lahko počneš z zaprtimi očmi. Brez strahu. Brez nevarnosti. Brez bojazni.« S plakatom sta opozarjali na heteroseksualizacijo ulice; ta prenese pogled na izražanje čustev s strani heteroseksualnih parov, medtem ko so homoseksualni pari v podobnih situacijah lahko izpostavljeni vsaj verbalnemu, če ne tudi fizičnemu nasilju: *»Ne želiš se vsak dan stepsti na ulici ali vsak dan brisati pljunke s čela.« (Ksenja, 30)*

Za večino udeležencev fokusnih skupin lahko rečemo, da so se heteroseksualnosti ulice oziroma javnega prostora prilagodili z določeno mero mimikrije: medtem ko v zasebnosti ali v ožjih prijateljskih miljejih tudi fizično izražajo svoj partnerski in intimni odnos do partnerja ali partnerice, se na javnem prostoru partnerski odnos zreducira na prijateljskega - »zgolj prijatelja« oziroma »zgolj prijateljici«. Ta podoba je kršena v izjemnih trenutkih, za katere precenijo, da ne predstavljajo posebne grožnje. Za geje in lezbijke je torej v bistveno manjši meri značilno spontano izkazovanje intimnosti na javnih prostorih kot to velja za heteroseksualno populacijo, saj geji in lezbijke praviloma vedno ozavestijo okolico in heteronormativnost, ki to okolico definira. Mnogi menijo, da tovrstna kontrola oz. ozaveščanje situacije, v kateri se gej oz. lezbijka znajde, postane del njih.

»Čutiš pritisk. Pogledaš okrog sebe in če je prazno, pač to narediš. Oziroma če je okolica taka, da se to da narediti. Kar še ne pomeni, da okrog ni ljudi. Če ni kakšnih primitivcev, potem to narediš. Ne hodim pa z roko v roki po Ljubljani, definitivno ne. ... Enostavno je to verjetno v tvojem DNK, da živimo v heteroseksualni družbi, da v tej družbi veljajo pravila in da ne smeš družbo provocirati.« (Igor, 27)

Spontanost v izražanju intimnosti zavira tudi dilema, ali je na primer držanje za roko aktivistična akcija, izražanje čustev ali kaj tretjega.

»Na začetku je bila želja in potem vedno pride do strahu, ki te zablokira. Vse zablokira. ... Potem toliko razmišljaš o držanju za roke, da vse skupaj zgubi osnovni namen neke spontane ljubezenske geste in na koncu se ti zdi že absurdno. In če tudi ga primem za roke, se mi zdi, kot da bi držal drva, hlod. Drživa se za roke kot dva ... ne vem. Nisva več tako sproščena. Drživa se za roke in hodiva kot dva paraplegika po ulici in samo čakava, kdaj bo kdo kaj rekel. ... Vsakič, ko me prime, da bi se držala za roke, si rečem: 'No, kaj bo zdaj to? Aktivistična gesta? Bo to spontano?' Potem smo pa že na koncu Čopove.« (Borut, 30)

Razkrivanje homoseksualne identitete je tako odvisna od družbenih kontekstov, znotraj katerih se posameznik znajde. Podobno kot za razkrivanje partnerstva na ulici, velja tudi za predstavljanje svojega partnerja prijateljem, znancem itn. Geji in lezbijke so omenjali, da se srečujejo z razcepom, kako predstaviti svojega partnerja in pri tem uporabljajo vrsto različnih izhodov iz situacije. Partnerja predstavljajo bodisi samo po imenu, kot prijatelja in podobno. S tovrstnim poimenovanjem je namreč označeno razmerje med dvema oseba. Za razkritje svojega partnerja in s tem tudi njune partnerske zveze in seksualne identitete se odločijo po premisleku in oceni situacije, v kateri se znajdejo. Podobno kot z izkazovanjem intimnosti je tudi izrekanje o partnerstvu povezano z družbenim kontekstom. Nekateri geji in lezbijke vidijo redukcijo partnerskega odnosa na prijateljskega kot zelo motečo in problematično.

»Razmišljal sem, kaj naj rečem. Ne bom rekel prijatelj, partner se mi zdi, kot da bi rekel: 'to je hipotenuza'. (smeh) Nekaj časa sem celo pristal na to, da ga predstavim z imenom. Pa si mislite, kar si hočete. Tako da ga zdaj, kadar sem totalno prestrašen, predstavim z imenom. Drugače pa rečem, to je moj fant. Ampak še vedno me je zelo strah. ... Strah me je, da ne bom sprejet. Da bo to potem osnova za kakšno zafrkavanje ali pa kakšen hladen odnos. ... Saj vem, teoretično, če te zavrnejo, te niso vredni, nasvidenje. Ampak to ni tako. V praksi ne funkcionirajo te teorije.« (Borut, 30)

5. Partnerske zveze in sorodniška razmerja

Ožji prijateljski krog je pri gejih in lezbijkah tisti, ki mu najbolj zaupajo. Reakcije tesnih prijateljev na razkritje homoseksualne identitet ter tudi partnerske zveze so v veliki meri pozitivne (89%). Reakcije staršev so v primerjavi z reakcijami prijateljev precej slabše: le dobra četrtina anketiranih je doživela pozitivno reakcijo pri materah in le petina pri očetih. Pri tem je opazen strah pred očetom, saj so geji in lezbijke v manjši meri razkriti pred očetom kot pred mamo. Vendar pa na dolgi rok reakcija na razkritje ne vpliva bistveno na kvaliteto odnosov med starši ter njihovimi istospolno usmerjenimi otroki (Švab, Kuhar 2004). To pa ne pomeni, da ti posamezniki po razkritju v družinskem krogu lahko živijo odprto homoseksualno življenje. Kuhar namreč opozarja na fenomen tako imenovanega prozornega klozeta, ko je »že razkrit posameznik [...] lahko ponovno potisnjen v nekakšen prozoren klozet: od njega se pričakuje, da zavoljo miru v družini ne načinja te teme, na družinska slavlja ne vodi svojega partnerja in podobno« (Kuhar, 2005, 102).

Vpetost v sorodniška razmerja je temeljni pokazatelj sprejetosti geja oz. lezbijke ter njegovega partnerja oz. njene partnerke v družini. V raziskavi ugotavljamo po eni strani, da so partnerji v istospolnih partnerskih zvezah slabo vpeti ali sploh niso vpeti v sorodniške mreže svojega partnerja oziroma partnerice. To je povezano z ugotovitvijo, da po razkritju v ožjem družinskem krogu ponavadi zavladata tišina, ki zavira vzpostavitve osebnih stikov s partnerjevo družino oz. širšim sorodniškim krogom. Eden od indikatorjev nerazvitosti medsorodniških stikov je na primer enostranskost v izvajanju sorodniškega dela, ki ga v veliki večini izvajata partnerja vsak zase oz. vsak s svojo družino.

Vendar pa so udeleženci v fokusnih skupinah opisovali različne situacije, na katere vplivajo različni dejavniki, med drugim tudi razkritost partnerja pred njegovo družino, kvaliteta odnosov med gejem oz. lezbijko ter njegovo oz. njeno družino. Nekaterim je sčasoma uspelo vzpostaviti odnose tudi s širšo sorodniško mrežo, nekaterim sorodniške stike gojijo le po eni strani, večinoma pa tovrstna partnerska razmerja ostajajo skrita pred širšo družino ali pa se jih obravnava kot sorodniško oz. družinsko »javno skrivnost«.

»Moji starši so jo zelo lepo sprejeli. Pa tudi darila dobi, vse, tako kot bi moralo biti. ... Z njene strani pa poznam samo brata in sestrično. Z drugimi nisem imela stikov, ker so na njeno razkritje zelo negativno odreagirali.« (Ana, 26)

»Punca je enkrat predlagala, da me pripelje na vikend, pa je oče rekel: 'Kaj pa bo ona počela tam?' In tako smo zaključili s to temo. Videli smo se, vejo zame, ampak se ne družimo.« (Monika, 26)

Pogosto vzpostavljanje medsorodniških odnosov ter sprejemanje geja oz. lezbijke v družino njegovega partnerja oz. njene partnerke terja veliko naporov in vztrajnosti.

»Kakšni dve leti nazaj sem se začel zelo načrtno truditi, da do takih kosil in izletov prihaja. Ker njegova mama ... ne vem, nekako me je ignorirala, kakor se je pač dalo. Jaz pa sem ji s tem hotel povedati, da sem tu in bom tu ostal, da se me ne bo kar tako rešila. In to na tak način, ki ga ona ni bila vajena. Prišel sem, dajmo, gremo, spakirati, zdaj gremo na izlet. Ona je rekla: 'Joj, sem ravno zlikala ...'. 'Nič me ne zanima, zdaj gremo hodit'. In smo šli. Postavil sem jih pred dejstvo. Zdaj se oni dve sami pokličeta ... in kavica in štrudl ... Ampak sta z obeh strani potrebovali nek poriv. Sem pa kar intenzivno delal na tem, vsaj eno leto, vsak vikend, pa tudi že vmes.« (Matjaž, 25)

Nezaželenost enega od partnerjev v ožjem družinskem krogu drugega partnerja lahko prav tako kot nerazkritost, ki smo jo že omenjali, postavlja določen pritisk na istospolno partnersko zvezo. Ena od udeleženk v fokusni skupini opisuje tak pritisk takole:

»To je bilo obremenjujoče. ... Jaz mojih staršev nisem mogla odrezati zaradi tega. No, če bi bila načelna, bi lahko rekla: 'Draga mati, jaz ne bom več hodila k tebi na obisk.' Ampak tega čustveno nisem mogla narediti. Z njo sem vzdrževala stik in jasno, družinska slavja, božič in take kritične zadeve ... jaz sem šla tja, ona pa ne. To je bilo zelo mučno, ker je bila ona zelo žalostna zaradi tega, jaz pa nisem mogla nič narediti. Ona je vedela, da me ne more izsiljevati, češ, zdaj pa ostani doma, ne hodi tja. Je bilo pa jasno, da jo to muči. Samo potem sva to nekako urediti. Povedala sem ji, da ne morem prevzeti odgovornosti za svoje starše, lahko le zase.« (Tara, 30)

Kljub vsemu pa se je v intervjujih izkazalo, da so v družinah, kjer so starši oziroma celotna družina sprejeli otrokovo spolno usmerjenost in tudi njegovega partnerja ozi-

roma njeno partnerko, družinski stiki pogosti in urejeni tako kot to želijo. Sprejetost v družinskih razmerjih je sicer vedno bolj pogosta pri mlajši generaciji gejev in lezbijk, kar kaže tudi na to, da je v ožjih socialnih miljejih, kot so družinski in prijateljski krogi, homofobija vedno manj prisotna. Mnogim istospolnim parom torej uspeva vključevanje v običajne družinske in sorodniške relacije.

6. Čista razmerja - zavezanost, enakost, skrb

Ker so istospolna partnerska razmerja skonstruirana in vzdrževana izven konvencionalnih institucionalnih in pravnih podpornih sistemov in struktur, je zanje manj verjetno, da bodo oblikovala tradicionalne vzorce, za katere so značilne vnaprej definirane obveznosti dolžnosti in zavezanosti (Weeks, Heaphy, Donovan 1999b, 306), nekateri geji in lezbijke pa naj bi zavestno oblikovali razmerja v nasprotju s heteroseksualnimi modeli (Weeks, Donovan, Heaphy 1999a, 91). Istospolna partnerska razmerja so sodeč po naših (Švab, Kuhar 2004) in tujih (Stacey 2004) raziskavah dejansko bistveno bolj egalitarna kot heteroseksualna. Delitev dela je v večji meri enakopravnejša, saj ni vnaprejšnje determiniranosti družinskega dela z družbeno predpisanimi vzorci spolnih vlog. Vendar je tudi tu nekaj pomislekov. Prvič, ustvarjanje novih ne-heteroseksualnih razmerij nikakor pomeni, da so istospolna partnerska razmerja manj zahtevna, ampak obratno, dolžnosti, obveznosti in zavezanost so še vedno nujno potrebne, so pa stvar svobodne in zavestne odločitve (Weeks, Heaphy, Donovan 1999b, 306). Povedano drugače, istospolne partnerske zveze, sicer dejansko ne posnemajo heteroseksualnih vzorcev, vendar delujejo na enak način. Tu ni bistvene razlike glede na spolno usmerjenost, saj sodobna intimna razmerja kot taka zahtevajo delo na odnosih, refleksivnost, zavezanosti ipd. To tudi pomeni, da se delitev vlog in dela znotraj partnerstva sicer na splošno spreminja, med drugim se vse pogosteje premešča iz zasebnosti v javnost, postaja plačano servisno delo ipd.

Slovenska raziskava o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk je pokazala, da si pri večini opravil več kot polovica anketiranih deli delo enakomerno, kar, kot kažejo nekatere druge raziskave, ne velja za raznospolne pare. Partnerja oziroma partnerki si delo delita glede na osebne preference in afinitete do določenih opravil (nekdo raje kuha, drugi raje pospravlja ipd.), ali pa je delitev dela arbitrarna in utemeljena z vsakdanjim urnikom partnerjev (delo opravi oseba, ki ima čas). Z eno pomembno razliko. Med oblikami družinskega dela izstopa sorodniško delo, ki se opravlja izrazito enostransko. Sorodniško delo je v raznospolnih družinah tipično žensko delo (Švab 2001), pri istospolnih partnerstvih in družinah pa lahko domnevamo, da pogosto prihaja do situacije, ko sorodniški odnosi niso vzpostavljeni ali pa razviti do te mere, da bi bil istospolni par ali istospolna družina vključena v širšo sorodniško mrežo po obeh partnerjih. Ovire so različne in lahko prihajajo tako s strani gejev in lezbijk (razkritje istospolne usmerjenosti, partnerske zveze, slabi odnosi s sorodniki/starši) kot s sorodniške strani (slabi odnosi z otroki, nesprejemanje istospolne usmerjenosti otrok/a, nesprejemanje njegovega partnerja oziroma njene partnerke, omejevanje sorodniških kontaktov in odnosov ter podobno). Nevpetost v sorodniško oziroma družinsko mrežo partnerja, kot smo že

izpostavili, se lahko izkaže kot zelo frustrirajoče in v skrajni situaciji lahko vodi tudi v prekinitev partnerske zveze.

Že v kvantitativnem delu raziskave se je nakazala težnja k bolj enakopravni delitvi dela v gospodinjstvu pri homoseksualnih parih, saj ta ni ujeta v patriarhalno matrico tipičnih moških in tipičnih ženskih opravil. Udeleženci fokusov so omenjali, da si delo v gospodinjstvu delijo glede na dogovor oziroma preference ali pa glede na časovne in drugačne zmožnosti. V tem smislu ne moremo govoriti o apriornih fiksnih vlogah v partnerskih zvezah. Ena od udeleženk v fokusni skupini je na primer delitev dela v homoseksualnih zvezah označila kot delitev »po zmožnostih«, ne pa glede na ženska ali moška opravila.

7. Vprašanje enakosti in pravic: sklenitev istospolne partnerske skupnosti

Sklenitev istospolne partnerske skupnosti je bila v zadnjih dveh letih vroča politična tema.⁴ V raziskavi smo ugotovili, da bi svojo partnersko zvezo registriralo 61,3% vprašanih. Pri tem velja upoštevati, da je v vzorcu velik del mladih, s čimer bi lahko pojasnili tudi delež neodločenih (21%).

V tujini so mnenja o prednostih pravne ureditve istospolnih partnerstev oz. poroki razdeljena in mnogi menijo, da pomenijo take pravne ureditve prilagajanje heteroseksualnim partnerskim vzorcem (Weeks, Heaphy, Donovan 1999b, 311). V nasprotju s temi mnenji, se v Sloveniji geji in lezbijke v glavnem ne strinjajo s trditvijo, da pomeni poroka ukalupljenje v heteroseksualen način življenja (Švab, Kuhar 2004, 52), kar je povezano z močno prisotno zavestjo po nujnosti pravne ureditve pravic gejev in lezbijk na področju partnerstva.

Geji in lezbijke se ne bi poročali iz ideoloških in romantičnih razlogov. Ne strinjajo se s stališči, ki se nanašajo na ideologiziranje poroke, kar je bilo v preteklosti značilno za heteroseksualne zakonske zveze. Upadanje romantičnih aspektov ljubezni in intimnosti je sicer tudi eden od trendov v procesu transformacije intimnosti in je, kot pravi Giddens, značilen za vsa partnerska razmerja (Giddens 2000). Bistveno manjša teža je dana družbenemu priznanju, simbolni in politični vrednosti sklenitev tovrstnega partnerstva.

»Midve se ne bi poročili zaradi tega, da bi si povedali, kako se imava radi, pač pa zaradi bonitet, ki jih imajo heteroseksualni pari.« (Darka, 28)

Med razlogi za sklenitev partnerske skupnosti izstopajo pragmatični razlogi, ki izpostavljajo pomen socialne varnosti, možnost kandidiranja za neprofitna stanovanja, ureditev premoženjskih razmerij in podobno.

»Jaz bom sklenila partnerstvo takoj, ko se bo kaj skupnega kupilo. Samo zaradi tega. Ker sicer, zakaj bi ga sploh? Tisto, kar imava midve z najino partnerko, je najina stvar. ... Mislim, da je to pot do veliko stvari. In najcenejša.« (Amalija, 26).

Poleg prevladujočih socialno-pravnih razlogov za sklenitev partnerske zveze, se geji in lezbijke zavedajo tudi politično-simbolne funkcije tovrstne družbene institucije. Prisotna je zavest o drugorazrednem položaju in zahteva po enakih pravicah in dolžnostih, ki pripadajo primerljivim heteroseksualnim parom. S tem bi bila vzpostavljena možnost

sklenitve partnerske zveze, ki pa je nekateri iz različnih razlogov ne bi izkoristili, čeprav to možnost želijo imeti in bi jim kot enakopravnim državljanom tudi pripadala.

»Nočem se poročiti, hočem pa imeti to možnost.« (Hana, 20)

»Moja sestra in njen fant po petnajstih letih še vedno nista poročena, imata pa dva otroka. Če gresta danes narazen, se vse deli na pol. Mi pa nimamo nič.« (Vivika, 27)

Vendar pa je opaziti glede vpliva na spremembe v družbi določeno skepso, da se bodo z zakonom v družbi dejansko dogodile bistvene spremembe. V teh rezultatih se izražajo po vsej verjetnosti osebne izkušnje anketirancev s homofobijo v družbi, saj je več kot polovica anketiranih oseb zaradi svoje spolne usmerjenosti doživela različne oblike nasilja.

»Najbolj mi je ostalo v spominu, ko je nekdo vprašal, kdaj bo ta zakon o registriranem partnerstvu sprejet, da se bomo lahko držali za roke. Tega ti noben zakon ne bo dal! Če ga ne bom upal za roko držat, ga ne bom upal niti po tem, ko bo zakon sprejet. Vsi tisti se že zdaj lahko držijo za roke, ta zakon ne bo nič spremenil. Mogoče bo na dolgi rok spremenil mnenje, ampak nič ne bo spremenil čez noč. Zagotovo ne.« (Janez, 33)

8. Tabu, želja in preloženi načrti: istospolno usmerjeni in njihovi (potencialni) otroci

»Si želim imeti otroka, ampak najprej službo, pa dosti denarja ... tako za otroka. Pa stanovanje s sobo za otroka. Ja, se mi zdi, da pa bi mogoče preživela tudi brez njega, ker ... realna slika je točno to: nikoli. Pa tudi mi malo ni všeč to, da ne more biti od obeh.« (Monika, 26)

Slovenska raziskava je pokazala, da si 42% respondentk in respondentov želi imeti otroka, 40% otroka ne želi, ostali so neodločeni (Švab, Kuhar 2004, 55). Želja po otrocih pri gejih in lezbijkah obstaja na načelni ravni. Geji in lezbijke bi načeloma imeli otroka, hkrati pa so se naši sogovorniki v fokusnih skupinah zavedali, da so realne možnosti za to majhne. V tem smislu je ideja o otrocih potlačena. Nekateri to eksplicitno priznavajo oz. misel o otroku potiskajo stran, zaradi bojazni, da jih resno razmišljanje, kako priti do lastnega otroka, ne bi preveč bremenilo glede na realno majhne možnosti dobiti otroka. V nekaterih primerih se geji in lezbijke sami pri sebi soočajo z nekakšno krivdo oz. mislijo, da jim morda pravica do otrok res ne pripada.

»V meni je potreba in želja in si jo priznam. Včasih se mi je to zdelo malo kontroveržno. Kot da bi se počutil krivega, da imam to željo, ker sem gej. V zadnjem letu in pol sem se malce obranil tega. Seveda imam lahko to željo, kje pa piše, da je ne bi smel?« (Gašper, 27)

V nekaterih primerih se ta potlačitev stopnjuje do te mere, da geji in lezbijke sami zanikajo upravičenost istospolno usmerjenih, da bi imeli lastne otroke.

»Jaz ne vem, ne bi hotela imeti otroka zaradi vse te družbe. Ne bi hotela, da je tisti otrok zbadan od vseh. Sicer, saj vem bi tudi zaradi drugih stvari bil ...ne, pa tudi nekaj več bi rada od življenja, kot pa samo ... mogoče, ko bom starejša ...« (Vivika, 27)

»Ne pristajam na argument, da ne smemo posvojiti, ker smo premalo napredni. Ampak po drugi strani pa dejansko razmišljam, da če je že meni včasih naporno prenašati vsa

ta stanja, ki so v našem prostoru, potem mogoče otrokom ne bi bilo nič lažje. ... Ali sploh lahko narediš nek kontekst, ki je prost vseh teh predsodkov.» (Gašper, 27)

Pri želji po otroku ni bistvenih razlik med spoloma, kar je pokazal tudi kvantitativni del raziskave, kjer razlike po spolu niso bile statistično signifikantne (Švab, Kuhar 2004). Delež moških, ki si želijo otroka, je povsem enak deležu žensk. Vendar pa je pri lezbijkah pričakovano opazen manjši strah pred neuresničljivostjo želje po otroku. Ta možnost se jim zdi bolj realna kot gejem, zato je njihovo razmišljanje usmerjeno prvenstveno v to, na kakšen način bi otrok spremenil njihovo življenje. V tem pogledu so razmišljanja lezbijk zelo podobna razmišljanjem o otrocih pri heteroseksualcih, ki odločitev za otroka prav tako percipirajo kot resen življenjski projekt, ki zahteva veliko odgovornost (Beck, Beck-Gersheim 1999; Švab 2001). Podobna razmišljanja o otrocih v fokusnih skupinah so tudi posledica dejstva, da so v njih sodelovali prvenstveno mlajši geji in lezbijke, ki o otrocih razmišljalo kot o možnosti v prihodnosti, ne pa kot realno vprašanje trenutnega življenjskega obdobja. Za mlade v pozni modernosti na splošno velja, da zaradi podaljševanja mladosti, odločitve kot so poroka, otroci in podobno prelagajo na poznejši čas v življenjskem poteku (Rener, Švab 1998). Prelaganje je opazno tudi pri gejih in lezbijkah.

»Jaz bi jih imela, po drugi strani pa se mi zdi, da ko si enkrat mama, ne moreš kar reči, zdaj pa ne bom več, zdaj pa grem za deset dni na dopust. Mislim, da je to velika odgovornost in zaenkrat se ne vidim v tem.« (Ana, 26)

Ob tem velja poudariti pomembno razliko med heteroseksualnimi in homoseksualnimi ženskami. Če je v primeru heteroseksualnih žensk družbeno pričakovanje in ne nazadnje tudi pritisk, da imajo otroke, je v primeru lezbijk pričakovanje družbe obratno – lezbično materinstvo je v heteronormativnem kontekstu percipirano kot nezaželeno, celo nevarno. Zato ni presenetljivo, da so razmišljanja gejev in lezbijk o otrocih še toliko bolj potisnjena v ozadje kot nerealna.

Želja po otrocih s starostjo upada. Če je pri mlajših gejih in lezbijkah še prisoten argument prelaganja na kasnejši čas, je pri starejših opaziti določeno resignacijo in soočenje z dejstvom, da so v Sloveniji možnosti, da istospolno usmerjena oseba dobi otroka, zelo majhne. Vsem ženskam, ki nimajo moškega partnerja, je namreč z zakonom onemogočen dostop do umetnih reproduktivnih tehnologij, hkrati pa istospolno usmerjeni pari otroka ne morejo posvojiti. V kvantitativnem delu raziskave so rezultati pokazali, da si v starostni skupini od 31 do 40 let otroka želi 30%, pri starejših od 41 let pa je ta delež le še 15,4% (Švab Kuhar 2004).

Tako pri nas kot v tujini (Weeks, Heaphy, Donovan 1999) ugotavljamo, da ostaja ne-heteroseksualno starševstvo v družbi še vedno tabu. Geji in lezbijke zato ubirajo različne strategije razmišljanja o otrocih v istospolnih družinah. Glavni pomislek glede otrok se, kot smo že omenili, nanaša na bojazen pred reakcijo družbe do otrok, ki bi odraščali v istospolnih družinah. Tovrstna argumentacija kot neke vrste obrambni mehanizem, ki je sicer del populariziranih argumentov za in proti otrokom v istospolnih družinah, v znanstvenih krogih pa je tudi empirično ovržena (Urek 2005), je značilna za del udeleženk in udeležencev v fokusnih skupinah. Drugo, večjo skupino pa sestavljajo tisti, ki tovrstnemu argumentu oponirajo s premestitvijo odgovornosti na

same geje in lezbijke kot starše. Tu izstopa ideja o pomembnosti »pravilne« vzgoje v istospolnih družinah. Naloga istospolno usmerjenih staršev naj bi bila pripraviti otroke na homofobične reakcije družbe in jih na ta način zaščititi pred njimi.

»Če je otrok nepripravljen na to, kako bo družba z njim ravnala, je isto, kot če ga ne pripraviš na to, da ga bodo zaradi tega, ker ni Slovenec, zafrkavali.« (Martin, 25)

Glede želje po otrocih je potrebno izpostaviti še to, da geji in lezbijke že v izhodišču razmišljajo o več možnih opcijah, kako priti do otroka, medtem ko je pri heteroseksualni populaciji prva in za večino edina opcija biološko starševstvo. Možnost posvojitve je omenjena pogosto, čeprav dobiti otroka po biološki poti ostaja prioriteta.

»Najbolj pametno se mi zdi posvojiti. Samo ta možnost ne obstaja in verjetno še nekaj časa ne bo. Potem pa je tista druga možnost – da ima otroka ena od partnerk. Če pomislim, da bi moja punca, dobro, moja žena imela otroka, potem jaz popolnoma odpadem iz te slike. Nisem del tega otroka. To mi ni všeč.« (Vivika, 27)

Posvojitvev pogosto nastopa kot nekakšna najbolj optimalna opcija, po kateri je otrok čimbolj lasten obema staršema. To pa je argument, ki pravzaprav izvira iz bioloških determinant starševstva. V tej konstelaciji posvojitve torej pomeni nekakšno odpoved biološkemu starševstvu, da bi na nek način lahko oba partnerja kot socialna starša funkcionirala čimbolj podobno biološkemu staršem. Tu morda ni toliko v ospredju želja biti čimbolj podoben ostalim (večinoma biološkim) staršem (kar je značilno za heteroseksualne pare), ampak želja, da sta oba partnerja kot starša enakovredna med seboj oz. da otrok pripada obema čimbolj enakovredno.

9. Sklepne misli – preobrazba intimnosti, heteronormativnost in privatizacija homoseksualnosti

Ko skušamo analizirati vsakdanje življenje istospolno usmerjenih ter še posebej njihovih partnerskih zvez, se najprej soočimo z ugotovitvijo, da gre za izrazito heterogeno socialno skupino z raznolikimi načini in stili življenja. Tako kot velja za raznospolne partnerske zveze, se tudi pri gejih in lezbijkah kaže raznolikost partnerskega življenja. Medtem, ko nekateri pari živijo ustaljeno partnersko življenje z razširjeno mrežo prijateljskih in družinskih odnosov, drugi, morda predvsem mladi, partnerska razmerja razumejo na bolj poznomoderen oz. netradicionalen, odprt način, v katerem ne veljajo več tradicionalna pravila (zvestoba, nastopanje v javnosti kot par ipd.). Slednje najboljše pojasnjuje naslednja izjava udeleženke v fokusni skupini:

»Jaz pa čisto drugače dojemam te stvari. ... Mene že sam koncept 'par' moti, kot tudi izpostavljati v družbi, da si par. Tudi pri sebi tega ne počnem. In to že izključi vrsto potencialnih težav. Pa flirtam tudi rada z vsemi ... Jaz se v družbi ne obnašam kot par« (Hana, 20)

Kljub temu pa imajo, kot smo že poudarili, zaradi družbenega konteksta, ki stigmatizira homoseksualnost, vrsto skupnih značilnosti. Ugotavljamo, da v Sloveniji prihaja do specifične situacije, v kateri imamo na eni strani opravka s homofobijo in nesprejemanjem homoseksualnosti, ki se izraža tudi z nasiljem nad geji in lezbijkami v javnosti, na drugi strani pa s procesom privatizacije homoseksualnosti. Z lociranjem

homoseksualnosti v zasebnost ne mislimo nujno na odsotnost diskurza o homoseksualnosti v javnosti (v množičnih medijih, šolah itn.), čeprav je dejstvo, da prezentacija homoseksualnosti v javnosti še zdaleč ni takšna, da bi prispevala k de-stigmatizaciji gejev in lezbijk v družbi. To so pokazali tudi rezultati raziskave o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk, ki poročajo o odsotnosti razprav o homoseksualnosti v šolah ter nedostopnosti informacij o homoseksualnosti v medijih (Švab, Kuhar 2004). Množični mediji so v poročanju o homoseksualnosti pogosto senzacionalistični, kar, tudi v primeru pozitivne prezetnacije homoseksualnosti, reproducira splošno sprejete stereotipe in predsodke o gejih in lezbijkah.

Vsakdanje življenje gejev in lezbijk pa je dejansko privatizirano, »zaprto« v zasebne kroge. Pri mladih gejih in lezbijkah je to vedno pogostejše družina, na splošno pa predvsem prijatelji, ki v veliki večini funkcionirajo kot (včasih celo edina) podporna mreža. Zaprtost v družinske kroge seveda ni nujno povezana s sprejemanjem gejev in lezbijk ter njihovih partnerjev oz. partnerk v njihovih družinah, ampak pogosto tudi izraz strahov staršev pred razkritjem istospolni usmerjenosti njihovega otroka pred prijatelji, sosedi, sorodniki. Istospolna usmerjenost lahko ostaja tema, o kateri se starši s svojimi istospolno usmerjenimi otroci ne pogovarjajo, starši pa tako skupaj z otroki ostajajo v t.i. klozetu.

Če bi današnjo situacijo primerjali z obravnavo homoseksualnosti še nekaj desetletij nazaj, lahko opazimo bistvene premike iz stanja popolne odsotnosti diskurza o homoseksualnosti ter njene tabuizacije in medikalizacije – tako v javnosti kot v zasebnosti – v današnje stanje privatizacije, ki se dogaja na način, da prijateljski krogi, družina vedno bolj sprejemajo istospolno usmerjene, v širši družbi pa še vedno ne prihaja do premikov. Privatizacijo v primeru partnerskih razmerij ustvarja tudi preobrazba intimnosti, razvoj k čistemu razmerju, ki naj bi bilo razmerje definirano od znotraj.

Čeprav torej zasebni krogi prijateljev, partnerjev in partnerk ter vedno pogostejše tudi družine, nudijo gejem in lezbijkam relativno dobro podporo v vsakdanjem življenju, se zdi, da smo priča politično otopeli situaciji z nerešenimi vprašanji in problemi. Soočamo se na primer z dejstvom, da v Sloveniji še vedno nimamo systemske politike, ki bi pravno ščitila istospolno usmerjene in bi hkrati izvajala ukrepe za sprejemanje homoseksualnosti v družbi, za zmanjševanje homofobije in nasilja nad geji in lezbijkami in ki bi podpirala razvoj gejevske in lezbične subkulture.

Opombe

1. Pričujoči članek je rezultat raziskovanja v okviru ciljno-raziskovalnega projekta »Družinski in socialni konteksti življenja istospolno usmerjenih v Sloveniji«, ki je bil izveden na Mirovnem inštitutu v obdobju 2002-2004. Nosilka projekta je bila doc. dr. Alenka Švab, financerja Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport ter Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve ter sofinancer Open Society Institute New York.
2. Več o raziskavi glej Uvodnik k tematskemu bloku ter na www.mirovni-institut.si/gibt.
3. Več o razkritju v Kuhar, 2001, str. 188-209.

4. Splošna razprava o Predlogu zakona o istospolni partnerski zvezi, ki ga je pripravila prejšnja vlada, je bila v Državnem zboru RS 12.7.2004, vendar je bilo odločanje zaradi prihajajočih parlamentarnih volitev preloženo. Nova vlada je pripravila novo verzijo zakona, ki jo je Državni zbor 22. junija 2005 sprejel kot Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti. Ta v primerjavi s prejšnjim predlogom zakona bistveno zožuje pravice istospolnih partnerstev. Več o tem glej članek Metke Mencin Čeplak v tem tematskem bloku.

Reference

- Giddens, A. (2000): *Preobrazba intimnosti*. Ljubljana: *cf.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (1999): *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Kuhar, R. (2001): *Mi, drugi: oblikovanje in razkritje homoseksualne identitete*. Ljubljana: Škuc.
- Kuhar, R. (2005): »Razkritje homoseksualne identitete«. V: Družboslovne razprave, Vol. XXI, št. 49, str. 87-106.
- Renner, T., Švab, A. (1998): »Family status«. V: Ule, M., Renner, T., (ur.). *Youth in Slovenia: new perspectives from the nineties*. Ljubljana: Ministry of Education and Sport, Youth Department.
- Stacey, J. (1996): *In the Name of the Family. Rethinking Family Values in the Postmodern Age*. Boston: Beacon Press.
- Stacey, J. (2002): »Fellow Families? Gay Male Intimacies and Kinship in a Global Metropolis«. V: <http://www.leeds.ac.uk/cava/papers/intseminar3stacey.htm> (zadnji dostop 1.10.2004)
- Švab, A., Kuhar, R. (2004): *Vsakdanje življenje gejev in lezbijk v Sloveniji. Preliminarna analiza*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Švab, A. (2001): *Družina: od modernost k postmodernosti*. Ljubljana: ZPS.
- Urek, M. (2005): »Lezbične in gejevske družine v Sloveniji: implikacije za socialno delo«. V: Družboslovne razprave, Vol. XXI, št. 49, str. 123-142.
- Weeks, J., Donovan, Ch., Heaphy, B. (1999a): »Everyday Experiments: Narratives of Non-heterosexual Relationships«. V: Silva, E.B., Smart, C. (ur.). *The New Family?* London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Weeks, J., Heaphy, B., Donovan, Ch. (1999b): »Families of Choice: autonomy and mutuality in non-heterosexual relationships. V: McRae, S. (ur.). *Changing Britain. Families and Households in the 1990s*. Oxford, New York: Oxford University press.

Avtoričin naslov:

doc. dr. Alenka Švab,
predavateljica na Fakulteti za humanistične študije Koper (UP),
raziskovalka na Fakulteti za družbene vede,
Center za socialno psihologijo (UL)
Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana
email: alenka.svab@fdv.uni-lj.si

*Prejeto oktobra 2004, sprejeto za objavo pa julija 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.*

Lezbične in gejevske družine v Sloveniji: implikacije za socialno delo

POVZETEK: Lezbične in gejevske družine družboslovna literatura običajno uvršča med t.i. netradicionalne, nekonvencionalne ali alternativne družine. Avtorica v prvem delu članka opozarja na neprimernost takega klasificiranja družin. Z uporabo pridevnikov, kot so netradicionalno, nekonvencionalno ipd. v resnici poudarjamo razliko, odmik od normalnega, ki tako samodejno postane predmet prevlade. »Posebne« oblike družin pa znotraj takih kontekstov postanejo nekaj ločenega, inferiornega in neenakopravnega. To se vidi tudi v javnem govoru o teh družinah, ki je prežet s predsodki in še zlasti s skrbjo strokovnih in laične javnosti, kakšne posledice bi utegnilo imeti življenje v njih na otroke. V članku avtorica analizira govor javnih institucij do lezbičnih in gejevskih družin ter kritično pretrese poglobitve argumente različnih strok, ki se jih v političnem govoru uporablja proti legalizaciji istospolnega starševstva. V nadaljevanju pogleda, kakšne družinske podpore so deležni otroci, matere in očetje iz takih družin pri nas, še zlasti iz zornega kota socialnega dela. Ugotavlja, da ima socialno delo v kontekstu sodobnih procesov sprememb v družinskem življenju, in posebej pri delu z gejevskimi in lezbičnimi družinami veliko potencialov in nalog.

KLJUČNE BESEDE: pluralizacija družinskega življenja, netradicionalne družine, lezbične in gejevske družine, socialno delo z družinami.

1. Uvod

*He said my daddy is an underground man
What is your daddy? I said I don't have a daddy;
I have a mummy and a donor and a Deirdre.
Deirdre has hair the colour of that tree.
She helps people with no money.*

(Jackie Kay, Mummy and Donor and Deirdre, 1991)

Lezbične in gejevske družine se uvrščajo med tiste družinske oblike in družinske realnosti, ki jih družboslovna literatura različno poimenuje – kot netradicionalne, nekonvencionalne, alternativne oz. izbirne družine, socialne družine, »parastarševanje« (Arendell 1997: 69) in z drugimi imeni. Nekateri novejši koncepti družine sicer ne vključujejo več otrok kot konstitutivnega pogoja družine, mi pa bomo vendarle govorili o tistih lezbičnih in gejevskih družinah, v katerih živijo tudi otroci. To se nam zdi potrebno, saj je javni govor o teh družinah prežet s predsodki, v katerih se napajajo teorije o tem, kakšne posledice bi utegnilo imeti življenje v njih na otroke.

Ta je značilen tudi za druge - če samo pogojno uporabimo ta izraz - netradicionalne oblike družin, v vseh primerih pa se izraža kot skrb strokovnih in laične javnosti, ali je v teh družinah za otroka dovolj varno. Nekatere od njih smo doslej že uspeli sprejeti med sprejemljive družinske prakse (npr. heteroseksualne dopolnjene, enostarševske, rejniške, posvojiteljske, etnično mešane družine) in jim zagotoviti vsaj nekaj podpore. Še zmeraj pa je nekaj takih družinskih realnosti, v katerih so matere, očetje in otroci pogosto v položaju, ko morajo dokazovati, da jim gre dobro in da otroci niso v nevarnosti. Tako imamo na eni strani družbene skupine, ki se jim starševstvo na podlagi osebnih značilnosti že vnaprej odreka, na drugi strani pa skupine staršev, ki iz različnih razlogov šele postanejo sporni. Prve v javnem govoru sploh ne obstajajo in morajo zato šele dokazovati, da bi sploh smele imeti otroke (lezbijke in geji, hendikepirani – zlasti ljudje z oznako intelektualne oviranosti, samske ženske, ki se želijo umetno oploditi). Druga skupina družin pa pritegne pozornost skrbstvenih institucij zaradi različnih osebnih stisk ali tveganega življenjskega stila staršev (starši s težavami v duševnem zdravju, uživalci drog ipd.). Razlogi in argumenti za oporekanje starševstvu v eni ali drugi skupini so sicer povsem različni, pa vendar imajo tako na ideološki kot na praktični ravni več skupnega, kot se zdi. Skupno jim je to, da so starši obeh skupin nosilci določenih lastnosti, ki jih stigmatizirajo kot neprimerne starše, in da se okrog njihove skrbi za otroke že vnaprej ustvarja moralna panika.¹ Družine obeh skupin vzbujajo javnim institucijam kar največjo skrb glede tega, ali se v družinah dela v otrokovo korist; pri tem pa institucije pogosto že v izhodišču ocenijo, da so tveganja, ki jih prinašajo življenjske situacije v takih družinah za otroke, previsoka. Pomoč strokovnih služb je v takih družinskih primerih bolj verjetno osredotočena na pomanjkljivosti, ki naj bi izhajale iz osebnih, telesnih, duševnih ali kulturnih značilnosti staršev, kot pa da bi poskušali tveganja konkretno oceniti, predvsem pa odstraniti ovire, ki jih doživljajo starši in otroci.

V članku bomo poskušali analizirati govor javnih institucij do lezbičnih in gejevskih družin. Predvsem pa nas bo zanimalo, kakšne družinske podpore so deležni otroci, matere in očetje iz takih družin, še zlasti iz zornega kota socialnega dela. Naš namen je prispevati k razmišljanju o tem, kakšne potenciale in naloge ima socialno delo v kontekstu sodobnih procesov sprememb v družinskem življenju, zlasti pri delu z gejevskimi in lezbičnimi družinami.

1.1. Vprašanja poimenovanja v konceptu pluralnosti družinskih oblik

Zakonski heteroseksualni par z otroki, ki ga imamo v mislih, ko rečemo tradicionalna ali konvencionalna družina, komajda še opravičuje to oznako, saj po statistikah v Sloveniji predstavlja le še dobro polovico družinskih oblik. Kljub šibki številčni prevladi pa pri nas še vedno velja za normo družinskega življenja. Zaradi upada deleža družin, ki smo jih dolgo dojemali kot tradicionalne, in zaradi drugih znakov, ki so posledica sprememb družine, mnogi govorijo o zatonu družine. Tanja Renner meni, da je bolj ustrezno kot o krizi družine govoriti o krizi določene predstave, določene ideologije družine in bolj kot o zatonu o novih oblikah družinskega življenja, ki se skušajo prilagajati iz zivom in spremembam sodobnega sveta (1995: 18-22). Kako poimenovati nove oblike družinskega življenja? Izrazi, ki so v uporabi, kot so npr. alternativna, nekonvencionalna

ali netradicionalna družina, niso nujno dobra izbira. Julie M. Thompson v primeru načrtovanih lezbičnih družin opozori, da z uporabo pridevnikov, kot sta alternativna ali netradicionalna družina, pravzaprav izpostavimo in poudarimo razliko, odmik (od heteroseksualne družine), ki tako samodejno postane predmet prevlade. Pomeni, ki so pripeti k alternativnemu ali netradicionalnemu, se znotraj heteronormativnih retoričnih kontekstov prevajajo kot nekaj ločenega, inferiornega, neenakopravnega (2002:126). Podobno lahko trdimo tudi za druge, v uvodu omenjene izraze – nekonvencionalna, izbirna, socialna družina, parastarševanje ipd.² Tudi nove družinske oblike ne ustrezajo realnosti, saj so nekatere, denimo enostarševske, obstajale tako rekoč od nekdaj (Švab 2001). Družine lezbijk in gejev, družine hendikepiranih staršev, enostarševske družine idr. so (ali bolj rečeno, bi morale biti) preprosto samo družine, kot katerekoli druge. Zakaj bi s (samo)poimenovanjem in (samo)označevanjem kot »drugačne« ali »posebne« prevzele breme dokazovanja, da prav tako spadajo v univerzalno skupino družin?!

Ta preprosti ugovor seveda nakazuje mnogo kompleksnejši problem. Heteroseksualna nuklearna družina deluje kot ideal, univerzum, norma, od katere se meri odmik, je mesto, od koder se označuje Drugi. Njen položaj je naturaliziran in normaliziran, je točka, kjer neka oblika skrene od naravnega k nenaravnemu, od normalnega k deviantnemu. Družinske oblike, ki ne sodijo v ta vzorec, morajo zato že v izhodišču dokazovati svojo normalnost (naravnost, nedeviantnost) in jih samo pravilna uporaba izrazov gotovo ne more rešiti pred izključevanjem. Pa vendar, če naj razvijemo afirmativne retorike družin, ki so danes izključene iz družinskega univerzuma, je najbolje, da prenehamo uporabljati ločevalna imena. Raje, kot da družine opisujemo z označevalnimi izrazi, poskušajmo opisati njihov kontekst.

1.2. Podpora družini: katerim družinam?

Tradicionalna družina seveda ne more biti – kot se predstavlja – naravni model, saj figurira le v ideološkem polju (Lešnik 1995:12) in je kot taka objekt in področje političnega. Ključno pri razmerjih med politiko/državo in družino je dejstvo, da je država mesto, kjer se določajo norme in osredišči nadzor, ki zadeva družino kot institucijo (Rener 1991:7). Najbolj transparentno in praktično se družina in država srečata v družinski politiki, ki določa vsebino, obseg in prejemnike družinske podpore.

Ugovori, ki so spremljali uvajanje družinske politike v Sloveniji na začetku devetdesetih, so ugotavljali, da se je potreba po »podpiranju družine« največkrat izkazala kot podpiranje samo nekaterih izbranih, prevladujočih ter družbeno in ideološko zaželenih oblik družinske organizacije, medtem ko so bile ostale diskriminirane. »Podpora družini« je zato največkrat pomenila podporo in revitalizacijo »starih, trdnih, stabilnih družinskih oblik« (Rener 1991:8-9). A. Švab ugotavlja, da je Resolucija o temeljih oblikovanja družinske politike v Republiki Sloveniji iz leta 1993, kot temeljni dokument družinske politike, na več mestih konceptualno problematična in protislovna. Na splošni ravni se avtorji v dokumentu zavzemajo za družinski pluralizem in priznavanje različnih družinskih oblik kot subjektov politike, obenem pa z izhodiščno definicijo družine kot življenjske skupnosti otrok in staršev (ali drugih odraslih oseb – starih staršev, rejnikov, skrbnikov) takoj izključijo vse druge oblike družinskega življenja, ki ne temeljijo na razmerju med

odraslimi in otroki. Pa tudi med temi družinskimi organizacijami vse ne dobijo statusa družine. Z naštevanjem možnih skrbniških in sorodniških razmerij pisci resolucije recimo iz družinske politike povsem izključijo istospolne družine (Švab 2003: 61-62).

Pojme, kot so starši, družina, skrb in družinska podpora, kaže nenehno dekonstruirati in se o jih spraševati v skladu s stalnimi in spremenljivimi sodobnimi praksami medsebojne skrbi. Če družine več ne vzpostavlja njena oblika, struktura ali tip, kaj potemtakem šteje?

1.3. »Kaj zares šteje v družini?«: posledice različnih družinskih kontekstov na otroke in njihove skrbnike

*I don't think we'll both go to parents' night.
I don't want things harder than they are.
I want to protect him from the names and stones.
I'd love it all to be different - Deirdre and me
in the PTA. Us on school holidays. No big deal.*

(Jackie Kay, Mummy and Donor and Deirdre, 1991)

Pomembna sprememba v dojetanju koncepta družine je, da daje prednost subjektivnim pomenom intimnih razmerij pred formalnimi, objektivnimi, krvnimi ali zakonskimi opredelitvami. Če torej vzamemo za izhodišče subjektivno presojo ljudi, katera razmerja občutijo kot družinska, postanejo nenadoma poročeni pari z otroki primerljivi z ljudmi, ki živijo v ločenih gospodinjstvih, ali pa z ljudmi, ki si preprosto pripadajo kot družina, in s številnimi drugimi ureditvami medsebojnih razmerij. Raziskave ugotavljajo, da se tudi v kontekstu fluidne in spremenljive definicije družine bistvo socialne definicije družine še naprej nanaša na delitev resursov, medsebojno skrb, odgovornost in obveznosti. S psihološkega vidika je za družino (ne glede na njeno obliko ali tip) pomembno, katere psihološke naloge izpolnjuje. Tako človek v svoji družini potrebuje temeljni občutek lastne vrednosti, ki temelji na izkušnji pravice do resničnosti v iskanju ravnotežja med skrbjo zase in skrbjo za druge, med avtonomijo in povezanostjo. V družini pa se učimo tudi ravnanja s konflikti in sposobnosti za pogajanja (Čačinovič-Vogrinčič 1998:9-14). Kot je mogoče prebrati v skoraj vsaki literaturi, ki se ukvarja s sodobnimi spremembami v družinskem življenju, mora danes koncept družine bolj upoštevati, kar se v družini dogaja, kot pa to, kakšna naj bi družina bila (Featherstone 2004, Švab 2003).

Za raziskovanje sodobnih sprememb družine in starševstva je značilna prezaposlenost z vprašanjem, ali imajo določene oblike starševstva za otroke zaželene ali nezaželene posledice. Te se običajno merijo s psihološkimi in socialnimi kazalci, kot sta samospoštovanje, izobrazbeni dosežki, zmožnost obdržati dolgotrajnejše odnose, kriminalna dejanja ipd. B. Featherstone meni, da takšno izključno zanimanje za posledice kaže na tendenco po konstrukciji otroka in njegove prihodnosti kot osrednje teme, s čimer se uspešno odvrne pozornost od relevantnih kontekstualnih vprašanj, kot so, zakaj se moški in ženske ločujejo, zakaj se ženske odločajo, da bodo imele otroka same ali skupaj z drugo žensko, ipd. Poleg tega je pri obravnavanju skrbi za otroke značilna pokroviteljska drža do otrok.³

Zdi se, da je predstavljanje argumentov in prepričevanje, ki temelji na zaželenih ali nezaželenih posledicah neke družinske stvarnosti za otroke, značilno tako za nasprotnike kot zagovornike netradicionalnih družinskih oblik. Pri tem so slednji v ta položaj potisnjeni: pred pomembnimi občinstvi (različne znanosti in stroke, politika, sodstvo, socialno delo, mediji) morajo ovreči obtožbe in dokazati nasprotno – da njihove družine niso nevarne za otroke. Susan Golombok, psihologinja in znana raziskovalka netradicionalnih oblik družin, opaza, da so v argumentih proti novim družinskim oblikam, opazne vsaj tri ukoreninjene predpostavke. Prva je, da bolj ko se neka družina odmika od prevladujoče norme dvostarševske heteroseksualne »zdrave« družine, tem večje je tveganje za otroka. Druga predpostavka je, da na otrokov razvoj pomembneje vplivajo družinske strukture kot družinski procesi. Torej, za otroka je pomembnejše, ali sta v družini dva ali en starš, ali je oče prisoten ali ne, ali so starši biološki ali ne, homoseksualni ali heteroseksualni ipd., kot pa kakovost družinskih odnosov. Tretja skupina predpostavk se nanaša na znane poenostavljene povezave med netradicionalnimi družinskimi strukturami in negativnimi posledicami za otroka: npr. iz enostarševskih družin naj bi izšli delikventni otroci, lezbijke in geji naj bi vzgajali homoseksualne otroke, otroci nebioloških staršev naj bi celo življenje pretrpeli v hrepenenju po svojih bioloških starših ipd. (2000:xi). Da bi dekonstruirali te predpostavke, je treba ugotoviti, kateri vidiki družinskega življenja »zares štejejo« za otroka, se pravi, kaj je tisto, kar neko družinsko življenje upraviči kot kakovostno, in kaj starše ali druge skrbnike določa kot primerne.

S. Golombok se v raziskavah usmerja prav na to vprašanje. V svoji študiji ugotavlja, da so v najbolj stresnem in tveganem položaju otroci tistih enostarševskih ali dopolnjenih družin, v katerih so se sešteli ti dejavniki: otroci so bili izpostavljeni sovražnem vzdušju med staršema (ali so bili celo priča nasilju), ločitev staršev je pomenila izgubo socialne podpore in padec njihove življenjske ravni, obenem pa se nahajajo v prehodnem obdobju prilagajanja novi reorganizirani družini. Najpogosteje gre za začasno stanje, ki se sčasoma umiri. Prav nasprotno pa njene študije kažejo, da otroci, ki že od začetka živijo s starši, s katerimi niso genetsko povezani (posvojeni otroci, umetno oplojeni otroci, otroci nadomestnih mater), ali z lezbičnimi in gejevskimi starši, ne kažejo nič več psiholoških težav kot njihovi vrstniki iz tradicionalnih družin.

Tako kot genetska povezava ni nujni pogoj za vzpostavitev močne vezi med starši in otroki ter za otrokovo čustveno dobrobit, primerjalna družinska študija S. Golombok ovrže znano prepričanje, da je prisotnost očeta bistvena za otrokov razvoj ženske ali moške identitete. To ne pomeni, da očetje niso prav tako učinkoviti starši kot matere ali da njihova prisotnost ni pomembna (ravno obratno: bolj kot se vključujejo kot aktivni starši, boljši so izidi za otroke), temveč da otroci, ki so zrasli v družinah brez očeta, niso prikrajšani za razvoj spolnih vlog, kar je mnenje, ki še danes stigmatizira otroke, ki so zrasli v družinah s samskimi materami. Očetje lahko imajo, povsem enako kot matere, pozitiven vpliv na otrokov razvoj. Pomembna je vloga dodatnega starša, ne pa njen ali njegov spol. Očetje, ki so do otrok ljubeči ter občutljivi za njihove potrebe in čustva, gotovo bolj vplivajo na otroke kot odmaknjeni očetje. Prav tako velja, da bolj zadovoljno odraščajo otroci v družinah, v katerih sta starša enakopravna in v katerih spolne vloge staršev ne sledijo tradicionalnim opredelitvam moškosti in ženskosti.

Na drugi strani pa S. Golombok presenetljivo ugotavlja tudi visoko stopnjo čustvene nega zadovoljstva otrok, ki so že od začetka živeli s finančno preskrbljenimi samskimi materami, ki so obenem imele široko socialno podporo, in kjer otrokom ni bilo treba preživljati ločitve in revščine. Otroci iz te skupine so poročali o večji toplini in varni navezanosti kot otroci iz primerjalne skupine dvostarševskih družin. Negativni učinki enostarševskih družin imajo torej bolj opraviti z revščino (kadar se ta pojavlja v zvezi s socialno deprivacijo in izključenostjo), ki jih pogosto obkroža, kot pa s tem, da za otroke skrbi samo en starš (še zmeraj najpogosteje mama) (*ibid.*:100-101).

Tako S. Golombok kot tudi B. Featherstone opozarjata, da je pri ocenjevanju posledic posameznih družinskih oblik za otroke pomembno upoštevati kompleksen niz spremenljivk in preučiti interakcije med njimi. Za otroke iz lezbičnih družin so tako izidi lahko slabi, če so matere neobčutljive na njihove težave, ki jih imajo zaradi predsodkov zunanjega sveta, in se o tem niso pripravljene pogovarjati. Prav tako študije kažejo, da lahko imajo otroci, ki jim starši niso povedali, da niso njihovi biološki starši, težave, ko se morajo nenadoma spopasti s tem dejstvom kot odrasli ljudje. Niso torej problematične oblike družin same po sebi, ampak to, kar se v družinah dogaja – nespoštovanje otrokovih pravic, neupoštevanje njegovih čustev, nerazvidnost odnosov, nezaupanje, nespoštljivo ravnanje z informacijami idr. Kot pomembna kritična dejavnika se v skoraj vseh raziskavah o posledicah različnih družinskih kontekstov za otroke vztrajno pojavljata revščina s socialno izključenostjo in sovražnost med odraslimi. Vendar pa – če otrok živi v revnem gospodinjstvu, to ne pomeni, da bo zaradi tega utrpel negativne psihološke posledice (podobno kot tudi premožno gospodinjstvo ni samodejno porok za psihološko zadovoljstvo otroka). Za negativni rezultat je potreben seštevek več obremenjujočih dejavnikov. Poleg tega otroci niso samo žrtve okoliščin, njihovi odzivi vplivajo na odzive drugih, in tako, bolj kot jim to pripisujemo, sami spreminjajo svojo realnost.

Ne smemo spregledati, da se S. Golombok pri svojem zagovoru netradicionalnih družinskih oblik nekoliko ujame na osnovno konceptualno izhodišče, ki ga je postavila nasprotna stran, in sicer, da se moramo pri oceni teh družinskih oblik usmeriti izključno na posledice za otroka. Njena študija same logike dokazovanja ne poskuša obrniti, pač pa skuša skeptike pomiriti in prepričati na njihovem terenu: predpostavke in predsodke o uničujočih psiholoških učinkih in škodljivih posledicah za otroke v netradicionalnih družinah preprosto zavrne z rezultati statističnih in kvalitativnih raziskav, ki dokazujejo nasprotno. Študija S. Golombok nosi povsem jasno poročilo: za nobenega od primerov škodljivih učinkov nekega družinskega konteksta na otroka ni bilo bistveno, v kakšni družinski obliki je otrok živel, pomembno pa je bilo, kaj se je v družini dogajalo. Šele v kontekstu z vsemi drugimi okoliščinami in odzivom konkretnega otroka nanje lahko govorimo, da določena družinska oblika na otroka ni delovala dobro. Pa še pri tej oceni moramo biti pozorni na to, kakšne družinske podpore je bila deležna družina.

2. Lezbične in gejevske družine v Sloveniji med zanikanjem, nadzorom in podporo

Predmet socialnega dela z družino je definiran kot pomoč pri reševanju kompleksnih socialnih problemov družin z mobilizacijo posebnih, družinskih virov moči in podpore. Kot vedno v socialnem delu, piše G. Čačinovič-Vogrinič, gre za pomoč, iskanje novih rešitev, raziskovanje uresničljivega (1996:396). Kaj pomeni socialno delo z družino v kontekstu sodobnih procesov sprememb, kot je pluralizacija družinskega življenja? Koliko vemo o vsakdanjem življenju v na novo nastajajočih družinskih oblikah? In kako si prizadevati za iskanje uresničljivega v družini v tistih primerih družinskih oblik, ki so že v izhodišču težje uresničljive (ali sploh neuresničljive) oziroma ki doživljajo na svoji poti uresničevanja več ovir kot druge? Spremembe v družinskem življenju pred socialno delo nedvomno postavljajo vrsto izzivov. V nadaljevanju bomo obravnavali nekaj lezbične in gejevske družinske prakse v Sloveniji z vidika predsodkov do stigmatiziranih skupin staršev, ki se odražajo v javnem govoru institucij o »problematičnih« ali »tveganih« družinah, in z vidika sedanje in možne prakse socialnega dela z družinami.

2.1. »S tem problemom se pri nas še nismo srečali«: srečanje med socialnim delom in lezbičnimi ter gejevskimi družinami

Če bi o tem, kaj menijo o istospolnih družinah, povprašali na centrih za socialno delo, bi zelo verjetno dobili prijazen odgovor, da o tem nič ne menijo, ker se s tovrstnimi družinami še niso srečali. B. Berce, ki je v svojem diplomskem delu raziskovala stališča socialnih delavk do istospolnega starševstva, poroča, da je na tak odziv naletela kar na nekaj centrih za socialno delo. Ena od socialnih delavk pa je kljub temu, da je najprej menila podobno, namreč, da o tem ni kaj reči, pozneje zagrabila za izziv in se spustila z raziskovalko v pogovor. Svoje stališče o istospolnih družinah je izrazila nekako takole:

»Moje mišljenje o tem je rezultat dolgoletnega dela. Mogoče bi nekdanj govorila kako drugače, danes pa gledam iz povsem drugega zornega kota. Po dvajsetih letih prakse na centru za socialno delo vam lahko zatrdim – in v to sem čedalje bolj prepričana – da je srečnih družin in srečnih otrok zelo malo. Dalj ko sem v službi, bolj sem razočarana, ker prihajam do spoznanja, da ogromno otrok živi v slabih družinskih razmerah. V očeh tistih, ki se s temi problemi ne ukvarjajo, so to povprečne slovenske družine. Navzven zelo lepe in normalne. Veliko ljudi idealizira normalne družine, ko jih vidijo hoditi po cesti, in mislijo, kako so take družine nujno srečne. Jaz pa jim pravim, da to ni nujno. Če tako gledam, potem verjamem, da je možna tudi srečna istospolna skupnost in družina oziroma da sreča družine ni odvisna od spolnega nagnjenja.«

V nadaljevanju pogovora je raziskovalko zanimalo, kakšen bi bil njen odziv, če bi denimo k njej prišel mož, zaskrbljen nad tem, da njegov otrok živi pri materi in njeni lezbični partnerki, pri tem pa že vnaprej prepričan, da ga bo podprla pri spodbujanju skrbništva. »Torej,« je rekla njena sogovornica, »če ne bi imeli materi očitati nič drugega glede vzgoje otroka in bi bil edini argument to, da živi s svojo prijateljico, potem ne vidim razloga, zakaj bi katerakoli resna institucija hotela tej ženski vzeti skrbništvo« (Berce 1998). Stališče socialne delavke v tem namišljenem primeru je bilo jasno in je prijetno

presenetilo. Še posebej se nam je ta intervju vtisnil v spomin kot nekaj dragocenega, ker socialna delavka ni govorila s stališča kakšne prepričane aktivistke, ki bi imela na zalogi že pripravljene argumente, ampak nekako iz »zdrave pameti«, iz življenja, iz dvajsetletnih izkušenj dela z družinami, kot je rekla. Po dvajsetih letih socialnega dela z družinami je ugotovila, da normalna družina ni to, kar je prej mislila, da je, in da v družini štejejo povsem druge stvari.

Prepričanja, ki temeljijo na zdravi pameti in pomanjkanju strokovnih argumentov, ki sicer očarajo pri tej strokovni delavki, pa na drugi strani zbujajo skrb, ko se na taki podlagi začnejo krepiti argumenti o neprimernosti istospolnih družin za otroke. Študentska organizacija Univerze v Ljubljani (ŠOU) je maja 2000 izvedla mnenjsko anketo o istospolnem starševstvu med socialnimi delavkami in delavci.⁴ Na anketo je sicer odgovorila manj kot polovica centrov za socialno delo (24 od 62), pa vendar je rezultate vredno komentirati. 75 % socialnih delavk in delavcev, ki so na anketo odgovorili, je v odgovoru na uvodno vprašanje povedalo, da ne podpira legalizacije istospolnega starševstva. Odgovori so bili nadalje, ko so bila respondentom postavljena podrobnejša vprašanja, manj skrajni. Tako so se isti respondenti, ki legalizacije sicer niso podprli, v naslednjem vprašanju v skoraj 42 % strinjali s trditvijo, da bi morali pri dodelitvi otroka istospolnim staršem upoštevati ista merila kot pri starših različnega spola. In samo nekaj čez 20 % se jih ni strinjalo, da bi dodelitve sploh prišlo. Pomemben je podatek, da se je samo na eno socialno delavko ali delavca obrnil istospolni par za informacije o dodelitvi otroka, kar pomeni, da iz anketnih odgovorov govorijo predsodki, ne pa praktične izkušnje. Kakorkoli že, na zadnje vprašanje je 83 % vprašanih odgovorilo, da zase meni, da nima predsodkov do homoseksualcev. Socialna delavka, ki dela na področju posvojitev, je na okrogli mizi, na kateri je ŠOU predstavila rezultate omenjene raziskave, sebe ocenila podobno, namreč, da nima nobenih predsodkov. Svojo nehomofobično držo je uspela takoj tudi »dokazati«. Posvojitve otrok istospolnim parom ne odobrava in je ne bi podprla. Svoje stališče je tudi pojasnila, in sicer s tem, »da tako ali tako ni dovolj otrok niti za heteroseksualne pare«. »Veste,« je pozneje svoje mnenje še dodatno »strokovno« podprla, »že dolgo delam na področju posvojitev. Težko reči, zakaj, ampak – tisto nekaj – mi govori, da to ne bi bilo dobro za otroka.« Vprašanje, s katerimi strokovnimi argumenti ali praktičnimi izkušnjami lahko podpre svoje izjave, jo je samo razjezilo. Tako smo bili lahko še bolj prepričani, da »tisto nekaj, ki ji v njej govori« niso ne znanje, ne izkušnje, ne nekakšen nezmotljiv notranji glas, pač pa nereflektirani predsodki (Urek 2002a).

ŠOU-ova anketa je med drugim pokazala tudi, da so socialne delavke in delavci glede informiranja in izobraževanja na področju homoseksualnosti prepuščene sebi in svojim pobudam. To pa mora biti pomemben podatek za vse, ki smo vključeni v izobraževanje socialnih delavk in delavcev. Poglejmo najprej, v kakšnih okoliščinah se nahajajo istospolne družine v Sloveniji; v nadaljevanju pa članek prinaša nekaj raziskav ter strokovnih argumentov, na katere bomo lahko socialne delavke in delavci oprli zagovor pravic istospolnim družinam ter jim zagotovili potrebno podporo.

2.2. Istospolna družinska razmerja v slovenski družinski zakonodaji

Temeljna značilnost okoliščin, v katerih se nahajajo istospolne družine pri nas, je njihova brezpravnost. Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti⁵ deloma odpravlja brezpravni položaj istospolnih parov (sicer bolj ali manj samo v tem, da jih sploh priznava kot skupnosti), pravice do skupne posvojitve otrok pa - kot že tudi predhodni predlog Zakona o partnerski skupnosti - ne vključuje.

Seveda nobena zakonska omejitev ne more preprečiti, da istospolno usmerjeni ne bi imeli svojih družin in v njih vzgajali svojih otrok. O tem dajejo slutiti rezultati raziskave Vsakdanje življenje lezbijk in gejev (Švab, Kuhar 2004).⁶ Poleg tega v Sloveniji že obstaja nemalo otrok, ki odraščajo bodisi v t.i. dopoljenih istospolnih družinah (se pravi, da je eden od partnerk ali partnerjev v zvezo pripeljal otroke iz prejšnje heteroseksualne zveze) bodisi v t.i. načrtovanih istospolnih družinah (v katerih sta partnerki ali partnerja otroka načrtovala in dobila s pomočjo umetne oploditve ali nadomestnega materinstva). Statističnih podatkov o tem ni: tako kot v mnogih drugih državah imajo lezbijke in geji tudi pri nas tako majhno zaupanje v družinsko zakonodajo, da svoje spolne usmerjenosti raje ne razkrivajo zaradi strahu, da ne bi izgubili otrok (v primeru dopoljenih istospolnih družin se dogaja, da nekdanji partner ali partnerka grozi istopolno usmerjenemu staršu, da bo zahteval odvzem skrbništva). Umetna oploditev in nadomestno materinstvo sta manj pogosti, nikakor pa ne izključeni poti, po kateri imajo lezbijke in geji v Sloveniji možnost dobiti otroka. Umetna oploditev v Sloveniji je zakonsko možna samo za zakonske pare, ki se zdravijo zaradi neplodnosti. Lezbijke, ki se uvrščajo v pravno kategorijo samskih žensk, tako niso upravičene do tega posega, saj po Zakonu o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo, ki to področje ureja, ne zdravijo zaradi neplodnosti.⁷ Zakon seveda ne more preprečiti, da zainteresirane lezbijke ali lezbični pari ne bi poiskali pomoči v tujini. Dobijo jo lahko že v bližnji Hrvaški, kjer je zaradi neurejene zakonodaje praksa ponekod še nekoliko svobodnejša (kandidatka za oploditev v nekaterih klinikah recimo ne sprašujejo po zakonskem stanu).⁸ Možnosti za posvojitve pa so praktično nične. Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih sicer dopušča možnost posvojitve s strani individualnih oseb⁹, kamor teoretično sodijo tudi geji in lezbijke. Enostranska posvojitve za lezbijke in geje bi torej bila teoretično mogoča, če bi jih obravnavali izključno kot individualne osebe, vendar je v praksi tako, da dobijo v posvojitve otroke le zakonski pari (Greif 2002:125). Več praktičnih možnosti se obeta na področju rejništva, saj Zakon o izvajanju rejniške dejavnosti pogojev izvajanja rejništva ne veže na noben tip življenjske skupnosti. Iz neformalnih virov smo slišali o vsaj enem pozitivnem odzivu centra za socialno delo, ki je bil pripravljen prošnjo lezbičnega para¹⁰ uvrstiti v normalni postopek za pridobitev statusa rejnika.

Posebna tema, ki bi zahtevala daljši premislek, kot ga lahko opravimo na tem mestu, so načrtovane istospolne gejevske družine. Geji, ki načrtujejo svoje očetovstvo, se spopadajo z druge vrste in v marsičem težje premostljivimi ovirami kot lezbijke. Prvič, v čisto tehničnem smislu, saj imajo otroka hipotetično lahko le s pomočjo nadomestnih mater ali s posvojitvijo in rejništvom, drugič pa zaradi večje socialne stigme, ki se drži

gejevskega očetovstva. Če smo lezbijkam kot ženskam pripravljene do neke mere priznati, da so lahko kompetentne matere, pa je očetovstvo že v heteroseksualnem kontekstu še precej negotovo in tabuizirano področje. Družinsko delo – skrb za odnose in čustveno podporo v družini – je v tradicionalnem razmišljanju še zmeraj videno kot žensko delo, ki je utemeljeno v naravnih ženskih lastnostih (Mallon 2004). Gej, ki želi postati oče, je tako pojav *contra natura* vsaj dvakrat: najprej kot homoseksualec, ki po »naravni poti« ne more imeti otrok s svojim partnerjem, in nato kot moški, ki mu zmožnost, da skrbi za otroke, naravno ni dana.

2.3. »Izviri življenja vs. za življenje zaprta razmerja«: argumenti proti legalizaciji istospolnega starševstva pri nas

*I told Tunde some kids come from
their daddies using the penis; other from
their mummys using frozen sperm;
others because their mummys get the seed
put it in a syringe and put it in the vagina.*

(Jackie Kay, Mummy and Donor and Deirdre, 1991)

Argumenti proti legalizaciji istospolnega starševstva se običajno nanašajo na nekaj glavnih, če lahko temu tako rečemo, skrbi za otroke: otroci v istospolnih družinah naj bi imeli težave v razvoju spolne identitete, pa tudi na splošno več vedenjskih in osebnostnih težav, podvrženi naj bi bili diskriminaciji zaradi spolne usmerjenosti svojih staršev in nenazadnje, otrokom naj bi bilo življenje v istospolni družini vsiljeno. Te skrbi se opirajo na vsaj še dve splošnejši predpostavki, in sicer, da so istospolne družine nenaravne in da geji in lezbijke zaradi svoje patološkosti predstavljajo grožnjo za otroke.

Razumevanje družine kot nekakšne naravne tvorbe običajno temelji na zelo preprostem argumentu: naravna je zato, ker se v njej hipotetično lahko zaplodijo otroci. Ergo, ker istospolni pari po naravni poti ne morejo imeti otrok, njihove skupnosti v tako razumljeno carstvo narave ne sodijo.¹¹ Še več, na tej podlagi se geje in lezbijke dojema kot protidružinsko naravnane: kot »družini sovražne, narcistično usmerjene le nase in indiferentne do otrok« (Minot 2000:49). Ti miti se raztezajo od blagih nerazumevanj želja gejev in lezbijk po družinskem življenju do skrajnih izrazov nestrpnosti do legalizacije istospolnih skupnosti. To so obenem tudi miti, s katerimi morajo geji in lezbijke odrasti in na podlagi katerih morajo zgraditi svojo identiteto.

Razmišljanje o istospolnih družinah kot nenaravnem pojavu ni kakšen zgodovinsko oddaljen in preživet koncept, ki bi bil zanimiv le iz študijskih razlogov. Retoriko (ne)naravnost smo spremljali ves čas razprav ob sprejemanju Zakona o registraciji istospolne partnerske skupnosti, kot tudi že v času razprav ob sprejemanju prejšnjega predloga Zakona o partnerski skupnosti.¹² Že prejšnji predlog zakona je v obrazložitvi posameznih členov pojasnjeval, da je življenjska skupnost dveh istospolnih partnerjev zaradi naravnih razlik z zakonsko zvezo lahko izenačena le v določenih pravnih posledicah. Lezbijke in geji so morali – če naj bi za silo uredili svoja življenjske razmere – pristati na to, da se v tem pogledu njihove skupnosti bistveno razlikujejo od hetero-

seksualnih partnerskih skupnosti. »Naravnost« heteroseksualnih družin se po mnenju nekaterih kritikov prejšnjega predloga zakona odraža v tem, da so »izvir življenja in osnovni temelj za ohranitev slovenskega naroda, medtem ko so istospolna razmerja za življenje zaprta«¹³, in tako še »celo paragrafi ne morejo izenačiti nekaj, kar se izenačiti ne da«.¹⁴ Argumente, ki se niso sprenevedali v nekakšni zaščiti tradicionalnih vrednot in slovenstva, pa niso zato nič manj rasistični, so ponudili tisti, ki so menili, da bodo geji in lezbijke državo enostavno preveč finančno obremenili, saj bi bili »istospolni partnerji (po prvotnem predlogu zakona, op. Mojca Urek) deležni zdravstvenega zavarovanja po partnerju, vdovske pokojnine, dohodninskih olajšav, prednosti pri stanovanjih za mlade družine in niza drugih ugodnosti, namenjenih za pomoč mladi družini kot temeljni celici narodovega preživetja«.¹⁵

Nič novega. Spolna in družinska razmerja kot del vsakdanjega življenja ljudi so bila skozi zgodovino nenehoma pripraven teren za spopad različnih ideologij in državnih politik, ki so opredelile »normalnega« spola, »normalne« spolnosti ali »normalne« družine krojile glede na aktualne politične in nacionalne interese (med katerimi je v ospredju zlasti potreba po nadzoru rojstev). Utemeljitev moralnega preganjanja različnih življenjskih stilov in spolnih praks, ki so uhajale večinskim opredelitvam normalnosti, je temeljila na pojasnjevalnih modelih, ki so oblikovali specifičen odnos do spolnih manjšin v različnih zgodovinskih obdobjih. Na današnji odnos različnih strokovnih služb do drugačno spolno usmerjenih je morda še najmočneje vplival medicinski pojasnjevalni model, ki je homoseksualnost opredeljeval kot obliko duševne motnje. Čeprav je Svetovna zdravstvena organizacija leta 1991 homoseksualnost izpisala iz registra duševnih motenj, pa je dolgotrajno obdobje patologizacije tega področja pustilo posledice. Različne profesionalne službe za pomoč ljudem pogosto locirajo izvor njihovih težav v naravi njihove spolne usmerjenosti in s tem patološki model vedno znova obnavljajo. Posamezna pričevanja pripadnikov spolnih manjšin govorijo o tem, da odzivi profesionalnih služb, na katere se obračajo po pomoč zaradi osebnih ali partnerskih težav, segajo od zelo pozitivnih do resnih poskusov spreobračanj, ki pa niso vselej transparentni..¹⁶ Odvisni so zlasti od osebne razgledanosti in širine profesionalcev in profesionalcev na eni strani ter od njihovih predsodkov do lezbičnih in gejevskih posameznikov in skupnosti na drugi, in ne od strokovne doktrine ali načelne naravnosti, ki bi jo imele te službe med svojimi načeli dobre prakse (Urek 2002a).

2.4. Lezbične matere in gejevski očetje – grožnja za otroke?

*I wiped the tears from his face.
I kept saying don't cry, never mind.
Tunde won't play with him any more.
Are they dirty words, he asks me.
What am I supposed to say? Tell me.*

(Jackie Kay, Mummy and Donor and Deirdre, 1991)

Lezbijke, geji in pripadniki drugih spolnih manjšin, četudi ne več označeni za duševno motene, veljajo torej še naprej za ljudi, ki imajo zanesljivo težave. Dejstvo je, da mora

posamezna oseba, preden sprejme svojo spolno usmerjenost, predelati vrsto negativnih stališč družbe ter da je lahko zaradi različnih oblik diskriminacij njeno/njegovo življenje skozi vsa starostna obdobja podvrženo številnim stresnim situacijam. Ponotranjena homofobična stališča družbe v zvezi z gejevskim in lezbičnim starševstvom se pri posameznih gejih in lezbijkah lahko izrazijo kot občutenje, da enostavno »niso za otroke«, ali kot prepričanje, da je biti starš v nasprotju z njihovo spolno usmerjenostjo.¹⁷ Zgodovinsko demoniziranje in patologiziranje vloge gejev in lezbijk je verjetno tudi vir še vedno pogostih prepričanj, da predstavljajo za otroke neke vrste grožnjo. Na eni strani gre za strah pred »infekcijo«, torej, da bodo geji in lezbijke tudi svoje otroke vzgojili v homoseksualce¹⁸, na drugi strani pa za mitske predstave o tem, da homoseksualci spolno zlorablajo otroke. Pri tem igrajo veliko vlogo mediji, ko npr. v isti sapi govorijo o pedofiliji in homoseksualnosti, kot da gre za istovetna pojava.¹⁹ Država tako retoriko izkorišča, da lahko nato sebe predstavlja kot nekoga, ki mora zaščititi družino in otroke (Minot 2000:52). Tako psihološke in sociološke znanstvene raziskave kot tudi statistika kriminalnih dejanj kažejo, da sta obe prepričanji neutemeljeni. Največ kaznivih dejanj spolnih zlorab nad otroki še vedno storijo heteroseksualni moški nad deklicami. Kljub temu pa se ta stereotip uporablja kot argument pri izključevanju gejev in lezbijk iz vzgojiteljskih in skrbstvenih poklicev.

Pri proučevanju spolnih razlik v vedenju otrok v različnih tipih družin, meni S. Golombok, je nujno ločevati med spolno identiteto (ali o sebi razmišljamo kot o ženskah ali o moških), spolnimi vlogami (pričakovanja glede spolnega vedenja, kot je izbira igrač, iger, priljubljenih televizijskih oddaj, poklica itn.) in spolno usmerjenostjo. »Osupljivo je,« komentira avtorica, »kako so različne študije, izvedene z zelo različnimi metodologijami in na različnih, med seboj oddaljenih geografskih, socialnih in kulturnih območjih pokazale podobne rezultate. Spolna identiteta otrok, ki so odrasli pri lezbičnih in gejevskih starših, se ni razlikovala od spolne identitete otrok iz heteroseksualnih družin. Otroci so se identificirali s svojim biološkim spolom in niso kazali nikakršne zmedenosti glede svoje spolne identitete« (2000: 48-54). Kljub temu, da gejevski in lezbični starši pogosteje spodbujajo svoje otroke k manj stereotipiziranim spolnim vlogam, to ne vpliva bistveno na izbiro igrač in dejavnosti pri njihovih sinovih in hčerah. Vse študije prav tako dosledno kažejo, da ni nikakršnih signifikantnih razlik v deležu istospolno usmerjenih oseb, ki bili vzgojeni v istospolnih ali heteroseksualnih družinah (Minot 2000:79; Golombok 2000:54). Treba je upoštevati, kar smo že nekajkrat omenili, namreč, da otrok ne gre jemati kot nemočnih bitij, ki samo pasivno sprejemajo, kar se jim dogaja. Svojo vednost o tem, kaj pomeni biti moški ali ženska, aktivno oblikujejo skozi vse otroštvo. Pri tem njihova radovednost ni omejena le na raziskovanje spolnih vlog v družini, zglede iščejo zlasti pri svojih vrstnikih istega spola. Kakorkoli, tovrstnim raziskavam spolne identitete in spolnih vlog gre oporekati, da v prvi vrsti ne zavzamejo kritične drže do norm, ki določajo, kaj so sploh spolno ustrezne vloge. S tako držo obravnavajo nekonformne spolne identitete otrok in mladine kot znak napake v vzgoji staršev ter jih diskriminirajo (Minot 2000:79).

Druga pogosta predpostavka, ki se tudi pri nas pojavlja kot argument proti legalizaciji istospolnega starševstva, je, da so otroci zaradi spolne usmerjenosti svojih staršev

podvrženi diskriminaciji, izpostavljeni nasilju in da težje vzpostavljajo stabilnejša prijateljstva. Študije kažejo, da so otroci iz istospolnih družin vse do adolescence med vrstniki enako priljubljeni kot otroci iz heteroseksualnih družin. Med adolescenco pa se slika nekoliko spremeni. Tudi v tem obdobju niso v splošnem pogosteje tarče nadlegovanja, kljub temu pa se takrat pokaže določena razlika. Če druge otroke zbadajo zaradi njihovega socialnega statusa ali telesnih značilnosti, pa otroke iz istospolnih družin pogosteje zapostavljajo zaradi spolne usmerjenosti njihovih staršev. To je gotovo stresno, vendar so dolgoročneje posledice v končni fazi vendarle odvisne od tega, kako se na mladostnikove izkušnje odzovejo starši. Občutljivost staršev za otrokova čustva in pripravljenost na odkrit pogovor običajno zadostujeta, da otrok svoje izkušnje lažje razume in predela. Nekateri respondenti, ki so jih intervjujali že v odrasli dobi, so poročali, da se je njihov status med vrstniki proti koncu šolanja glede tega vprašanja preobrnil v svoje nasprotje: to, da je mama lezbijka ali oče gej, je v očeh vrstnikov dobilo vrednost in nov pomen, pomenilo je imeti »kul« starše. Kakorkoli že, raziskave, narejene med mladostniki in odraslimi, ki so odraščali v istospolnih družinah, ne kažejo, da bi imeli ti več ali globlje psihološke težave kot njihovi vrstniki, ki so odraščali v heteroseksualnih družinah: niso bolj tesnobni ali bolj depresivni, niti ne iščejo pogosteje strokovne pomoči (Golombok 2000: 55-56).

2.5. Sklep: nezrela družba in zrele istospolne družine?

*Today Tunde and I said we won't tell
anybody else what we tell each other.
It will all be secret. I gave him a chocolate.
He gave me a Monster Munch.
Tunde has the same thing to eat everyday.*

(Jackie Kay, Mummy and Donor and Deirdre, 1991)

Pogosta fraza nasprotnikov legalizacije istospolnih družin, je, da »družba še ni zrela« in da zato nimamo pravice izpostavljati otrok načinu življenja, ki jih bo stigmatiziralo. Otroci si ne izberejo sami, da bodo živeli v istospolni družini, pravijo.²⁰ Pustimo ob strani dejstvo, da si skorajda noben otrok svojih staršev ne more izbrati. Argument je zanimiv predvsem zato, ker v isti sapi priznava diskriminacijo nad istospolno populacijo in hkrati navaja k sklepu, da je bolje ne spreminjati obstoječih razmer. Včasih ta argument »nezrele družbe« uporabijo isti ljudje, ki trdijo, da homoseksualci pri nas niso več diskriminirani in da imajo že tako dovolj pravic. Od kje potemtakem bojazen, da bo otroke istih nediskriminiranih oseb zapostavljala neka abstraktna nezrela družba? Vedno znova se v teh razpravah tudi pozablja, da ti otroci niso namišljeni subjekti neke hipotetične zakonodaje, ampak so že tukaj. Ne bi smeli pustiti predolgo čakati, da jih priznamo za svoje. Diskriminacije se praviloma ne preprečuje z »nepripravljenostjo, da neka krivica obstaja«, ampak z močno zakonodajo, ki zagotavlja človekove pravice in odpravlja krivice. Sporočilo *Mednarodne komisije za človekove pravice gejev in lezbijk*, ki so ga posredovali v svojem poročilu o starševstvu in pravicah lezbijk, gejev, biseksualnih in transeksualnih oseb ter njihovih otrok, je podobno:

»Ni mogoče več spregledovati,« pravijo, »da v vsaki skupnosti obstajajo lezbijke, geji, biseksualne in transeksualne osebe, ki so že starši in skrbijo za svoje otroke ter da to počnejo tako ljubeče in kompetentno kot heteroseksualni starši. Otrok ne bomo mogli vzgojiti za strpnost, če bomo v isti sapi dovoljevali, da okoliščine njihove vzgoje določa nestrpnost. Najbolj učinkovito bomo načelo 'delati v otrokovem interesu' uresničevali, če bomo otrokom lahko omogočili izkušnjo doslednega spoštovanja dostojanstva in enakosti« (Minot 2000:4-5).

Istospolna partnerstva in družine pred teorijo in prakso socialnega dela postavljajo nove strokovne in etične izzive. Vsekakor se je treba premakniti od mnenja tipa »s tem se pri nas še nismo srečali« do etičnega vprašanja, zakaj je tako. Zdravo pamet in nedejavno držo, ki nam jo narekujejo občutki, »da to enostavno ne bi bilo dobro za otroke«, moramo socialne delavke in delavci zamenjati s strokovnimi argumenti in aktivnim zagovorništvom. Še preden začnemo delati z ljudmi, pa se najprej pošteno lotimo svojih predsodkov. Če bomo pri tem uspešni, se nam bo razgrnila cela paleta nalog, ki jih moramo še opraviti, da bomo lahko sploh začeli govoriti o kakršnikoli podpori istospolnim skupnostim pri nas: povečati moramo občutek za vsakdanje življenje in specifične situacije, s katerimi se srečujejo posamezni odrasli in otroci iz istospolnih družin; razviti načela in metode dela v smeri depatologizacije spolne usmerjenosti nasploh in istospolnih družin posebej; povečati pomoč depriviligiranim družinam in aktivno zagovornišтво: povečati delo v skupnosti na ozaveščanju in zmanjševanju diskriminacijskih dejavnikov, ki so vir stresa za posamezne odrasle in otroke; in nenazadnje, vključiti se v prizadevanja nevladnih organizacij in drugih akterjev za uveljavljanje, priznanje in večjo vidnost istospolnih partnerstev in družin.

3. Spremembe v družinskem življenju: implikacije za raziskovanje in prakso socialnega dela

Naj si še enkrat zastavimo uvodno vprašanje: kaj pomeni socialno delo z družino v kontekstu sodobnih procesov sprememb, kot je pluralizacija družinskega življenja? Najmanj, kar lahko rečemo ob sklepu tega krajšega pregleda, je: izjemno pomembno je, da socialno delo sledi sodobnim smerem razvoja družinskega življenja, pluralizaciji družinskih oblik, življenjskih stilov in življenjskih potekov, spreminjanju družinskih vrednot, spremembam v družinskih vlogah in drugim spremembam na področju družine. Pri tem pluralizacije družinskega življenja ne bi smeli obravnavati kot izoliran in enodimenzionalni pojav, saj je tesno povezana s številnimi spremembami, kot so upad števila formalnih zakonskih zvez, večanje števila kohabitacij, razvez ter števila otrok, rojenih zunaj zakonske zveze, idr., ki so vse rezultat širših družbenih sprememb in gibanj v 20. stoletju (npr. vpliv ženskega ter gejevskega in lezbičnega gibanja) (Giddens 2000; Švab 2001). Pomembno so se spremenile tudi vrednote in predstave o družinskem življenju, ki uvajajo nekatera ključna razlikovanja med današnjim in nekdanjim pojmovanjem družine. Predstave o enostarševskih družinah nekoč (večinoma neporočene matere) so recimo temeljile na mehanizmih družbene stigmatizacije in individualne odgovornosti, medtem ko so enostarševske družine danes legitimna in čedalje bolj razširjena družinska oblika (Švab 2001). Povezano razumevanje sočasnih pojavov sprememb v družinskem

življenju je za socialno delo ključno, tako na ravni teorije kot pri obravnavi konkretnih primerov družinskih oblik v praksi; sicer se zdi nemogoče razumeti različne položaje, izkušnje, doživetja, motive in probleme posameznih družinskih članic in članov.

Kot piše G. Čačinovič-Vogrinič, je zavedanje raznolikosti družinskega življenja za socialno delo dragoceno, pomaga razumeti, da ljudje iščejo in uresničujejo družino v zelo različnih oblikah družinskega življenja, ki jo sami zase poimenujejo in doživljajo kot družino. Raznolikost ne govori o krizi družine, temveč o tistih oblikah družinskega življenja, ki so ljudem uresničljive. Cilj znanstvenega in strokovnega premisleka v socialnem delu tako ne more biti odkrivanje, določanje idealnih ali »ustreznih« oblik družinskega življenja, temveč je lahko le prispevek k temu, da bi bolje razumeli življenje v njih in da bi dobili tisto, kar v družini potrebujemo (1995:120). Obenem pa, kot ugotavlja G. Čačinovič-Vogrinič za dopolnjene družine, v socialnem delu premalo vemo o vsakdanjem življenju v novih družinskih oblikah. Vsaka družinska oblika in vsaka družina se uresničuje na svoj način, ali kot pravi G. Čačinovič-Vogrinič – na poseben način ravna z intimnostjo in medgeneracijskimi razlikami, na svoj način preizkuša avtonomijo in povezanost in uresničuje pravico do realnosti. Ko ravnamo, kot da razlik med družinskimi resničnostmi ni, s predpostavko, da jih bomo s poudarjanjem razlik samo dodatno stigmatizirali, jih na nek način zamočimo. Moramo pa jih narediti vidne, da bi tudi te družine dobile več moči za življenje. Pomembno je, da se govor o novih družinskih oblikah ne pojavlja le skupaj z naštevanjem problemov, ki jih imajo. Realnost je, da imajo ljudje, ki recimo živijo v dopolnjenih družinah, predvsem veliko prednosti in priložnosti: naučijo se novih načinov mišljenja, alternativnih rešitev, boljšega razumevanja življenja v družini, učijo se iz različnosti življenjskih izkušenj, otrok ima lahko več zaveznikov, ki ga imajo radi in skrbijo zanj, itn. (*ibid*: 121–122). V vsem tem so drugačni od drugih otrok in v tej izkušnji so drugi otroci prikrajšani. Iz zornega kota socialnega dela lahko sklenemo, da je pomembno, da tudi te izkušnje ne ostanejo spregledane, nepopisane in da ne izpadejo iz socialnih poročil ter drugih profesionalnih zgodb.

Zgodovinske spremembe v družbenem vrednotenju posameznih oblik družinskega življenja, na primer enostarševskih družin ali etnično mešanih družin, nam morajo biti pri raziskovanju in praksi socialnega dela zgovoren dokaz, da družine ne gre jemati kot statične in trdne oblike, ki biva v nekakšnem socialnem vakuumu. Tak, socialnozgodovinski uvid nam pomaga okrepiti argumente, s katerimi lahko izbojujemo več pravic in družbene podpore ter se z več poguma zavzamemo za družine, ki so danes stigmatizirane. Pri »raziskovanju uresničljivega v družini«, kot temeljne naloge socialnega dela z družino, mora biti socialno delo tako pozorno na tiste družinske oblike, ki so že v izhodišču težje uresničljive (ali povsem nedostopne) oz. ki doživljajo na svoji poti uresničevanja več ovir kot druge. Pomanjkljiva zakonodaja, posledično pa popolno pomanjkanje družinske podpore, postavlja istospolne družine v neenakopraven položaj. Stigmatizira jih do mere, da jih povsem zanika. Raziskovanje uresničljivosti v teh primerih razumemo najprej kot politični boj za pravico do obstoja, v katerega se moramo vključiti tudi socialne delavke in delavci. Ta od nas zahteva socialno akcijo, s katero bomo dosegli spremembe in vključitev novih družinskih oblik med legitimne

oblike družine. Tako jih bodo konkretni ljudje sploh lahko začeli uresničevati. Družinske članice in člani, ki pa v takih vrstah družin že živijo (kot tudi strokovnjakinje in strokovnjaki, ki naj bi jih podpirali), bodo s tem dobili legitimnost in več moči.

V socialnem delu v Sloveniji vidimo kar nekaj pozitivnih premikov, ki posredno ali neposredno vlivajo optimizem tudi na področju podpore novim družinskim oblikam. V socialnem delu se je nekako od konca osemdesetih let prejšnjega stoletja začela uveljavljati misel, da na delo socialnih delavk in delavcev vplivajo tudi njihove vrednote in predsodki, da to delo torej ni nevtralna in *a priori* dobronamerna praksa. V devetdesetih se je na področju socialnega dela pojavil tudi pojem človekovih pravic. Vloga socialne delavke kot angažirane zagovornice pravic različnih marginaliziranih skupin ljudi in socialne aktivistke, ki jo bolje poznajo ponekod drugod, ni več tako tuja in oddaljena. Na področjih nasilja nad ženskami in otroki, duševnega zdravja, hendikepa, uživanja drog, pribežnikov in na nekaterih drugih področjih so se tako zgodili korenitejši premiki, ki se vsaj nekoliko že poznajo tudi v praksi javnih socialnih služb. K temu je prispevala vztrajna kritika in pritisk nevladnih organizacij pa tudi močan in akcijsko naravnani raziskovalni interes učiteljskega kadra na sedanji Fakulteti za socialno delo v Ljubljani (ki smo bili v več primerih tudi pobudniki teh civilnih iniciativ), da smo nove vsebine, koncepte in znanja razvijali in vključevali v učne načrte. Študentke in študentje se seznanjajo z raznolikostjo družinskih oblik pri več skupnih predmetih (Socialno delo z družino, Sociologija za socialno delo, Socialna antropologija) in na nekaterih izbirnih področjih (Duševno zdravje v skupnosti, Skupnostna skrb); naša prihodnja naloga je torej, da jih še veliko bolje raziščemo. Socialno delo s tem, ko sprejme različne oblike intimnosti in skrbi kot legitimne oblike družinskega življenja, nenazadnje briše meje med primernimi/zaželenimi in neprimernimi/manj zaželenimi družinami, ki jih vzpostavlja rasistični diskurz. Raziskovanje družine je zato gotovo treba speljati stran od patologiziranja posameznih družinskih oblik na podlagi stigmatiziranja staršev, kot so geji in lezbijke, in se – tako kot v praksi – osredotočiti na raziskovanje njihovih prednosti in ovir, ki jih doživljajo v vsakdanjem življenju. Nujno je treba razbijati predsodke, ki še vedno stojijo pred znanjem, ali še huje – se predstavljajo kot znanje.

Opombe

1. V primeru istospolnih družin se argument nemoralnosti pojavlja eksplicitno: otroci so ogroženi, ker naj bi bili priča nemoralnemu spolnemu vedenju svojih staršev.
2. Vsi ti izrazi govorijo bolj ali manj o tem, zakaj neko obliko družine ne gre povsem mešati z družino v pravem pomenu besede: izrazi poudarjajo, da se neka oblika družine nahaja v polju »izven konvencionalnega« (nekonvencionalna družina), da smo jo izbrali, v nasprotju s tem, da bi se nam naravno pripetila (izbirna družina), uporaba izraza socialna družina poudari moč in pomembnost biološke družine, parastarševanje pa nam pove, da gre za nekaj, kar obstaja ob pravem starševanju.
3. Tako je tudi za slovensko družinsko politiko značilna – vsaj na deklarativni ravni – usmerjenost na otroka in njegove potrebe, pri čemer je skrb postavljena kot klasičen enosmerni odnos, v katerem ni nobene vzajemnosti. A. Švab ocenjuje, da ni še prišlo do premika determinističnega pogleda, ki otroka definira kot izključno odvisno osebo in ga postavlja v kontekst moralne in

ekonomske odgovornosti staršev. V tem smislu se zdi družinska politika predimenzionirana. Pozablja pa na dva vidika, ki postaneta razvidna, če na skrb pogledamo iz zornega kota prejemnika skrbi, namreč, da so otroci dejavni udeleženci v družini, ki prispevajo k družinskemu delu, skrbi (nakupujejo, pospravljajo, skrbijo za mlajše brate in sestre) in odnosom. Na skrb, ki jo prejemajo, se tudi odnosno odzivajo. Pogosto čustveno podpirajo starše in druge družinske člane (2003: 69).

4. Študentska organizacija univerze – resor za socialo 2000. *Istospolno starševstvo – analiza ankete za centre za socialno delo*. Pridobljeno 1. 8. 2001 s svetovnega spleta: <http://www.geocities.com/slogayportal/>. V: Urek, M. (2002a): Vodič za preživetje skozi socialno-varstvene službe ter službe duševnega zdravja za lezbijke in geje. *Socialno delo* 41, 2.

5. Državni zbor RS je 22. junija 2005 sprejel Zakon o registraciji istospolnih skupnosti. Članek sem pisala poleti 2004, v času, ko je predhodni predlog zakona (Zakon o partnerski skupnosti), ki so ga pripravili Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve in nevladne organizacije, prvič po sedmih letih prišel na poslanske klopi v splošno razpravo. Poslanci treh strank so ga takrat zavrnili z argumentom, da je preveč podoben Zakonu o zakonski zvezi in družinskih razmerjih. Zanimivo je, da sosednja Hrvaška z veliko krajšo tradicijo gejevskega in lezbičnega gibanja in ob vplivnejši krščanski tradiciji s sprejetjem zakona ni imela večjih težav: hrvaški sabor je v letu 2003 izglasoval Zakon o istospolnim zajednicama (Greif 2003).

Prvotni predlog je vključeval večino pravic in dolžnosti, ki sicer veljajo pri sklenitvi zakonske zveze (z izjemo pravice do skupne posvojitve otrok). Po volitvah jeseni 2004 je nova oblastna struktura predlagani zakon zavrnila z istimi argumenti, s katerimi so ga prej spodkopavali, namreč da preveč izenačuje istospolno partnersko skupnost z zakonsko zvezo, in začela pripravljati nov predlog. Nevladne organizacije so si ves čas nastajanja in sprejemanja novega zakona intenzivno prizadevale z vlado vzpostaviti demokratični civilni dialog, vendar nova garnitura na Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve, za njihove predloge ni imela poslušnosti. Osnutek zakona je javnost lahko videla le enkrat, in takrat lahko (v petih dneh!), posredovala pripombe in predloge. Ministrstvo pripomb nevladnih organizacij ni upoštevalo (na direktoratu za družino so jim to itak dali že vnaprej vedeti). Tako je Slovenija junija 2005 dobila zakon, s katerim ostajajo pari v istospolni partnerski zvezi brez pravic na področju socialnega, zdravstvenega, pokojninskega in ostalih zavarovanj (po partnerju), pravic pa ne bodo imeli tudi na vseh ostalih področjih, vezanih na pravice svojcev v različnih pravnih in ostalih življenjskih okoliščinah (odvzem prostosti, smrt, procesne pravice svojcev ipd). Nevladne organizacije so ob sprejetju zakona opozorile, da s tem, ko novi zakon taksativno našteva dolžnosti in nekatere pravice v istospolnem partnerstvu, nekatere pravice pa zavestno in z namenom izloča, uzakonja diskriminacijo in delu svojih državljanek in državljanov podeljuje status drugorazrednosti. Zakon uvaja diferencirano obravnavo in tako ne ustreza temeljnemu kriterijem enakopravnega državljanstva in načela enakih možnosti. (ŠKUC-LL in ŠKUC-Magnus, 2005; DIH – Društvo za integracijo homoseksualnosti, 2005).

6. Kar 61 % vprašanih bi sklenilo partnersko zvezo, če bi to bilo mogoče, in 42 % si želi imeti otroka.
7. Sprejemanje zakona (o katerem se je navsezadnje odločalo na referendumu) je spremljala javna strokovna in politična razprava, ki se je bolj ali manj vrtela okoli vprašanja, ali so samske ženske upravičene do umetne oploditve z biomedicinsko pomočjo ali ne. Za razpravo je bila značilna rasistična retorika, utemeljena na biološki manjvrednosti samskih žensk, še zlasti hendikepiranih žensk in lezbijk. Ugovori možnosti oploditve samskih žensk (večinoma s strani zdravnikov), ki jo je v 5. členu predvideval predlog zakona, so vsebovali vse vrste predsodkov in strahov, kot npr. »da se bo na ta način 'ustvarila nepopolna družina' in da bodo 'homoseksualci potem lahko imeli otroke'.« (Greif 2002).

8. Vir: Predavanje predstavnice Društva za večjo rodnost in plodnost Slovencev v klubu Monokel, oktober 2003.
9. Zakon pravzaprav tega posebej ne določa; glede posvojiteljev pravi le, da ne more biti nihče posvojen od več oseb, razen če sta posvojitelja zakonca in da je posvojitelj lahko le polnoletna oseba, ki je vsaj osemnajst let starejša od posvojenca. Po tem gre sklepati, da individualne osebe niso izključene kot možni posvojitelji.
10. Prošnjo je sicer vložila ena od partnerk kot individualna oseba, a pomembno je, da je bil center seznanjen, da gre v resnici za lezbično skupnost, in seveda, da vloga ni oviral.
11. Pri tem zagovorniki tega koncepta zlahka spregledajo izjeme iz lastnih vrst: neplodne heteroseksualne pare, ki so do otrok prišli s pomočjo tujih darovalcev, starejše pare, ki so že izven fertile dobe, pare, ki zaradi drugih okoliščin ne morejo imeti otrok, itn.
12. Članek sem pisala poleti 2004, ko je bil aktualen še prvi predlog zakona, zato je več komentarjev usmerjenih v razprave, ki so v tistem času spremljale sprejemanje tega predloga.
13. Navedbo smo našli v obrazložitvi nasprotovanja predlogu Zakona o partnerski skupnosti poslanske skupine stranke SLS (gradivo, poslano Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve in poslanskim skupinam strank), januar 2004. Zanimiv je sklep, ki ga avtorji tega gradiva izpeljejo iz osnovne teze o nenaravnosti istospolnih družin, in sicer, da »sklenitev istospolnega partnerstva ni človekova pravica, ampak je stvar svoboščin, se pravi nečesa, kar naj se ne bi spodbujalo, ampak le toleriralo«.
14. Poslanica stranke NSi Majda Zupan, na zasedanju državnega zbora (Delo, 14. 7. 2004).
15. Poslanec stranke SDS France Cukjati (današnji predsednik državnega zbora), na zasedanju državnega zbora (Delo, 14. 7. 2004).
16. Med transparentnejše odzive lahko uvrstimo naslednji nasvet psihiatrinje depresivni pacientki. Za zgodbo smo slišali iz neformalnih virov. Psihiatrinja je obupani ženski (zelo verjetno pravilno) pojasnila njeno duševno stanje s tem, da živi v partnerstvu z žensko, v okolju, ki ju ne sprejema (živeli sta v manjšem slovenskem kraju, kjer so ju ljudje šikanirali). Ne glede na to, da je partnerka predstavljala njen glavni vir podpore, se je psihiatrinji zdelo prav, da ji prav tako pojasni, da taki odnosi nikamor ne vodijo, ker ljudje pač tega ne sprejemajo, in da bo najbolje za obe, da se razideta (Urek 2002a).
17. Tak primer najdemo v pogovorih z lezbijkami, ki jih je opisala Tina Šterk v svojem diplomskem delu. Ena od intervjuvanih je izjavila: »Stereotip, ki sem ga pogosto slišala, je, da če bodo imeli lahko geji otroke, jih bodo začeli izrabljati. Ko sem bila mlajša, sem se zelo razumela z otroki. Čutila sem stik z njimi. Potem pa sem neko obdobje živela v prepričanju, da biti lezbijka pomeni ne imeti otrok in da se moram temu pač odpovedati. Kar nekaj časa sem čutila žalost zaradi tega. Hkrati pa sem sčasoma začela izgubljati občutek za otroke. Kot da bi naenkrat imela dve levi roki, kot da mi lahko zato, ker sem lezbijka, pade dojenček iz rok ... Še sama ne vem kdaj, sem se nekje v sebi začela počutiti nevredno, kot da bi imela en 'manjko', en hendikep, ker nimam otrok. In kot da bi vse podpiralo mojo misel, da zaradi tega tudi nimam pravice, da se igram z otroki, da me imajo otroci radi. Vase vpijaš vso nesrečo, ki jo projicirajo nate in pristajaš na sliko o sebi, ki ti je vsiljena. Tega sem se začela nedavno zavedati. Mi je prišlo, da vse to ni res in da če bom želela, bom lahko otroke imela. Spet sem začela uživati v njihovi družbi ...« (Šterk 2002).
18. Pri tem jih je v resnici večina odrasla v heteroseksualnih družinah!
19. Pri tem tudi pedofilija in zloraba otrok nista istovetna zgodovinsko-družbena koncepta.
20. Argument v razpravah proti legalizaciji posvojitvev.

Reference

- Berce, B. (1998): *Istospolna partnerstva in družine med javnim in zasebnim: diplomatska naloga višješolskega programa*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Devine, H. A., Briggs, C. (2001): »Domestic Violence & Disabled Women«. V: *New York City Voices*. Dostopno na spletni strani: <http://www.newyorkercityvoices.org>.
- Čačinovič-Vogrinčič, G. (1998): *Psihologija družine: prispevek k razvidnosti družinske skupine*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Čačinovič-Vogrinčič, G. (1996): »Socialno delo z družino: prispevek k doktrini«. V: *Socialno delo, let. 35/5*.
- Čačinovič-Vogrinčič, G. (1995): »Dopolnjene družine«. V: Rener, T. Potočnik, V., Kozmik, V. (1995) (ur.): *Družine: različne - enakopravne*. Ljubljana: Vitrum.
- DIH – Društvo za integracijo homoseksualnosti, *Izjava ob sprejemu Zakona o registraciji istospolne partnerske skupnosti*. Dostopno na spletni strani: <http://www.ljudmila.org/siqrd/>, 22. junij 2005.
- Giddens, A. (2000): *Preobrazba intimnosti*. Ljubljana: *cf.
- Golombok, S. (2000): *Parenting: What really counts?*. London, New York: Routledge.
- Greif T. (2003): »Zakonu na pot«. V: *Lesbo 19/20*, 2003.
- Greif T. (2002): »Otroci drugorazrednih državljanov: istospolne družine v pravu in praksi«. V: *ČKZ, let. XXX, št. 207–208*.
- Featherstone, B. (2004): *Family Life and Family Support: A feminist Analysis*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kay, J. (1991): »Mummy and Donor and Deirdre«. V: Kay, J. (1991): *The Adoption Papers*. Newcastle upon Tyne: Bloodaxe Books.
- Lešnik, B. (1995): »Mitologika družine in spolna usmerjenost v političnem boju«. V: Rener, T. Potočnik, V., Kozmik, V. (1995) (ur.): *Družine: različne - enakopravne*. Ljubljana: Vitrum.
- Mallon, G. P. (2004): *Gay Men Choosing Parenthood*. New York: Columbia University Press.
- Minot, L. A. (2000): *Conceiving Parenthood: Parenting and The Rights of lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender People and their Children. A report of the IGLHRC*. San Francisco: IGLHRC.
- Pogljajen, J. (2004): »Večina za istospolne poroke, a morda v naslednjem mandatu«. V: *Delo, 14. 7. 2004*.
- Predlog zakona o partnerski skupnosti* (2003). V: *Lesbo 19/20*, 2003.
- Rener, T. (1991): »Preliminarije k razmerju med družino in politiko«. V: *Ženska-politika-družina. Časopis za kritiko znanosti, 136/ 137*.
- Rener, T. (1995): »Ideologija krize«. V: Rener, T. Potočnik, V., Kozmik, V. 1995 (ur.). *Družine: različne - enakopravne*. Ljubljana: Vitrum.
- ŠKUC-LL in ŠKUC-Magnus, *Izjava za javnost ob sprejemu Zakona o registraciji istospolnih skupnosti*. Dostopno na spletni strani: <http://www.ljudmila.org/siqrd/>, 22. junij 2005.
- Šterk, T. (2002): *Lezbištvo kot način življenja: identiteta in razkritje: diplomatska naloga visokošolskega programa*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Švab, A. (2003): »Kako 'skrbna' je država? Konceptualizacija skrbi v družinski politiki v Sloveniji«. V: Sevenhuijsen, S. in Švab, A. (2003) (ur.): *Labirinti skrbi: pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

- Švab, A. (2002): »Mesto družine – družbena funkcionalnost družine v postmodernosti«. V: *ČKZ, let. XXX, št. 207–208*.
- Švab, A. (2001): *Družina: Od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: ZPS.
- Švab, A., Kuhar, R. (2004): *Vsakdanje življenje lesbijk in gejev: preliminarna analiza*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Thompson, J. M. (2002): *Mommy queerest: contemporary rhetorics of lesbian identity*. University of Massachusetts Press.
- Urek, M. (2002): »Vodič za preživetje skozi socialno-varstvene službe ter službe duševnega zdravlja za lesbijke in geje«. V: *Socialno delo 41, 2*.

Avtoričin naslov:

asist. dr. Mojca Urek
Fakulteta za socialno delo (UL)
Topniška 31, 1000 Ljubljana
email: mojca.urek@fsd.si

*Prejeto oktobra 2004, sprejeto za objavo pa julija 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.*

Začaran krog diskriminacije: od moralne diskreditacije homoseksualnosti do neenakosti gejev in lezbijk pred zakonom - in nazaj

POVZETEK: Avtorica v prispevku analizira argumente zoper legalizacijo istospolnih partnerstev v Sloveniji (junija 2005 je bil sprejet Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti) in dokazuje, kako je še posebej za nasprotnike zakona pomembna simbolna funkcija zakona. Relativizira navidez tolerantne politične razprave o legalizaciji istospolne partnerske zveze in ugotavlja, kako s konkretiziranjem načela enakosti narašča sovražnost oziroma slabi samocenzura sovražnih stališč zoper geje in lezbijke. Analizira motive simbolnega in formalno-pravnega razlikovanja med istospolnimi in raznospolnimi partnerskimi skupnostmi in opozarja na posledice tega razlikovanja, pri čemer razprave o legalizaciji istospolnih partnerskih zvezah primerja z razpravami o pravici samskih žensk do umetne oploditve.

KLJUČNE BESEDE: istospolna partnerstva, gej, lezbijka, umetna oploditev, diskriminacija.

V razpravah o novi slovenski ustavi konec osemdesetih in na začetku devetdesetih so zahteve po enakopravnosti gejev in lezbijk vzbujale veliko mero nelagodja, ki se je izražalo predvsem kot molk in izogibanje. Tiskani mediji so sicer posredovali posamične (pa zato nič manj sporne) izjave, ki bi jih lahko označili kot sovražne (predvsem v rubrikah, kakršne so pisma bralcev), vendar je vsaj v takratni skupščini veljala nenapisana norma, meja, ki je politični akterji praviloma in v veliki večini niso prestopili – nasprotniki ustavne določbe o enakosti ne glede na spolno usmerjenost so se na primer razpravi izognili s sklicevanjem na spornost sintagme 'spolna usmerjenost', ne da bi eksplicitno nasprotovali načelu enakosti. Razprave praktično ni bilo, predlog, da se v ustavi eksplicitno zapiše določba o enakosti v pravicah ne glede na spolno usmerjenost, pa je končal kot uradna obrazložitev Komisije Skupščine RS za ustavna vprašanja, da »med za zgled našete osebnosti iz 14.člena (ki opredeljuje enakost pred zakonom – op.p.) sodi npr. tudi 'istospolna' usmerjenost posameznika...«

Pričakovati je bilo, da bo prva eksplicitna zahteva po uzakonjenju enakosti gejev in lezbijk težka preizkušnja strpnosti. Vsebina amandmaja k Zakonu o spremembah Kazenskega zakonika o prepovedi diskriminacije zaradi spolne usmerjenosti iz leta 1994¹ je bila še dovolj splošna, da ni naletela na usoden odpor (razen tega je bila sprejeta v

obdobju, ko se ideološko ravnotežje še ni tako izrazito pomaknilo v prid ideologij izključevanja). Na prvo resno preizkušnjo je bilo treba počakati do leta 2001: polemike o tem, ali naj zakon oploditev z biomedicinsko pomočjo omogoči tudi samskim ženskam brez stalnega moškega partnerja, so razkrile naravo strpnosti, ki se je dotlej izražala z molkom in izogibanjem. Izkazalo se je, kot bomo pokazali v nadaljevanju, da bi to strpnost »lahko definirali kot praktično držo ali naravnost, v kateri nekemu načinu mišljenja ali delovanja dopuščamo, da obstaja, čeravno ga načelno obsojamo« (Kante 1994: 229). Ali natančneje: toleranca ima »vgrajen v svoj pomen nekakšno prvino obsodbe... Tolerirati pomeni (...) sprijazniti se z onim, kar je treba samo na sebi obsoditi« (The Enciklopedia of philosophy 1967, v Kante, prav tam). V razpravah o dilemi, ali možnost umetne oploditve vezati na partnerski status ženske (in na njeno spolno usmerjenost) ali ne, v razpravah o predlogu zakona o istospolni partnerski zvezi iz leta 2004², še bolj izrazito pa v razpravah o predlogu zakona o registraciji istospolne partnerske skupnosti leta 2005³, torej v okoliščinah, ko se je bilo težko izogniti argumentaciji političnih stališč, so bile sovražne izjave tudi v Državnem zboru vse pogostejše. Te premike lahko primerjamo s fenomenom, ki ga raziskovalke in raziskovalci javnega mnenja dobro poznajo: ljudje na ravni splošnih izjav lahkotno prisegamo na načela enakosti, enakopravnosti, strpnosti, spoštovanja različnosti, na ta načela pa pozabljamo toliko hitreje, kolikor bolj so trditve konkretne.

1. Samocenzura in politična učinkovitost

V zadnjih letih v Sloveniji primeri sovražnega govora, predvsem v političnih razpravah o izbrisanih, muslimanih in Romih, niso nikakršna redkost. Te sovražnosti se glasno in pogosto izrekajo z mest političnega odločanja (parlament, občinski in mestni sveti) - sovražni govor postaja samoumevno orožje v boju za volivke in volivce. V javnosti ustvarjajo paniko zaradi bližajoče se nevarnosti: izbrisani 'nam' bodo s strahovito visokimi zahtevki za odškodnine sesuli socialno državo, Romi ogrožajo 'naš' gospodarski, pravni red in 'našo' kulturo, džamija bo postala del infrastrukture Al Kaide in kazila podobo Ljubljane. Mediji pa s svojim razumevanjem objektivnosti takim izjavam neredko utrujejo legitimnost. Te sovražnosti so produkt in hkrati posledica premika ravnotežja ideološke hegemonije (prim. Žižek 1997) na stran ideologij izključevanja. Zato normalizacija sovražnosti v teh primerih ogroža tudi tiste deprivilegirane skupine prebivalstva, ki so bile deležne strpnosti (v dobesednem pomenu besede: trpeti, prenašati nekaj, kar je sicer vredno obsodbe).

Geji in lezbijke idealizirano podobo varne nacionalne skupnosti ogrožajo že s svojim obstojem – v jeziku ideologije nacionalne ogroženosti so neproduktiven del naroda, ki da tako ali tako izumira zaradi nizke natalitete, zaradi karierističnih žensk, (velikim) družinam nenaklonjenih razmer, zaradi priseljenk in priseljencev in njihove visoke natalitete. V javnih političnih govorih odkrite in grobe žalitve gejev in lezbijk vsaj do konca leta 2003 sicer niso bile tako pogoste kot v govorih o izbrisanih, Romih in muslimanih - očitno so medijska odmevnost akcij nevladnih lezbičnih in gejevskih organizacij, glasnejša javna podpora enakosti gejev in lezbijk prisilili zagovornike diskriminacije,

da svoje izjave omilijo (da svoj zagovor diskriminacije začenjajo s pojasnilom, da so »proti diskriminaciji, ampak...«⁴). Aktivnosti nevladnih organizacij, javne intervencije posameznikov in posameznic (ne le aktivistk in aktivistov), medijska odmevnost njihovih protestov in zahtev, podpora dela institucionalne politike jih silijo, da cenzurirajo svoje argumente zoper enakost in enakopravnost. To lahko interpretiramo kot eno od delnih zmag znotraj strategije, ki jo Fish imenuje »bolj ali manj improvizirana strategija doseganja manjših zaporednih taktičnih zmag«: značilnost te strategije je odzivanje na sovražni govor, ki vsakokratnega nasprotnika oslabi, ga sooči z nelagodjem, kar mu odvzame del politične moči (Fish 1997: 393-394). Prav zaradi takih odzivov je (bilo) v tem primeru teže manipulirati z javnim mnenjem kot v primeru Romov, izbrisanih in muslimanov. In vsaj ko gre za vprašanje pravice do registracije ali celo sklenitve zakonske zveze, kar je osrednja tema tega prispevka, je zagovornikom diskriminacije gejev in lezbijk težko ustvariti homogeno skupnost namišljenih žrtev. Tako homogenizacijo bi lažje izvedli, če bi zakon predvidel enak status istospolnih partnerstev tudi na področju skrbi za otroke (natančneje posvojitev). Vendar ravno to, da noben predlog, ki je doslej nastajal znotraj institucij državne oblasti, tega ni predvidel, pomeni uspeh projekta 'diskriminacija'. Ogrozila ga ni niti samocenzura zagovornikov diskriminacije. Nasprotno - v razmerah, ko so imeli boji za enakost relativno široko javno podporo, je bila samocenzura celo produktivna. Ali kot ugotavlja Žižek v svoji analizi predvolilne kampanje J. Helmsa, ameriškega senatorja, ki je slovel kot ikona republikanske konzervativne politike⁵: Helms je rasistična in seksistična sporočila artikulariral v večpomenski izjavi in kodirane iluzije; če bi, kot pravi Žižek:

»svoja rasistična nagnjenja artikulariral bolj neposredno in javno, bi postal v očeh prevladujočega režima političnega govora nesprejemljiv; če pa bi dejansko opustil samocenzurirana rasistična kodirana sporočila, bi utegnil izgubiti podporo svojih ciljnih volilcev. Konservativni populistični politični diskurz torej ponuja zgledni primer tistega diskurza oblasti, katerega učinkovitost je odvisna od mehanizma samocenzure: odvisen je od mehanizma, ki deluje zgolj, če ostaja cenzuriran« (Žižek 1997: 100-101).

2. Simbolni pomen legalizacije partnerske skupnosti

Usklajevanje predloga zakona o istospolni partnerski zvezi znotraj vlade konec leta 2003 in v začetku leta 2004 je pokazalo, da vnaprejšnje pristajanje na neenakost v zvezi z razmerji do otrok ne bo dovolj za široko politično podporo zakonskemu predlogu. Potem ko je Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve začelo s postopki usklajevanja zakonskega predloga med koalicijskimi partnerji, je poslanska skupina Slovenske ljudske stranke, ki je bila del takratne vladne koalicije, na resornega ministra naslovila pismo s tremi prilogami, kjer pojasnjuje, da je zakonski predlog sporen predvsem zato, ker predlagatelj v uvodnem delu in v besedilu členov eksplicitno izhaja iz Zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (v nadaljevanju ZZZDR). To naj bi ne bilo dopustno, ker da sta to dve bistveno različni obliki skupnosti. Tako različni, da se predlagatelj v uvodu neupravičeno sklicuje na načelo enakosti: »skupnost moškega in ženske, ki sta po zakonu narave odprta za življenje, nikakor ne more biti izenačena s skupnostjo dveh oseb istega spola, ki sta za življenje zaprta«. In natanko zato po njenem

mnenju zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih ne diskriminira – od zakona ne moremo (ne smemo) zahtevati, da enako obravnava nekaj, kar je različno: zakon osebam v istospolnih partnerskih skupnostih ne omogoča, da bi medsebojna razmerja urejali na enak način kot osebi različnega spola, ker sta to pač dve različni obliki skupnosti.

Argumentacija, da zakon ne more nečesa, kar je različno, urejati na enak način, je na videz racionalna in s pravnega vidika logična. Vendar ta argumentacija prezre temeljno dejstvo, da je posledica različnega obravnavanja v tem primeru omejitev pravic. Prezre pa tudi vprašanje, ki je usodno za oceno položaja ljudi, ki živijo v istospolnih partnerskih skupnostih: katere osebe so v tako različnem položaju, da jih zakon upravičeno obravnava različno? Zakaj je v tem primeru to spol? Nasprotniki izenačenja pravnega položaja obeh oblik partnerskih skupnosti izhajajo iz sklepa, da je »družbeni pomen in poglavitni razlog pravnega urejanja zakonske zveze (...) v zasnovanju družine in tudi ni dvoma, da ima ZZZDR v mislih zasnovanje družine na naraven način«. In naprej: »Opozarjamo, da skupnost istospolnih partnerjev ne more ustvarjati vseh tistih pravnih posledic, ki so tipične za zakonsko zvezo« (Predlog Zakona o registraciji skupnosti istospolnih partnerjev, Inštitut za civilno, primerjalno in mednarodno zasebno pravo pri Pravni fakulteti v Mariboru)⁶. Seveda jih ne more, če jim zakon tega ne priznava, če po zakonu take skupnosti niti ne obstajajo in če zakonodajalec spregleda, da 'pravnih posledic, tipičnih za zakonsko zvezo', niti vsaka zakonska zveza ne ustvarja. Pravne posledice so učinek zakonodaje, ne pa nekakšnih naravnih, ireduktibilnih razlik med ljudmi. S tako ideološko argumentacijo lahko opravičimo praktično vsako zakonsko diskriminacijo.

Da zvestoba notranji pravni logiki v tej argumentaciji služi zgolj kot legitimacija vrednostne obsodbe istospolnih partnerstev (s tem tudi gejev in lezbijk kot posameznic in posameznikov), dokazuje že zaskrbljenost glede učinkov zakona na simbolna in številčna razmerja med istospolnimi in raznospolnimi skupnostmi. Nasprotniki zakonskega predloga namreč trdijo, da bo »zakon učinkoval kot razvrednotenje življenjske skupnosti moškega in ženske in njune zakonske oziroma izvenzakonske zveze« (poslanska skupina SLS, pismo ministru), če bo na formalno-pravni in simbolni ravni izenačil 'za življenje odprto' in 'za življenje zaprto' partnersko skupnost. Izenačitev naj bi celo 'pospeševala istospolna partnerstva': »istospolna partnerstva nimajo posebnega družbenega pomena in jih ne kaže pospeševati. So zgolj nekaj, kar obstaja in je prav, da vsaka družba tolerira, zato jih zakon lahko le zgolj ureja ali omejuje« (poslanska skupina SLS, pismo ministru - priloga gradivo A). V omenjenih gradivih niti v nastopih poslank in poslancev v Državnem zboru leta 2004 ni bilo eksplicitno izrečeno, da bi bila legalizacija istospolnih partnerstev lahko družbeno škodljiva (z razliko od razprav leta 2005, ki so na njihovo družbeno škodljivost že eksplicitno opozarjale⁷) – pa vendar: zakaj naj bi jih zakon zgolj toleriral (če ne že omejeval)? Tezo o družbeni škodljivosti istospolnih partnerstev izdaja pojasnilo, da bi 'vzpodbujanje istospolnih partnerstev' poslabšalo »že tako nezavidljivo generacijsko sliko slovenskega naroda« (prav tam). Implicitno to pomeni, da je vloga zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih tudi to, da ovira oblikovanje istospolnih partnerstev in da nagrajuje prikrivanje homoseksualnosti.

O predpostavki, da se bo v primeru legalizacije istospolnih partnerskih zvez povečalo število istospolnih partnerskih skupnosti in hkrati znižala rodnost, pa lahko rečemo,

da je tu na delu ista fantazija, ki o njej piše Lešnik, ko analizira znanstvene diskurze o homoseksualnosti iz šestdesetih let dvajsetega stoletja (Lešnik, 1998) – kot da množice komaj čakajo, da bodo izstopile iz heteroseksualnih razmerij in formalizirale prikrita homoseksualna zveze. Pa tudi če bi se to res zgodilo – ali ne bi bil to samo en dokaz več, kako potreben je bil zakon? Možnost legalizacije istospolnih partnerstev seveda ne ogroža nikogar in ničesar drugega kot prisilno heteroseksualnost, mite o naravni homoseksualnosti, predstave o homoseksualnosti kot socialno-medicinski motnji, o homoseksualcu oziroma homoseksualki kot osebnostnem tipu ipd. Zato je zakon, ki bi legaliziral istospolna partnerstva, prav na simbolni ravni tako pomemben za tiste, ki mu nasprotujejo, in za tiste, ki ga zagovarjajo. Tudi zaradi tega simbolnega pomena, ne zgolj zaradi morebitnih praktičnih posledic, je pomembno, kako zakonodajalec opravičuje dejstvo, da istospolna partnerstva ureja s posebnim zakonom in iz te ureditve izvzema razmerja do otrok in posvojitve.

V raziskavi o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk anketirani na vprašanje o pomenu poroke sicer navajajo predvsem pragmatične prednosti, vseeno pa se 30,9 odstotka vprašanih nedvoumno strinja s trditvijo, da bi s poroko njihova partnerska zveza »dobila večjo družbeno veljavo« (Švab in Kuhar 2003). Na vprašanje, »ali bi registrirali svojo partnersko zvezo, če bi bilo to mogoče (ali bi se poročili)«, je 61,3 odstotke odgovorilo pritrdilno (prav tam), ni pa jasno, na kateri del vprašanja so pravzaprav odgovarjali:

»... jaz sem delala diplomsko iz registriranih partnerstev, primerjavo, in se mi zdi, da je poroka tisto, je institut, ki ga imajo strejti in mislim, da si ga zaslužijo tudi homoseksualci, ki želijo to narediti. Se mi zdi pomembno – ta razlika poroka – registrirano partnerstvo. Čeprav se enim to ne zdi, pa kakorkoli že, se meni vseeno zdi, da to je razlika in da ni eno in isto. Tako kot to imenujejo ameriški aktivisti – oni so takoj štartali na besedo marriage« (Eva, 26 let).

Rezultat vladnega usklajevanja leta 2004 je bil predlog, ki se je izognil kakršnikoli eksplicitni povezavi z Zakonom o zakonski zvezi in družinskih razmerjih, še več: jasno je izpostavil razliko med istospolnimi in raznospolnimi partnerskimi skupnostmi. V drugem odstavku 2. točke Uvoda je predlagatelj namreč zapisal:

Predlagani zakon tako upošteva dejstvo, da je življenjska skupnost oseb istega spola po naravi drugačna od življenjske skupnosti oseb različnega spola, zato je niti v simboličnem niti v formalnem pogledu ne izenačuje z zakonsko zvezo kot življenjsko skupnostjo moža in žene. Istospolna partnerska zveza jamči določene pravice, ki izhajajo iz medsebojnega razmerja med partnerjema, ne pa pravic iz družinskih razmerij v odnosu do otrok, prav tako ne daje partnerjema v istospolni partnerski zvezi (originarne) pravice do posvojitve otroka.

To pojasnilo torej sporoča, da si istospolne partnerske skupnosti zaradi 'drugačne' narave ne zaslužijo enake obravnave kot skupnosti moškega in ženske – niti pravno-formalno niti simbolno. Še več – zgornji citat vsaj implicitno pojasnjuje, zakaj so iz predloga izvzeta razmerja do otrok in posvojitve: ne zaradi sistemsko-pravnih ali čisto pragmatičnih razlogov (ocena, da ima tak kompromis več možnosti za sprejetje v Državnem zboru), ampak zaradi 'narave' razmerja. Če tako pojasnilo izdaja namero zakonodajalca, ki je pomemben element interpretacije zakonskih določb (gl. citat Inštituta za civilno, primerjalno in mednarodno zasebno pravo pri Pravni fakulteti v Mariboru),

potem bi tak zakon lahko služil kot argument za diskriminacijo istospolno usmerjenih še na kakšnem drugem področju, ki bi morebiti bilo predmet kakšnega drugega zakona (razmerja do otrok, posvojitve, rejništvo). Vseeno pa je bil ta predlog na splošni obravnavi v Državnem zboru 12. julija 2004 (tako kot njegova različica 22.3. 2005) deležen očitkov, da se preveč očitno navezuje na Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih, s čimer naj bi zmanjšal družbeni pomen zakonske zveze med moškim in žensko (katere osnovni namen je po interpretaciji kritikov biološka reprodukcija in zaščita otroka). Kot se je izkazalo v nadaljnjih političnih razpravah o legalizaciji istospolnih partnerstev, je bil problem zakonskega predloga iz leta 2004 tudi prevelik obseg pravic, torej dejstvo, da je predvidel enake pravne posledice za partnerja, kot jih ima sklenitev zakonske zveze (z izjemo pravic, ki se nanašajo na posvojitev)⁸. Junija 2005 sprejeti Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti se je tej 'nevarnosti' izognil tako, da v primerjavi z zavrnjenim predlogom gejevskim in lezbičnim parom zagotavlja bistveno manj pravic - predlagatelj se v uvodnem delu zakonskega predloga sklicuje na posebnost življenjske skupnosti dveh moških oz. dveh žensk in »temu primerno« določa obseg pravic in dolžnosti partnerjev. Zakon o registraciji ureja predvsem pogoje registracije in prenehanja skupnosti ter premoženjska razmerja med partnerjema, vsebuje pa še določbo o pravici do obveščenosti v zvezi z boleznijo obolelega partnerja in ohlapno določbo o dolžnosti medsebojnega spoštovanja, zaupanja in pomoči. S tem zakonom partnerja oziroma partnerki, ki bosta registrirala oz. registrirali svojo zvezo, ne bosta upravičena/upravičeni do pravic, ki izhajajo iz statusa svojca (kar pomeni, da med drugim ne bo možno socialno, zdravstveno in pokojninsko zavarovanje po partnerju/partnerki, brezposeln partner ne bo mogel dobiti statusa vzdrževanega družinskega člana itd.). Tako se ta zakon po obsegu pravic ne razlikuje od predloga zakona, ki je leta 1998 prav zaradi premajhnega obsega pravic doživel konec že v delovni skupini Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve (gl. op. 6). Pravzaprav leta 2005 sprejeti zakon še ožje zamejuje pravice partnerjev v registrirani partnerski zvezi - predlog iz leta 1998 je namreč vsaj eksplicitno dopuščal možnost, da se na področjih, ki jih ne ureja Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih, partnerjema zagotovi enake pravne posledice, kot jih ima zakonska zveza, le da je te rešitve prepuščal področnim zakonom.

3. Skrb za nataliteto in otroke

V razpravah o legalizaciji istospolnih partnerstev je v zadnjih dveh letih v Sloveniji oživel kar nekaj 'tez', s kakršnimi so nacisti opravičevali svoj evgenični projekt, kar močno relativizira navidezno strpnost političnih govorov o istospolni usmerjenosti. Poglejmo ponovno trditev, da bi legalizacija istospolnih partnerstev poslabšala »že tako nezavidljivo generacijsko sliko slovenskega naroda«. Trditev je več kot zgolj aluzija na argument, ki so ga s pridom izrabljali nacisti v utemeljevanju zločinov zoper homoseksualce (prim. Himmlerjeve izjave, da so »homoseksualci z vidika razmnoževanja klopotci, z vidika zdravja pa škodljivi, ker raznašajo homoseksualno infekcijo« /v Plant 1991: 117/). Iz istega repertoarja je tudi pripomba k trditvi, da trajna in stabilna razmerja vzajemne podpore med osebama istega spola dandanes niso nič novega, češ

da je to res, da pa so »takšne civilizacije, zgodovinsko gledano, propadle« (priloga k pismu poslanske skupine SLS).

Te trditve niso iztrgane iz konteksta, nasprotno – predpostavljena škodljivost za nataliteto je eden ključnih argumentov nasprotovanja izenačevanju istospolnih partnerskih zvez z zvezami moškega in ženske. V tem kontekstu sploh ni bistveno dejstvo, da je spolna usmerjenost pripadnic in pripadnikov nekega naroda irelevantna za njegovo številčnost - ljudje imajo ali nimajo otrok ne glede na svojo spolno usmerjenost. Teza o škodljivosti večanja števila istospolnih partnerskih zvez sodi med tiste, ki bi jih s strategijami zoper rasizem in seksizem morali 'narediti za neizgovorljive', ker to preprosto »ni predmet odprte, racionalne, demokratične razprave« (Žižek 1997: 101).

Izključevanje gejev in lezbijk iz polja 'normalnega' bi lahko opredelili kot moralni projekt, ki »temelji na stalni nevarnosti, ki jo predstavlja zdaj ta, zdaj ona fantazija« (Lešnik 1998: 263). Pri tem se lahko sklicujemo tudi na razprave o noveli zakona o zdravljenju neplodnosti in oploditvi s postopki biomedicinske pomoči (v nadaljevanju OBMP), ki bi ženski ne glede na njen partnerski status omogočila umetno oploditev. Leta 2001 je na referendumu ta novela 'padla', tako da veljavni zakon možnost umetne oploditve daje samo ženski, ki z moškimi živi v zakonski ali izvenzakonski skupnosti in ki kljub rednim spolnim odnosom ne more zanositi. Eden najbolj eksploatiranih argumentov v javnih razpravah so bile koristi otroka in njegova pravica do obeh staršev, ki so izhajali iz predpostavke, da spočetje, rojstvo in odraščanje v enostarševski družini ni v otrokovem interesu, in da je pogoj za optimalen otrokov razvoj rojstvo in odraščanje s staršema različnega spola. Enostarševske družine in samske ženske kot potencialne upravičenke do postopkov oploditve z biomedicinsko pomočjo so bile neredko predmet moralne diskvalifikacije. K temu so znatno pripomogli tudi tisti zagovorniki novele, ki so samskost kar nekajkrat interpretirali kot posledico nekega manka, napake, poškodbe in kot manko, napako, poškodbo samo, kot praznino, ki naj bi jo ženski zapolnil otrok. Nasprotniki pa so hoteli svariti pred škodo, ki bi ji otrokom povzročile čustveno oškodovane samske matere⁹. O nevarnih materah lezbijkah, ki bi jim novela omogočila umetno oploditev, pa je pred referendumom svoje strokovno mnenje podal tudi dr. Požarnik:

»(...) vse raziskave kažejo, da imajo otroci lezbijk bistveno več težav s spolno identiteto. Deklice so zaradi tega, ker odraščajo v takšnem okolju, bolj pogosto tudi same lezbične, biseksualne in spolno razpuščene. Fantje pa imajo bistveno več težav z impotenco« (Lesbo 11/12).

Namen tega prispevka ni dokazovati, da spol in spolna usmerjenost staršev oziroma oseb, ki skrbijo za otroke, nista bistvena za otrokov razvoj. Lahko sicer verjamemo, da so med otroki gejev in lezbijk tudi biseksualni, homoseksualni in 'spolno razpuščeni', tako kot so biseksualni, homoseksualni in 'spolno razpuščeni' tudi med otroki heteroseksualk in heteroseksualcev. Lahko tudi verjamemo, da se otroci lezbijk in gejev spopadajo s težavami spolne in seksualne identitete (kar ni isto kot biti biseksualen, homoseksualen ali 'spolno razpuščen') – s takimi težavami se spopadajo tudi otroci heteroseksualk in heteroseksualk. Lahko celo verjamemo, da obstajajo raziskave, ki dokazujejo to, kar trdi dr. Požarnik. Vendar pa to ne dokazuje, da odraščanje v istospolni partnerski skupnosti škodi otroku (kot tudi ni dokazov, da otroku škodi odraščanje v enostarševski družini).

Tudi ni res, da prav vse raziskave dokazujejo to, kar trdi dr. Požarnik. Steckel (1985, 1987), McCandlish (1987), Gibbs (1989), Eder (1990), Patterson (1992), če naštejemo le nekatere med njimi, so objavili metodologijo in rezultate raziskav, ki dokazujejo – kot pravi Petterson (1999) - 'impresivno' podobnost otrok, ki so rasli v različnih oblikah družinskih skupnosti. Z znanstvenimi dokazi torej ne moremo opravičiti zakonske diskriminacije niti na področju umetne oploditve niti na področju posvojitve.

Seveda pa omejitve veljavnega zakona o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo ne bodo odvrnile samskih žensk, ne glede na njihovo spolno usmerjenost, da bi rodile otroke, če to želijo. Z vidika načela enakosti so samo nedopustna ovira, ki legitimira hipokrizijo. Ilustrativen je odgovor tridesetletne Tare ki na vprašanje, ali bi šla na umetno oploditev:

»(...) Meni se zdi absurdno, absurdno, da se jaz vsedem ... kaj, si rezerviram karto Ryan Air; odletim v London, tam se naročim, eno uro, ne vem kaj, in se tam nekaj zgodi in se odpeljem nazaj. Meni se zdi absurdno. Meni se zdi to tako kot Almodovarjev film. Jez se ne vidim notri. Meni se to zdi nekaj totalno smešnega v bistvu.«

Vprašanje: »A bi bil isti problem, če bi bilo možno tukaj?«

»To bi mogoče smešnost malo zmanjšalo, ampak... v bistvu mislim, da bi se šla vse, če bi bilo treba. Pač bi preživeli. (...) mislim, da je najbolj nemogoča varianta v bistvu ta, da začneš okrog seksati zato, da boš oplojen.«

Razprava in referendum o omenjeni zakonski noveli pa ima s predlogom zakona o istospolnih partnerskih zvezah še nekaj skupnega: referendum in njegov rezultat je bil eden ključnih argumentov za odločitev zagovornikov enakosti v pravicah ne glede na spolno usmerjenost, da ne vztrajajo pri pravici do posvojitve. Do kompromisa je prišlo, še preden ga je kdo eksplicitno zahteval, brez pogajanj torej. S tem je načelo enakosti pred zakonom izgubilo več, kot mogoče izgleda na prvi pogled. Ne le na simbolni ravni - tudi na 'strateško' politični.

4. Homoseksualnost in identiteta

Diskriminacija na ravni zakonodaje in v vsakdanjih življenjskih praksah se še vedno utemeljuje na predpostavki, da je homoseksualnost tako bistveno osebnostno določilo, da je o homoseksualcu oz. homoseksualki upravičeno govoriti kot o osebnostnem tipu. Ta predpostavka razen političnih razprav usmerja tudi znanstvena raziskovanja razvoja istospolne usmerjenosti in osebnostnih značilnosti gejev in lezbijk. Ne gre za to, kaj geji in lezbijke mislijo o sebi, ampak za to, kako jih obravnavajo vladajoči diskurzi. Indikativne za to so izjave gejev in lezbijk, ki dokazujejo, da se morajo ne glede na svoj odnos do lastne homoseksualnosti in do stigme, povezane z njo, nenehno 'razkrivati' ('outirati'), misliti meje dopustnosti, spodobnosti, ne-varnosti, ki jih postavlja heteronormativnost:

»... Mislim, jaz s sabo nikoli nisem imela problema v smislu, da bi samo sebe šokirala s tem, kdo me privlači. S tem res nisem imela problemov. Jaz sem to pač vzela – takšna sem, tako to je. Problem je potem, kako družba potem na to reagira« (Tara, 30 let).

»... Obstaja nek konsenz: s tistimi, s katerimi si nisi blizu, se ne spuščaš v take teme. Najbolj intrigantno je to previdno skrivanje, ki ga moraš čisto apriori opravljati: recimo

kamorkoli prideš, ne prideš s fantom, ampak prideš z dekletom, potem se to vprašanje o vajini zvezi ne postavlja samoumevno, in če ga izpostaviš sama, ga že forsiraš. To se neprestano dogaja» (Ksenja, 30 let).

»Jaz se od vseh coming outov ne spomnim niti enega negativnega. Da bi kdo zelo slabo odreagiral. Je pa res tudi to, da intuitivno človek prej potipa, komu bo dejansko povedal ...« (Maruša, 27 let).

Zaradi takih razmer izjava »sem lezbijka,« ni politično nevtralna. Kitzinger in Wilkinson govorita o politiziranih lezbičnih feminističnih identitetah, »znotraj katerih je lezbištvo *per se* konstruirano kot politično«, in dodajata, da za heteroseksualne feministke heteroseksualnost ni politična identiteta na način, kot je lezbištvo politična identiteta za lezbijke (Kitzinger in Wilkinson 1993:3). Natanko zato, ker je lezbištvo politizirana identiteta, heteroseksualnost pa ne. To seveda ne pomeni, kot v polemiki z njunimi tezami opozarja Segal, da je seksualnost sedež individualnosti in osebnosti v moderni zahodni kulturi ali da je politično identiteto mogoče utemeljiti na spolni usmerjenosti. Seksualnosti tudi ne moremo obravnavati kot vzrok ali rešitev družbene podrejenosti žensk - s tem se lahko zgolj izognemo kompleksnim političnim, družbenim in diskurzivnim strukturam in režimom konstruiranja in vzdrževanja spolnih hierarhij (Segal 1997). Vendar pa napetosti znotraj feminističnih gibanj dokazujejo, kako se tudi znotraj alternativnih emancipacijskih gibanj, ki poskušajo povezati več razlik istočasno ('rasne', nacionalne oziroma etnične, razredne, razlike, povezane s spolno usmerjenostjo) reproducirajo razlike v moči: zapostavljanje ali vsaj omalovaževanje težav, ki so specifične za seksualne, 'rasne', etnične in nacionalne, verske manjšine, ekonomsko deprivilegirane.

Temeljni problem predsodkov oziroma njihovih žrtev je to, da stigmatizirajoči diskurzi "vnaprej totalizirajo celotno polje" in jim je zato praktično nemogoče ugovarjati. Performativen govor seveda ne zrcali neodvisne realnosti, ampak je funkcionalni element v socialnem procesu – realnost se vzpostavlja na način samoizpolnjujoče se napovedi, to kar se kaže dano vnaprej, je učinek samega performativa. (Šumić-Riha: 1988). Zato je kratkovidna teza, ki pravi, da je »bolje imeti opravka s sovražnikom, ki odkrito priznava svojo ksenofobijo, kot pa s hinavcem, ki javno graja to, kar na skrivaj dejansko podpira«: Žižek opozarja, da ta trditev usodno podcenjuje ideološko-politični pomen ohranjanja videza - videz namreč bistveno vpliva na dejanski družbeno-simbolni položaj tistih, ki jih zadeva. Takoj ko bi na primer »rasistična drža postala sprejemljiva za osrednji ideološko-politični diskurz, bi to povsem premestilo ravnotežje ideološke hegemonije« (Žižek 1997: 101).

Sklep

Pred desetimi leti bi lahko zakon, ki bi osebama istega spola omogočil sklenitev zakonske zveze in enak način formalnega urejanja medsebojnih razmerij, brali kot korak k uveljavljanju načela enakosti in nediskriminatornosti. Danes pa to zaradi intenzivne dekonstrukcije heteroseksističnih praks ni dovolj. Dejstvo, da poroka sama izgublja tradicionalni družbeni pomen, da narašča število skupnosti neporočenih partnerjev, ni

argument zoper zakon, ki bi urejal razmerja med osebama istega spola, temveč argument za tako pravno ureditev, ki bi upoštevala dejansko pluralnost življenjskih skupnosti. V tem prostoru so v zvezi s partnerstvi, družino, spolnostjo politično vplivna stališča, ki izhajajo iz mita o idealni dvostarševski družini - dokaz za to je usoda novele zakona o zdravljenju neplodnosti in postopkih umetne oploditve. Seveda ni nič narobe, če hočemo otrokom – tistim, ki so se že, in tistim, ki se še bodo rodili, najbolje, narobe je, če nekaterim skupinam prebivalstva vnaprej odrekamo sposobnost in zmožnost, da bodo ravnali v otrokov korist, v našem primeru samskim in istospolno usmerjenim. Kar zadeva zakonodajo, bi moralo odločiti načelo enakosti, ne pa nekakšno javno mnenje - sklicevanje na javno mnenje ne more opravičiti diskriminacije.

Opombe

1. Amandma je oktobra 1994 Državni zbor sprejel na predlog Komisije Državnega zbora RS za žensko politiko.
2. O predlogu zakona o istospolni partnerski zvezi je Državni zbor 12. 7. 2004 opravil splošno razpravo, odločanje o njem pa zaradi bližajočih se volitev preložil na nov sklic. Nova vlada zakona ni prevzela, zato je bil v malo spremenjeni različici v Državni zbor vložen kot poslanski zakon in 22. 3. 2005 zavrnjen.
3. Državni zbor je Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti sprejel 22.6.2005. V drugi obravnavi predloga tega zakona je bilo v Državnem zboru izrečeno tudi naslednje: »Strinjamo se v Slovenski nacionalni stranki, da je registracija pedrov in pa lezbijk potrebna in pa dobrodošla. Prav je, da se naredi seznam, lista ali register teh ljudi. Če ne drugega, že zaradi statistike, ki jo uporabljamo za dokazovanje določenih dejstev in jo tako radi uporabljamo tudi mi v naših nastopih.« »Sam pa bi strnil to debato v en sam izrek, da tudi ljubezen je lahko bolezen. To, kar danes sprejemamo, je milo rečeno sramotno za Slovenijo. Če zdravimo alkoholizem, kleptomanijo, bi tudi to lahko zdravili na kakšni za to primerni ustanovi.« (gl. dobesedni zapis 7. seje Državnega zbora).
4. Iz argumentacij na seji Državnega zbora z dne 12. 7. 2004, 22. 3. 2005, 17. 6. 2005 in 22. 6. 2005.
5. Helms je bil član ameriškega senata od leta 1973 pa vse do upokojitve leta 2003. Med drugim je bil znan po svojih skrajnih anti-gejevskih stališčih, ki pa so zaradi svoje radikalnosti izzvala množično opozicijo v podporo istospolno usmerjenim. Ko je leta 1993 predsednik Clinton Roberto Achtenberg nominiral za namestnico ministra za stanovanjski in urbani razvoj, je Helms glasoval proti njej, ker je (deklarirana) lezbijka.
6. Omenjeni inštitut je leta 1998 predlog pripravil za obravnavo v delovni skupini Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve. Zaradi nerazrešenih dilem v zvezi z vprašanjem, kako in na katerih področjih formalno-pravno izenačiti istospolne partnerske zveze z raznospolnimi, predlog ni niti postal predmet koalicijskega usklajevanja. Podobno se je zgodilo s predlogom, ki ga je leta 1994 pripravila delovna skupina v okviru Urada RS za žensko politiko – urad je skladno s predpisi predlog poslal resornemu ministrstvu, vendar ministrstvo postopka ni nadaljevalo. To je bil tudi edini predlog doslej, ki je predvidel popolno izenačenje zveze oseb istega spola z zvezo moškega in ženske in sicer v samem zakonu o zakonski zvezi in družinskih razmerjih.

7. »Izenačitev istospolne partnerske zveze z zakonsko zvezo, še posebno v enakem obsegu pravic, bi pomenilo za družbo tvegano dejanje, ker bi s tem istospolno partnersko zvezo vrednostno dvignili na raven splošno zaželenega.« »Če bi pomenil zakon dveh oseb različnega spola s pravnega vidika samo eno izmed možnih oblik zakonske skupnosti, bo to temeljito spremenilo pojem zakona in prineslo veliko škodo za skupni blagor.« (dobesedni zapis 4. seje DZ 22. 3. 2005)
8. »Predlagani zakon o istospolni partnerski skupnosti je prirejen po zakonu o zakonski zvezi. Istospolnim partnerjem podeljuje iste pravice in dolžnosti kot heteroseksualnim, z izjemo pravice do posvojitve otrok. Lahko bodo dedovali po partnerju, priznana bi jim bila skupna lastnina, lahko bi se socialno in pokojninsko zavarovali po partnerju in postopek sklenitve istospolne skupnosti bi bil podoben sedanji civilni poroki pred matičarjem.« (Dobesedni zapis s 4. seje Državnega zbora)
9. Gl. dobesedni zapis 5. seje Državnega zbora z dne 18. in 19. 4. 2001.

Literatura

- Fish, Stanley (1997): Boutique Multiculturalism. Or Why Liberals Are Incapable of Thinking about Hate Speech. *Critical Inquiry*, 232: 378-395
- Kante, Božidar (1994): Toleranca in računalniška omrežja. *Časopis za kritiko znanosti*, XXII, 164-165: 229-236.
- Lešnik, Bogdan (1998): Fragmenti o norosti, seksualnosti in sebi. *Spremna beseda*. V M. Foucault: Zgodovina norosti v času klasicizma: 249-281. Ljubljana: *cf.
- Patterson, Charlotte J. (1999): Djeca lezbijskog baby booma. V B.Green in G.M. Herek (ur.): Psihologija ženske i muške homoseksualnosti: 203-224. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Plant, Richard (1991): Rožnati trikotnik. Ljubljana: Krt
- Segal, Lynne (1997): Caustic Collisions. *Feminism & Psychology*, 7, 4: 559-565.
- Šumić-Riha, Jelica (1988): Realno v performativu. Ljubljana: Analecta
- Švab Alenka, Kuhar Roman (2003): Družinski in socialni konteksti življenja istospolno usmerjenih v Sloveniji in predlogi usmeritev politike za istospolno usmerjene. Sumarnik. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Wilkinson Sue, Kitzinger Celia (1993): Theorizing Heterosexuality. V S.Wilkinson in C.Kitzinger (ur.): Heterosexuality: 1-32. London, Newbury Park, New Delhi: Sage Publication
- Žižek, Slavoj (1997): Multikulturalizem ali kulturna logika multinacionalnega kapitalizma. *Problemi*, XXXV, 5-6, *Razpol*, 10: 95-123

Dopisi, zakoni in drugo gradivo

- Inštitut za civilno, primerjalno in mednarodno zasebno pravo pri Pravni fakulteti v Mariboru (1998): Predlog Zakona o registraciji skupnosti istospolnih partnerjev.
- Poslanska skupina Slovenske ljudske stranke (20. 1. 2004): Pismo Ministrstvu za delo, družino in socialno politiko in ministru dr. Vlado Dimovskemu s prilogami A, B in C.
- Predlog Ustave Republike Slovenije – ESA 58, Poročevalec Skupščine Republike Slovenije, XVII, št.30, 12.12. 1991: 13

Internetni viri

- <1> Helms, Jesse: Encyclopædia Britannica iz Encyclopædia Britannica Premium Service.
URL: <http://www.britannica.com/eb/article?tocId=9114540/>(izpis: oktober 2004)
- <2> Dobesedni zapisi sej državnega zbora. URL: http://www.dz-rs.si/si/aktualno/spremljanje_sej/dobesedni_zapisi_sej.html/(izpis: junij 2005)

Avtoričin naslov:

Dr. Metka Mencin Čeplak
Fakulteta za družbene vede (UL)
Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana
email: metka.mencin-ceplak@guest.arnes.si

Prejeto oktobra 2004, sprejeto za objavo pa julija 2005.

*Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.*

TEMATSKI SKLOP:
»SOCIALNA OPORA STAREJŠIH LJUDI«

ur. Valentina Hlebec

Med korenčkom in palico sekundarne analize podatkov o socialnih omrežjih

POVZETEK: V raziskavi *Socialna integracija starostnikov v Sloveniji* bomo preučevali dejavnike časovnih sprememb strukture in sestave omrežij socialne opore v daljšem časovnem obdobju. Del raziskave je tudi analiza sekundarnih podatkov dveh raziskav, v katerih so bila merjena socialna omrežja, in sicer leta 1987 (pred tranzicijo) in leta 2002 (po tranziciji). V tem prispevku so predstavljeni predvsem metodološki problemi, s katerimi se smo soočili pri uporabi omenjenih sekundarnih virov podatkov. Najprej so predstavljene značilnosti raziskav iz let 1987 in 2002. V nadaljevanju pa so ovrednoteni dejavniki, ki bi lahko ogrozili primerljivost izbranih indikatorjev ter primerljivost obeh vzorcev. Analize so pokazale, da metodološke razlike na vsebinske interpretacije ne vplivajo v večji meri, morebitne metodološke pristranosti pa lahko »omilimo« s strožjimi statističnimi kriteriji in previdnejšo interpretacijo v vsebinskih analizah.

KLJUČNE BESEDE: sekundarni podatki, primerjalno raziskovanje, socialna opora, socialna omrežja

Uvod

Namen študije s skupnim naslovom *Socialna integracija starostnikov v Sloveniji*, katere prvi rezultati so prikazani v tem in sledečih prispevkih, je opazovanje dejavnikov časovnih sprememb strukture in sestave socialnih omrežij v daljšem časovnem obdobju v Sloveniji, s posebnim poudarkom na preučevanju učinkov tranzicije, ki je potekala v tem času praktično na vseh področjih slovenske družbe.¹

V pričujočem članku bova predstavili metodološke zagate, s katerimi smo se soočali pri uporabi sekundarnih podatkov o omrežjih. V uvodnem delu so prikazane značilnosti raziskav, ki jih uporabljamo kot sekundarne vire. V nadaljevanju pa se podrobneje ukvarjava s posameznimi dejavniki, ki bi lahko ogrozili primerljivost izbranih indikatorjev in uporabljenih podatkov.

Prvi podatki o osebnih socialnih omrežjih prebivalcev Slovenije so bili zbrani leta 1987, kot del večje raziskave z naslovom *Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987*² (Boh in skupina 1987a). Gre za presečno študijo (*cross-sectional*), ki vsebuje podatke o sestavi in strukturi diskusijskih omrežij (Burt 1984) Jugoslovanov ter neformalnih virih socialne opore (ISSP 1986). Primerljivi podatki iz leta 2002³ (Ferligoj in drugi 2002) o socialnih omrežjih odraslih prebivalcev Slovenije vsebujejo reprezentativne podatke o sestavi in strukturi socialnih omrežij glede na šest tipov omrežij, med

katerimi je tudi diskusijsko omrežje (Burt 1984). Tudi tu gre za presečno študijo. V obeh primerih gre za slučajen, reprezentativen vzorec, ki omogoča statistično sklepanje o populaciji. Časovnih točk si nismo izbrali namenoma za potrebe te raziskave, omogočajo pa možnost primerjave socialnih omrežij pred spremembo političnega, ekonomskega in socialnega sistema in po njej. Po eni strani so korenite spremembe v socialnem okolju posameznika dobra priložnost za najrazličnejše analize in empirične ter teoretske interpretacije, po drugi strani pa v časovnih analizah te spremembe predstavljajo novo spremenljivko, katere vpliv v vsebinskem smislu je težko izolirati in ovrednotiti.

V študiji uporabljamo sekundarne podatke, kar prinaša vrsto prednosti in tudi pomanjkljivosti (več o tem v Štebe 1999). Po eni strani nam ni bilo treba zbirati novih podatkov o omrežjih, kar bi bilo izredno drago, če bi želeli imeti reprezentativne podatke o sestavi in strukturi neformalnih omrežij socialne opore. Hkrati lahko z analizo in interpretacijo začnemo takoj, brez skrbnega in dolgotrajnega postopka konceptualizacije in operacionalizacije ključnih teoretičnih konstruktov. Po drugi strani pa to pomeni vrsto omejitev, tako vsebinskih kot tudi metodoloških, ki jih je potrebno temeljito ovrednotiti, če naj bosta analiza in vsebinska interpretacija veljavni. Vprašljive so vsebinske ter metodološke značilnosti uporabljenih indikatorjev in metodološke razlike v načinu zbiranja podatkov v dveh časovnih točkah, saj raziskavi nista bili zasnovani in izvedeni z namenom primerjalne analize. Vsebinsko sta bili raziskavi zasnovani z različnimi nameni. V primeru prve je bilo merjenje omrežij le delček dosti širše raziskave o kvaliteti življenja v tedanji Jugoslaviji, v drugem primeru pa so bila centralni raziskovalni problem prav omrežja socialne opore prebivalcev Slovenije. V metodološkem smislu pa obstajajo med raziskavama razlike v operacionalizaciji merskega instrumenta, oblikovanju vzorca ter načinu zbiranja podatkov. Težnja k čim večji primerljivosti torej ni bila izhodišče raziskovalnega procesa teh dveh raziskav, kljub temu pa sodiva, da med njima obstajajo dovolj velike vsebinske in metodološke podobnosti, ki primerjavo vendarle omogočajo. Kako daleč ta primerljivost seže, želimo ugotoviti v tem in drugih prispevkih (npr. Hlebec in Kogovšek 2005, Kogovšek in Hlebec 2005).

Namen pričujočega prispevka je opisati in kritično ovrednotiti metodološke značilnosti študije, katere rezultati so vsebinsko prikazani in interpretirani v naslednjih dveh prispevkih. Najprej bova okvirno opisali značilnosti dveh primarnih raziskav, ki sta uporabljeni kot izhodišče za analizo sprememb v oskrbi s socialno oporo med letoma 1987 in 2002. Tu bova odgovorili na vprašanje, ali podatki omogočajo primerjave za potrebe naše študije. Nato bodo predstavljeni in opisani uporabljeni merski instrumenti ter nakazani problemi pri interpretaciji zbranih podatkov. Sledi še opis obeh realiziranih vzorcev ter njuna primerjava s popisnimi podatki.

1. Metodološke značilnosti primarnih raziskav

V preglednici 1 so prikazane metodološke značilnosti raziskav, katerih podatke uporabljamo. Kot kaže, so med študijama (1987, 2002) precejšnje razlike v velikosti realiziranega vzorca (298 in 5013), obe dasta reprezentativne podatke, razlikuje se tudi način zbiranja podatkov, saj so podatki iz leta 1987 zbrani z osebnim intervjujem in

deloma tudi s samoizpolnjevanjem, podatki iz leta 2002 pa z računalniško podprto telefonsko anketo. Najprej pogledjmo, ali lahko enakovredno uporabljamo podatke, zbrane na različne načine.

Preglednica 1: Metodološke značilnosti uporabljenih raziskav

Raziskava	Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987	Omrežja socialne opore prebivalcev Slovenije 2002
raziskovalna institucija	ISU – Institut za sociologijo – Ljubljana, Slovenija	CMI – Center za metodologijo in informatiko Fakultete za družbene vede v Ljubljani IRSSV – Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo
izdelava, dostop podatkov	ADP – Arhiv družboslovnih podatkov – Univerza v Ljubljani. Fakulteta za družbene vede	CMI, IRSSV
zbiranje podatkov	ZIT/CEMA - Centar za istraživanje marketinga, Zagreb	CATI center, Ljubljana
vzorec	Vzorec je stratificiran glede na število gospodinjstev v republikah in pokrajinah po podatkih Centralnega registra prebivalstva, Popis 1981. Narejen je dvostopenjski izbor, kjer so v prvem koraku vzorčene občine, v drugem pa anketiranci znotraj občin.	slučajni izbor iz telefonskega imenika Slovenije
n	289 ⁴	5013
starost	15–75	18 in več
način zbiranja podatkov	Osebnih intervju, dodatni vprašalnik »Neformalni viri pomoči«, vzet iz ISSP86 modula o »družbenih omrežjih«, je bil ponujen v samoizpolnjevanje.	Računalniško podprta telefonska anketa.
zbiranje podatkov	maj 1987–julij 1987	februar 2002–april 2002

Zanesljivost in veljavnost podatkov, zbranih s telefonskim in osebnim anketiranjem, sta preučevali T. Kogovšek in A. Ferligoj (npr. Kogovšek et al. 2002, Kogovšek in Ferligoj 2003).⁵ Avtorici sta ocenjevali kakovost merjenja značilnosti vezi v egocentričnem⁶ socialnem omrežju (povprečna pogostost stikov ega z vsemi alterji, povprečna bližina oziroma pomembnost alterjev, povprečna pogostost negativnih interakcij v odnosu ego-alterji). Rezultati so pokazali, da zelo velikih razlik v kakovosti merjenja ni. Vendar pa so spremenljivke nekoliko veljavneje izmerjene, če zbiramo podatke po telefonu,⁷ razen pogostosti stikov, ki je približno enako veljavno izmerjena tako po telefonu kot v osebnem intervjuju. Anketiranci so tako po telefonu kot v osebnem intervjuju imenovali v povprečju približno enako velika omrežja. Na tem mestu sta pomembni dve ugotovitvi. Prvič, kljub omejitvam komuniciranja po telefonu anketiranci ne navedejo

manjših omrežij kot v osebnem intervjuju. Drugič, kakovost podatkov o teh omrežjih se kljub temu ne zmanjša.

Na osnovi podatkov iz raziskave o kakovosti merjenja egocentričnih socialnih omrežij T. Kogovšek in A. Ferligoj pa je možno oceniti tudi zanesljivost po metodi retesta (v skupini anketirancev, ki je bila obakrat anketirana po telefonu) in stabilnost merjenja z različnimi metodami (v skupini anketirancev, ki je bila enkrat anketirana osebno in enkrat po telefonu). V obeh primerih je mera zanesljivosti oziroma stabilnosti Pearsonov koeficient korelacije. Izračunali sva zanesljivost in stabilnost za trajanje vezi, starost alterjev, fizično oddaljenost alterjev, pomembnost alterjev, čustveno bližino, pogostost negativnih interakcij, pogostost stikov in sestavo omrežij. Rezultati so prikazani v preglednici 2.

Preglednica 2: Zanesljivost po metodi retesta in stabilnost merjenja značilnosti vezi in sestave omrežja

Značilnosti vezi		
	Zanesljivost po metodi retesta	Stabilnost
trajanje vezi	0,890	0,881
starost alterjev	0,873	0,885
fizična oddaljenost alterjev	0,691	0,675
pomembnost alterjev	0,666	0,595
čustvena bližina	0,634	0,565
pogostost negativnih interakcij	0,628	0,632
pogostost stikov	0,623	0,736
Sestava omrežja		
% staršev	0,824	0,774
% bratov/sester	0,747	0,672
% ženskih alterjev	0,739	0,710
% otrok	0,724	0,648
% bližnjih sorodnikov	0,690	0,650
% vseh sorodnikov	0,648	0,679
% prijateljev	0,613	0,580
% partnerjev	0,586	0,626
% oddaljenih sorodnikov	0,567	0,553
% sodelavcev	0,491	0,486
% sosedov	0,487	0,559
% svetovalcev	0,413	0,121
% sočlanov	0,215	0,060
% drugih relacij	0,145	0,033

Videti je, da sta izmed značilnosti vezi najzanesljiveje izmerjena trajanje vezi in starost alterjev, nekoliko manj pa pomembnost, bližina in pogostost interakcij. To lahko razložimo s tem, da sta prvi dve bolj konkretni, na daljši rok kognitivno stabilni značilnosti, ki ju anketiranci lahko ocenijo z relativno malo napakami, medtem ko gre v ostalih primerih bodisi za subjektivne občutke bodisi za pogostost vedenja, česar ocena je lahko v precejšnji meri podvržena trenutni življenjski situaciji. Kot bi lahko pričakovali, so pri sestavi omrežja najzanesljiveje izmerjene močne vezi, kot je na primer odstotek bližnjih sorodnikov (starši, bratje/sestre, otroci) ali prijateljev, manj zanesljive pa so šibke vezi (npr. sodelavci, sočlani, sosedi).

Ocene stabilnosti merjenja so podobne kot ocene zanesljivosti, tako za značilnosti vezi kot za sestavo omrežja. Ker gre za primerjavo dveh različnih metod zbiranja podatkov, so po pričakovanju ocene stabilnosti v splošnem nekoliko nižje od ocen zanesljivosti, vendar so te razlike v povprečju zelo majhne. Glede na opisane značilnosti obeh raziskav in ocene zanesljivosti in stabilnosti meniva, da način zbiranja podatkov o omrežjih ni pomembneje vplival na morebitne interpretacije vsebinskih ugotovitev.

2. Vrednotenje uporabljenih indikatorjev

V obeh raziskavah, ki jih uporabljamo za ugotavljanje sprememb v omrežjih socialne opore, so anketirancem zastavili po šest vprašanj v zvezi z neformalno socialno oporo. Primerjava ubesedenja na prvi pogled enakovrednih teoretičnih konstruktov⁷ (torej z vidika teoretičnih definicij) je pokazala, da so na ravni njihove operacionalizacije enakovredni le trije indikatorji. Ubesedenje primerljivih⁹ indikatorjev¹⁰ je predstavljeno v preglednici 3.

Preglednica 3: Uporabljeni indikatorji

Indikator/ raziskava	Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987	Omrežja socialne opore prebivalcev Slovenije 2002
diskusijska omrežja	Skoraj vsak človek se občasno pogovarja o raznih pomembnih zadevah z drugimi ljudmi. Poskusite se spomniti, s kom ste se v zadnjih šestih mesecih pogovarjali o zadevah, ki se vam zdijo pomembne. Prosim vas, da mi poveste njihova imena ali začetnice. (Če anketiraneec navede manj kot 5 imen, ga vprašaj: Morda še kdo? Če pa jih našteje več, vpiši samo prvih pet imen)	Včasih se ljudje o pomembnih osebnih stvareh pogovorijo z drugimi ljudmi, na primer, kadar se s kom sprejo, imajo težave na delovnem mestu in podobno. S kom se običajno pogovarjate o osebnih stvareh, ki so za vas pomembne? (Navedete lahko toliko imen, kot želite.)
pomoč v primeru bolezni	Recimo, da imate gripo in morate nekaj dni ležati. Potrebujete pomoč v gospodinjstvu, pri nakupih, hišnih opravilih in podobno. Koga bi v takem primeru najprej prosili za pomoč? Koga bi prosili za pomoč kot drugega?	Recimo, da se vas loti hujša bolezen ali ste na splošno oslabei in ne morete zapustiti stanovanja, da bi šli na primer po nakupih v trgovino ali po zdravlila v lekarno. Na koga se običajno obrnete za to vrsto pomoči? (Navedete lahko toliko imen, kot želite.)

finančna opora	Recimo, da si morate izposoditi večjo vsoto denarja. Na koga bi se v takem primeru najprej obrnili? Na koga bi se obrnili kot drugega?	Recimo, da bi se znašli v situaciji, ko bi potrebovali večjo vsoto denarja, ki pa je sami trenutno ne bi imeli na razpolago, na primer pet povprečnih mesečnih plač (približno 500.000 tolarjev). Na koga bi se obrnili, da vam posodi denar (na osebo in ne na institucijo, npr. banko)? (Navedete lahko toliko imen, kot želite.)
----------------	--	---

V obeh anketah je bilo zastavljeno tudi vprašanje o manjši materialni pomoči, vendar so primeri, ki so bili v vprašanih navedeni za lažje odgovarjanje, pozornost anketirancev usmerili v različne segmente socialnih omrežij. Tudi pri vsebinsko primerljivih indikatorjih je potreben metodološki razmislek o njihovi funkcionalni enakovrednosti, saj se vprašanja med seboj nekoliko razlikujejo, poleg tega pa je bil tudi način odgovarjanja različen. Razlike v ubesedenju in razlike v metodoloških značilnostih so prikazane v preglednici 4.

Preglednica 4: Vsebinske in metodološke razlike med indikatorji

Indikator/raziskava	Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987	Omrežja socialne opore prebivalcev Slovenije 2002
diskusijska omrežja	generator imen, dejanska interakcija, časovna omejitev na 6 mesecev, omejitev na 5 imen (spodbujanje anketirancev z manjšimi omrežji k poročanju večjih omrežij), merjenje značilnosti oseb za samo prvih pet oseb	generator imen, dejanska interakcija, ni časovne omejitve, merjenje oseb s katerimi se običajno pogovarjajo, merjenje strukture rednih interakcij, ni omejitve v številu oseb
pomoč v primeru bolezni	relacijski pristop, hipotetično vprašanje, prva in druga oseba, tip osebe	generator imen, dejanska (običajna) interakcija, merjenje strukture rednih interakcij, ni omejitve v številu oseb
finančna opora	relacijski pristop, hipotetično vprašanje, prva in druga oseba, tip osebe	generator imen, hipotetično vprašanje, ni omejitve v številu oseb

Bailey in Marsden (1999) sta z uporabo kvalitativnih metod analizirala vpliv konteksta vprašalnika na način odgovarjanja na Burtov generator imen. Ugotovila sta, da z variiranjem vsebine predhodnih vprašanj (npr. politika ali družina) značilno variira interpretacija »pomembnih zadev«, ne pa tudi sestava izmerjenega omrežja. Kljub temu, da je Burtov generator imen za diskusijska omrežja v starejši anketi sledil seriji vprašanj o politični participaciji, v novejši anketi pa generatorju imen za manjšo materialno oporo, glede na izsledke zgoraj omenjene raziskave meniva, da kontekst ni značilno vplival na

sestavo omrežja, najbrž pa je vplival na interpretacijo o tem, kaj so pomembne zadeve – da torej anketiranci kot »pomembne zadeve« v večji meri razumejo ne le zadeve intimnejše narave (npr. družinske zadeve ipd.), ampak tudi aktualne politične dogodke.

Vprašanje iz leta 1987 je retrospektivno, saj sprašuje po dejavnosti v neki pretekli časovni dobi. Časovni okvir je postavljen na šest mesecev.¹¹ Izbira časovne dobe je manj ustrezna, saj gre za poročanje o pogostih dogodkih.¹² Če ima anketiranec relativno umirjeno življenje brez posebnih pretresov, je časovni okvir prevelik. Daljša časovna doba je primerna, če so se v življenju anketiranca zgodili kakšni pomembni dogodki. Primerjava anketnih poročil o posameznikovih interakcijah z dejanskimi zapisi teh interakcij je pokazala, da so posamezniki pristranski pri poročanju o dolgoročnih in stabilnih interakcijah – poročajo o običajnem načinu vedenja (Killworth in Bernard 1976, Freeman in drugi 1987).

V Burtovem generatorju imen se pojavi tudi omejitev na pet omenjenih imen. Ta omejitev je bila upoštevana pri slovenski raziskavi leta 1987 (leta 2002 pa so bili zbrani podatki za vse alterje). Anketar zapiše vsa navedena imena. Če je imen več kot pet, anketiranec izbere pet najpomembnejših. Če anketiranec navede manj kot pet imen, naj bi anketar z dodatnim vprašanjem (»Še kdo?«) preveril, če obstaja še kaka neomenjena oseba. Anketiranci z manjšim številom navedenih oseb so tako sistematično obravnavani drugače kot tisti s petimi ali več. Anketar z dodatnim vprašanjem ustvari pritisk k naštevanju zaželenega števila oseb (najbolj zadovoljen je s petimi), če je število subjektivno izbranih oseb manjše.¹³ Kljub omenjenim razlikam, ki lahko povzročijo značilne razlike v velikosti, strukturi in sestavi omrežij (Holland in Leinhardt 1973), se pri Burtovem generatorju imen izkaže, da za večino indikatorjev sestave omrežja ni značilnih razlik pri omejitvi na 5 oseb. Z izjemo odstotka žensk in oddaljenih sorodnikov tudi ni statistično značilnih razlik v sestavi omrežja, glede na različno ubesedenje Burtovega generatorja imen (hipotetično vprašanje vs. dejanska opora v zadnjih 6 mesecih). Pri ubesedenju s časovno omejitvijo dobimo nekoliko večji odstotek žensk in oddaljenih sorodnikov. (Kogovšek in Hlebec 2005).

Indikatorja za socialno oporo v primeru bolezni in finančno oporo sta v študijah merjena na različni način. V letu 1987 je bil uporabljen relacijski pristop, kjer so odgovori na vprašanje, kdo anketirancu pomaga v določeni življenjski situaciji, dani vnaprej¹⁴. Gre za opis odnosov oziroma socialnih vlog, ki jih izbrani drugi zavzemajo do anketiranca. V raziskavi iz leta 2002 je bil za opazovanje pretoka socialne opore izbran pristop generatorja imen, kar pomeni, da so anketiranci poimensko navedli osebe, ki jim nudijo določeno vrsto opore, nato pa so v kasnejšem vprašanju opredelili svoj odnos do imenovanih oseb¹⁵. V obeh letih pridemo do podobne informacije o odnosu anketiranca z osebo, ki nudi socialno oporo¹⁶. Pot do te informacije pa je različna, kar lahko vpliva na način odgovarjanja. Dodaten zaplet pri merjenju pomoči v primeru bolezni predstavlja dejstvo, da je leta 1987 vprašanje zastavljeno kot hipotetično, leta 2002 pa izmerimo osebe, s katerimi običajno (redno) poteka pomoč v primeru bolezni.

Poglejmo, katere informacije so dostopne pri obeh pristopih in katere le pri instrumentu z generatorjem imen. Enolično lahko identificiramo le osebe, ki so v našem življenju enkratne (npr. imamo le enega partnerja). Pri ostalih osebah pri relacijskem pristopu ne

razlikujemo med osebami, ki jih označujemo z isto vlogo. Tako npr. ne moremo ločiti, za katerega otroka gre, če je otrok več, oziroma ne moremo razlikovati med prijatelji, če jih imamo v mislih več. Če obravnavamo vsako od možnih vlog individualno, nas relacijski pristop ne omejuje. Ocenjevanje sestave omrežja z odstotkom prijateljev, sorodnikov, sodelavcev ali sosedov pa je najpogostejša mera sestave omrežja pri analizi osebnih omrežij. Pri relacijskem pristopu indikatorjev sestave omrežja ne moremo točno oceniti iz posameznih vprašanj, ker nimamo informacije o številu otrok, prijateljev, sodelavcev, sosedov ipd. Za obe raziskavi torej lahko ugotovimo le, ali se za pomoč v primeru bolezni najpogosteje obrnemo na partnerja, prijatelja, otroka ipd. Kolikšen delež omrežja te osebe predstavljajo oziroma ali je omrežje anketiranca sestavljeno pretežno iz sorodnikov ali prijateljev, pa ne moremo ugotoviti. V tem primeru dosežemo neko stopnjo primerljivosti z upoštevanjem »najnižjega skupnega imenovalca«, torej s prilagoditvijo analize na bolj »robusten« način merjenja z relacijskim pristopom.

Razlike v interpretaciji hipotetičnih situacij in poročanju o dejanski ter redni socialni opori, težje napovemo. Za večino anketirancev je verjetno vseeno, ali jih sprašujemo po zamišljeni situaciji ali po dejanski situaciji, saj se pri odgovarjanju na vprašanje o hipotetični situaciji najbrž spomnijo na zadnjo ali zadnjih nekaj podobnih situacij. Domnevo, da v primeru, ko naj bi anketiranci poročali o dejanskih osebah, s katerimi si izmenjujejo socialno oporo, v resnici poročajo o tipičnih ali tudi hipotetičnih dajalcih, smo preverili (več v Hlebec in Kogovšek 2005) na vseh funkcionalno enakovrednih indikatorjih. Izkaže se, da pri diskusijskih omrežjih in finančni opori ni statistično značilnih razlik pri prvih dveh izmerjenih alterjih. Statistično značilne pa so bile razlike pri drugem viru socialne opore v primeru bolezni. Ugotovili sva, da je za razsežnosti, kjer je virov opore malo in so te vezi res zelo močne, vseeno, ali sprašujemo po običajnih ali hipotetičnih dajalcih socialne opore. Ker je bil vprašalnik o socialni opori z relacijskim pristopom leta 1987 anketirancem ponujen v samoizpolnjevanje, naj opozoriva na navodila anketirancem, ki bi lahko vplivala na način odgovarjanja pri hipotetičnih vprašanjih. Pri vprašanju o pomoči v primeru problemov s partnerjem, ki ga v primerjalni analizi sicer ne uporabljamo, je dodano navodilo, naj anketiranci odgovorijo tudi, če trenutno nimajo partnerja. Vprašanje je četrto po vrsti, sledita še vprašanja o pogovorih v primeru potrnosti in nasvetu v primeru večje življenjske odločitve. Obstaja sicer možnost, da so anketiranci na sledeča vprašanja odgovarjali pod vtisom navodil o partnerju, zelo malo pa je verjetno, da bi spreminjali način odgovarjanja na predhodna vprašanja (o materialni in finančni opori ter opori v primeru bolezni). Vsekakor pa ta navodila ne vplivajo na interpretacijo pri merjenju diskusijskega omrežja, ki ga uporabljamo kot indikator emocionalne opore.

3. Primerljivost vzorcev

Da bi zagotovili primerljivost podatkov, je pri primerjalni analizi usklajena starostna struktura: v letu 1987 so odstranjeni mlajši od 18 let (v 2002 so zbrani podatki za polnoletne prebivalce Slovenije), v letu 2002 pa anketiranci, starejši od 75 let (v letu 1987 je to zgornja starostna meja).

Pri pregledu osnovnih demografskih značilnosti obeh raziskav se je izkazalo, da značilnosti realiziranih vzorcev odstopajo od populacijske strukture. Podatki so za potrebe analize uteženi. Za izračun populacijskih uteži je bila uporabljena metoda poststratifikacijskih uteži. Podatki iz leta 1987 so uteženi glede na podatke popisa iz leta 1981, in sicer po desetih razredih kombinacije spola in starosti ter po treh razredih izobrazbe anketiranca. Uteženi podatki glede na omenjene parametre ustrezajo populacijski strukturi. Podatki iz raziskave leta 2002 pa so uteženi glede na podatke iz popisa leta 2002, in sicer po desetih razredih kombinacije spola in starosti ter še dodatno po izobrazbeni strukturi znotraj vsakega starostnega razreda. Uteženi podatki glede na omenjene parametre ustrezajo populacijski strukturi. Opisane razlike v uteževanju so posledica različne velikosti obeh vzorcev. Vzorec iz leta 1987 zaradi majhnega števila enot ne dopušča dodatnega uteževanja znotraj starostnih razredov. V sledeči preglednici so predstavljene osnovne demografske značilnosti obeh vzorcev.

Preglednica 5: Demografske značilnosti obeh vzorcev

	starost				
vzorec	18-24	25-34	35-49	50-64	65-75
SKŽ 1987	17	21	26	21	15
OSO 2002	13	19	30	24	14
	spol				
vzorec	moški	ženski			
SKŽ 1987	46	54			
OSO 2002	48	52			
	izobrazba ¹⁷				
vzorec	osnovna šola ali manj	poklicna srednja šola	4 ali 5 letna srednja šola	višja šola ali več	
SKŽ 1987	58	13	23	7	
OSO 2002	30	28	29	12	

4. Zaključek

Med prednostmi sekundarne analize, kot so zmanjšanje stroškov ali časovnega okvira, se je v naši študiji pokazalo tudi precej ovir za primerljivost uporabljenih indikatorjev. Velja pa na tem mestu še enkrat poudariti, da so te ovire predvsem posledica dejstva, da raziskavi že v izhodišču nista bili načrtovani kot primerjalni, in lahko zato stopnjo primerljivosti ugotovimo kvečjemu »post hoc«. Za nekatere razlike med originalnima raziskavama sva dodatno testirali značilnosti uporabljenih metodologij. Preverili sva razlike v zanesljivosti in stabilnosti anketiranja po telefonu in terenskega anketiranja, ko zbiramo podatke o omrežjih, uporabo časovne omejitve in omejitve števila naštetih alterjev v Burtovem generatorju imen ter razliko med hipotetičnimi in dejanskimi dajalci socialne opore.

Ugotovili sva, da večjih razlik v zanesljivosti in stabilnosti merjenja po telefonu in v osebnih intervjujih ni in da torej različen način zbiranja podatkov verjetno nima pomembnega vpliva na vsebinske interpretacije. Prav tako so razlike v izračunanih merah omrežja, če pri tem upoštevamo vse ali le prvih pet alterjev, minimalne. Velikih razlik tudi ni v različnih ubesedenjih Burtovega generatorja imen (hipotetično vprašanje oziroma dejanska opora v zadnjih 6 mesecih). Večje razlike med anketama se pojavijo v ubesedenju teoretičnih konstruktov, ki naj bi sicer merili enake vrste socialne opore. Ob natančnejši primerjavi se pokaže, da so operacionalno v glavnem enakovredni le trije indikatorji – za finančno in emocionalno oporo (Burtov generator imen) ter oporo v primeru bolezni. Večjo potencialno težavo predstavlja dejstvo, da sta opora v primeru bolezni in finančna opora v obeh raziskavah merjeni na drugačen način – z relacijskim pristopom (prvi dve najpomembnejši osebi v smislu vloge) in z generatorjem imen (navajanje konkretnih oseb). Poleg tega sta bili vprašanji v prvi raziskavi zastavljeni hipotetično, v drugi pa v smislu običajne pomoči. Analiza podatkov dodatnega eksperimenta pa je pokazala, da ta dva dejavnika, kljub nekaterim razlikam (druga oseba pri opori v primeru bolezni), na interpretacijo vendarle ne vplivata dramatično.

Meniva, da sva na ta način ustrezno predstavili in preizkusili ter kritično ovrednotili morebitne ovire za enakovrednost indikatorjev, ki jih uporabljamo za vsebinske analize. Morda velja za zaključek dodati naslednji razmislek. Tudi če so različne raziskave že v izhodišču zasnovane kot primerjalne, ni izključena možnost, da pride do metodoloških in/ali vsebinskih razlik v merjenih indikatorjih. Tako na primer v medkulturnih primerjalnih raziskavah nikoli ne moremo zagotoviti povsem enakovrednih prevodov indikatorjev. V primerjalnih raziskavah skozi čas pa se, denimo, lahko spremeni pomen teoretičnega konstrukta (pojava), ki ga želimo meriti, ali pa merski instrument na osnovi predhodnih izkušenj vsaj deloma spremenimo in v tem primeru iščemo kompromis med inovativnostjo (izboljšanjem merskega instrumenta) in primerljivostjo (ponavljanje popolnoma identičnih vprašanj).

Po drugi strani pa kritično ovrednotenje razlik med raziskavami, ki niso bile zastavljene kot primerjalne, ne pomeni, da so rezultati primerjalnih analiz neuporabni. Kadar gre za raziskave, ki so sicer pripravljene po strogih metodoloških merilih (skrben razvoj merskega instrumenta, natančno predhodno testiranje itd.), so metodološki učinki v primerjavi z vsebinskimi (lahko) relativno majhni, če so le prisotni v dovolj »robustni« meri. Dodatno pa smo pazljivi tudi pri primerjavi rezultatov, tako da pri interpretaciji vsebinskih razlik uporabimo strožje statistične kriterije, ki sovpadajo z morebitno pristranostjo zaradi razlik v metodologiji. Lahko pa si pri ugotavljanju prisotnosti in velikosti metodoloških učinkov pomagamo tudi z manjšimi metodološkimi eksperimenti, kot smo to storili v našem primeru.

Zahvala:

Avtorici se zahvaljujeta Janezu Štebetu za dragocene pripombe na zgodnejšo verzijo članka.

Opombe

1. Indikatorji strukture in sestave omrežja so npr. velikost omrežja, odstotki posameznih tipov odnosov (npr. sorodnikov, prijateljev, sosedov), odstotek žensk, stopnja bližine med člani omrežja, stopnja konfliktnosti v omrežju, geografska oddaljenost članov omrežja itd.
2. Boh, Katja in skupina. Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987 [kodirna knjiga]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Institut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani, 1987. Ljubljana. Univerza v Ljubljani. Arhiv družboslovnih podatkov [izdelava, distribucija], 2000.
3. Ferligoj, Anuška in drugi. Omrežja socialnih opor prebivalstva Slovenije. 2002 [kodirna knjiga]. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede in Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo.
4. V raziskavi uporabljamo le podatke, ki so zbrani za Slovenijo in imajo veljavne vrednosti za spremenljivke, ki merijo socialna omrežja. Število enot v analizi se spreminja glede na število uporabljenih spremenljivk.
5. Kakovost merjenja je bila ocenjena s t. i. dopoljenim MTMM modelom (Sarıs in Andrews, 1991), ki je nadgraditev izvornega pristopa MTMM Campbella in Fiskeja (1959). Veljavnost je v tem modelu opredeljena specifično kot odsotnost učinka metode zbiranja podatkov in bi jo lahko poimenovali empirična veljavnost. Zanesljivost pa je opredeljena kot odsotnost slučajne napake. Strogo gledano, v okviru tega modela torej vedno govorimo o koeficientih veljavnosti (in koeficientih zanesljivosti) in ne o veljavnosti v kakšnem od drugih pogosto uporabljenih pomenov, kot je na primer kriterijska veljavnost (pregledno o drugih opredelitvah veljavnosti npr. v Ferligoj et al. 1995).
6. V študiji uporabljamo raziskovalni pristop z osebnimi ali egocentričnimi omrežji. Anketiranec – ego, poroča o svojem egocentričnem ali osebnem omrežju, tj. o osebah, ki mu nudijo različne vrste socialne opore. Osebe, ki dajejo socialno oporo, imenujemo alterji. O alterjih se zbere vrsto informacij, od tega, kako dolgo anketiranec pozna imenovano osebo, kako pogosto sta v stiku, kakšno vrsto izmenjave socialne opore imata, do podatkov o demografskih značilnostih alterja, npr. spol, izobrazba ipd.
7. Razlag za nekoliko večjo veljavnost podatkov iz telefonske ankete je več. Telefonska anketa lahko daje veljavnejše podatke, ker je bolj anonimna. Odnosi z drugimi ljudmi, še posebej najbližjimi, ki jih zajame vsebina socialne opore (Coyne et al. 1990), so relativno intimna in občutljiva tema in je zato možnost socialno zaželenih odgovorov večja (Strack in Martin 1987). Mogoče je tudi, da je ljudem lažje iskreno spregovoriti o tej vrsti odnosov in njihovih značilnostih preko telefona kot v fizični prisotnosti anketarja. Prav tako je pri odgovarjanju po telefonu manj verjetno, da bi nekdo drug slišal odgovore anketiranca (oziroma na kakšna vprašanja se nanašajo), kot pa pri izvedbi ankete na domu anketiranca, kjer so lahko prisotni tudi drugi člani gospodinjstva (ki so zelo verjetno tudi predmet vprašanj v taki anketi). V podporo anonimnosti kot razlogu večje veljavnosti telefonske ankete lahko navedemo tudi rezultat, da je veljavnost telefonske ankete večja pri najbolj občutljivejših vprašanjih (npr. kako blizu se anketiranec čuti članom svojega omrežja, kako pomembni so zanj, kako pogosto ga razjezijo in podobno. Na primer Køltringer (1995) je ugotovil, da tip vprašanja in občutljivost teme vplivata na ocene kakovosti merjenja, posebej na zanesljivost. Če tema ni občutljiva, so odgovori na vprašanja o dejstvih in vedenju zanesljivejši kot odgovori na vprašanja o čustvih in stališčih. Če pa je tema občutljiva, se zanesljivost pri obeh tipih vprašanj zniža približno enako.
8. Enakovrednost (ekvivalentnost) teoretičnih konstruktov in merjenih indikatorjev je še posebej pomembna pri medkulturnih primerjalnih študijah (npr. Harkness 1998), vseeno pa lahko našo raziskavo opredelimo kot posebno vrsto primerjalne študije, kjer opazujemo isto populacijo

v dveh časovnih točkah z dvema presečnima raziskavama. Ker raziskavi že v izhodišču nista bili zasnovani kot primerjalni, gre tudi v tem primeru pravzaprav za sorodne probleme kot v medkulturnih primerjalnih raziskavah (več o problemu primerljivosti raziskav skozi čas npr. v Martin, 1998). Prav tako moramo zagotoviti ustrezno enakovrednost uporabljenih teoretičnih konstruktov in merjenih indikatorjev.

9. V raziskavi Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987 so bila anketirancem zastavljena še sledeča vprašanja:
 - Nekaterih del v stanovanju ali na vrtu človek ne more opraviti sam. Lahko se zgodi, da potrebujete nekoga, ki vam bo pridržal lestev ali vam pomagal premakniti pohištvo. Koga bi v takem primeru najprej prosili za pomoč? Koga bi prosili za pomoč drugega?
 - Recimo, da vas tarejo problemi v odnosu z možem/ženo/partnerjem, ki jih sami ne morete razrešiti. Na koga bi se obrnili za pomoč, nasvet? Tudi če niste poročeni in nimate partnerja, poskusite odgovoriti, kaj bi v takem primeru storili. Na koga bi se najprej obrnili? Na koga bi se obrnili kot drugega?
 - Recimo, da ste malo potrti, žalostni, depresivni in bi se radi o tem z nekom pogovorili. Na koga bi se v takem primeru najprej obrnili? Na koga bi se obrnili kot drugega?
 - Recimo, da potrebujete nasvet glede kake pomembne življenjske odločitve, na primer glede zaposlitve ali selitve v drug kraj. Na koga bi se v takem primeru najprej obrnili? Na koga bi se obrnili kot drugega?
10. V raziskavi Omrežja socialne opore prebivalcev Slovenije 2002 so bila anketirancem zastavljena še sledeča vprašanja:
 - Včasih se ljudje družijo z drugimi ljudmi, na primer se obišejo, gredo skupaj na izlet ali na večerjo in podobno. Kdo so ljudje, s katerimi se običajno družite?
 - Včasih si ljudje od drugih ljudi sposodijo kakšno stvar, na primer kakšno orodje, ali prosijo za pomoč pri manjših hišnih opravilih (npr. lažjih gospodinjskih opravilih). Kdo so ljudje, ki jih običajno prosite za to vrsto pomoči?
 - Poskusite se spomniti zadnjega večjega opravila v ali okoli hiše ali stanovanja (npr. gradnje hiše, prenove hiše ali stanovanja, večjih del na vrtu). Na katere osebe ste se takrat obrnili po pomoč?
11. V originalnem ubesedenju (Burt 1984) se v vprašanju nahaja tudi dogodek (Božič), ki naj bi anketirancu pomagal omejiti časovno dobo.
12. V literaturi je naštetih več dejavnikov, ki vplivajo na nastanek napak pri poročanju o preteklosti. Eisenhower in drugi (1991) obravnavajo štiri take dejavnike. Najprej gre za sposobnost razlikovanja med podobnimi dogodki in za vpliv novih informacij, ki so včasih konfliktna. Drugi dejavnik je čas, ki je potekel od pojava dogodka do poročanja o njem. Tretji dejavnik je pomembnost dogodka. Četrti dejavnik pa je posameznikovo psihološko stanje ob nastanku in priklicu dogodka. Cannell in drugi (1981) omenjajo še družbeno zaželenost dogodka.
13. Lahko bi našli tudi nasprotni argument, ki se ujema s tezo, da so ljudje "kognitivni lenuhi" (*cognitive misers*), ki se raje držijo strategije zadostnega (*satisficing*) kot optimalnega odgovora (*optimizing*) in so nagnjeni k temu, da prekinajo iskanje odgovora takoj, ko prikličejo dovolj informacij (ki so trenutno najbolj na voljo oziroma najbolj dostopne v spominu), da lahko oblikujejo odgovor, ki pa ni nujno zelo natančen (*accurate*) (npr. Krosnick, 1991). Po tej teoriji bo anketiravec želel čim prej na naslednje vprašanje in bi lahko bile spodbude po dodatnih navedbah prej blažitev kot povečevanje pristranosti. Vendarle pa meniva, da ta učinek pride v večji meri do izraza v telefonskem (posebej zaradi časovnih intervalov tišine, ki so ljudem neprijetni in se jim raje izogibajo) kot osebnem intervjuju.
14. Dani so bili naslednji odgovori: 1. moža/ženo/partnerja, 2. mamo, 3. očeta, 4. hčer, 5. sina, 6. sestro, 7. brata, 8. kakega drugega sorodnika (tudi po moževi/ženini strani), 9. najboljšega

- prijatelja, 10. kakega drugega prijatelja ali znanca, 11. soseda, 12. sodelavca, 13. duhovnika, 14. svojega zdravnika, 15. psihologa/psihiatra/kakega drugega poklicnega svetovalca, 16. pravnika/odvetnika, 17. koga drugega (navedite koga), 18. nikogar.
15. Recimo, da se vas loti hujša bolezen ali ste na splošno oslabei in ne morete zapustiti stanovanja, da bi šli na primer po nakupih v trgovino ali po zdravila v lekarno. Na koga se običajno obrnete za to vrsto pomoči? (Navedete lahko toliko imen, kot želite.) V kakšni vrsti odnosa ste s to osebo (na primer prijatelj, brat, sestra, sodelavec itd.)? Če je vaš odnos s to osebo mogoče opisati na več načinov, lahko imenujete več teh vrst odnosa (na primer ista oseba je lahko hkrati sodelavec in prijatelj). Odgovori: 1. partner ali bivši partner, 2. oče ali mati (očim ali mačeha), 3. brat ali sestra (polbrat ali polsestra), 4. otrok, 5. drug sorodnik, 6. sodelavec ali bivši sodelavec, 7. sočlan kakšne organizacije ali bivši sočlan, 8. sosod ali bivši sosod, 9. prijatelj, 10. znanec, 11. svetovalec ali bivši svetovalec, 12. drugo.
16. Pri nadaljnji analizi so nekatere vrednosti zaradi primerljivosti podatkov združene: 1. partner ali bivši partner, 2. oče ali mati (očim ali mačeha), 3. brat ali sestra (polbrat ali polsestra), 4. otrok, 5. drug sorodnik, 6. sodelavec ali bivši sodelavec, 7. sočlan kakšne organizacije ali bivši član, 8. sosod ali bivši sosod, 9. prijatelj, 10. znanec, 11. svetovalec ali bivši svetovalec, 12. drugo.
17. Razlike so statistično značilne ($\chi^2 = 99,27$, $p = 0,000$).

Literatura

- Bailey, S. in Marsden, P. V. (1999): Interpretation and Interview Context: Examining the General Social Survey Name Generator Using Cognitive Methods. *Social Networks*, **21**: 287–309.
- Campbell, D. T. in D. W. Fiske (1959): Convergent and Discriminant Validation by the Multitrait-Multimethod Matrix. *Psychological Bulletin*, **56**: 81–105.
- Cannel, C. F., Miller, P. V., in Oksenberg, L. (1981): Research on Interviewing Techniques. V Leinhardt, L. (ur.): *Sociological Methodology*, 389–437. San Francisco: Jossey-Bass.
- Coyne, J. C., Ellard, J. H. in Smith, D. A. F. (1990): Social Support, Interdependence, and the Dilemmas of Helping. V Sarason, B. R., Sarason, I. G. in Pierce, G. R. (Ur.): *Social Support: An Interactional View*. 129–149. New York: Wiley.
- Boh, Katja in skupina. Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987a [kodirna knjiga]. Ljubljana. Univerza v Ljubljani. Institut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani, 1987. Ljubljana. Univerza v Ljubljani. Arhiv družboslovnih podatkov [izdelava, distribucija], 2000.
- Boh, Katja in skupina. Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987b [datoteka podatkov]. Ljubljana. Univerza v Ljubljani. Institut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani [izdelava], 1987. Ljubljana. Univerza v Ljubljani. Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 2000.
- Burt, R.S. (1984): Network items and the general social survey. *Social Networks*, **6**: 293–339.
- Eisenhower, D., Mathiowetz, N. A., and Morganstein, D. (1991): Recall Error: Sources and Bias Reduction. V Biemer, P. P., Groves, R. M., Lyberg, L. E., Mathiowetz, N. A., and Sudman, S. (ur.): *Measurement Errors in Surveys*, 127–145. New York: Wiley.
- Ferligoj, Anuška in drugi. Omrežja socialnih opor prebivalstva Slovenije. (2002): [kodirna knjiga]. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede in Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo.
- Ferligoj, A., Leskošek, K. in Kogovšek, T. (1995): Zanesljivost in veljavnost merjenja. Ljubljana: FDV.

- Freeman, L. C., Romney, A. K. in Freeman, S. C. (1987): Cognitive Structure and Informant Accuracy. *American Anthropologist*, **89**: 311–325.
- Harkness, J. A. (1998): Cross-Cultural Survey Equivalence. Mannheim: ZUMA.
- Hlebec, V. in Kogovšek, T. (2005): Hypothetical versus Actual Support Providers in Comparative Network Research. *Metodološki zvezki*, **2**, 59-71.
- Holland, P. W. in Leinhardt, S. (1973): The Structural Implications of Measurement Error in Sociometry. *Journal of Mathematical Sociology*, **3**: 85–111.
- Killworth, P. D. in Bernard, H. R. (1976): Informant Accuracy in Social Network Data. *Human Organization*, **3**: 269–286.
- Kogovšek, T. in Ferligoj, A. (2003): Merjenje egocentričnih omrežij socialne opore. *Družboslovne razprave*, **19**: 127–148.
- Kogovšek, T., Ferligoj, A., Coenders, G. in Saris, W. E. (2002): Estimating the Reliability and Validity of Personal Support Measures: Full Information ML Estimation with Planned Incomplete Data. *Social Networks*, **24**: 1–20.
- Kogovšek, T. in Hlebec, V. (2005): Effects of Limitation of number of Alters and Time Frame in the Burt Name Generator. *Metodološki zvezki*, **2**, 73-93.
- Költringer, R. (1995): Measurement Quality in Austrian Personal Interview Surveys. V Saris, W. E. in A. Münnich (Ur.): The Multitrait-Multimethod Approach to Evaluate Measurement Instruments: 207–224. Budapest: Eötvös University Press.
- Krosnick, J. A. (1991): Response Strategies for Coping with the Cognitive Demands of Attitude Measures in Surveys. *Applied Cognitive Psychology*, **5**: 213–236.
- Martin, E. (1998): Surveys as Social Indicators: Problems and Trends. V Rossi, P. J., D. Wright in A. B. Anderson (ur.): Handbook of Survey Research. 677–743. San Diego: Academic Press.
- Saris, W. E. in Andrews, F. M. (1991): Evaluation of Measurement Instruments Using a Structural Modeling Approach. V Biemer, P. P., R. M. Groves, L. E. Lyberg, N. A. Mathiowetz in S. Sudman (ur.): Measurement Errors in Surveys: 575–597. New York: Wiley.
- Strack, F. in Martin, L. L. (1987): Thinking, Judging, and Communicating: A Process Account of Context Effects in Attitude Surveys. V: Hippler, H. J., Schwarz, N. in Sudman, S. (Ur.): Social Information Processing and Survey Methodology. 123–148. New York: Springer-Verlag.
- Štebe, J. (1999): Izkoriščenje zapuščine slovenske empirične sociologije za današnje namene v okviru sekundarne analize. *Družboslovne razprave*, **30–31**: 232–244.

Naslova avtoric:

doc. dr. Valentina Hlebec
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5, Ljubljana
E-mail: Valentina.Hlebec@guest.arnes.si

doc. dr. Tina Kogovšek
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5, Ljubljana
E-mail: Tina.Kogovsek@guest.arnes.si

*Prejeto maja 2005, sprejeto za objavo pa julija 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni pregledni znanstveni članek.*

Starostniki in njihova vpetost v sosedstva omrežja

POVZETEK: Članek obravnava socialna omrežja starostnikov v Sloveniji, pri čemer izpostavlja pomen sosedov kot članov opornega socialnega omrežja. Pomen sosedov je pomemben predvsem pri nudenju manjše materialne pomoči ter druženju, medtem ko pri drugih oblikah opore sosedje nimajo velike vloge. Vendar pa predstavljajo sosedstva omrežja pomemben potencial ter so lahko za specifične skupine izrazitejšega pomena (na primer za starejše na splošno in specifično za vdovce in vdove). V članku je narejena tudi primerjava med letoma 1987 in 2002, na podlagi katere se ugotavljajo spremembe v pomenu in vlogi sosedov v socialnem omrežju. Pri tem avtorice v članku ugotavljajo, da trendi niso jasni in jih je potrebno opazovati v povezavi s specifičnim kontekstom celovitih sprememb v tem obdobju.

KLJUČNE BESEDE: starostniki, sosedje, socialna omrežja, soseska

1. Uvod

Vprašanje kakovosti življenja v starosti postaja v raziskovalni in akademski sferi vedno bolj aktualno, kar je gotovo povezano tudi s staranjem prebivalstva v razvitem svetu. Poudarja se predvsem samostojno in polno življenje starejših. Samostojno življenje (Dwyer idr. 2000) povezujejo s stopnjo kakovosti življenja, ki se navezuje na to, da starostnik ostane aktiven znotraj skupnosti. Številne raziskave ugotavljajo pozitivno povezanost med kakovostjo socialnega neformalnega omrežja in različnimi razsežnostmi vsakdanjega življenja (npr. Hojnik Zupanc idr. 1996, Dwyer idr. 2000 in Jang idr. 2004). Pri tem igra pomembno vlogo vpetost v omrežja socialne opore, saj slednja pomagajo starejšemu posamezniku pri vsakdanjih življenjskih opravilih, nudijo lahko tako finančno kot materialno pomoč, pa tudi emocionalno oporo in omogočajo socialno integracijo starostnika v družbo.

Najpomembnejši vir socialne opore starejšim posameznikom so njihovi družinski člani (partner, otroci – običajno hči, in drugi). V tem članku pa bi rade poudarile še en pomemben vir socialne opore, in sicer sosedske vezi. Slednje so izrazito pomembne za posameznike, ki ostanejo samostojni, to pomeni, da niso institucionalizirani ter tudi ne živijo s katerim od družinskih članov. Zanje se v literaturi pogosto uporablja izraz *community-living elders*; gre torej za posameznike, ki živijo v neki lokalni skupnosti. Več raziskovalcev je poskušalo analizirati omrežja starejših in ugotoviti, ali obstajajo

tipi omrežij, po katerih se starejši med seboj razlikujejo (npr. Wenger 1994, Litwin 1998, Hlebec 2003, 2004). Wengerjeva je v Veliki Britaniji našla pet različnih tipov socialnih omrežij (**družinsko omrežje¹, omrežje, integrirano v lokalno okolje, samozadostno oporno omrežje, oporno omrežje širšega bivalnega okolja in zaprto zasebno oporno omrežje**), ki se med seboj razlikujejo po sestavi in tudi po sposobnosti zagotavljanja socialne opore. Samo v enem od omrežij, to je v zadnjem, sosedje nimajo vloge pri dajanju opore starostnikom. Pri vseh ostalih omrežjih so sosedje identificirani kot eden od virov opore. Morda najpomembnejšo vlogo imajo sosedje v tretjem, t. i. samozadostnem opornem omrežju, saj predstavljajo primarni vir opore (v teh mrežah je sosedov več kot članov drugih kategorij). Wengerjeva (1994) je kot najbolj ranljivi omrežji identificirala zaprto zasebno omrežje ter samozadostno omrežje. Za obe je značilna majhnost, pri čemer imajo v samozadostnem omrežju glavno vlogo pri opori sosedje, medtem ko je za zaprto zasebno omrežje značilno, da stikov s sosedi skoraj ni (je namreč omrežje z najmanjšim odstotkom sosedov). Pri samozadostnem omrežju gre običajno za starostnike brez otrok, ki živijo sami. Že občasna sosedska pomoč je lahko izrazito pomemben dejavnik, da se zmanjša potreba po formalnih oblikah pomoči in omogoči dolgotrajnejše samostojno bivanje v skupnosti. Nasprotno pa je za posameznike z zaprtim zasebnim opornim omrežjem običajno, da so poročeni, brez otrok ter ne živijo s katerim drugim sorodnikom. Starostniki z zaprtim zasebnim omrežjem običajno ne živijo dolgo v sedanji skupnosti. Imajo majhno omrežje in zanje je značilna »odločna« neodvisnost, navkljub slabšemu zdravju. Pogosto je zavračanje s strani sosedov ponujene pomoči. Pogosti sta tudi izolacija in osamljenost. Starostniki s tem tipom omrežja so v veliko primerih odvisni le od partnerja. Predvsem zaprto zasebno omrežje ima namreč najmanjši potencial za dajanje neformalne opore, zaradi česar je bolj pogosta formalna pomoč (kar je razvidno tudi po velikem odstotku starostnikov s tem tipom omrežja, ki so klienti socialnih delavcev – po Wenger (1994)).

Litwin (1998) je klasificiral omrežja starostnikov v Izraelu in jih poskušal povezati z zdravstvenimi težavami starostnikov. Razlikuje med petimi tipi omrežij, sosedje pa imajo relevantno vlogo v dveh od petih tipov omrežij. Med tipologijama C. Wenger in H. Litwina so precejšnje razlike. V veliki meri gre verjetno za kulturne razlike med Veliko Britanijo in Izraelom, ki se kažejo v različnih tipih omrežij starostnikov. Tako teh tipologij ne moremo (v celoti) preslikati na Slovenijo. V. Hlebec (2003) ugotavlja, da pri nas obstajajo nekoliko drugačni tipi omrežij starostnikov, med katerimi je identificirala šest skupin. Glede na klasifikacijo Wengerjeve (1994) bi lahko eno skupino opisali kot omrežje širšega bivalnega okolja, drugo kot integrirano v lokalno okolje, medtem ko so ostale skupine izrazito družinsko oz. sorodniško orientirane, zaradi česar bi lahko vse uvrstili v družinsko omrežje (predstavljajo tudi največji odstotek vseh omrežij – 65 % vzorca). Sosedje so najpomembnejši v skupini z omrežjem, integriranim v lokalno okolje. V tem omrežju predstavljajo sosedje 27 % omrežja, prijatelji pa 45 %. Ta tip omrežja je manj pogost, saj predstavlja le 15 % vzorca. Na podlagi teh analiz V. Hlebec (2003: 179) ugotavlja, da »če poskušamo razmišljati o zadovoljevanju potreb starostnikov in potrebah po dodatni formalni pomoči v primeru večjih potreb po socialni opori, lahko ugotovimo, da čistih, najbolj ogroženih tipov po Wengerjevi (1994) v Sloveniji

nimamo zaradi geografske bližine sorodnikov«. Morda je v primeru povečane potrebe po pomoči še najbolj ranljivo omrežje ene od skupin, ki virov opore nima enakomerno porazdeljenih med različnimi akterji.

Podrobnejša analiza omrežij starostnikov pri nas (Hlebec 2004) kaže na velike razlike med omrežji po spolu. Pri tem med starostnicami izstopa predvsem eno omrežje, v katerem je velik poudarek na sosedski opori, tj. omrežje, integrirano v bivalno okolje. V tem sosedje predstavljajo pomemben vir skoraj vseh vrst opore, od druženja (32 %), manjše (51 %) in večje materialne opore (33 %), emocionalne opore (20 %) ter pomoči v primeru bolezni (32 %). Izjema je torej le finančna opora, ki jo posameznice s tem tipom omrežja najprej poiščejo pri prijateljih ali otrocih. Sosedje se v drugih omrežjih pojavljajo predvsem kot pomembni dajalci manjše materialne opore. To velja tako za ostale tipe omrežij med starostnicami kot tudi za vse tipe omrežij med starostniki.

Te in podobne raziskave kažejo na raznovrstnost socialnih omrežij starejših tako glede sestave omrežja kot tudi glede vloge, ki jo imajo sosedje. Omenjene študije uporabljajo pristop t. i. presečnih raziskav, ki omogočajo pregled populacije v eni časovni točki, ne pa sklepanja o morebitnih spremembah v daljšem časovnem obdobju. V Sloveniji je bilo narejenih že nekaj raziskav v daljšem časovnem obdobju, katerih osnovni cilj je bil opazovanje socialnih omrežij v splošni populaciji, omogočajo pa tudi opazovanje starejših kot dela splošne populacije. Prav tako lahko opazujemo tudi vlogo sosedov pri zagotavljanju različnih vrst socialne opore. Dve taki raziskavi pa omogočata celo primerjavo nekaterih podobnih indikatorjev, sicer ne na istih posameznikih, pač pa na istih starostnih skupinah. V članku bomo ugotovljale vlogo sosedov v socialnih omrežjih starejših v daljšem časovnem obdobju. Skušale bomo najti morebitne zakonitosti (podobnosti in razlike) sprememb v vlogi sosedov kot dajalcev različnih vrst socialne opore.

2. Omrežja starejših

Campbell in Lee (1992) poudarjata, da so sosedska omrežja pomemben del osebnih omrežij. Pristop socialne integracije predvideva, da status posameznika specifično vpliva na to, kako je ta integriran v svoje lokalno okolje, tj. kakšna so njegova sosedska omrežja. Tako se predvideva, da se s starostjo posameznik počasi umika iz družbe, kar pomeni, da se njegovo omrežje manjša (gre za t. i. *disengagement theory*, po Cummung in Henry 1961, v Campbell in Lee 1992). Nasproten pogled na lokalne povezave starejših pa ponudi t. i. pogled o potrebah. Tako tisti, ki imajo manj možnosti za mreženje v širšem okolju (npr. starejši, tisti z nižjim socioekonomskim statusom ipd.), izkoristijo sosese kot priročen vir opore. Podobno tudi po »teoriji kompetitivnosti za prosti čas« (npr. Snow et al. 1980, v Campbell in Lee 1992) lahko predvidevamo, da imajo starejši ljudje zaradi večje količine prostega časa večja sosedska omrežja in pogostejše stike. V svoji raziskavi sta Campbell in Lee ugotovila, da obstajajo negativni nelinearni učinki starosti na vezi s sosedi – na velikost omrežja, dolžino in pogostost stikov. To pomeni, da so mladi in starejši v teh stikih delno marginalizirani oz. jih imajo manj. Vendar pa hkrati obstajajo nekateri dokazi za teorijo o intenzivnejših stikih v starosti (kar morda

dovoljuje večja količina prostega časa ali pa tudi povečana potreba). Tako obstaja pozitivna linearna povezanost med starostjo in številom obiskov/pogovorov s sosedi in dolžino stikov; hkrati pa negativna linearna povezanost z multipleksnostjo vezi s sosedi. To delno potrjuje tezo, da imajo starejši več časa za druženje s sosedi, pri čemer pa se ohranjajo bolj specializirane vezi (Cambell in Lee 1992). Vendar pa na splošno velja integracijska teorija, da se omrežja s starostjo zmanjšujejo.

Guest in Wierzbicki (1999) sta ugotovila, da v absolutnem številu stikov v soseski prednjačijo mladi ter pari brez otrok, vendar imajo slednji več stikov tudi s prijatelji izven soseske. Nasprotno pa, gledano relativno, imajo več stikov v soseski starejši, tisti z večjim številom otrok, manj izobraženi in tisti, ki so doma. Druga zanimiva ugotovitev je, da se absolutni stiki v soseski niso spremenili v opazovanem časovnem razdobju (od 1970 do 1990) za tiste izven trga delovne sile ter starejše. To nakazuje, da pomen sosedskih vezi za starejše ostaja konstanten.

Če opazujemo socialna omrežja starejših v našem prostoru v daljšem časovnem obdobju, imamo za primerjavo dostopni dve večji raziskavi, narejeni leta 1987 in 2002. Iglčeva (1988a in 1988b) je analizirala diskusijska omrežja Jugoslovancev, njena analiza nam omogoča grob pregled omrežij starostnikov v tistem času. Slovenci izstopajo od jugoslovanskega povprečja po višji stopnji socialne integriranosti, ki ima svoj izvor v visoki vpetosti v sorodstvene vezi. Povprečna velikost socialnih mrež v Sloveniji je bila majhna - 3,84 oseb (Iglč 1988b: 19). Iglčeva nadalje (1988a: 86) ugotavlja, da »velikost socialne mreže monotono pada z anketirančevo starostjo«. Povprečna velikost omrežja anketirancev, starih med 55 in 75 let je bila tako 3,21. Podatki veljajo za celotno (bivšo) Jugoslavijo. Pri tem povprečno število sorodstvenih vezi v mreži s starostjo upada (izjema je prvi starostni razred 15–24 let, v katerem je povprečno število sorodstvenih vezi v mreži podobno tistemu v najvišjem starostnem razredu 55–75 let). Za nas je pomembno, da se v starostnem obdobju 55–75 let poveča odstotek takih, ki so v svojo mrežo vključili vsaj eno sosedsko vez (Iglč 1988b: 24). Iz tega bi lahko sklepali, da s starostjo pomembnost sosedskih vezi narašča. Nadalje Iglčeva (1988a in 1988b) ugotavlja, da imajo mlajši anketiranci bolj homogene socialne mreže kot starejši. Omrežja starejših so nehomogena predvsem glede na starost in delovni status, pa tudi glede na izobrazbo. S starostjo se nekoliko zmanjšuje tudi pogostost interakcij s člani omrežja. Tako se v starostnem razredu 55–75 let nekoliko zmanjša odstotek tistih, ki imajo stike s člani omrežja vsak dan, čeprav je takih še vedno večina (54 %), ter se nekoliko poveča odstotek tistih, ki imajo stike s člani omrežja enkrat tedensko (32,5 %).

Kasnejša raziskava o socialnih omrežjih v Sloveniji (Ferligoj idr. 2002) ugotovi, da so sosedje pomembni predvsem pri dajanju manjše materialne opore, saj v tem primeru predstavljajo skoraj 17 % socialnega opornega omrežja. Pri nujenju drugih vrst opore se sosedje ne kažejo kot izrazito pomembni, saj ne presegajo 10 %. Še posebej zanemarljiv je njihov odstotek v omrežju finančne in emocionalne opore (v Dremelj 2003: 158). Kot ugotavlja Dremljeva (2003), predstavljajo sosedje v omrežjih starejših ljudi (nad 65 let) precej večji del, kot to velja za celotno populacijo (13,6 % vs. 8,5 % v celotni populaciji). Njihov odstotek pri nujenju manjše materialne opore presega individualne odstotke različnih družinskih članov, saj predstavlja 27,7 %.

3. Vloga sosedov v socialnih omrežjih starejših

Kot smo omenili, sestavljajo omrežja posamezniki, s katerimi smo si blizu in nam tako lahko nudijo določene vrste opore. Pri tem je pomembno, da so z različnimi odnosi povezane različne odgovornosti in pričakovanja, kar je tudi kulturno določeno. Tako obstaja hierarhija odnosov glede na pričakovanja, ki so povezana z njimi. Za Veliko Britanijo je značilno, da so na vrhu hierarhične lestvice bližnji družinski člani (partner, otroci in bratje/sestre), sledijo jim prijatelji in sosedje, tem pa razširjena družina, tj. bolj oddaljeni sorodniki (Wenger 1994: 11–13). Pri vzpostavljanju odnosov s sosedi veljajo naslednje opredelitve Wengerjeve (1994):

- osnova odnosa je geografska bližina;
- pričakovanja in normativna odgovornost, ki se vežejo na ta odnos, so predvsem praktične narave. Tako se pričakuje predvsem, da so na razpolago, izkazujejo določeno mero skrbi, izvajajo nadzor ter pomagajo pri nujnih primerih. Lahko pride tudi do redne pomoči, kadar ima starostnik še nizek prag odvisnosti in nima pomoči družinskih članov;
- zgoraj navedena pričakovanja so lahko presežena, kadar odnos preide v prijateljstvo;
- do razpada odnosa lahko pride, kadar zahteve starostnika presežejo normativna pričakovanja. Do razpada lahko pride tudi v primerih, ko je v soseski velik odstotek odvisnih starih ljudi;
- pomembne intervenirajoče spremenljivke naj bi bile predvsem starost sosedov in starostnika ter osebnostne značilnosti.

Sosedje so torej lahko pomembno dopolnilo omrežju socialne opore starostnikov. Vendar pa mnogi raziskovalci ugotavljajo, da so lahko sosedje v posebnih primerih tudi več kot le dopolnilo oz. dodatna opora, ampak lahko postanejo primarna opora starostniku, še posebej v primeru pomanjkanja družinskih virov pomoči. Barkerjeva (2002) tako na podlagi različnih raziskav ugotavlja, da približno 5–10 % starostnikov, ki živijo v skupnosti, redno prejema neformalno obliko pomoči od neplačanih oseb, ki niso v sorodstveni povezavi s starostnikom (kot so prijatelji in sosedje). Barkerjeva v svoji raziskavi proučuje ravno to neformalno obliko pomoči posameznikov, ki s starostnikom niso sorodstveno povezani. Ugotavlja, da je meja med prijaznim sosedskim odnosom ter dejansko skrbjo za starostnika (*caregiving*) nejasna. Tako posamezniki, ki nudijo pomoč starostniku, sebe pogosto ne vidijo v vlogi dajalca neke vrste opore in pomoči, ampak samo v vlogi »dobrega soseda«. Pri tem je nesorodnik v dobri tretjini primerov predstavljal primaren ali celo edini vir opore, v dobri polovici primerov pa pomembno dopolnilo formalni in družinski pomoči. Oblike pomoči, ki so jih nudili družinski člani in nesorodniki, se običajno niso prekrivale, ampak so bile komplementarne.

Večina proučevanih odnosov v raziskavi (Barker 2002) je bila diadnih (en posameznik, ki skrbi za eno starejšo osebo ali par), v nekaj manj kot tretjini odnosov je en posameznik skrbel za dve ali več oseb (ki med seboj nista v sorodstvu), v 17 % primerov pa je imela ena starejša oseba več oseb, ki so ji nudile pomoč, oskrbo. Odnosi so bili večinoma kratkotrajnejši (manj kot 5 let), le dobra četrtina pa je bila dolgotrajnejših

(več kot 5 let). »Skrbniki« so starostnikom nudili predvsem instrumentalno pomoč ter druženje. Pri tem je za vzdrževanje tega odnosa izrazitega pomena geografska bližina oseb.

Barkerjeva (2002) je na podlagi analize razločila štiri tipe odnosov med nesorodnikom in starostnikom. Prvi je **površinski odnos** (*casual*), ki je običajno krajšega roka in ni toliko emocionalen oz. intimen. Pomoč, ki je bila nudena, je bila predvsem druženje ter pomoč pri nekaterih neosebni instrumentalnih nalogah. Skrbniki običajno živijo bližje starostniku, kot je to značilno za druge odnose, tako da lahko te najbolj neposredno povežemo z »običajnim« sosedskim odnosom. Drugi tip odnosa je **zamejen odnos** (*bounded*), ki je bolj emocionalen, medtem ko opora ostaja predvsem instrumentalna. Tretji je **zavezan odnos** (*committed*), za katerega je značilno daljše trajanje in večja intimnost. Opора je kompleksnejša in jo sestavljajo različne materialne izmenjave in instrumentalna pomoč. Zadnji tip je **vkjučevalni odnos** (*incorporative*), v katerem je intimnost največja, dolžina trajanja odnosa je najdaljša in vključuje tudi osebno skrb. Največ odnosov v raziskavi se uvršča v prvi tip, ki predstavlja približno tretjino primerov v vzorcu. Pri tem Judith Barker poudarja, da so skoraj vsi skrbniki v raziskavi izjavili, da bi bili pripravljene povečati količino pomoči v primeru krize oz. nuje. Ta raziskava torej potrjuje pomen nedružinskih vezi, še posebej sosedskih. Barkerjeva (2002: 166) tako ugotavlja, »da so nesorodstveni skrbniki pomembni, celo bistveni za dobrobit majhnega, vendar vseeno pomembnega segmenta starejše populacije, ki živi v skupnosti.« »Zdi pa se, da je moč teh naravno oblikovanih odnosov ravno v njihovi vsakdanjosti. Ti odnosi se namreč osredotočajo predvsem, čeprav ne ekskluzivno, na manjša vsakodnevna opravila v kontekstu fluidnih, spontanin osebnin interakcij in raznolikih strukturnin možnosti.« (Barker 2002: 166).

Sosedske vezi kot vir socialne opore starostnikov torej predstavljajo pomemben potencial, ki pa seveda ni vedno realiziran, saj je to odvisno od mnogih dejavnikov (potrebe starostnika, osebnosti dajalca pomoči in starostnika, prisotnosti drugih virov opore ipd.). Po C. Wenger (1994) vplivajo na omrežja objektivne značilnosti, in sicer biološki faktorji (ali so osebe poročene, ali imajo otroke ipd.), posameznikova osebnost oz. temperament (kako priljuden, družaben je posameznik), pa tudi migracija v soseski. Ta ima pomemben vpliv, saj se vezi vzpostavljajo skozi čas, zaradi česar se v soseskah z majhno stopnjo stabilnosti prebivalstva dolgotrajne vezi težje vzpostavijo. Tako starostniki, ki prebivajo v soseskah z visoko stopnjo selitev, zaradi šibkejših, manjših neformalnih omrežij bolj potrebujejo formalne oblike pomoči. Pomembnejši faktor kot na primer razlika med ruralnim in urbanim okoljem (Wenger 1994: 27–28) je torej stabilnost prebivalstva (oz. majhna mobilnost). Pomembnost stabilne populacije v soseski potrjujejo tudi druge raziskave. Tako sta Cambell in Lee (1992) v svoji raziskavi potrdila, da imajo posamezniki, ki dalj časa živijo v določeni soseski, večja sosedska omrežja. Tudi Dwyer in drugi (2000) so ugotavljali, da se je povečala izolacija starostnikov v primeru smrti ali selitve bližnjih poznanih sosedov. Pri nekaterih starostnikih lahko ta sprememba celo spodbudi njihovo selitev (ob izgubi pomembne neformalne opore, ki so jo nudili sosedje, na primer v dom za ostarele).

4. Sosedje v omrežjih starejših v Sloveniji v daljšem časovnem obdobju

V nadaljevanju si bomo pogledali, kakšno vlogo imajo danes sosedje v omrežju starejših ter ali je prišlo v Sloveniji v zadnjih dveh desetletjih do kakšnih sprememb na tem področju. Izbrane ugotovitve so narejene na podlagi analiz dveh reprezentativnih raziskav za področje Slovenije. Obe raziskavi smo že omenjali (Iglič 1988a, 1988b; Ferligoj idr. 2002, Dremelj 2003, Hlebec 2003, 2004). Prva raziskava vsebuje podatke o osebnih socialnih omrežjih prebivalcev Slovenije v letu 1987 (Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987, Boh in skupina 1987a, b). Druga je raziskava iz leta 2002 (Ferligoj in drugi 2002) o socialnih omrežjih odraslih prebivalcev Slovenije². Vlogo sosedov pri dajanju opore bomo pogledali po treh glavnih in med izbranimi letoma primerljivih vrstah opore, tj. opora v primeru bolezni, pogovor o pomembnih stvareh in finančna opora. Za posamezno leto je opisana tudi materialna opora in druženje, ki pa med seboj nista primerljivi po posameznih letih.

Sosedje kot ena najpomembnejših vrst opore ne izstopajo, kot prikazuje preglednica 1. Tako na primer v letu 2002 v primeru finančne, emocionalne ali opore v primeru bolezni predstavljajo prvo izbiro pri manj kot 6 % anketirancev.

V primeru bolezni bi se tako na primer 5,4 % posameznikov najprej obrnilo na soseda. Skoraj enak odstotek je navedel soseda kot drugo izbiro. Pri tem ni razlik glede na spol, so pa statistično značilne razlike glede na kraj bivanja, zakonski stan, izobrazbo ter starost. Tako je odstotek takih, ki bi se obrnili na sosede, višji v primestnih in vaških naseljih kot v mestu ter izrazito višji med vdovci oz. vdovami (nasproti razvezanim, poročenim ali samskim). Hkrati pa, po pričakovanjih, narašča odstotek ljudi, ki bi se v primeru bolezni obrnili na soseda (z 1,5 % v starostnem razredu 18–24 let na 11,4 % v starosti 65–75 let), tudi s starostjo. Podobno, kot so ugotavljali že v drugih raziskavah (npr. Guest in Wierzbicki 1999), je odstotek takih, ki se obrnejo na soseda, višji med nižje izobraženimi (7,7 % med tistimi z osnovno šolo ali manj, 4,9 % med srednje izobraženimi, ter 2,6 % med tistimi z višjo izobrazbo). Podobne razlike se lahko opazi tudi v primeru, ko je soseda druga izbira.

Soseda je za 3,9 % anketirancev prva oseba, s katero se pogovarjajo o pomembnih osebnih stvareh – gre torej za emocionalno oporo. Nizek odstotek ni presenetljiv, saj se za emocionalno oporo posamezniki najprej obrnejo na tiste, ki so jim najbližje (npr. družinski člani). Pri tem vprašanju se pojavijo razlike glede na spol, izobrazbo, tip naselja, zakonski stan in starost. Tako se na soseda za pogovor o pomembnih zadevah obrne višji odstotek žensk kot moških (4,9 % vs. 2,7 %). Zopet je višji odstotek v primestnem in vaškem naselju, kar potrjuje predvidevanja o manjši pomembnosti sosedskih vezi v bolj urbaniziranih področjih. Pomen te oblike sosedске pomoči narašča tudi s starostjo (z 1,2 % v starosti 18–24 na 10,4 % v starosti 65–75). Zopet so te vezi pomembnejše za vdovce ter za manj izobražene. Podobne razlike lahko najdemo tudi v primerih, ko je bil soseda izbran kot druga oseba, s katero bi se posameznik pogovarjal o pomembnih zadevah.

Preglednica 1: Odstotki sosedov za posamezne opore in demografske značilnosti v letu 2002*

socialna opora	izbira				
	prva izbira	druga izbira			
bolezen	5,4	5,8			
pogovor	3,9	5,1			
finančna opora	4,0	4,2			
	spol ³				
	moški	ženski			
bolezen	5,0	5,8			
pogovor	2,7	4,9			
finančna opora	3,6	4,3			
	kraj bivanja ⁴				
	mestno	primestno	vaško		
bolezen	4,4	6,6	5,7		
pogovor	1,8	3,3	5,5		
finančna opora	2,6	4,6	4,8		
	zakonski stan				
	samski	razvezan	ovdovel	poročen ⁵	
bolezen	4,2	5,5	11,8	5,1	
pogovor	1,7	3,8	10,8	3,8	
finančna opora	1,1	2,3	6,3	5,1	
starost	18–24	25–34	35–49	50–64	65–75
bolezen	1,5	2,7	4,3	7,1	11,4
pogovor	1,2	0,9	2,1	5,7	10,4
finančna opora	0,9	1,7	4,1	7,2	6,1
	izobrazba				
	osn. šola ali manj	srednja šola	višja šola ali več		
bolezen	7,7	4,9	2,6		
pogovor	8,1	2,3	1,4		
finančna opora	8,0	2,7	1,4		

* časovno primerljivi indikatorji (z letom 1987)

Podoben odstotek kot pri zgornjih oporah si poišče pomoč pri sosedu tudi v primeru finančne stiske (4 %). Razlik med spoloma ni. So pa zopet razlike glede na starost, izobrazbo, zakonski stan in tip naselja. Odstotek ljudi, ki se obrnejo na soseda, je tako višji v primestnih in vaških naseljih (4,6 % in 4,8 % vs. 2,6 % v mestu). Višji odstotek je v

primerjavi s samskimi (1,1 %) med vdovci (6,3 %) pa tudi med poročenimi (5,1 %). Pomen sosedov kot vir opore narašča tudi s starostjo (od 0,9 % v starostnem razredu 18–24 do 7,2 % v razredu 50–64 ter 6,1 % v razredu 65–75), večji pa je tudi med nižje izobraženimi. Podobne razlike so prisotne tudi v primeru, kjer je sosed izbran kot druga oseba, na katero bi se posameznik obrnil za finančno pomoč.

Preglednica 2: Odstotki sosedov za posamezne opore in demografske značilnosti v letu 2002*

socialna opora	spol ⁶				
	moški	ženski			
druženje	7,1	7,2			
m. materialna	22,7	19,9			
v. materialna	13,9	9,3			
	kraj bivanja				
	mestno	primestno	vaško		
druženje	4,1	6,3	9,6		
m. materialna	15,5	21,8	24,3		
v. materialna	8,0	11,1	13,1		
	zakonski stan				
	samski	razvezan	ovdovel	poročen	
druženje	5,3	5,5	16,0	6,6	
m. materialna	12,7	18,5	31,4	23,4	
v. materialna	8,8	9,3	13,1	12,1	
starost	18–24	25–34	35–49	50–64	65–75
druženje	2,8	2,5	5,6	9,2	15,0
m. materialna	7,8	13,0	22,3	26,6	36,1
v. materialna	5,4	6,8	13,5	13,9	13,1
	izobrazba				
	osnovna šola ali manj	srednja šola	višja šola ali več		
druženje	12,5	5,2	3,0		
m. materialna	26,3	19,6	16,3		
v. materialna	14,3	10,7	5,9		

* časovno neprimerljivi indikatorji (z letom 1987)

V letu 2002 je bilo poleg treh že omenjenih vrst socialne opore ocenjeno tudi druženje ter manjša in večja materialna opora. Podatki so predstavljeni v preglednici 2. Nekoliko višji odstotek anketirancev je navedel sosede kot prvo izbiro pri druženju (7,1 %). Pri

tem ni razlik med moškimi in ženskami. Kažejo pa se razlike glede na tip naselja – v mestu predstavljajo sosedje manjši odstotek (4,1 %) kot v primestju (6,3 %) ali na vasi (9,6 %). Tudi pri tej opori se vloga sosedov spreminja glede na stopnjo urbaniziranosti področja. Nadalje izstopa vloga sosedov v omrežju vdovcev oz. vdov (saj predstavljajo 16 %, takoj za otroci 29,9 % in prijatelji 28,6 %). Velika vloga sosedov med vdovci je lahko povezana predvsem s starostjo, saj z višjo starostjo pomen sosedov narašča, hkrati pa je odstotek vdovcev med starejšimi večji. Tako je soseda kot prvo osebo, s katero se družijo, v prvi starostni skupini (18–24) navedlo le 2,8 % oseb, medtem ko ta odstotek v zadnji starostni skupini (65–75) naraste na 15 %. Kot pri drugih že obravnavanih omrežjih je tudi pri druženju vloga sosedov večja med nižje izobraženimi. Podobne razlike lahko opazimo tudi pri izbiri soseda kot druge najpomembnejše osebe za druženje.

V literaturi se vloga sosedov pogosto opredeljuje kot orientirana predvsem na manjše usluge, kot so na primer manjša gospodinjstva, manjša popravila, posoja ipd. Zato si bomo sedaj pogledali še, kakšna je vloga sosedov pri nujenju manjše in velike materialne pomoči.

Pri veliki materialni pomoči bi se 11,2 % anketirancev najprej obrnilo na soseda. Pri tem je razlika glede na spol, saj bi se nanje obrnilo več moških (13,4 %) kot žensk (9,3 %). Ta razlika ni presenetljiva, saj se ženske za večjo materialno pomoč pogosteje kot moški obrnejo na partnerja. Manj pomemben je sosed pri večji materialni pomoči za samske. Pričakovane razlike so glede na tip naselja. Na soseda bi se obrnilo več anketirancev iz vasi (13,1 %) kot pa iz mesta (8 %). Pomen sosedov tudi pri tej pomoči narašča s starostjo (s 5,4 % v najnižjem na 13,1 % v najvišjem starostnem razredu). Večkrat se na soseda obrnejo manj izobraženi (14,3 %) kot višje izobraženi (5,9 %). Pri izbiri soseda kot druge osebe, na katero bi se obrnili v primeru potrebe po večji materialni pomoči, se razlike glede na demografske spremenljivke večinoma ohranjajo. Izjema je zopet spol, kjer razlika ni več statistično značilna.

Sosedje predstavljajo največji odstotek pri manjši materialni opori. Tudi literatura potrjuje pomembno vlogo sosedov ravno pri nujenju manjših uslug in pomoči materialne narave. Tako se jih za manjšo materialno pomoč 21,2 % najprej obrne na soseda, 17,8 % pa je soseda navedlo kot drugo izbiro. Pri tem je razlika glede na spol, saj so sosede kot prvo izbiro pogosteje navedli moški. Manjša materialna pomoč sosedov je pomembnejša za tiste iz vaškega (24,5 %) in primestnega naselja (21,8 %) kot za tiste iz mesta (15,6 %). S starostjo odstotek anketirancev, ki poiščejo pomoč pri sosedu, narašča (s 7,8 % v najnižjem starostnem razredu na 36,1 % v najvišjem). Najmanj pomembni so sosedje za samske (12,7 %), bolj pa za vdovce (vdove) (31,4 %) ter poročene (23,4 %). Pomoč sosedov prej poiščejo tudi tisti z nižjo izobrazbo kot pa z višjo. Podobne razlike glede na tip naselja, zakonski stan, starost in izobrazbo so opazne tudi pri drugi izbiri. Izjema je spol, kjer razlike niso več statistično značilne.

Zaradi majhnega vzorca ne moremo govoriti o statistično značilnih razlikah na vzorcu iz 1987. Vendar pa se znotraj populacije kažejo podobne razlike kot v letu 2002. Zelo majhen odstotek bi se najprej obrnil na sosede v primeru bolezni (2,2 %), nekoliko večji pa je izbral soseda kot drugo osebo (8,3 %). Pri tem se, kot pri drugih oporah, na sosede

bolj pogosto obrnejo starejši in manj izobraženi. Podobno kot danes je tudi v preteklosti prihajalo do razlik med vaškim in primestnim ter mestnim naseljem. Izrazitejši je tudi pomen sosedov za vdovce ter starejše.

Preglednica 3: Odstotki sosedov za posamezne opore in demografske značilnosti v letu 1987*

socialna opora	izbira				
	prva izbira	druga izbira			
bolezen	1,8	8,4			
pogovor	12,7	15,8			
finančna opora	1,6	5,6			
spol ⁷	moški	ženski			
bolezen	1,6	2,1			
pogovor	20,8	5,5			
finančna opora	0,9	2,3			
	kraj bivanja				
	mestno	primestno	vaško		
bolezen	2,8	8,0	0,0		
pogovor	12,8	6,3	13,8		
finančna opora	0,0	0,0	2,4		
	zakonski stan				
	samski	razvezan	ovdovel	poročen	
bolezen	0,0	7,7	14,8	0,0	
pogovor	15,7	10,0	8,3	11,7	
finančna opora	0,0	0,0	0,0	3,2	
starost	18–24	25–34	35–49	50–64	65–75
bolezen	0,0	0,0	0,0	4,1	8,1
pogovor	8,3	14,6	5,6	15,8	22,2
finančna opora	0,0	1,9	3,6	2,2	0,0
	izobrazba				
	osnovna šola ali manj	srednja šola	višja šola ali več		
bolezen	1,3	3,0	0,0		
pogovor	15,1	11,4	0,0		
finančna opora	2,3	1,1	0,0		

* časovno primerljivi indikatorji (z letom 2002)

Odstotek ljudi, ki so se obrnili na soseda za finančno pomoč, je izrazito nizek in zaradi majhnega vzorca neprimeren za interpretacijo. Zanimivo pa se v letu 1987 kaže velik pomen sosedov pri emocionalni opori (pogovor o pomembnih stvareh). Tako je bil sosed prva izbira za 13,2 %, druga izbira pa za 16,6 % anketirancev. Bolj pomembni so bili sosede za starejše ter manj izobražene, kar velja tako za prvo kot za drugo izbiro. Izrazito je večanje pomena sosedov z naraščajočo starostjo (v starosti 18–29 9,3 %, v starosti 50–75 pa 18,8 %). Pri pogovoru o pomembnih osebnih stvareh pride do velikih razlik tudi glede na spol, saj je izrazito večji odstotek moških, ki so se najprej obrnili na soseda (20,8 %), kot pa žensk (5,5 %). Nadalje se kaže, da so sosede večkrat navedli tisti, ki obiskujejo verske obrede. Presenetljivo pa se je pri drugi izbiri to razmerje obrnilo, tako da so soseda drugotno večkrat navajali tisti, ki niso bili verni in niso obiskovali obredov. Redno udeleževanje verskih obredov posamezniku odpre nov prostor za spoznavanje ljudi in poglobljanje ter vzdrževanje stikov, ki lahko prerastejo normativni okvir in postanejo bolj prijateljski. S tem se posamezniku, ki se verskih obredov redno udeležuje, odprejo novi viri različnih vrst socialne opore.

Preglednica 4: Odstotki sosedov za materialno oporo glede na demografske značilnosti v letu 1987*⁸

socialna opora	spol ⁹				
	moški	ženski			
m. materialna	4,7	6,1			
	kraj bivanja				
	mestno	primestno	vaško		
m. materialna	5,4	0,0	5,7		
	zakonski stan				
	samski	razvezan	ovdovel	poročen	
m. materialna	3,4	0,0	29,6	2,0	
	starost				
	18–24	25–34	35–49	50–64	65–75
m. materialna	2,2	0,0	0,0	11,3	18,9
	izobrazba				
	osnovna šola ali manj	srednja šola	višja šola ali več		
m. materialna	5,8	6,0	0,0		

* časovno neprimerljivi indikatorji (z letom 2002)

Za pomoč pri manjših materialnih opravilih bi se na sosede obrnilo 5,4 % anketirancev. Pri izbiri sosedov kot prvi osebi za pomoč pri manjših materialnih opravilih ni razlik glede na spol in tudi ne glede na tip naselja. Zadnje je morda nekoliko presenetljivo, saj so pri vseh drugih tipih opornega omrežja (emocionalno, druženje, opora v primeru

bolezni) izstopali anketiranci iz vaškega, pa tudi primestnega naselja, ki so se v večji meri obračali na sosede kot pa tisti iz mestnega naselja. Kaže se torej, da so bili tudi v mestu sosede za manjšo materialno pomoč enako pomembni kot v manj urbanih naseljih, manj pa za druge oblike opore. Na sosede se nadpovprečno obračajo vdovci oz. vdove ter starejši (v nižjem starostnem razredu je odstotek 2,2 %, v najvišjem pa 18,9 %). Glede izobrazbe ni statistično značilnih razlik. Pri tem je treba opozoriti, da se je vprašanje zelo razlikovalo od vprašanja o manjši materialni pomoči v letu 2002 (glej članek Hlebec in Kogovšek 2005).

Pri izbiri soseda kot druge osebe za manjšo materialno pomoč pride še do nekaterih dodatnih razlik. Tako se za manjšo materialno pomoč na soseda (kot drugo osebo) v večji meri obračajo moški, tisti iz primestnega naselja (izrazito bolj kot tisti iz mesta ali vasi) ter vdovci. Glede na starost ter izobrazbo pri drugi izbiri soseda ni statistično značilnih razlik.

Rezultati analiz (v obeh izbranih časovnih točkah) torej kažejo, da je pomen sosedov izrazito večji za starejše starostne skupine, in to za vse oblike socialne opore (finančno, emocionalno, materialno in v primeru bolezni). Čeprav imajo sosede še vedno majhen odstotek kot pomembni dajalci opore, pa so za določen segment lahko zelo pomembni (npr. v analizi izraziteje izstopajo vdovci oz. vdove). Nadalje imajo sosede največjo vlogo pri manjši materialni pomoči. Tu njihov odstotek izrazito izstopa. Precejšen pa je tudi pri večji materialni pomoči in druženju. Pomen sosedov pri teh tipih pomoči gre verjetno pripisati njihovi dostopnosti zaradi prostorske bližine. Dejstvo, da je sosedstva pomoč (ne glede na tip pomoči – emocionalna, materialna, finančna ...) pomembnejša za nižje izobražene (kar lahko uporabimo kot indikator socioekonomskega statusa) in starejše, kaže, da velja teza o potrebah (po Campbell in Lee 1992), saj imajo intenzivnejše stike v lokalnem okolju tiste skupine, ki imajo manj možnosti za mreženje v širšem okolju.

Hkrati kaže analiza tudi večji pomen sosedov v manj urbanih območjih (primestnih in vaških naseljih). To bi lahko pomenilo, da se v modernem času z večanjem urbanizacije pomen sosedskih vezi zmanjšuje. Primerjava emocionalnega opornega omrežja med letoma 1987 in 2002 kaže na zmanjšanje pomena sosedov. Odstotek ljudi, ki so navedli soseda kot glavni vir emocionalne opore, je padel z 12,7 % na 3,9 %. To zmanjšanje je vidno tako v bolj urbanih naseljih kot tudi na vasi. Pri tem je morda do najizrazitejšega upada prišlo ravno v mestih (z 11,9 % na 1,7 %), izrazit pa je tudi na vasi (z 15,1 % na 5,3 %). Razlike so statistično značilne. Izrazito večji je upad pomena sosedov pri moških (z 18,9 % na 2,9 %) kot pa pri ženskah (8,1 % na 4,8 %). Do upada pomena sosedov pride tudi pri vseh starostnih skupinah. Pri najmlajši starostni skupini (18–29) z 8,8 % na 1,2 %, pri srednji starostni skupini (30–49) z 9 % na 2,2 % in pri najvišji starostni skupini (50–75) z 22,9 % na 7,1 %. Podobno velja tudi med izobrazbenimi razredi, vendar je ta upad za tiste z univerzitetno izobrazbo skoraj zanemarljiv (z 2,4 % na 1,6 %), večji pa je za tiste s srednješolsko izobrazbo (z 12,9 % na 2,5 %) in tiste z nižjo izobrazbo (s 15 % na 7,7 %). Nadalje je upad viden tudi ne glede na zakonski status anketirancev – med samskimi s 14,9 % na 3,7 % in med poročenimi z 11,7 % na 4 %.

Analiza primerjave ostalih tipov omrežij med leti 1987 ter 2002 pa ne kaže popolnoma jasnih trendov na vseh področjih. Tako se je, zanimivo, povečal odstotek ljudi, ki

bi se primarno obrnili na soseda v primeru bolezni (z 1,8 % na 5,4 %). Trend rasti pomembnosti sosedov bi lahko potrjeval tudi porast odstotka ljudi, ki se na sosede obrnejo za finančno pomoč (z 1,6 % na 4 % – vendar sprememba ni statistično značilna).

Žal ostalih oblik pomoči, kot so druženje, večja materialna pomoč ter manjša materialna pomoč, zaradi različnega ubesedenja vprašanj v letih 1987 in 2002 ne moremo primerjati. Pomen sosedov je največji ravno v teh treh tipih omrežij, zaradi česar nam manko te primerjave onemogoča ugotavljanje trendov na tem področju.

5. Sklepne misli

Izkaže se torej, da je vloga sosedov predvsem instrumentalna, to je praktična pomoč pri opravljanju različnih opravil, npr. gospodinjstkih. Poleg tega je vloga sosedov precejšnja tudi pri druženju. Manjša pa je pri bolj osebnih ali pomembnejših stvareh, kot so osebni pogovori, finančna pomoč. To ostaja precej konstantno (če primerjamo izbrani časovni točki) in se ujema tudi z ugotovitvami drugih raziskovalcev. Nadalje je pomen sosedov za starejše in manj izobražene izrazito večji, kar kaže na to, da sosedje predstavljajo pomemben vir različnih oblik socialne opore za posameznike, ki so bolj vezani na lokalno okolje.

Glede na ugotovitve Barkerjeve (2002), da lahko v primeru potreb sosedske vezi postanejo aktivnejše, lahko sklepamo, da bi s starostjo vezi s sosedi lahko postale bolj multipleksne, kar pomeni, da sosedje starejšim nudijo bolj raznovrstno oporo kot mlajšim. Campbell in Lee (1992) ugotavljata ravno nasprotno. Predstavljeni rezultati za Slovenijo kažejo, da pomen sosedov pri vseh vrstah opore s starostjo anketirancev narašča, kar bi bolj kazalo na skladnost z ugotovitvami J. C. Barker.

Rezultati analize so pokazali konsistentno razliko med vaškim in mestnim okoljem, saj se med sosedi v vaškem okolju kažejo močnejše vezi kot med tistimi v mestu, kot so to ugotavljali že v drugih raziskavah v tujini (na primer Moser idr. 2002). Vendar pa se strah pred popolno izolacijo v mestih ne kaže kot upravičen, saj tudi v današnjem času pomen in vloga sosedov za določene tipe pomoči tudi na urbanih območjih ni zanemarljiva.

Primerjava med letoma 1987 in 2002 ne pokaže jasne slike glede sprememb omrežij. Predvsem izrazit je upad pomena sosedov pri emocionalni opori. Naj spomnimo, da je bila emocionalna opora merjena z vprašanjem »S kom se pogovarjate o pomembnih stvareh?«. Pri interpretaciji tega upada je pomembno upoštevati tudi širši kontekst v letu 1987, ko je v državi že prihajalo do pomembnih političnih premikov, ki so morda spodbudili nadpovprečno druženje in debatiranje v lokalnem okolju (predvsem moških – glede na izrazito višji odstotek tistih med njimi, ki so se obrnili na soseda). Gre namreč za obdobje pred osamosvojitvijo. Glede na precejšnjo lokalno organiziranost v tistem času (obstoj krajevnih skupnosti, skupnih prostorov) je bilo lokalno omrežje morda najbolj priročno in primerno za debatiranje o teh spremembah. To so seveda le hipoteze, ki bi jih morda lahko preverili s kvalitativnimi raziskavami. V prid tej hipotezi pa govori tudi dejstvo, da so bili odstotki anketirancev, ki se obrnejo na sosede v primeru depresije ali problemov s partnerjem, zanemarljivi (podatki za leto 1987).

Zahvala

Avtorice se zahvaljujejo Matjažu Uršiču za komentarje in pripombe.

Opombe

1. Prevod izrazov Hojnik (1999: 134).
2. Za podrobnejši opis metodoloških značilnosti obeh raziskav in pojasnila glede primerljivosti izbranih indikatorjev glej (Hlebec in Kogovšek 2005).
3. Pri predstavitvi odstotkov glede na demografske značilnosti je prikazana le prva izbira.
4. Gre za subjektivno opredelitev anketirancev v tip bivalnega okolja (izbira med mestnim, primestnim in vaškim)
5. Poročeni in živeči v izvenzakonski skupnosti so izenačeni.
6. Pri predstavitvi odstotkov glede na demografske značilnosti je prikazana le prva izbira.
7. Pri predstavitvi odstotkov glede na demografske značilnosti je prikazana le prva izbira. Zaradi majhnega vzorca (vzorčna variabilnost) in velikega števila celic v kontingenčnih tabelah je potrebno vrednosti interpretirati previdno.
8. V tabeli je prikazana le manjša materialna opora. Pri ostalih zastavljenih vprašanjih je bil odstotek sosedov zanemarljiv.
9. Pri predstavitvi odstotkov glede na demografske značilnosti je prikazana le prva izbira.

Viri in literatura

- Barker, J. C. (2002): Neighbors, Friends and other non-kin caregivers of community-living dependent elders. *Journal of gerontology*. 57b, 3.
- Boh, K. in skupina. Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987a [kodirna knjiga]. Ljubljana. Univerza v Ljubljani. Institut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani, 1987. Ljubljana. Univerza v Ljubljani. Arhiv družboslovnih podatkov [izdelava, distribucija], 2000.
- Boh, K. in skupina. Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987b [datoteka podatkov]. Ljubljana. Univerza v Ljubljani. Institut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani [izdelava], 1987. Ljubljana. Univerza v Ljubljani. Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 2000.
- Brown, G, Brown, B. B., Perkins, D. D., (2004): New housing as neighbourhood revitalisation. Place attachment and confidence among residents. *Environment and behaviour*, 36, 6: 749-775.
- Campbell, K. E., Lee, B. A. (1992): Sources of personal neighbor networks: social integration, need or time? *Social Forces*, 70, 4. Available on: <http://proquest.umi.com>
- Crow, G., Allan, G., Summers, M. (2002): Neither busybodies not nobodies: managing proximity and distance in neighbourly relations. *Sociology*, 36, 1: 127-145.
- Dremelj, P. (2003): Sorodstvene vezi kot vir socialne opore posameznikov. *Družboslovne razprave*, XIX, 43: 149-170.
- Dwyer, M., Gray, A., Renwick, M. (2000): Factors affecting the ability of older people to live independently. New Zealand: Ministry of social policy.

- Ferligoj, A. in drugi. Omrežja socialnih opor prebivalstva Slovenije. (2002): [kodirna knjiga]. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede in Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo.
- Fraser, J. C., Lepofsky, J., Kick E. L., Williams, J. P. (2003): The construction of local and the limits of contemporary community building in the United States. *Urban affairs review*, 38, 3: 417-445.
- Guest, A. M., Wierzbicki, S. K. (1999): Social ties at the neighbourhood level. Two decades of GSS evidence. *Urban affairs review*, 35, 1: 92-111.
- Hlebec, V. (2003): Socialna omrežja starostnikov v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, XIX, 43: 171-182.
- Hlebec, V. (2004): Socialna opora starostnikov v perspektivi spolov. *Teorija in praksa*, 41, 5/6.
- Hlebec, V. in Kogovšek, T. (2005): Metodologija raziskave: Med korenčkom in palico sekundarne analize. *Družboslovne razprave*. XXI, 49.
- Hojnik Zupanc, I., Ličer, N., Hlebec, V. (1996): Varovalni alarmni sistem kot socialna inovacija v slovenskem prostoru. *Zdravstveno varstvo*, 35: 289-294.
- Iglič, H. (1988a): Ego-centrične socialne mreže. *Družboslovne razprave*, 6: 82-93.
- Hojnik-Zupanc, I. (1999): Samostojnost starega človeka v družbeno-prostorskem kontekstu. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Iglič, H. (1988b): Analiza socialnih mrež: prikaz osnovnih značilnosti socialnih mrež Jugoslovanov. Raziskovalno poročilo: Ljubljana: Inštitut za sociologijo pri Univerzi.
- Jang, Y., Mortimer J., A., Haley, W. E., Borenstein Graves, A. R. (2004): The role of social engagement in life satisfaction: its significance among older individuals with disease and disability. *The journal of applied gerontology*, 23, 3: 266-278.
- Litwin, H. (1998): Social network type and the health status in a national sample of elderly Israelis. *Social Science and Medicine*, 46, 4-5: 599-609. Available on: <http://www.science-direct.com>
- Litwin, H. (2003): The association of disability, sociodemographic background and social network type in later life. *Journal of ageing and health*, 15, 2: 391-408.
- Morley, D. (2001): Belongings. Place, space and identity in a mediated world. *Cultural studies*, 4, 4: 425-448.
- Moser, G., Ratiu, E., Fleury-Bahi, G. (2002): Appropriation and interpersonal relationships. From dwelling to city through the neighbourhood. *Environment and behaviour*, 34, 1: 122-136.
- Norris, J. E., Tindale, J. A. (1994): Among generations. The cycle of adult relationships. New York: W. H. Freeman and company.
- Temkin, K, Rohe, W. (1998): Social capital and neighbourhood stability: an empirical investigation. *Housing policy debate*, 9, 1: 61-88.
- Wenger, C. (1994): Support networks of older people: a guide for practitioners. Centre for social policy research and development, University college of Wales.
- Young, A. F., Russel, A., Powers, J. R. (in press): The sense of belonging to a neighbourhood: can it be measured and is it related to health and well being of older women? *Social science and medicine*.

Naslovi avtoric:

Maša Filipović
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5
1000 Ljubljana
email: masa.filipovic@fdv.uni-lj.si

doc. dr. Valentina Hlebec
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5, Ljubljana
E-mail: Valentina.Hlebec@guest.arnes.si

doc. dr. Tina Kogovšek
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5, Ljubljana
E-mail: Tina.Kogovsek@guest.arnes.si

*Prejeto maja 2005, sprejeto za objavo pa julija 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo izvorni
znanstveni članek s kvantitativno argumentacijo.*

Družbene spremembe, travmatične emocije in emocionalna opora

POVZETEK: Članek obravnava spremembe v emocijah in emocionalni opori v kontekstu družbenih sprememb. Na temelju podatkov iz dveh študij o socialnih omrežjih (iz leta 1987 in leta 2002), ki zajemata reprezentativne podatke za Slovenijo, obravnava emocionalno oporo glede na demografske značilnosti znotraj posameznega leta ter primerja in pojasnjuje spremembe v virih emocionalne opore glede na obe leti oz. širše, glede na dve obdobji.. Družbene spremembe, značilne zlasti za osemdeseta leta in (po)osamosvojitvena leta v Sloveniji so generirale kolektivno travmo, ki se je na emocionalno-doživljajski ravni manifestirala v obliki kolektivnih emocij. Žgoče teme in »travmatične emocije« so zahtevale način urejanja emocij, ki je predpostavljal stike/pogovore z bolj razpršenimi viri opore. Ljudje so o svojih občutkih vezanih na »družbeno telo kot celoto« razpravljali v širšem družbenem krogu onkraj družine in kroga prijateljev. Postopna stabilizacija novega družbenoekonomskega reda od sredine devetdesetih let ter nova realnost kapitalističnega sistema producirata nove vrste emocionalnih odzivov, s tem pa tudi preobrazbo njihovega urejanja oz. nove izbire emocionalne opore. Članek izpostavlja pomen emocionalne opore za starostnike ter spremembe v emocionalni opori starostnikov, za katero ugotavlja obrat v intimo (zmanjševanje vloge sosedov, na pomenu pridobijo partner in prijatelji, otroci so pomembni za najstarejšo starostno kategorijo). Temeljna ugotovitev prispevka je, da se s spremembami v družbeno-ekonomskem in političnem redu spreminja emocionalna ekonomija skrbi: viri emocionalnih resursov se skrčijo, najpomembnejše postanejo intimne vezi v najožjih družbenih krogih.

KLJUČNE BESEDE: emocije, emocionalna opora, socialna omrežja, družbena sprememba, starostniki, Slovenija

1. Emocionalna opora, urejanje emocij in emocionalno delo

V literaturi o socialnih omrežjih je emocionalna opora opredeljena in klasificirana kot ena od oblik socialne opore oz. pomoči, ki jo posameznikom in posameznicam nudijo socialna omrežja. Socialna opora se nanaša na posameznikovo najbolj konkretno in neposredno umeščenost v specifično socialno okolje, ki ga sestavljajo osebe, s katerimi oseba v določenem časovnem obdobju vzdržuje pripisane oz. pridobljene družbene odnose. Ključna funkcija osebnega omrežja je izmenjava opore med fokalno osebo in člani njenega oz. njegovega omrežja. Socialna opora v opredelitvi avtorjev Cohena in Willsa (1985, glej tudi Rook, 1994) obsega štiri vrste opor: poleg emocionalne še instrumentalno in informacijsko oporo ter druženje.¹ Zadostna in pravočasna

emocionalna opora pomaga individuumu pri obvladovanju vsakodnevnih problemov in težkih življenjskih prehodov. Emocionalna opora preprečuje občutke osamljenosti in spodbuja psihološko dobro počutje, ki ga Diener in drugi (1999) opredeljujejo kot odsotnost negativnih emocionalnih stanj, prisotnost pozitivnih izkustev in globalno zadovoljstvo z življenjem.

Emocionalna opora v literaturi običajno ni podrobneje opredeljena in teoretizirana, razen v širšem smislu ustvarjanja občutka pripadnosti in zaupnosti ter pogovorov o osebnih zadevah. Bolj kot teoretsko ozadje je raziskovalce zanimala operacionalizacija in merjenje pojma emocionalne opore. Vendar je za razumevanje njenega pomena ter njenih učinkov na kakovostno preživljanje vseh življenjskih obdobj potrebna bolj natančna konceptualizacija, ki tudi pojasni njen končni »produkt« - kaj ustvarja in kako, s katerimi procesi oz. resursi dosega svoje zaželene učinke.

V ta namen je emocionalno oporo smiselno povezati s konceptom urejanja emocij in emocionalnega dela. Urejanje emocij se nanaša na načine, na katere ljudje vplivajo na svoja lastna čustva in emocionalna izražanja ter na načine, na katere vplivajo na emocije drugih. Emocije so torej v neki meri gnetljive, mogoče jih je preoblikovati, ublažiti, odpraviti ali na novo vzbuditi. Emocionalno delo se nanaša na delovanja in namene, ki so usmerjeni v izboljševanje psihološkega dobrega počutja drugih ljudi (Hochschild, 1983). Bolj natančno, gre za »(D)elo, ki ustvarja odnose solidarnosti, ki ohranja navezanost med ljudmi, daje ljudem občutek pripadnosti, ontološke varnosti, moč in dobro počutje. Zahteva nek napor in sposobnosti. Ne pomeni le misliti na nekoga, temveč zahteva dejansko aktivno delovanje: pogovarjanje o zadevah, ki so v interesu drugih, ustvarjanje zadovoljstva, smehljanje, božanje, negovanje telesa in jaza« (Delphy in Leonardo, v Ogle, 2000: 1). Z izrazom emocionalno delo torej opisujemo napore, ki so vključeni v razumevanje drugih, v empatijo z njihovo situacijo, v doživljanje občutkov drugih ljudi kot svojih lastnih. Zadovoljevanje emocionalnih potreb drugih, izboljševanje njihovega počutja ter ohranjanje harmonije v medosebnih odnosih so ekspresivne dejavnosti, ki zahtevajo čas, energijo in trud, so torej delo kot ostale oblike dela (fizično, intelektualno). Emocionalno delo se torej usmerja k občutkom in emocijam drugih ljudi in obsega vedenja, ki ustvarjajo pozitivne emocije, občutke bližine oz. izboljšujejo ter regulirajo negativne emocije ter interpersonalne konflikte. N. James (1989: 15) definira emocionalno delo kot »delo vezano na ukvarjanje s čustvi drugih ljudi, katerega bistvena sestavina je regulacija čustev«. Je oblika dela, ki vključuje uporabo, urejanje oz. upravljanje in nadzorovanje čustev drugih ljudi. »Proizvajanje« in reguliranje duševnih stanj in razpoloženj drugih (npr. ustvarjanje občutkov zadovoljstva, sreče, pripadnosti, povezanosti, intimnosti, zaupljivosti) se pri izvajalcih emocionalnega dela povezuje s prizadevanjem po sprožanju ali potlačitvi lastnih emocij, kar pomeni, da oseba, ki se ukvarja z našimi čustvi kot predmetom dela/pomoči, uporablja lastna čustva kot pogoj in medij v procesu dela. Za osebo, ki nudi emocionalno oporo oz. pomoč lahko torej rečemo, da investira svojo energijo, čas in prizadevanje v ekspresivne aktivnosti z namenom ustvarjanja zaželenih duševnih transformacij pri drugi osebi. Viri emocionalne opore torej opravljajo aktivnosti, ki jih lahko razumemo kot obliko emocionalnega dela osnovanega na procesu urejanja oz. regulacije lastnih in tujih emocij.

Čas, ki ga nekdo nameni poslušanju problemov in skrbi, ki tarejo drugega, pogovor, dajanje nasvetov ter spodbud, empatija, izkazovanje topline, razumevanja in spoštovanja so primeri emocionalnega dela, ki jih lahko obravnavamo kot izraze emocionalne opore. Emocionalna opora skratka zajema vse tiste načine pomoči, ki v prejemniku vzbujajo občutek njegove lastne vrednosti, občutek da je sliš(a)n, razumljen, upoštevan, ljubljen in spoštovan. Emocionalno oporo lahko razumemo tudi s pomočjo koncepta emocionalno razumevanje, ki ga N. Denzin opredeljuje kot »poznavanje in razumevanje namenov, občutkov in misli drugega s pomočjo emocionalnih sredstev, vključno s sočustvovanjem in imaginacijo« (Denzin, 1984: 282). Urejanje emocij drugega torej temelji na emocijah, ki izhajajo iz empatičnega prevzemanja vloge – identificiranja z drugim posameznikom z namenom, da bi razumeli in/ali doživeli svet z njegove oz. njene perspektive (Shott, 1979). Empatične emocije, sposobnost osebe, da razume in deli emocije, ki jih izražajo drugi, najpogosteje nastajajo v interakcijski prisotnosti drugih.

Emocionalna opora konceptualizirana s pomočjo emocionalnega dela in emocionalnega razumevanja se torej nanaša na uporabo in izkazovanje sočutja, verbalne in neverbalne skrbi za drugega, pozornosti, razumevanja in podpore, ki ustvarjajo pozitivna emocionalna izkustva oz. urejajo negativna čustva. Emocionalna opora predstavlja mehanizem, s katerim se posamezniki soočajo in spopadajo s pritiski, problemi, težavami in krizami, ki jih generirajo vzajemni vplivi zasebnega in »zunanjega« družbenega sveta ter vzajemno vzpostavljajo prijetnejše načine emocionalnega bivanja. Emocionalno oporo lahko poleg družinskih članov (partner, otroci) nudijo tudi druge osebe – prijatelji, sodelavci, sosedi, ljudje, s katerimi prihaja oseba v stik na delovnem mestu in drugje.

2. Pomen emocionalne opore za starostnike

Staranje samo po sebi ni proces neizogibnega propadanja, nesreče in nepovratnih izgub, vendar pa številne s starostjo povezane transformacije kot tudi odnos zahodne kulture do starostnikov intenzivirajo potrebo po emocionalni opori starih ljudi. Individualno soočanje in spopadanje s fizičnim staranjem je lahko travmatično izkustvo, povezano s številnimi negativnimi emocionalnimi stanji in razpoloženji. Izguba oz. znižanje družbenega statusa in dohodka po upokojitvi, dolgotrajne bolezni, upadanje zmožnosti za samostojno skrb zase, povečana odvisnost od drugih, izguba partnerja, stereotipiziranje, nesrpnost in kulturno produciranje starostnikov kot »Drugih« so pojavi, ki potencialno ustvarjajo razočaranje, jezo, strah, zmedenost, občutke izoliranosti, osamljenosti in brezmočnosti ter občutek izgube ali diskontinuitete identitete. Takšni »neprijetni načini emocionalnega bivanja« (izraz po Freund, 1990), ki združujejo psihična in fizična stanja in ki so značilni zlasti za socialno depriviligerene družbene kategorije, znižujejo samo-zavest, samo-podobo in dobro počutje starostnikov.

Mnogo študij je pokazalo nujnost in vrednost opore, ki jo nudijo omrežja starostnikov (Broese van Groenou in van Tilburg, 1997: 23). Večina raziskav o socialni opori starostnikov se osredotoča na odnos med socialno oporo, zdravjem in dobrim počutjem. Starostniki, ki so vključeni v aktivna socialna omrežja imajo boljše fizično in duševno zdravje kot tisti, ki imajo manj stikov z drugimi (v Thompson in Krause, 1998: 354).

Zaznava dostopnosti opore je pozitivno povezana z zdravstvenim stanjem in višjo stopnjo samospoštovanja (Hlebec, Kogovšek, 2003: 111). To velja posebej za emocionalno oporo, ki deluje kot ščit, ki starostnike varuje pred negativnimi fizičnimi in psihičnimi težavami (Reinhardt in Blieszer, 2000; Rook, 1987; Thompson in Heller, 1990). Čeprav je psihično dobro počutje odvisno od objektivnih karakteristik, tj. sociodemografskih dejavnikov kot so izobrazba, dohodek, družbenoekonomski položaj, zakonski status, pa je subjektivna ocena socialne (emocionalne) opore še močnejši napovedovalec dobrega počutja. To pomeni, da lahko starostniki ohranijo psihološko integriteto tudi ob pomanjkanju zunanjih resursov, če se le počutijo vredne, ljubljene in spoštovane (Diener in drugi, 1999). Vloga emocionalne opore, ki jo nudijo prijatelji in družinski člani je ključna pri doseganju in ohranjanju dobrega počutja (Sherman in drugi, 2000; Vandervoort, 2000) in se neločljivo povezuje z uspešnim staranjem in pozitivnim afektivnim profilom, v katerem so depresivni simptomi in negativni afekti minimalni, pozitivni afekti in zadovoljstvo z življenjem pa visoki (Isaacowitz in Seligman, 2003). Emocionalna opora je tudi pomemben neodvisni napovedovalec ohranjanja kognitivnih funkcij (jezik, verbalni in neverbalni spomin, abstraktno mišljenje, prostorske sposobnosti), tj. prispeva k upočasnenemu upadanju kognitivnih procesov povezanem s staranjem (Seeman, 1999; Isaacowitz, Charles in Carstensen, 2000). Pomanjkanje emocionalne pomoči povezujemo z večjo verjetnostjo pojavljanja, ohranjanja in poglobljanja fizičnih in psihičnih oz. kognitivnih težav starostnikov. Starostniki kot prejemniki emocionalne opore najbolj »profitirajo«, ko so emocionalne (iz)menjave uravnotežene, ko so sposobni vstopati v recipročne odnose in si drug drugemu (itra- in inter-generacijsko) zagotavljati emocionalno razumevanje in ustrezno emocionalno pomoč.

Emocionalno oporo starostnikov nudijo predvsem partnerji in otroci, kar kažejo tudi novejša preučevanja socialne opore v Sloveniji (Kogovšek, Hlebec, Dremelj in Ferligoj, 2003). Starostniki brez partnerja in otrok na splošno prejemajo več opore od sorodnikov, zlasti od sorojencev, prijateljev in sosedov (v Broese van Groenou in van Tilburg, 1997: 23), vendar pa opora, ki jo nudijo te vrste odnosov po intenzivnosti ne dosegajo opore, ki jo nudijo partnerji in otroci (ibidem: 24).

3. Spremembe v emocionalni opori v Sloveniji – beg v najozkejšo zasebnost

Na temelju primerljivih podatkov iz dveh študij o socialnih omrežjih prebivalcev Slovenije (iz leta 1987 in leta 2002), ki zajemata reprezentativne podatke za o sestavi in strukturi socialnih omrežij² bomo v nadaljevanju analizirali in interpretirali časovne spremembe v emocionalni opori. V obeh raziskavah, ki jih uporabljamo za ugotavljanje sprememb v virih emocionalne opore, so anketirancem zastavili primerljivo vprašanje v zvezi z emocionalno oporo.³ Opazovanje razlik v osebah, ki nudijo emocionalno oporo (pogovor o pomembnih osebnih zadevah) glede na obe leti kaže trend zmanjševanja neformalnih virov opore: v letu 2002 merjena socialna omrežja so bistveno skrčena, izgubi se širina virov emocionalne pomoči iz leta 1987, saj številni nosilci opore od-

padejo, po drugi strani pa se značilno poveča vloga partnerja, pa tudi prijateljev, čeprav v manjšem obsegu.

Preglednica 1: Osnovne razlike v virih socialne opore (trije najpomembnejši viri)

bolezen			
SKŽ 1987	partner 52%	starši 23%	otrok 14%
OSO 2002	partner 41%	otrok 18%	starši 14%
emocionalna opora			
SKŽ 1987	partner 24%	prijatelj 20%	sodelavec 16%
OSO 2002	partner 39%	prijatelj 26%	
finančna opora			
SKŽ 1987	starši 39%	partner 21%	otrok 14%
OSO 2002	prijatelj 26%	starši 23%	brat ali sestra 14%

Vir: Hlebec, Kogovšek (2005)

Ljudje so se leta 1987 za emocionalno pomoč obračali v največji meri na partnerja in prijatelje, vendar tudi na več drugih oseb, zlasti na sodelavce, sosede in sočlane kakšne organizacije. Leta 2002 so najpomembnejši ponudniki emocionalne opore ostali isti - partner in prijatelji, pri čemer so postali prijatelji še nekoliko pomembnejši, pomembnost partnerja pa se je skoraj podvojila, medtem ko se je vloga ostalih značilno znižala. Tudi primerjava druge izbrane osebe, ki daje emocionalno oporo za obe leti kaže na bolj razpršeno situacijo nudenja emocionalne opore v letu 1987: poleg prijateljev, ki so imali vodilno vlogo so ljudje našli oporo še pri sosedih, sodelavcih in pri sočlanih kakšne organizacije. Leta 2002 omenjeni viri opore izgubijo na pomenu, močno pa se poveča vloga otrok kot nosilcev emocionalne pomoči staršem (od 6% v letu 1987 na 18% leta 2002). Pomembno vlogo, poleg otrok, igrajo še prijatelji.

Trojica partner-prijatelji-otrok (ob upoštevanju prve in druge izbrane osebe) kot najpomembnejša emocionalna opora ob hkratnem zmanjšanju vezi s sodelavci, osebami iz različnih interesnih organizacij in sosedi kaže na izrazit obrat v najožjo intimo. Pomeni torej zmanjševanje raznovrstnih in disperznih virov emocionalne opore iz leta 1987 in s tem večjo obremenjenost »emocionalne oporne trojice«. Tudi primerjava emocionalne opore med obema letoma glede na zakonski stan je pokazala, da se poročeni anketiranci leta 2002 v dosti večji meri kot leta 1987 obračajo po pomoč k partnerju (33% leta 1987 in 55% leta 2002) ter prijateljem (19%) in da obenem opuščajo sodelavce kot vir opore. Vloga partnerja v emocionalni opori se je leta 2002 povečala zlasti v starostni skupini med 35 in 49 letom (od 22% leta 1987 na 50%).

Družinske emocionalne vezi (partner, otroci), čeprav revitalizirane, niso edini vir čustvene opore, skrbi in intime. Prijateljstvo kot drugi pomemben vir zadovoljevanja emocionalnih potreb ljudi kaže na težnjo po oblikovanju načina bivanja, ki zadovoljuje njihove potrebe po povezanosti (onkraj ožjih družinskih vezi), a hkrati ohranja njihovo avtonomijo in neodvisnost. Prijatelji so postali leta 2002 pomembni zlasti za osebe stare

med 18 in 24 let. Pomen prijateljstva narašča tudi za samske anketirance (23% v letu 1987 in 44% v letu 2002).

Obrat v intimo je razviden tudi pri starostnikih. Značilno se zmanjša vloga sosedov, na pomenu pridobijo partner in prijatelji, otroci so pomembni za najstarejšo starostno kategorijo (65-75 let). Vloga otrok v emocionalni opori starostnikov prinaša obremenitve tim. »sendvič generaciji«, tj. generaciji ujeti med odgovornostmi za svoje lastne otroke (in partnerje) in skrbjo za ostarele člane družine. Domnevamo lahko, da to velja zlasti za ženske srednjih let, ki tradicionalno skrbijo za ostarele (starše), vendar je novost ta, da se omenjene odgovornosti danes vse bolj prepletajo z zahtevami plačanega dela oz. kariere. Dodaten stres povzroča (emocionalna) skrb na daljavo, saj družine sendvič generacije pogosto ne živijo skupaj s starostniki. Emocionalna opora zahteva energijo, potrpežljivost, čas, lahko vodi do psihičnih težav, zanemarjanja lastnih (emocionalnih) potreb; nastopijo lahko težave v zakonski zvezi, saj morajo emocionalni zaupniki (obe spolov) svoj čas in pozornost razdeliti med moža/ženo in starostnika, pa tudi otroke, kar pomeni manj kakovostnega preživljanja časa s partnerjem, občutke zapostavljenosti in nezadovoljstva.

4. Emocionalna opora in makrodružbene okoliščine v osemdesetih letih

Glede na dejstvo, da sta leti, v katerih so bili zbrani podatki naše analize (1987, 2002) vezani na dve različni družbenoekonomski in politični obdobji, domnevamo, da na izbiro oz. dosegljivost/razpoložljivost virov emocionalne opore vplivajo širše makrodružbene okoliščine. Osemdeseta leta sta Slovenijo zaznamovali gospodarska kriza in politična nestabilnost (začetek travmatogenih sprememb in travmatični dogodki), v letih neposredno po osamostvojitvi so sledile obsežne politične in ekonomske spremembe (tranzicijska doba kot travmatogene spremembe), na pragu 21. stoletja pa se družbeno telo Slovenije kot celota nahaja v relativno stabilnem stanju (visoka tranzicija ali posttradicijska doba). Ob sprejetju predpostavke o vzajemni povezanosti emocionalnih dimenzij življenja in makrodružbenih okoliščin, se emocije kažejo kot prevod makro-strukturnih pogojev na individualno raven doživljanja in medosebnega komuniciranja. Smiselno jih je razumeti in obravnavati kot inherentne sestavine in manifestacije konkretnih družbenopolitičnih in ekonomskih kontekstov, ki uokvirjajo delovanja in predstave ljudi. Emocije razumemo kot inherentno družbene procese (Šadl, 1999), čeprav jih posamezniki pogosto občutijo kot povsem osebne zadeve, personalizirane utelešene občutke, ki ustvarjajo močan občutek individualnega sebstva. Umeščena so torej v posebne kulturne, politične in družbenozgodovinske kontekste znotraj katerih so vzbujena, občutena, osmišljena, izražena in podvržena pogajanjem in urejanju. Spremembe v emocionalnem doživljanju in emocionalnih (iz)menjavah oz. emocionalni opori so torej vsaj delno učinki širših družbenih in kulturnih sprememb.

Obravnavo družbenih in kulturnih sprememb ter njihovih učinkov na emocionalno doživljanje in izmenjave med ljudmi bomo pričeli z naslonitvijo na široko uveljavljen »diskurz o travmi« v družbenih in humanističnih znanostih. P. Sztompka (2000, 2004),

ki pri razumevanju učinkov družbenih sprememb združuje psihološko in sociološko perspektivo, ugotavlja, da hitre, nepričakovane in fundamentalne družbene spremembe povzročijo »kulturno travmo«. Kolektivna travma se odvija tedaj, ko normativni in kognitivni kontekst človeškega življenja in družbenih delovanj izgubi svojo homogenost, koherenco in stabilnost. Njegova teorija pojasnjuje tudi kulturne spremembe, vključene v prehod iz enega družbeno-političnega reda v drugega. Družbene spremembe, značilne zlasti za osemdeseta leta in (po)osamosvojitvena leta v Sloveniji so generirale kolektivno travmo, ki se je na emocionalno-doživljajski ravni manifestirala v obliki kolektivnih emocij in razpoloženj. Govorimo torej o travmatičnih emocijah, za katere domnevamo, da so v osemdesetih letih zahtevale specifične strategije upravljanja oz. da so soupadale s specifičnim načinom urejanja emocij, tj. s posebnim načinom adaptacije na travmatološke, anomične pogoje družbe. Za obdobje od sredine devetdesetih let pa ugotovljamo, da ga označuje postopna stabilizacija novega družbenoekonomskega reda in s tem tudi spreminjanje travmatičnih emocij v nove vrste emocionalnih odzivov (kot tudi virov emocionalne opore), čeprav »travmatična sekvenca« (Sztompka, 2004: 168-170), vsaj za določene sloje prebivalstva še ni povsem dokončana.

Osemdeseta leta, zlasti drugo polovico, so zaznamovali številni dejavniki z objektivno močnim travmatskim potencialom. Čas, ki ga raziskujemo sta obeležila upad ekonomske blaginje in politična nestabilnost. V letu 1987 se je gospodarska kriza kazala v inflaciji, podražitvi cen, omejitvi osebnih dohodkov (preko tim. intervencijskih zakonov) in s tem v zniževanju ravni družbenega standarda. Proti omejevanju osebnih dohodkov oz. intervencijskim zakonom ter slabim delovnim razmeram so nastopili slovenski sindikalni delavci, naraščajočemu nezadovoljstvu so sledile stavke nekaterih delavcev. Celotni jugoslovanski in slovenski sistem sta se nahajala tudi v vse večji politični krizi. Politično ozračje v nekdanji skupni državi je postajalo vse bolj napeto. V drugi polovici osemdesetih let so se začeli zaostrovanje odnosi med Slovenijo in beograjskimi oblastmi. O nestabilnih in napetih političnih razmerah tega časa pričajo številni politični dogodki in škandali, gibanja ter pobude. Zaradi vse večjega nezadovoljstva na relaciji Slovenija – Beograd ter ocene, da državno vodstvo izgublja dialog s Titovim duhom, je pričela vojska leta 1986 groziti s prevzemom oblasti. Istega leta je zamenjava oblasti v ZSMS odprla pot številnim pobudam, npr. pobuda za uvedbo civilnega služenja vojaškega roka (ta je vzbudila vroče debate tudi v letu 1987), delovanje proti členu 133, pobuda za odpravo štafete mladosti, legalizacijo stavk itd. Med osrednjimi političnimi škandali leta 1987 omenimo opozicijski nacionalni program, ki ga je do sistema kritični časopis Nova revija v svoji znameniti 57. številki objavil kot odziv na srbski nacionalistični program - Memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti. Takratna aktualna oblast je na kritiko sistema, ki je omenjeni časopis spremljala od njenih začetkov (leta 1982)⁴ reagirala ostro, zaradi pritiskov takratnega partijskega vodstva je bil urednik prisiljen k odstopu. Beograjske oblasti so celo zahtevale aretacije ljudi iz kroga Nove revije, vendar zahteve niso bile uresničene. Slovenijo je na političnem področju pretresala tudi plakarna afera, vladajoči sistem je vpletene ljudi označil za naciste. Oblast je nasprotovala tudi prevladujočim željam po petju Prešernove Zdravice na začetku štafete. Proti

predloženemu scenariju za proslavo so protestirale mladinske organizacije in razredne skupnosti, ki so na koncu sklenile, da se ne bodo udeležile proslave.

Orisano »družbeno vrenje« je produciralo kulturni šok; do kulturnega šoka pride tudi v primeru progresivnih sprememb, za katere si ljudje namerno prizadevajo. Kulturna travma se prične z dezorganizacijo pravil kulture in spremljajočo osebno dezorintacijo, na te pogoje pa lahko, kot pojasnjuje Sztompka (2004: 164-166) še dodatno delujejo travmatizirajoči dogodki ali situacije, ki se pojavijo kot učinek sprememb na drugih področjih družbe (tj. sprememb, ki povzročajo kulturno dezorganizacijo) in ki vplivajo na celoten življenjski svet ljudi. Kulturno travmo torej generirajo družbene spremembe (v drugi polovici osemdesetih let predvsem nove ideje, na začetku devetdesetih pa tudi sprememba režima in fundamentalnih institucij, tj. kolaps komunizma kot travmatogena sprememba *par excellence*), sprožajo pa jo pogoji in situacije, ki jih ljudje interpretirajo kot ogrožajoče, nepravilne in nedopustne (travmatski potencial sprememb se s tem prevede v dejanskost).

Ekonomski in politični razvoji v osemdesetih letih in neposredno pred letom 1987, ki so konstituirali zelo specifičen zgodovinski kontekst, so generirali svojo lastno travmatično emocionalno dinamiko in stil urejanja emocij, ki so jih vzbujali. Trčenje starih (kulturna pravila socialističnega režima) in novih perspektiv, opozicijskih misli in prevratniških vzgibov (zajetih v koncepcijo civilne družbe oz. demokratična opozicija proti komunističnemu režimu) ter vsi iz tega izhajajoči dogodki, grožnje, škandali, vse oblike pobud in mobilizacij so bili povezani z močno emocionalno vpletenostjo protagonistov in vseh prebivalcev Slovenije. Nove ideje in pobude, ki so jih širila civilnodružbena gibanja oz. akcije demokratične opozicije so povzročile spremembe na ravni doktrin, prepričanj in ideologij, revizijo utrjenih (zgodovinskih) razlag in interpretacij, razpadanje številnih mitov, krhanje sprejetih resnic ter seveda odpor zoper to spodkopavanje ali uničevanje kulturne tradicije, dediščine in identitete, grožnje in represijo na strani aktualne oblasti. Povedano v duhu pristopa P. Sztompke, ljudje so se znašli v situaciji oz. položaju, ki se je bistveno razlikoval od predhodnega življenjskega sveta in utrjenih simbolnih sistemov socialističnega reda.

Na podlagi uporabe modela kolektivne travme, ki za razliko od masivne in individualne travme predpostavlja kolektivno ozaveščenost in artikulacijo skupnega položaja (pogovori, izmenjave opažanj in izkušenj, formuliranje diagnoz in mitov, odločanje za akcije itd.), ugotavljamo, da so se ljudje v osemdesetih letih pričeli zavedati, da delijo podobno situacijo ogroženosti (npr. grožnja jugoslovanske vojske, zaostreni odnosi Slovenija – Beograd, ostri odzivi slovenske oblasti na prevratniške težnje, inflacija itd.), da se nahajajo v skupnem, negotovem in »neprijetnem« položaju. Skupna situacija, ki so jo ozavestili, je ljudi usmerjala k izmenjavi pogledov in izkušenj onkraj najožjega družbenega kroga – prizadevali so si kolektivno osmisliti dogodke, spremembe, svet okoli sebe. To je bil čas, ko se pričeli pogovarjati o nastalih razmerah, občutili so potrebo, da o aktualnih dogodkih, škandalih, govoricah, vzrokih in izhodih iz situacije ter nenazadnje o svojim emocijah in občutkih razpravljajo v širšem okolju družbe oz. da svoje poglede in hotenja izražajo preko protestov, formiranja skupin, kolektivne mobilizacije, ustvarjanja družbenih gibanj, združenj, organizacij in političnih strank.

Čas negotovosti in hitrih družbenih sprememb, v katerih ljudje obstoječo situacijo oz. pogoje zaznavajo kot nevarne ali ogrožajoče spremlja klima tesnobe, ne-varnosti in negotovosti (Wilkinson, 1999). Kulturne travme se namreč izražajo kot kompleksna družbena razpoloženja, ki jih označujejo kolektivna čustva, usmerjenosti in stališča. Drugače povedano, travmatični pogoji se izražajo v nizu travmatičnih duševnih ali vedenjskih simptomov. Ocenjujemo, da so spremembe na ravni prepričanj ter gospodarske in politične spremembe (travmatogene spremembe) ter dogodki in pogoji, zaznani kot ogrožajoči (sprožilni dejavniki travme) na emocionalno-doživljajski ravni prinašale veliko razburjenja in vznemirjenosti, razširjene občutke napetosti in močne emocije, od jeze (kot obrambnega mehanizma, ki omogoča občutenje večje stopnje kontrole nad situacijo; kot odziva na krivce nezaželenih dogodkov), obtoževanja in sumničenja, sovrašтва, negotovosti, strahu in občutkov nelagodja (»ni se vedelo, kam vse skupaj to vodi«) do občutkov evforičnosti in upanja na boljše, demokratično prihodnjost (zlom komunističnega *ancien regime*). Takšna emocionalna dinamika je predstavljala inherentno sestavino »posplošenega družbenega vrenja«, ki je pretresalo politično in gospodarsko telo takratne socialistične Slovenije. Govorimo o kolektivnem čustvovanju v Durkheimovem smislu, ki ga ustvarjajo skupinske okoliščine, čeprav so vselej posamezniki tisti, ki ga občutijo: »Ustvarjalni vzroki kolektivnih predstav, čustvovanj in hotenj niso posebna stanja zavesti posameznikov, ampak okoliščine, v katerih se je znašlo družbeno telo kot celota« (Durkheim, 1995: 43).

Travmatična razpoloženja ali kolektivna čustva, ki se v »dobi sprememb« (izraz po Sztompka) razširijo v (po) družbi skušajo ljudje urejati z različnimi strategijami. Podatki o emocionalni opori iz leta 1987 kažejo, da je času kolektivno občutene negotovosti ustrezal »kolektivni« način urejanja emocij. Soočeni z travmatičnimi dogodki in travmatičnimi emocijami so ljudje iskali kolektivno oporo, ki so jo nudili intenzivnejši stiki/pogovori z bolj razpršenimi viri opore. Ljudje so o svojih občutkih vezanih na »družbeno telo kot celoto« razpravljali z drugimi ljudmi, želeli so drug drugemu posredovati svoja čustva, doživljanja in razlage, ne pa ostati nemi opazovalci zazidani v ozek krog družine. Čas poln dramatičnih dogodkov in situacija kolektivne negotovosti, v kateri se je znašla družba, sta skratka narekovala takšen način spopadanja s travmatičnimi emocijami, ki je osnovan na intenzivnih stikih in interakcijah med prebivalci. Takšni spontani družbeni stiki in interakcije so dajali ljudem občutek doseganja lastne varnosti in emocionalne opore.

5. Emocionalna opora in makrodružbene okoliščine post-socialističnega in post-tranzicijskega obdobja

Da bi razumeli spremembe v iskanju oz. dostopnosti emocionalne opore, ki ga kažejo podatki za leto 2002 – obrat v najožje zasebno okolje, je smiselno upoštevati kontekst, ki ga določa kombinacija tranzicijskih učinkov in novih pogojev posttranzicijske dobe. Po petnajstih letih prehojene poti v nov družbeno-politični in ekonomski red travmatični sindrom ni izginil – vsaj v primeru nekaterih segmentov družbe. Vendar pa govorimo o času, v katerem je kolektivna eferescenca - kot vir kolektivnih emocij v osemdesetih

letih – presahnila. Prav tako so minila prva poosamosvojitvena leta in z njimi povezane travmatične emocije. S temi spremembami pa je upadel tudi pomen bolj razpršenih virov emocionalne opore, družbenih srečevanj in izmenjav predstav/ emocij, ki so potekale v njih.

Postsocialistične transformacije so, kot je splošno znano, povzročile velike spremembe. Ob odpiranju novih možnosti za demokratizacijo in liberalizacijo družbenega življenja so ustvarile tudi negativne stranske učinke in s tem negativne (emocionalne) izkušnje ljudi. Omenimo samo podatek, da v letu 2002 v tranzicijskih državah prevladuje splošno nezadovoljstvo z delovanjem demokracije v primerjavi s Skandinavskimi državami in Švico. »Slovenija ima za Poljsko najnižjo vrednost zadovoljstva med vsemi državami« (Malnar, 2004 a: 46). Številni avtorji ugotavljajo, da je problem demokratičnega sistema v tranzicijskih državah v tem, da (še) ne deluje po pričakovanjih. Večina državljanov obeh spolov sprejema demokracijo kot princip oz. kot ideal, obenem pa pogosto negativno ocenjujejo delovanje njenih institucij v svoji državi (Bernik, Uhan, 2002, v Malnar, 2004 a).

Težave s formalizacijo in boji okoli vzpostavljanja novega institucionalnega reda so v številnih postsocialističnih družbah prispevali k razvoju kulture nezaupanja, ki se manifestira v nazaupanju do institucij in do soljudi ter k pojavu splošne negotovosti (Misztal, 1999; Sztompka, 1999). Postsocialistični institucionalni sistem ustvarja specifične probleme, ki nimajo standardnih rešitev, zato se ljudje na pomanjkljivosti in hibe novega družbenoekonomskega sistema ter na splošne negotovosti tranzicijskega obdobja odzivajo tako, da investirajo v odnose z določenimi drugimi. Analitiki postsocialističnih družb ugotavljajo, da nizko stopnjo zaupanja v institucije in soljudi kompenzira težnja po osredotočenju na ozke družbene kroge in intimne relacije kot so družina, sorodniki in prijatelji (Sztompka, 1999; Misztal, 2002).⁵

Nizko stopnjo zaupanja v institucije in soljudi v (post)tranzicijski Sloveniji⁶ potrjujejo številne raziskave. Slovenija se, kljub povečanju posplošenega zaupanja v zadnjem desetletju, uvršča v skupino držav z nizko stopnjo socialnega kapitala (Iglič, 2004: 150). To potrjujejo tudi ugotovitve iz Evropske družboslovne raziskave iz leta 2002 (Malnar, 2004a: 36-38), ki kažejo nagnjenost Slovenije v smeri stališča "treba je biti zelo previden", saj je povprečno zaupanje v našem vzorcu tretje najnižje med vsemi 21 državami (Malnar, 2004b: 10). Ugotovitve kvalitativno-kvantitativne študije zaupanja v slovenskem prostoru (ibidem), ki se nanašajo na razumevanje zaupanja v ožjem pomenu, in sicer v smislu pripravljenosti "zaupati", "izpovedati" se nekemu kažejo na delovanje »tranzicijskega učinka«. Sorazmerno težko dostopnost socialne opore (čustvene, finančne) v slovenskem prostoru delno pojasnjuje »strah pred zlorabo zaupnosti oziroma tveganjem, da bo informacija o zdravstvenih, finančnih, družinskih, čustvenih ipd. težavah posameznika prodrla iz zaupnega v širši krog. Najracionalnejše ravnanje, ki iz takega strahu izhaja, je, da svojih težav okolici ne zaupamo.« (ibidem: 15). Strah oz. nezaupanje ljudi pa se kaže kot »tranzicijski učinek«. Strah pred zlorabo zaupnosti vprašani namreč pojasnjujejo s sebičnostjo oziroma koristoljubnostjo, ki jo opažajo pri soljudeh kot ponotranjen izraz vseprisotne materialistične usmerjenosti tranzicijske družbe; poleg tega je zlasti pri vprašanih iz srednje in starejše generacije

prisotna nostalgija po nekdanjih časih, ko je bilo po prepričanju vprašanih "zahrbtnosti" in "neiskrenosti" precej manj (Malnar, 2004 b: 12-13).

Nizko zaupanje se na emocionalni ravni manifestira v emocionalnem izolacionizmu, ki je glede na zaznave (post)tranzicijskih (kompetitivnost, nepredvidljivost, želja po dobičku, materializem) edino smiselen. Zapiranje v ožje intimne kroge in močne emocionalne vezi s člani teh krogov razumemo kot strategijo, s katero ljudje reducirajo kompleksnost in negotovost novega reda. Za mnoge ljudi postane bolj varno, da ne odkrijejo svoje »prave« (emocionalne) identitete in da ne zaupajo širšemu krogu drugih. Iz pretirano zaščitniške družbe so ljudje prestopili v nove okoliščine, v katerih se ne znajdejo dobro, izgubili so občutek varnosti. To še posebej velja za stare ljudi, ki težje sprejemajo in/ali razumejo novosti in se toliko težje vedenjsko, emocionalno in vrednotno adaptirajo na nove družbene razmere. Situacijo starih v večini tranzicijskih držav dodatno otežuje poslabšanje njihove ekonomske pozicije, prav tako ne moremo zanemariti vzpona ageizma, ki spremlja pojavljanje asocialnega vedenja v obdobjih (tranzicijske) negotovosti in anomije. Nenazadnje lahko politične spremembe v procesu tranzicije vodijo k povezovanju starosti/starih ljudi z dolgo politično nadvlado ene stranke, kar lahko preko mehanizma znotraj-skupinskih/zunaj-skupinskih identifikacijskih procesov v politiki ustvarja negativne predsodke zoper starostnike. Novo politično in kulturno realnost stari ljudje verjetno vse bolj doživljajo kot tuj in sovražen svet, ki sproža občutke (individualne) negotovosti in strahu.

Tranzicija in njen prehod v posttranzicijo je kalvarija v novo negotovost s svojo lastno emocionalno bilanco, ki jo spremlja nova vrsta »zaščite« (emocionalne opore). Tesnobo in negotovost, ki so jo ljudje občutili sredi »kolektivnega vrenja« (akcije demokratske opozicije, prevratniška vznesenost, zgodnja razočaranja in šoki tranzicije) so v dobi »posttranzicije« zamenjali občutki individualne negotovosti in ogroženosti, ki jih vzbujajo nove okoliščine (vedno nove preizkušnje, prisila k izbiri med številnimi in različnimi opcijami, zahteve po sprejemanju novih odgovornosti, življenje kot nova borba za »dostojno« preživetje) in prevladujoči kapitalistični etos kompetitivnega individualizma.⁷ Časovna prisila⁸ in storilnostni pritisk, ki ju uveljavlja dodatno »privatizirata« posameznike in njihove družine, prisilita jih, da izključijo najmanj pomembno, da opustijo svoje (emocionalne) vezi s sosedi, s sodelavci. Emocije so v primerjavi s predtranzicijskimi časi, zaznamovanimi z večjo (utilitaristično) solidarnostjo postale redek resurs, dostop do njih je vse bolj omejen, postale so skratka »drage dobrine«.

K izginjanju skupnostnih vezi in odnosnih mrež pa so prispevali tudi novi položaji na lokalni ravni, kjer se odvija vsakdanje življenje prebivalcev. Raziskava različnih skupnosti v Ljubljani v letu 2001 (Dragoš, Leskošek, 2003) je pokazala, da so ljudje z razpadom krajevnih skupnosti izgubili skupne prostore. Prav fizični prostori pa ustvarjajo socialne prostore, ugotavljata avtorja, torej prostore medsebojnih povezav, druženja, družbene udeležbe in akcije, ki prinašajo ljudem emocionalno oporo, zmanjšujejo njihovo osamljenost in odtujenost ter povečujejo osebno zadovoljstvo. Izginjanje skupnostnih prostorov torej pomeni, da ljudje nimajo več priložnosti za srečevanja, da se trgajo in krhajo vezi med sosedi, da ne izmenjujejo svojih pogledov na probleme, družbo, družbene spremembe, da ne izmenjujejo (in rešujejo) svojih stisk in težav. V

primeru obrobnih, revnejših skupnosti se zmanjšuje tudi dostopnost resursov, npr. avto-busne povezave do mestnega jedra, do zdravstvenih služb, pošte, banke, kar še dodatno povečuje izolacijo ljudi.

Novo makrodružbene okoliščine postsocialistične in posttranzicijske dobe ter novi položaji na lokalni ravni torej delujejo v tej smeri, da so ljudje drugače naravnali urejanje svojih emocij: »zazidali« se so v »varen« svet najožje intime. Pogovor o emocijah se je v dobi visoke tranzicije in posttranzicije iz »zunanjega« sveta umaknil v »notranjega«, kjer se jih skuša urejati s pomočjo najbližjih. Emocije so postale del »skritega« zasebnega diskurza in procesa urejanja napetosti, ki jih generira nov sistem. Ljudje, zlasti stari so postali »tíhi« opazovalci novih postmodernih-(post)tranzicijskih razmer, počutijo se bolj ranljive, zato postaja urejanje psihičnih pritiskov iz okolja varno skrito, v izolaciji od zunanjega sveta. Konec osemdesetih je ogrožajoča situacija s svojimi travmatičnimi emocijami nagibala ljudi k medsebojnemu združevanju in pogovarjanju (te vezi so vzdrževali tudi skupni fizični prostori krajevnih skupnosti), torej h kolektivni artikulaciji situacije, danes jih nevarnosti in tveganja iz okolja »silijo« k zapiranju »vase« (v najožji krog ljudi okoli sebe). Zamejeni intimni odnosi tako postajajo primarni viri (emocionalne) identitete in zaupanja, saj jih ljudje zaznavajo kot edine vezi, ki zagotavljajo kompenzacijo za ogrožajoč zunanji svet. V analizi spreminjanja občutkov sreče v Sloveniji I. Bernik (2005) ugotavlja, da v Sloveniji (podobno kot v evropskem obsegu) na občutek sreče vplivajo predvsem zdravje in intimni odnosi z bližnjimi. Ljudje so torej zadovoljni s manjšim krogom intimnih drugih, ni pomembno, koliko obsežni viri so na razpolago, važen je občutek, »da so ti ljudje blizu«, kar pomeni, da iz števila ljudi, ki nudijo emocionalno oporo ni mogoče sklepati o zadovoljstvu.

Spremenjene vzorce družbenega vedenja, ki se manifestirajo v obratu oziroma umiku v najožjo sfero intime (»oženje mreženja«) v primeru starostnikov lahko delno pojasnimo z razvojnimi trendi spreminjanja ciljev v družbenih interakcijah starostnikov. Umik starostnikov v ožjo zasebnost obravnavajo predstavniki teorije socioemocionalne selekcije (v Krause in Shaw, 2000: 326), ki ugotavljajo, da s staranjem narašča motivacija za doseganje emocionalno smiselnih oz. emocionalno obarvanih ciljev, kar pomeni naraščajoče osredotočenje na manjše število emocionalno signifikantnih socialnih partnerjev. Pomen in vloga emocionalne opore se s staranjem ljudi torej povečuje. Izmenjava emocionalne opore postaja z leti vse pomembnejša (Krause in Shaw, 2000: 326). Starejši odrasli bolj verjetno izmenjujejo emocionalno kot pa instrumentalno oporo s svojimi družinskimi člani (Kulis, 1992, v Krause in Shaw, 326), saj bolj kot instrumentalno zasledovanje ciljev cenijo subjektivno emocionalno zadovoljstvo. Socialne izbire postajajo odvisne od emocionalnih nagrad, ki izhajajo iz družbenih interakcij (Lang in Carstesten, 1994, v Krause in Shaw, 2000: 326) in se nanašajo na naše dobro počutje ter občutke povezanosti in bližine z drugimi. Starejši starostniki v primerjavi z mlajšimi starostniki so manj motivirani za vstopanje v funkcionalne, a emocionalno nepomembne družbene stike. V tem razvojnem trendu upadajo odnosi z bolj perifernimi člani omrežja, medosebni stiki se zožijo na izbrano število intimnih vezi, zlasti na bližje prijatelje in družino, ki zadovoljujejo njihove emocionalne potrebe (povečana selektivnost glede socialnih omrežij), kar potrjujejo tudi podatki naše raziskave. Ker pa ljudje niso povsem svobodni

pri ustvarjanju svojih družbenih (emocionalnih) povezav po svoji lastni izbiri, je drugi del razlage smiselno iskati na ravni makrodružbenih okoliščin oz. sprememb. Učinki (post)tranzicije oz. njihove zaznave pa verjetno še potencirajo delovanje oz. učinke s starostjo pogojene orientacije k ožjim intimnim krogom.

6. Emocionalna izolacija in družbena solidarnost

Oženje virov emocionalne opore, ki kaže na povečevanje družbeno-emocionalne distance med ljudmi lahko razumemo kot obliko eskapizma v zasebnost, ki slabi družbene vezi ter negativno učinkuje na splošno družbeno solidarnost in socialno integracijo. Obravnava družbenih vezi in solidarnosti, ki upošteva zgolj kognitivni konsenz, zanemarja pa vitalno in morda najpomembnejšo sestavino – emocije oz. emocionalne vezi, je pomanjkljiva. Kohezije v družbeni skupini oz. družbi ni mogoče ustvariti na osnovi šibkih emocionalnih vezi med člani oz. državljani. Ali kot ugotavlja R.T. Allen (1998: 171): »Človek brez sočutja do drugih ljudi, nekdo, ki ne deli njihovega veselja in žalosti, ki ne čuti prizadetosti oz. radosti tedaj, ko so drugi prizadeti oz. srečni, ni državljan nobene družbe.« V Sloveniji je v zadnjih letih vse manj takšnih državljanov, če upoštevamo odnos javnosti in političnih strank do džamije, t.i. »izbrisanih«, Romov, homoseksualcev itd. (Poročilo za spremljanje nestrpnosti, št. 3, 2004).

Kaj nam naši podatki o emocionalnem umiku v najožjo intimnost povedo o družbenih vezeh/solidarnosti? Odgovor na vprašanje je mogoče nasloniti na teorijo emocij in družbenih vezi dveh ameriških sociologov, T. J. Scheffa in S. Retzingerjeve. Po Scheffu (1990) interakcija ni zgolj sporočanje vsebine, temveč tudi sporočanje (ne)spoštovanja in (ne)naklonjenosti drugega/drugemu. To pomeni, da je vsaka komunikacija obenem proces oblikovanja, vzdrževanja ali rušenja družbenih vezi. Scheff razlikuje med trdnimi (secure) in »poškodovanimi« ali oslabljenimi (damaged) družbenimi vezmi. Značilno za trdne družbene vezi/solidarnost je, da posameznik/-ca ohranja svojo integriteto kot oseba, pri čemer upošteva in spoštuje integriteto drugih. Poškodovane/oslABLJENE družbene vezi pa označuje odtujitev, ki se nanaša na pomanjkanje kognitivnega ali emocionalnega razumevanja drugih in/ali samega sebe. Odtujene (poškodovane) vezi se lahko izražajo v obliki izolacije, za katero je značilno, da posamezniki prenehajo poslušati (emocionalno upoštevati) druge, »slišijo« samo sami sebe (ali samo svoje najbližje). Pomanjkanje emocionalnih izmenjav in emocionalnega razumevanja v širših družbenih krogih, ki ga razkrivajo podatki naše raziskave za leto 2002, torej to, kar bi lahko poimenovali emocionalna izolacija, kažejo na oslABLJENE vezi v širši družbi. Po Scheffu je prav emocionalna povezanost ljudi (delitev emocij) močna povezovalna sila, ki vodi v solidarnost celo ob odsotnosti soglasnosti na kognitivni ravni, podobno kot lahko emocionalna odtujenost ustvarja neenotnost v prisotnosti kognitivnega soglasja. Pomanjkanje širših družbenoemocionalnih povezav, v katerih ljudje odkrivajo drug drugemu svojo emocionalno identiteto in izmenjujejo emocionalno razumevanje signalizira obstoj negotovih vezi med prebivalci Slovenije. Slovenija je v (post)tranzicijski dobi postala bolj kompetitivna družba, (emocionalna) solidarnost pa s tem manj poudarjena.

Idejo, da rahljanje emocionalnih vezi, ki posameznike vežejo na družbo ne deluje spodbudno na societalne komunikacije in družbeno sodelovanje (da ne ustvarja trdnih družbenih vezi) lahko opremo tudi na poglede E. Durkheima (v Šadl, 1999). »Družba« je več kot zgolj zbirka atomiziranih, izoliranih posameznikov, je emocionalna entiteta s svojo lastno kolektivno zavestjo. Z izginjanjem kolektivne zavesti (ki se je oblikovala skozi intenzivirane izmenjave idej, predstav, razlag, emocij v eferescenci osemdesetih let in pozneje v poosamosvojitvenih letih) presiha tudi z njo povezano emocionalno življenje in opora, ki so jo bolj razpršene emocionalne izmenjave. Družbeno življenje posledično »naseljujejo« razcepljene, razdrobljene mini-zavesti skupin, ki producirajo ločenost, ne pa enotnost. Indiferentna čustva so lahko podlaga kolektivne mobilizacije v socialnih agregatih, ko se ljudje, kot so pokazali dogodki v Sloveniji, »organizirajo za upor proti ustanovitvi zdravstvene komune za narkomane, proti ustanovitvi vrta za prizadete otroke, proti domu za tujce, proti delovanju socialne službe za mlade itd.« (Dragoš, Leskošek, 2003: 63), medtem ko protimuslimanski resentimenti nastopajo kot sredstvo politične mobilizacije.

7. Spolna asimetričnost emocionalne opore v najožjih intimnih razmerjih

Emocionalna opora je eden od načinov ustvarjanja intimnosti in bližine in v tem smislu je utemeljeno pričakovati, da partnerja vstopata v uravnotežene izmenjave. Čeprav večina študij o družinskem/domačem delu ne vključuje emocionalnega dela, pa nekatere med njimi kažejo, da ga tipično opravljajo ženske (Duncombe in Marsden, 1995; Erickson, 1993). Zato je zanimivo pogledati, kakšno sliko delitve emocionalne opore v družini kažejo naši podatki. V letu 1987 so ženske imele največjo oporo pri svojih partnerjih (31%), moški pa so imeli bolj razpršene emocionalne vire, med katerimi partnerice niso igrale najpomembnejše vloge (17%); domnevamo, da so diskusijske teme, ki jih je narekovala tedanja družbena situacija (žgoče politične in druge javne teme) v večji meri pritegovale moške.⁹ V letu 2002 sta primarna vira opore pri obeh spolih enaka – partner in prijatelji, vendar se je vloga partnerja, bolj točno partnerice, kot emocionalnega resursa, posebej povečala pri moških. Medtem ko je leta 1987 vloga partnerice praktično izenačena z vlogo prijateljev (17%) in celo nekoliko zaostaja za pomočjo, ki jo nudijo sosedi in sodelavci (21%, 20%), pa se v letu 2002 vloga emocionalne pomoči partnerice potroji (52 %; pomembnejši postanejo tudi prijatelji). Pri ženskah se vloga partnerja v letu 2002 skoraj ne spremeni (zmanjša od 31% leta 1978 na 29% leta 2002), in je primerljiva z vlogo prijateljev. Opazimo torej naslednjo spremembo: ženske postanejo emocionalne skrbnice številka ena za svoje partnerje, medtem ko svoje lastne emocionalne potrebe zadovoljujejo v enaki meri s pomočjo svojih partnerjev; skrb za emocionalne potrebe žensk je enakomerno porazdeljena med partnerja in prijatelje. Spolne razlike v virih emocionalne opore potrjujejo tudi tuje raziskave; ženske bolj verjetno kot moški navajajo, da prejemajo podporo tako od družinskih članov kot od prijateljev (Antonucci, 1986, v Patrick, Cottrell in Barnes, 2001: 17).

Preglednica 2: Najpomembnejši viri socialne opore glede na spol

spol	moški	ženski
bolezen		
SKŽ 1987	partner 57% starši 23%	partner 46% starši 24% otrok 20%
OSO 2002	partner 48% starši 15%	partner 34% otrok 23%
emocionalna opora		
SKŽ 1987	sosed 21% sodelavec 20% partner, prijatelj 17%	partner 31% prijatelj 23%
OSO 2002	partner 52% prijatelj 23%	prijatelj, partner 29%
finančna opora		
SKŽ 1987	starši 39% partner 21%	starši 39% partner 20% otrok 18%
OSO 2002	prijatelj 33% starši 22%	starši 24% prijatelj 21% otrok 15%

Vir: Hlebec, Kogovšek (2005)

Spolna asimetrija v nujenju emocionalne opore kaže, da so moški postali visoko rizična skupina, saj svoje emocionalne potrebe zadovoljujejo predvsem s pomočjo svojih partneric, s čimer se povečuje njihova čustvena »na/vezanost« oz. »odvisnost« od partneric (ta postane potencialno problematična ob morebitni izgubi oz. smrti partnerice). Ti premiki pomenijo, da so partnerice prevzele največji delež bremena emocionalnega dela, vendar pa s tem povečanim emocionalnim investiranjem v partnerskih zvezah ne vstopajo v enakopravne (iz)menjave. Dajejo več kot prejemale, poleg partnerja imajo še druge »enakovredne« emocionalne zaupnike – prijatelje. Revitalizacijo žensk kot emocionalnih skrbnic svojih partnerjev - vloge, ki je v letu 1987 oslABLJENA - lahko razumemo kot oživljanje spolno določenega odnosnega (emocionalnega) dela. Govorimo torej o neenakem dostopu do emocionalnih resursov v zakonski zvezi, ki ima lahko posledice za dobro počutje žensk. Raziskave kažejo (Erickson, 1993), da pomanjkanje udeležbe moških v emocionalnih izmenjavah pri partnericah spodkopava doživljanje njihove zakonske zveze in družinskega življenja kot prostora skrbi, to pa zmanjšuje njihovo psihološko dobro počutje.¹⁰ Spolna neuravnoteženost v emocionalni opori (emocionalnem delu) odpira vprašanja o osnovah sodobnega intimnega partnerstva (Duncome & Marsden, 1993; 1995) in kaže na pomembnost družbenih odnosov za spolne razlike v zdravju.

Neenaka delitev (emocionalnih) identitet ali pomanjkanje recipročnega emocionalnega razumevanja med partnerjema opozarja na obstoj oslabljenih ali »poškodovanih« vezi (po Scheffu) v sferi intimnosti. Trdne vezi, ki nudijo obojestransko emocionalno zadovoljstvo namreč predpostavljajo, da partner obravnava drugega kot enakovrednega sebi, torej ne bolj ali manj vrednega, kar pomeni, da potrebe obeh vidi objektivno, brez precejšnje samega sebe ali drugega. Ali drugače, o vzajemni emocionalni opori lahko govorimo, ko postane zadovoljstvo ali varnost druge osebe enako pomembno kot naše lastno zadovoljstvo ali varnost. Emocionalna opora naj ne bi vključevala odvisnosti (pogreznjenosti v drugega, ki pomeni odpoved osnovnim aspektom obstoja) ali neodvisnosti (izoliranosti), temveč medsebojno odvisnost.

8. Sklep

Kvantitativni podatki naše raziskave potrjujejo pozicijo družine in prijateljev kot končnega območja osebnega zaupanja v družbeni sedanjosti slovenske post/tranzicijske realnosti - pomembnost partnerja/partnerice, otrok in prijateljev kot ključnih virov emocionalne pomoči in emocionalne varnosti, tudi v primeru starostnikov. Intenzifikacija emocionalnih vezi v družini postavlja pod vprašaj stereotipno predstavo o krizi moderne družine v dobi individualizma, egocentrizma in materializma. Naši podatki o emocionalni opori kažejo, da ta stereotip ne velja na družinsko emocionalno ekonomijo v Sloveniji: emocionalne vezi med partnerji ter med starši in otroci so postale pomembnejše in nadomeščajo (emocionalne) vezi, ki so jih ljudje pred desetletjem in pol, v »dobi sprememb« (Szompka) oz. razširjenega prostora civilne družbe - ta je narekovala bistveno drugačne teme pogovorov in s tem izbiro virov emocionalne opore oz. diskusijskih partnerjev - v večjem deležu sklepali v širšem družbenem okolju. Z manj tesnimi stiki in odnosi v širšem družbenem okolju se ljudje zavarujejo pred različnimi tveganji in razočaranji, ki jih prinašajo spremenjene makrodružbene okoliščine. Izogibajo se oseb, katerih zaupljivost je nepreverjena. Zaupajo le tistim, ki jih dobro poznajo, tako si ustvarjajo majhne otoke intimnosti v morju instrumentalne sociabilnosti. Kapitalistični etos kompetitivnega individualizma, časovni pritisk (pomanjkanje časa zaradi podaljševanje delovnega časa) ter novi položaji na lokalni ravni, kjer se odvija vsakdanje življenje prebivalcev (npr. razpad krajevnih skupnosti in s tem izguba prostorov za druženje) delujejo zaviralno na srečevanja, vzpostavljanje stikov, druženje in diskutiranje onkraj družine in kroga prijateljev. Emocionalni resursi so se zožili, emocionalne vezi v širšem družbenem okolju so oslabele, emocionalna kohezivnost je razpršena.

Ožja intimnost je tako postala stabilna osnova, v kateri so ljudje deležni podpore, kjer se edino počutijo varne, to pa po drugi strani obremenjuje odnose z vidika emocionalne intenzitete. Za ograjo »varne« emocionalne bližine in (necipročne) opore se nabira napetost, ki lahko bodisi izbruhne in uniči navidezno (emocionalno) harmonijo ali drugače ogrozi psihično zdravje posameznikov in posameznic. Emocionalna pričakovanja in obligacije med družinskimi člani in prijatelji postajajo zaradi pomanjkanja ali nedostopnosti drugih/drugačnih načinov vzpostavljanja zaupanja zelo obremenilne

za same nosilce opore, predvsem za ženske, ki so v novih družbenih pogojih prevzele glavnino emocionalne opore.

Opombe

1. Več o definiciji in vrstah socialne opore v Hlebec in Kogovšek (2003).
2. Več o strukturi obeh študij glej prispevek avtoric Hlebec, Kogovšek v pričujoči številki revije.
3. Gre za naslednja uporabljena indikatorja: Skoraj vsak človek se občasno pogovarja o raznih pomembnih zadevah z drugimi ljudmi. Poskusite se spomniti s kom ste se v zadnjih šestih mesecih pogovarjali o zadevah, ki se vam zdijo pomembne (leto 1987); Včasih se ljudje o pomembnih osebnih stvareh pogovorijo z drugimi ljudmi, na primer, kadar se s kom sprejo, iamjo težave na delovnem mestu in podobno. S kom se pogovarjate o osebnih stvareh, ki so za vas pomembne? (leto 2002). Več o uporabljenih indikatorjih glej prispevek avtoric Hlebec, Kogovšek v pričujoči številki revije.
4. Ob nastanku nove revije so se razvile polemike po celotni Jugoslaviji, začela so se dopisovanja med oblastjo, ki ni sprejela idej slovenskih disidentov, ter kulturniki, ki so se odmaknili iz takrat vodilnih slovenskih kulturnih revij. Partijsko vodstvo in vodstvo takratnih kulturnih in marksističnih centrov je na koncu popustilo – izšla je prva številka, prvi urednik pa je postal Tine Hribar.
5. Socialna omrežja osnovana na zaupanju torej izražajo institucionalno okolje in predstavljajo rešitev sistemsko induciranih problemov. Na splošno je zaupanje osrednja sestavina družbene solidarnosti in vezivo za produciranje družbene kohezije znotraj socialnih omrežij (Simmel, 1964: 318).
6. “Tranzicijski učinek” sam po sebi tudi ne daje zadostne razlage za nizko zaupanje nasploh, saj ne more pojasniti takšnega izida v južnoevropskih državah, npr. Grčija, Portugalska, Francija (Malnar, 2005b).
7. Nujnost individualnih izbir in iskanja rešitev za nove probleme je za mnoge prezahtevna naloga, ki lahko, zlasti pri starejših ljudeh, rezultira v nostalgiji za starim redom in v stanju neadaptiranosti na nove socialne razmere.
8. Ob pomanjkanju drugih podatkov navajamo primerjalni podatek iz Evropske družboslovne raziskave 2002, ki kaže, da je delovni čas v Sloveniji in drugje po Vzhodni Evropi sorazmerno zelo dolg glede na severozahod Evrope. Slovenija se nahaja v družbi držav južne in tranzicijske Evrope, kjer je povprečno pogodbeno število ur višje (38-40) v primerjavi s Skandinavskimi in zahodnoevropskimi državami (34-35) (Malnar, 2004a: 64).
9. V Durkheimovem duhu povedano, se ženske niso udeleževale kolektivnega življenja na enak način kot moški, s tem naj bi bile tudi manj izpostavljene vplivom kolektivnega življenja in kolektivnih mobilizacij tistega časa.
10. Asimetrija v emocionalnem vedenju predstavlja velik problem v heteroseksualnih parih. Ženske si pogosto želijo (več) intimnosti, pomanjkanje emocionalne bližine kot jedra intimne pa velikokrat navajajo kot vir nezadovoljstva. (Jamieson, 1998: 48). Ženske so pogosto pripravljene sprejeti nepravilno porazdelitev dela v zakonski zvezi oz. partnerstvu, pomembnejša jim je emocionalna opora s strani partnerjev (Jackson, 1997: 338).

Literatura

- Allen, R.T. (1998). *Beyond Liberalism: The political Thought of F. A. Hayek & Michael Polanyi*. UK: The Amazon Press.
- Bernik, I. (2004). Slovensko javno mnenje, povedj, kdo srečen v deželi je tej! V: Malnar, B., in I. Bernik (ur): *S Slovenkami in Slovenci na štiri oči*. Zbirka Dokumenti SJM 11. FDV-IDV. Ljubljana.
- Broese van Groenou, M. in van Tilburg, T. (1997). Changes in the Support Networks of Older Adults in the Netherlands, *Journal of Cross-Cultural Gerontology*, 12: 23-44.
- Cohen, S. in Wills, T.A. (1985). »Stress, social support and the Buffering Hypothesis«, *Psychological Bulletin*, 98, str. 310-357.
- Denzin, N.K. (1984). *On Understanding Emotion*. San Francisco: Jossey-Bass
- Diener, E., Suh, E.M., Lucas, R.E. in Smith, H.L. (1999). »Subjective Well-being«: Three Decades of progress, *Psychological Bulletin*, 125, str. 276-30.
- Dragoš, S. in Leskošek, V. (2003). Družbena neenakost in socialni kapital. Ljubljana : Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije.
- Duncombe, J. in Marsden, D. (1993). Love and Intimacy: The Gender Division of Emotion and »Emotion Work«, *Sociology*, 27 (2): 221-242.
- Duncombe, J. in Marsden, D. (1995). 'Workaholics' men and 'whingeing' women: Theorising Intimacy and emotion Work – the Last Frontier of Gender Inequality?, *Sociological Review*, 43 (1): 150-169.
- Durkheim, E. (1995). Pravila, ki zadevajo razlago družbenih dejstev«, v Adam, F. (ur.), *Kompendij socioloških teorij*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, str. 37-46.
- Erickson, R.J. (1993). Reconceptualizing Family Work: The Effect of Emotion Work on Perception of Marital Quality, *Journal of Marriage and Family*, 55: 888-900.
- Freund, P.E.S. (1990). The Expressive Body: A Common Ground for the Sociology of Emotions and Health and Illness, *Sociology of Health and Illness*, 12 (4): 452-77.
- Hlebec, V., in T. Kogovšek (2003). Konceptualizacija socialne opore. *Družboslovne razprave*, 43: 103–126.
- Hlebec, V., Kogovšek, T. (2005). Hypothetical versus Actual Support providers in Comparative Network research. *Metodološki zvezki*, 2: 59-71
- Hochschild, Arlie R. (1983). *The Managed Heart: Commercialization of human feeling*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Iglič, H. (2001). Socialni kapital, socialna omrežja in politično vedenje: empirična študija. *Družboslovne razprave*, 37-38: 167–190.
- Iglič, H. (2004). Dejavniki nizke stopnje nezaupanja v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, 46-47: 149-176.
- Isaacowitz, D.M., Charles, S.T., & Carstensen, L.L. (2000). *Emotion and cognition*. In F.I.M. Craik & T.A. Salthouse (ur.), *The Handbook of Aging and Cognition* (druga izdaja, str. 593-631). Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Isaacowitz, D. M. in Seligman, M. E. P. (2003). Cognitive styles and psychological well-being in adulthood and old age. In M. Bornstein, L. Davidson, C. L. M. Keyes, K. Moore, & The Center for Child Well-Being (ur.), *Well-Being: Positive development across the lifespan* (str. 449-475). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

- Jackson, S. (1997). "2Women, Marriage and Family Relationships", v: Robinson, V. in D. Richardson (ur.), *Introducing Women's Studies: Feminist Theory and Practice*, druga izdaja. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan.
- James, N. (1989). Emotional Labour: Skill and Work in the Social Regulation of Feelings, *Sociological Review*, 37 (1): 15-42.
- Jamieson, L. (1998). *Intimacy: Personal relationships in Modern Societies*. Oxford: Polity Press.
- Kogovšek, T., Hlebec, V., Dremelj in Ferligoj A. (2003). Konceptualizacija socialne opore. *Družboslovne razprave*, XIX, 43, 183-206.
- Krause, N. in Shaw, B.A. (2001). Giving Social support to Others, Socioeconomic Status, and Changes in Self-Esteem in Late Life, *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 55B (6): S323-S333.
- Malnar, B. (2004 a). Evropska družboslovna raziskava 2002, zaključno raziskovalno poročilo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV, Center za proučevanje javnega mnenja in množičnih komunikacij. http://cjm.fdv.uni-lj.si/e-dokumenti_sjm/aESS2002_ELABORAT_mega.pdf (16.4.2005).
- Malnar, B. (2004 b). Vrednotenje pomena politike in problem nizkega zaupanja v slovenskem prostoru – kvalitativno-kvantitativna študija. V: Malnar, B., in I. Bernik (ur): S Slovenkami in Slovenci na štiri oči. Zbirka Dokumenti SJM 11. FDV-IDV. Ljubljana.
- Misztal, B.A. (1996). *Trust in Modern Societies. The Search for the Bases of Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Ogle, G. (2000). Between Statistical Imperatives and Theoretical Obsessions
An Inquiry into the Definition and Measurement of the Economy (Ph.D. Thesis). http://users.senet.com.au/~gregogle/PhD_home.html (12.4.2004).
- Patrick, J. H., Cottrell, L.E. in Barnes, K.A. (2001). Gender, Emotional Support, and Well-Being Among the Rural Elderly, *Sex Roles*, 45 (1/2), Julij: 15-29.
- Poročilo za spremljanje nestrpnosti Poroči se, kdor se more, št.3, Mirovni inštitut, 2004.
- Reinhardt, J.P. in Blieszner, R. (2000). Predictors of Perceived Support Quality in visually Impaired Elders, *Journal of Applied Gerontology*, 19: 345-362.
- Rook, K.S. (1987). Reciprocity of Social Exchange and Social Satisfaction among Older Women, *Journal of Personality and Social Psychology*, 52: 145-154.
- Rook, K.S. (1994). Assessing the health-related Dimensions of Older's Social Relationships, v Lawton, M.P. in J.A. Teresi (ur.), *Annual Review of Gerontology and Geriatrics*: 14, Focus on Assessment techniques (str. 142-181). New York: Springer.
- Simmel, G. (1964). *The Sociology of Georg Simmel* (ur. K.H. Wolff). New York: The Free Press.
- Sztompka, P. (1999). *Trust: A Sociological Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sztompka, P. (2000). Cultural Trauma: The Other Face of Social Change, *European Journal of Social Theory*, 3 (4): 449-466.
- Sztompka, P. (2004). The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies, v Alexander, J. C. et al, *Cultural Trauma and Collected Identity*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London (str. 155-195).
- Scheff, T. J. (1990). *Microsociology: Discourse, emotion, and social structure*. Chicago: University of Chicago Press.

- Seeman, L.T. (1999). *Social Relationships and Cognitive Function: the protective effects of emotional support*. AGS.
- Sherman, A.M., de Vries, B. in Lansford, J.E. (2000). Friendship in Childhood and Adulthood: Lessons Across the Life Span, *Aging and Human Development*, 51: 31-51.
- Shott, Susan. (1979). Emotion and social life: A symbolic interactionist analysis. *American Journal of Sociology*, 84: 1317-1334.
- Šadl, Z. (1999). *Usoda čustev v zahodni civilizaciji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče (Zbirka Sophia 6/99).
- Thompson, M.G. in Heller, K. (1990). Facets of Support related to Well-being: Quantitative Social Isolation and Perceived Family Support in a Sample of Elderly Women, *Psychology and Aging*, 5: 535-544.
- Thompson, E.E. in Krause, N. (1998). Living Alone and Neighborhood Characteristics as Predictors of Social Support in Late Life, *Journal of Gerontology: Social Science*, 53B (6): S354-S364.
- Thoits, Peggy. A. (1996). Managing the emotions of others. *Symbolic Interaction*, 19: 85-109.
- Thrift, Nigel (1997) Soft capitalism, *Cultural Values* 1(1): 29-57.
- Vandervoort, D. (2000). Social Isolation and Gender, *Current Psychology*, 19: 229-236.
- Wilkinson, I. (1999). „Where is the Novelty in our Current Age of Anxiety?“, *The European Journal of Social Theory*, 2.

Naslov avtorice:

doc. dr. Zdenka Šadl
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5, Ljubljana
E-mail: zdenka.sadl@fdv.uni-lj.si

*Prejeto maja 2005, sprejeto za objavo pa julija 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo izvirni
znanstveni članek s kvalitativno in kvantitativno argumentacijo.*

Izobraževanje – možni dejavnik krepitve moči in vpliva starejših odraslih

POVZETEK: Izobraževanje starejših (v t.im. tretjem življenjskem obdobju) postaja med ponudbo različnih dejavnosti za starejše vse bolj pomembno, saj povečuje moč starejših in zmanjšuje njihovo družbeno izključenost. Namen prispevka je proučiti stanje in možnosti izobraževanja starejših v Sloveniji ter na podlagi sekundarne analize dveh raziskav o udeležbi odraslih v izobraževanju ugotoviti, kako se je spreminjala udeležba starejših v izobraževanju, njihovi razlogi za vključevanje v izobraževanje in ovire, ki so jih od vključitve odvrčale. Pomembna je teza, da lahko le izobraževanje, ki udeležba načela kritične izobraževalne gerontologije, zmanjšuje marginalnost in povečuje vpliv in moč starejših v družbi. V prispevku ugotavljamo, da se je ponudba izobraževanja za starejše med obema časovnima točkama sicer izboljšala, vendar pa je udeležba starejših v izobraževanju v tem času upadla, za kar starejši navajajo različne ovire, med drugim tudi neustrezno ponudbo programov izobraževanja.

KLJUČNE BESEDE: izobraževalna gerontologija in gerontogogika, pridobivanje moči, udeležba, motivi in ovire

1. Uvod

Raziskave, ki se ukvarjajo s staranjem in vlogo različnih dejavnosti v tem procesu, kažejo, da dobivata učenje in izobraževanje vse pomembnejše mesto v celoviti ponudbi za starejše odrasle¹. Poleg antropoloških, andragoških in socioloških raziskav tudi medicinske raziskave potrjujejo pozitivni vpliv izobraževanja v starosti na zdravje, socialno dejavnost starejše osebe in njene možnosti pridobivanja ter ohranjanja moči in vpliva (Glendenning 2000; Cusack in Thompson 1998, Cusack 1999). V družbi, ki se vedno bolj stara, je pomembno spreminjati odnos do starosti, staranja in starih ljudi tudi z izobraževanjem. S pomočjo izobraževanja naj bi prišlo do premika v razumevanju starosti od starosti kot "preostanka" neaktivnega, družbeno marginalnega življenja do iskanja pozitivnih potez in pogojev, t. im. "uspešnega staranja", možnosti za razvoj potencialov starejših odraslih in za njihovo sodelovanje v ekonomskem, kulturnem, političnem in družbenem življenju v skupnosti.

Delež starejših odraslih (starih nad 60 let), ki se v zahodnoevropskih državah udeležuje organiziranega izobraževanja, je sorazmerno majhen. Raziskovalci pojasnjujejo nizko udeležbo starejših odraslih v izobraževanju z različnimi ovirami za izobraževanje (Cross 1981; Tuijnman 1996; Rubenson 1992). Poleg tega rezultati nekaterih raziskav

kažejo, da so starejši udeleženci izobraževanja v glavnem predstavniki srednjega sloja in tisti, ki imajo že doseženo višjo ali visoko stopnjo izobrazbe (Argyle 1996).

V prispevku želiva proučiti stanje in možnosti izobraževanja starejših odraslih v Sloveniji. Predstavili bova ugotovitve dveh raziskav o udeležbi odraslih prebivalcev Slovenije v izobraževanju, še posebej bova izpostavili značilnosti izobraževanja starejših odraslih. Na osnovi sekundarne analize podatkov teh dveh raziskav, ki sta potekali v razmaku enajstih let (leta 1987 in leta 1998), bova preverjali tezo, da so se starejši odrasli leta 1998 pogosteje udeleževali organiziranih oblik izobraževanja, da so imeli pri tem manj ovir in da so bili bolj intrinzično motivirani kot leta 1987. Te predpostavke izhajajo iz dejstva, da je postala ponudba izobraževalnih možnosti za starejše po osamosvojitvi Slovenije pestrejša in številčnejša. Domnevava tudi, da je izobraževalna ponudba namenjena bolj motiviranim in tudi bolj izobraženim starejšim odraslim. Poleg tega meniva, da lahko samo izobraževanje, ki udejanja načela kritične izobraževalne gerontologije, zmanjšuje marginalnost in povečuje vpliv in moč starejših odraslih v družbi.

2. Izobraževalna gerontologija in gerontogika

Pred leti je Battersby ugotovil, da “med izobraževalci odraslih prevladuje odpor do proučevanja načel in praks poučevanja in učenja starejših” (Battersby 1987: 4). S tem se strinja tudi Formosa, ki meni, da se tudi v zadnjem času ta odnos ni bistveno spremenil (Formosa 2002). Čeprav število objav na področju izobraževalne gerontologije narašča (Glendenning 2000; Jarvis 2001), Formosa opozarja zlasti na pomanjkanje literature o strategijah poučevanja starejših odraslih.

Izobraževalna gerontologija, ki povezuje področji izobraževanja odraslih in socialne gerontologije, pojasnjuje, da je izobraževanje v starosti odvisno od posameznikovega izobraževanja skozi celoten življenjski cikel (Erikson 1994; Sugerma in Woolfe 1997; Glendenning 2000). Poudarja pomen izobraževanja pri zmanjševanju marginalizacije starejših odraslih, ki nastaja pod vplivom ekonomskih, socialnih, političnih in kulturnih dejavnikov. S praktičnimi strategijami poučevanja v izobraževanju starejših odraslih se ukvarja gerontogika. V evropskih akademskih razpravah se pojem gerontogika uporablja več kot pol stoletja, vendar pa je bil pogosto uporabljen na zelo “blagohoten” način. To je še zlasti očitno v Johnovi knjigi z naslovom *Gerontogika: teorija za poučevanje starejših* (John 1988), kjer je gerontogika omejena na šibke in ranljive starejše ljudi. Posledica takšnega razumevanja starejših odraslih se odraža po eni strani kot pokroviteljstvo, po drugi strani pa kot ignoranca starejših ljudi v skupnosti (Glendenning 1992: 16).

Reakcijo na nekritično in apolitično držo splošno sprejetih načinov mišljenja in delovanja na področju izobraževalne gerontologije predstavlja kritična izobraževalna gerontologija, ki izhaja iz radikalnega prizadevanja, da se preseže zatiranje, ki spravlja starejše v nevednost, revščino in neogljenost. Začetki kritične izobraževalne gerontologije so povezani z Allmanovim političnim pozivom glede izobraževanja starejših odraslih, v katerem trdi, da do dviga kakovosti življenja starejših ljudi ne bo prišlo s

kakršnokoli učno izkušnjo, ampak le s pomočjo osvobajajočega izobraževanja (Allman, 1984). Ena od paradigem kritične izobraževalne gerontologije je kritična gerontogogika, ki je opredeljena kot izobraževalna praksa, katere namen je emancipacija in pridobitev moči in vpliva starejših odraslih (Glendenning in Battersby 1990). Kritična izobraževalna gerontologija v nasprotju s funkcionalistično ali psihološko paradigmo zagovarja "kritično" gerontogoško prakso, v okviru katere starejši odrasli sami nadzirajo svoje mišljenje in učenje, poleg tega pa imajo možnosti za nadaljnji razvoj, razmišljanje, spraševanje in reflektiranje o tistem, kar že vedo, ali pa o novih vsebinah učenja.

Kritična gerontogogika kot izobraževalna praksa kritične izobraževalne gerontologije poučevanje in učenje pojmuje kot kolektivno in pogajalsko prizadevanje med starejšimi odraslimi. Takšno učenje, ki poteka na osnovi načel kolektivnosti in dialoga, predpostavlja osvobajanje in spreminjanje (Battersby 1987). Poudarek je na izobraževanju, ki ni nevtralnno, ampak vključuje moralne in etične dimenzije. Starejši odrasli naj bi pridobili več moči in nadzora nad vsemi vidiki izobraževalne dejavnosti, vključno z vsebino, organizacijo in načrtovanjem učnega programa (Glendenning 2000).

Glendenning in Battersby (1990) sta pred petnajstimi leti opozorila, da je večina izobraževalnih programov za starejše odrasle zasnovanih na zmotnih domnevah, kot so:

- prevlada psihološkega "deficitarnega" modela glede sposobnosti učenja starejših odraslih;
- domneva, da prispeva k emancipaciji in pridobivanju moči kakršnokoli izobraževanje;
- nekritičnost do ciljev in namenov izobraževalnih programov za starejše odrasle;
- neupoštevanje različnih stopenj marginalizacije pri starejših osebah;
- domneva, da se izobraževanje starejših odraslih izvaja v interesu starejših ljudi.

Perspektiva kritične izobraževalne gerontologije vključuje širjenje družbene zavesti o starejših odraslih kot kolektivnem telesu, ki ni le sprejemnik pomoči, ampak je tudi subjekt procesa socialne transformacije. Danes prevladujoče intervencijske strategije ne vključujejo premisleka o potencialih starejših odraslih; obravnavajo jih bolj kot problem, kot osebe, ki potrebujejo pomoč. Battersby in Glendenning (1992) sta kot odgovor na takšna splošna razmišljanja in zmotne domneve glede izobraževanja starejših odraslih predlagala štiri temeljna načela kritične izobraževalne gerontologije:

- vzpostavljanje socialno-političnega okvira obravnave starejših ljudi v določeni družbi znotraj konteksta ekonomije in države;
- oblikovanje izobraževalne gerontologije v okviru tradicije, literature, izkušenj in razprav, ki so prisotne v kritični teoriji družbe;
- oblikovanje novega diskurza, ki bo vključeval koncepte, kot so emancipacija, pridobivanje moči (ang. empowerment), sprememba ter družbeni in hegemonski nadzor;
- utemeljevanje kritične izobraževalne gerontologije na razumevanju prakse kot dialektičnega odnosa med teorijo in prakso.

Izobraževanje starejših odraslih je danes v političnem smislu obrobna dejavnost, kar se kaže tako na področju financiranja kot na področju sistemske ureditve te dejavnosti. Toda v družbah, ki se vse bolj starajo, bi bilo nujno zagotoviti večstransko strokovno in politično podporo izobraževanju starejših odraslih. Zato Formosa predlaga udejanjanje načel kritične gerontogogike, pri čemer naj bi bil poudarek na izvajanju ustrezne politike ter na zavračanju stališč, da lahko starejše osebe pridobivajo moč in vpliv s katerokoli vrsto izobraževanja (Formosa 2002). Formosa opozarja, da je potrebno s izobraževanjem doseči vse različne segmente starejših ljudi, poudarek naj bi bil na spodbujevalcih izobraževanja, ki so starejše osebe same, poleg tega pa bi bilo potrebno vključevati tudi kulturo samopomoči. V prakticanju kritične gerontogogike je potrebno spodbuditi “progresivno” gibanje, vključno s protihegemonskimi dejavnostmi.

3. Razvoj ponudbe izobraževalnih programov za starejše v Sloveniji

Začetki izobraževanja, namenjenega izključno starejšim odraslim, segajo v Sloveniji v leto 1984, ko je bil uveden prvi eksperimentalni izobraževalni program za starejše (Findeisen 1999, Krajnc 1992). V letu 1986 so prostovoljci v okviru Andragoškega društva in na pobudo prof. dr. Ane Krajnc postavili temelje današnji Univerzi za tretje življenjsko obdobje, ki sedaj deluje v sklopu samostojnega društva. Razvoj univerze za tretje življenjsko obdobje je spremljala javna kampanja za spreminjanje stališč do izobraževanja starejših odraslih in odraslih nasploh ter družbenega položaja starejših odraslih. Univerza za tretje življenjsko obdobje je izobraževalno gibanje za starejše odrasle, ki temelji na skupnem učenju, soodgovornosti in prostovoljnem delu vseh: udeležencev, mentorjev in sodelavcev univerze. Danes deluje v Sloveniji že 31 krajevnih univerz, v katerih se uči več kot 17.000 starejših odraslih. Od leta 1984, ko je začela delovati prva skupina starejših odraslih (6 udeležencev), do študijskega leta 2003/04, je število študijskih skupin samo v Ljubljani naraslo na 222, v njih pa se uči 4.232 starejših odraslih. Število učnih skupin in število udeležencev iz leta v leto naraščata, kar kaže na velik interes starejših odraslih za izobraževanje in hkrati na pomanjkanje tovrstne ponudbe. V okviru univerz za tretje življenjsko obdobje se lahko udeleženci učijo različne vsebine, med drugim umetnostno zgodovino, se spoznavajo z antično umetnostjo in arheologijo, glasbeno umetnostjo, splošno, slovensko in svetovno zgodovino, spoznavajo književnost, psihologijo, astronomijo, kaligrafijo, se učijo računalništva, tujih jezikov in drugih zanimivih vsebin (dostopno na: <http://www2.arnes.si/~ljditzo/zgodovina.htm>). Razvoj univerze za tretje življenjsko obdobje zrcali vrednote in potrebe udeležencev in mentorjev, pa tudi potrebe, ki jih narekuje družbeni razvoj. Tako so med študijske dejavnosti Univerze za tretje življenjsko obdobje v Ljubljani uvrščene tudi naslednje vsebine: projekti izobraževalnega turizma, predupokojitveno izobraževanje, izobraževanje starejših odraslih za samozaposlitev, izobraževanje za prostovoljno delo v nevladnih organizacijah, izobraževanje starejših odraslih in javnosti za spreminjanje položaja starejših v družbi ter za dejavno sožitje z drugimi generacijami, svetovanje starejšim za življenje in reševanje življenjskih vprašanj, izobraževanje za razvoj novih

univerz za tretje življenjsko obdobje, izobraževanje mentorjev starejših odraslih, povezovanje z evropskimi partnerji v projektih razvoja izobraževanja starejših odraslih, povezovanje z nevladnimi organizacijami za razvoj civilne družbe, založniška dejavnost, razvojno raziskovalna dejavnost, mentorstvo mladim raziskovalcem in študentom, priprava strokovnih posvetov, upokojenski servis.

Starejši odrasli so se lahko v preteklosti, tako kot tudi danes, izobraževali v okviru nekaterih organizacij in programov, ki niso namenjeni izključno izobraževalni dejavnosti. Pomembna so društva upokojencev, ki na krajevni ravni pripravljajo številne športne, rekreativne, kulturne, izobraževalne, razvedrilne, socialne in druge programe. Mnogo dejavnosti izvaja Zveza društev upokojencev, dejavna pa je tudi politična stranka upokojencev oz. sekcije upokojencev pri političnih strankah. Tudi izobraževanje v društvih, klubih in drugih prostovoljskih organizacijah je lahko pomembna dopolnitev izobraževalne ponudbe. Različna društva imajo v okviru svojih temeljnih dejavnosti vključenih mnogo izobraževalnih vsebin in na različne načine spodbujajo svoje člane k vseživljenjskemu učenju. Predvsem v društvih, ki združujejo ljudi s kroničnimi boleznimi, je sekundarna vseživljenjska rehabilitacija ključnega pomena za ohranjanje zdravja in kvalitetno življenje, hkrati pa članom pomeni pomemben vir socialnih dejavnosti. V mnogih od teh društev predstavljajo starejši odrasli večji delež vseh članov.

Po letu 1990 so se v Sloveniji pojavile nekatere nove možnosti izobraževanja, v katere se lahko vključijo tudi starejši odrasli. Eno od teh možnosti predstavljajo študijski krožki, ki so zaradi načina dela in vsebinske prožnosti primerni tudi za starejše. Mnogi študijski krožki so vsebinsko še posebej zanimivi za starejše, saj so teme vezane na ljudsko izročilo, navade in običaje, ki jih mladi ne poznajo več; tako lahko s prenašanjem znanja in izkušenj s starejše na mlajšo generacijo spodbujamo tudi medgeneracijsko sodelovanje in pomoč. V Sloveniji se je oblikovalo omrežje študijskih krožkov, ki jih izvajajo predvsem ljudske univerze, univerze za tretje življenjsko obdobje in javne knjižnice, pa tudi mnoge druge organizacije. Ker gre za eno najbolj demokratičnih oblik učenja, ki zaradi narave svojega delovanja odpravlja večino sicer prisotnih ovir za izobraževanje, gre za obliko, ki je primerna za vpeljevanje v najrazličnejše organizacije, kjer bodisi prebivajo bodisi delujejo starejši odrasli. Dozdajšnja udeležbo starejših odraslih kažejo podatki o starostni sestavi članov krožkov v Sloveniji od leta 1993 do leta 2000, ko so te podatke prenehali zbirati – delež starejših od 60 let je znašal ves čas približno 10 % ali malo več med vsemi udeleženci študijskih krožkov (Bogataj 2003).

Večina ljudskih univerz (javnih organizacij za izobraževanje odraslih) nima posebnih programov, namenjenih izključno starejšim odraslim. Nekatere sicer izvajajo programe univerze za tretje življenjsko obdobje ter študijske krožke, vendar največ ponujajo programe splošnega neformalnega izobraževanja, v katere se lahko vključujejo tudi starejši odrasli.

V Sloveniji se je o pripravah starejših odraslih za življenje v tretjem življenjskem obdobju (torej o tem, kako nadaljevati in uravnati svoje življenje po upokojitvi) začelo razpravljati šele pred nekaj leti. Razvite evropske države so že pred 25 leti z zakonom predpisale vsakemu delodajalcu, da je dolžan svoje zaposlene pripravljati na upokojitev. Prvi predupokojitveni program v Sloveniji sta začela leta 1998 pripravljati Gerontološko

društvo Slovenije in Društvo za izobraževanje starejših odraslih v sodelovanju z Zavodom za odprto družbo (Krajnc 1999). Danes še nimamo omrežja ustanov, ki bi načrtno izvajale predupokojitvene programe in posameznike pripravljale na upokožitev.

V svetu se uveljavljajo različne alternativne oblike izobraževanja v lokalni skupnosti, ki jih tradicionalna izobraževalna ponudba ni poznala. Primeri takšnih oblik izobraževanja so medgeneracijski programi, ki dopolnjujejo različne oblike skupnostnega izobraževanja (ang. community education) in prostovoljnega dela, ki zmanjšujejo socialno izključenost starejših odraslih. V zadnjem času se tudi v Sloveniji pojavljajo medgeneracijski programi, ki povečujejo sodelovanje in interakcijo med generacijami, hkrati pa krepijo socialna omrežja starejših. S pomočjo medgeneracijskih skupin starejši odrasli zadovoljujejo nematerialne socialne potrebe, srednja generacija se pripravlja na lastno kakovostno starost, mladi pa odkrivajo modrost življenja pri starejših. V medgeneracijskih programih lahko starejši odrasli postanejo pomembna podpora ostalim in spodbujajo druge pri učenju, osebostnem razvoju in aktivnem družbenem življenju (Midwinter in drugi, 1997). Kljub temu, da v Sloveniji glede ponudbe medgeneracijskih programov izobraževanja zaostajamo za mnogimi državami, imamo nekaj organizacij, ki razvijajo tovrstne programe. Pomembno vlogo imajo Zveza medgeneracijskih društev za kakovostno starost, Združenje za socialno gerontologijo in gerontagogiko Slovenije, Gerontološko društvo, zlasti pa Inštitut Antona Trstenjaka, ki z različnimi programi, predvsem pa z izobraževanjem prostovoljcev, razvija sodobno socialno mrežo medgeneracijskih programov za kakovostno starost.

4. Udeležba starejših odraslih v izobraževanju v Sloveniji

Za analizo sprememb glede udeležbe starejših odraslih v izobraževanju smo uporabili podatke dveh raziskav o udeležbi odraslih prebivalcev Slovenije v izobraževanju, ki sta bili izvedeni v dveh časovnih točkah². Iz obeh raziskav smo lahko v ponovni analizi podatkov kot posebno skupino izpostavili starejše. Prvo raziskavo Izobraževanje odraslih kot strateški dejavnik pospeševanja našega družbenega in tehnološkega razvoja je v okviru širšega projekta Slovensko javno mnenje leta 1987 izvedel Pedagoški inštitut (Jelenc 1989). Drugo raziskavo iz leta 1998 z naslovom Udeležba prebivalcev Slovenije v izobraževanju odraslih³, ki je predstavljala del mednarodnega projekta International Adult Literacy Survey, je izvedel Andragoški center Republike Slovenije (Mohorčič Špolar 2001). To sta edini raziskavi, ki ju lahko uporabimo za prikaz udeležbe izbrane starostne skupine v izobraževanju v Sloveniji, vendar pa je med obema raziskavama kar nekaj razlik v vsebini in izboru indikatorjev ter uporabljeni metodologiji, kar zmanjšuje možnost primerjave zbranih podatkov. Raziskavi nista bili zasnovani z namenom longitudinalne analize, vendar dajeta vsaj nekaj delno primerljivih podatkov o izobraževanju starejših odraslih v Sloveniji.

4.1 Opisi in razlike med vzorcema raziskav

V raziskavo leta 1987 je bilo vključenih 1.934 odraslih, starih več kot 18 in manj kot 70 let⁴, medtem ko je bilo v drugi raziskavi število anketirancev 2.558 odraslih,

starih več kot 16 in manj kot 65 let⁵. V obeh raziskavah gre za reprezentativni vzorec slovenske populacije; vključeni so bili odrasli prebivalci Slovenije, ki v tistem času niso bili učenci, dijaki ali študentje začetnega izobraževanja.

Za potrebe naše analize smo v primerjavi vključili vse osebe, starejše od 60 let (ne glede na zgornjo starostno mejo raziskav), kar pomeni, da imamo v prvem vzorcu starostni razpon 60–70 let, v drugem pa 60–65 let. Domnevamo, da razlika med vzorcema ne spremeni bistveno značilnosti dela populacije, ki jo opazujemo.

V vzorcu prve raziskave je starejših od 60 let 12 %, v vzorcu druge pa 7,4 % vseh anketirancev. V nadaljevanju so predstavljeni podatki o vzorcu druge raziskave, za prvo raziskavo namreč tako podrobni podatki niso dostopni. V celotnem vzorcu druge raziskave je žensk nekaj manj kot polovica (49 %), medtem ko je žensk v starostni skupini 61 let in več 54,1 %. Če pogledamo vzorec druge raziskave glede na zaposlitveni status, vidimo, da obsega delež upokojujencev 15,3 % celotnega vzorca. Le 39,4 % teh upokojujencev je starih 61 let in več, 35,5 % je starih 56–60 let, kar 24,8 % upokojujencev pa je starih 55 let in manj. Med starimi 61 let in več je sicer kar 81,4 % upokojujencev, 10,4 % gospodinj, nekaj odstotkov pa jih dela na kmetiji ali pa je še zaposlenih. To je posledica zgodnjega ali predčasnega upokojevanja nekaterih skupin prebivalstva, ki so v procesu prestrukturiranja gospodarstva v času tranzicije postali odvečna ali težko zaposljiva delovna sila. Taka struktura upokojujencev v Sloveniji spodbuja tudi ponovni razmislek o zasnovi in organizaciji izobraževalnih dejavnosti za starejše in upokojujence, ki so v tem primeru še zelo dejavna ciljna skupina z možnostjo za kvalitetno preživljanje prostega časa.

V vzorcu druge raziskave so zajeti le odrasli do 65. leta starosti, kar v primerjavi z raziskavo iz leta 1987, ko so bili v vzorec vključeni odrasli do 70. leta starosti, otežuje neposredno primerjavo.

Razlike med obema raziskavama se pojavljajo tudi pri opredelitvi indikatorjev. Tako so bili v raziskavi leta 1987 zbrani podatki o formalnem in neformalnem izobraževanju, samostojnem učenju in samoizobraževanju odraslih; vprašanje o ovirah, ki so odrasle odvrčale od izobraževanja, pa je bilo postavljeno vsem anketirancem (dejavnim, morebitno dejavnim in nedejavnim)⁶. V raziskavi leta 1998 so bili zbrani le podatki o formalnem in neformalnem izobraževanju odraslih (ožji izbor indikatorjev), vprašanje o ovirah pa se je postavljalo le v izobraževanju dejavnim in morebitno dejavnim odraslim. Kaj je oviralo tiste, ki se ne izobražujejo in se tudi niso izobraževali v zadnjih dvanajstih mesecih, ne vemo. Podatki o tem bi bili gotovo pomembni za premislek o zasnovi in organiziranju izobraževanja, ki naj bi postalo privlačnejše za skupine, ki se ga zdaj ne udeležujejo.

4.2 Udeležba starejših odraslih v programih izobraževanja v Sloveniji v letu 1987 in 1998

V raziskavi leta 1987 so ugotavljali, koliko je med vsemi anketiranci dejavnih odraslih v izobraževanju, koliko morebitnih udeležencev in koliko nedejavnih odraslih. Za celoten vzorec so ugotovili, da je dejavnih v izobraževanju 26,8 %, morebitnih 10,8 % in nedejavnih 62,45 % vseh anketirancev.

Med vsemi odraslimi, dejavnimi v izobraževanju (26,8 % celotnega vzorca) je starih 61 let in več le 5,3 %. Pomembnejše za nas je dejstvo, da je med starejšimi od 60 let dejavnih udeležencev izobraževanja 15,6 %, morebitnih udeležencev 2,6 %, nedejavnih pa kar 81 % vseh starejših odraslih. To kaže, da se odrasli s starostjo vse manj izobražujejo, kajti za druge starostne skupine odraslih (mlajše od 60 let) je značilno, da je delež dejavnih v izobraževanju le malo manjši kot delež nedejavnih.

Podatki raziskave iz leta 1987 kažejo, da se je največ starejših od 60 let odločalo za izobraževanje preko radia in televizije (med vsemi, ki so se odločali za tako izobraževanje, je bilo starejših od 60 let 7,8 %) ter za izobraževanje v društvi in klubih (6,7 % vseh anketirancev, ki so se izobraževali v društvi in klubih, je bilo starejših od 60 let). To potrjuje najino predvidevanje, da se starejši odrasli najpogosteje odločajo za izobraževanje, ki je bodisi povezano z njihovimi hobiji bodisi zvišuje kakovost življenja. Zato ne presenečajo podatki, da je bilo med vsemi, ki so se leta 1987 izobraževali za pridobitev izobrazbe, le 0,7 % starejših od 60 let, prav tako je bilo med vsemi, ki so se vključevali v izobraževalne programe v različnih drugih organizacijah, le 3,1 % starejših odraslih. Podatki torej kažejo, da so bili udeleženci izobraževanja predvsem mlajši, še posebej, če gre za programe izobraževalnih organizacij. Formalno izobraževanje in izobraževanje za delo bolj privlačita mlajše, starejši pa se bolj vključujejo v programe neformalnega izobraževanja in v splošne programe (Jelenc 1989: 57). To lahko pojasnimo tudi z dejstvom, da je bilo pred tranzicijo malo izobraževalnih programov (predvsem neformalnega izobraževanja), ki bi bili namenjeni starejšim odraslim oz. bi zadovoljevali predvsem potrebe starejših odraslih. Prvenstveno je bilo poskrbljeno za socialno oskrbo starejših, če so jo potrebovali.

Na udeležbo odraslih v izobraževanju močno vpliva tudi stopnja izobrazbe. Za raziskavo iz leta 1987 nimamo podatkov o udeležbi starejših odraslih glede na stopnjo izobrazbe, imamo pa podatke za leto 1998.

V celotnem vzorcu je bilo leta 1998 dejavnih v izobraževanju 31,1 % odraslih, morebitno dejavnih odraslih 27,5 %, nedejavnih pa 41,4 % vseh anketirancev. Med vsemi dejavnimi je bilo starejših od 60 let le 1 %. Če pogledamo na podatke z drugega zornega kota, vidimo, da je bilo med starejšimi od 60 let takih, ki so se izobraževali, le 3,6 % anketirancev, morebitno dejavnih starejših je bilo 21,7 % in izobraževalno nedejavnih starejših 74,7 %.

Tabela 1: Starejši od 60 let glede na dejavnost, morebitno dejavnost ali nedejavnost v izobraževanju odraslih v letih 1987 in 1998.

	DEJAVNI	MOREBITNO DEJAVNI	NEDEJAVNI	Skupaj
1987	15,6 %	2,6 %	81,8 %	100 %
1998	3,6 %	21,7 %	74,7 %	100 %

Vir: Jelenc, Z. (1989): *Odrasli prebivalci Slovenije v izobraževanju*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.

Mohorčič Špolar, V. et al. (2001): *Udeležba prebivalcev Slovenije v izobraževanju*. Ljubljana: Andragoški center Slovenije.

Če primerjamo rezultate raziskave iz leta 1987 in iz leta 1998, ugotovimo, da se je delež starejših odraslih (starih več kot 60 let), ki so se izobraževali v času anketiranja

oz. v zadnjih dvanajstih mesecih, med primerjanima letoma znatno zmanjšal; leta 1987 se je izobraževalo 15 % starejših, leta 1998 pa le še 3,6 % starejših odraslih. V enajstih letih med obema raziskavama se je nekoliko zmanjšal delež nedejavnih odraslih v tej starostni skupini, povečal pa se je delež morebitno dejavnih. To lahko pomeni, da so ovire, ki starejšim odraslim preprečujejo udeležbo v izobraževanju, v teh letih postale večje, lahko pa so na to vplivali tudi drugi razlogi. Ker v raziskavi leta 1998 niso ugotavljali razlogov za neudeležbo v izobraževanju pri nedejavnih odraslih, lahko ovire, ki so jih od izobraževanja odvrnile, le predvidevamo. Kljub nekoliko večji ponudbi izobraževanja za starejše je udeležba starejših od 60 let v različnih programih upadla.

Podatki o izobrazbeni strukturi starejših odraslih v programih izobraževanja v Sloveniji v letu 1998 kažejo, da ima več kot polovica anketirancev, starih 61 let in več, končano le osnovno šolo ali manj. Skoraj tretjina starejših od 60 let (29,8 %) ima le 5–8 razredov osnovne šole, kar predstavlja skupino z največjim deležem glede na ostale starostne skupine. Skoraj četrtina starejših ima 2–3-letno srednjo šolo (24,3 %), kar 22,9 % anketirancev v tej starostni skupini ima 4 razrede osnovne šole ali manj, 15,6 % ima končano 4-letno srednjo šolo, 7,3 % pa jih ima višjo šolo ali več. Podatki torej kažejo, da je delež starejših odraslih, ki imajo končano zgolj osnovno šolo ali manj, bistveno višji od deleža odraslih, ki imajo končano le osnovno šolo ali manj, v drugih starostnih skupinah.

Med starejšimi od 60 let, ki so se izobraževali v času anketiranja, jih je v letu 1998 kar 61,3 % med ponujenimi odgovori izbralo, da so se izpopolnjevali in usposabljali⁷ za strokovno delo ali razvoj poklicne poti, 31,9 % pa jih je pod rubriko »drugo« navedlo osebni interes. Pri vprašanju, kaj je bil glavni namen tega izobraževanja ali usposabljanja, pa je 91,4 % starejših od 60 let navedlo, da so se izobraževali zaradi osebnega interesa in ne poklicne kariere oz. dela. Tako so izpopolnjevanje in usposabljanje za strokovno delo in razvoj poklicne poti razumeli kot izpopolnjevanje za delo, ki ga opravljajo prostovoljno ali v okviru društev, klubov oz. drugih organizacij, povezanih z njihovimi hobiji. Nihče v izbrani starostni skupini ni navedel izobraževanja za pridobitev kakršnekoli formalne izobrazbe oz. spričevala, kar seveda ne preseneča. Pri svojem izobraževanju oz. izpopolnjevanju so se vključevali v dejavnosti, ki so jih ponudile visoke šole oz. fakultete, društva, zveze, zbornice, združenja in zasebne izobraževalne organizacije. Anketiranci, starejši od 60 let, se v anketi niso mogli odločati med programi in organizacijami, ki se ukvarjajo z izobraževanjem starejših odraslih, ker vprašalnik ni vključeval te ponudbe.

Podatki raziskave iz leta 1998 kažejo, da je približno 60 % upokoencev mlajših od 60 let, teh pa v našo podrobnejšo analizo nismo vključili. Če vseeno nekoliko podrobneje pogledamo njihove razloge za udeležbo v izobraževanju, vidimo, da je 21 % upokoencev navedlo, da se izobražujejo za delo in kariero, 79 % pa, da se izobražujejo za osebne potrebe. Iz tega bi lahko sklepali, da se po 60. letu starosti dejavnost starejših odraslih pomembno spremeni, večina njihovih interesov pa se preseli iz delovne v zasebno sfero. To pa narekuje pripravo ustreznih izobraževalnih dejavnosti za starejše, ki naj bi izhajala iz njihovih interesov in potreb.

4.3 Razlogi starejših odraslih za vključitev v izobraževanje

Raziskave kažejo, da se starejši odrasli, ki so udeleženci različnih programov izobraževanja, v izobraževanje vključujejo predvsem zaradi notranje motivacije, saj pomeni vključevanje v te dejavnosti poleg samouresničevanja, zadostitve intelektualne radovednosti ter obvladovanja lastnega življenja tudi možnost za vzpostavljanje novih prijateljskih vezi in medsebojno pomoč – zadovoljevanje potrebe po varnosti in stabilnosti (Fisher in Woolf 1998; Gaskell 1999; Findeisen 1999). Motivacija za učenje in izobraževanje je v starosti pogosto šibka in je odvisna zlasti od ustreznih spodbud v okolju.

Tabela 2: Motivi starejših (nad 60 let) v letih 1987 in 1998

	1987 Dejavni in morebitno dejavni odrasli	1998 Dejavni odrasli
Povečati uspešnost delovanja	57 %	61 %
Doseči stopnjo izobrazbe/kvalifikacije	5 %	10 %
Vesetje pri učenju	10 %	17 %
Drugo	28 %	13 %
Skupaj	100 %	100 %

Vir: Jelenc, Z. (1989): Odrasli prebivalci Slovenije v izobraževanju. Ljubljana: Pedagoški inštitut. Mohorčič Špolar, V. et al. (2001): Udeležba prebivalcev Slovenije v izobraževanju. Ljubljana: Andragoški center Slovenije.

Večina starejših od 60 let je kot temeljne motive za izobraževanje tako v raziskavi leta 1987 (dejavni in morebitni dejavni odrasli) kot leta 1998 (dejavni odrasli) navajala motive, ki tvorijo skupni motiv »povečati uspešnost svojega delovanja«. Med te motive so vključeni odgovori, kot npr. »pridobiti znanje, omogočiti si svoj razvoj«, »izboljšanje svojega položaja«, »uspešnost pri delu, poklicu, stroki«, »obvladovanje odnosov v družbi, uveljavitev« ipd. Za motiv »povečati uspešnost svojega delovanja« se je leta 1987 opredelilo 57 % starejših od 60 let, leta 1998 pa 61 % vseh v tej starostni skupini. Pri obeh raziskavah so bili pomembni tudi drugi motivi, ki jih ni bilo mogoče uvrstiti v nobeno od kategorij – npr. »doseči cilj«, »imeti urejeno okolje«, »veselje do narave«, »veselje do določenega znanja« ipd. Leta 1987 je kar 29 % starejših odraslih anketirancev izbralo možnost »drugo«, medtem ko je bilo leta 1998 takih 13 %. Pomemben razlog za vključitev starejših od 60 let v izobraževanje je »veselje do učenja«, ki je pri obeh raziskavah pri starejših od 60 let glede na ostale starostne skupine tudi najmočnejše zastopan motiv. Leta 1998 je kar 17 % starejših odraslih ta motiv izbralo kot pomemben. To nas ne preseneča, saj se s starostjo – še posebno pri bolj izobraženih – umaknejo motivi, povezani z delom in zaposlitvijo, in si starejši odrasli vzamejo čas za samouresničevanje ter večjo kakovost bivanja.

4.4. Ovire, ki starejšim odraslim otežujejo ali celo preprečujejo udeležbo v izobraževanju

Rezultati raziskave iz leta 1987 kažejo, da se s starostjo večajo ovire za izobraževanje. Pri vseh enajstih ovirah, ki so jih udeleženci navajali za izobraževanje v preteklosti, se je izkazalo, da so imeli starejši odrasli že od 40. leta starosti dalje več ovir pri svojem izobraževanju kot mlajši (Jelenc 1989: 164). Ko so anketiranci razmišljali o ovirah glede svojega prihodnjega izobraževanja, se je izkazalo, da mlajši navajajo predvsem situacijske ovire (prezaposlenost, družinske obveznosti, stroške izobraževanja in kraj izobraževanja), starejši pa bolj dispozicijske ovire (starost, prejšnja izobrazba). Pri institucionalnih ovirah (programi, način izobraževanja) razlike med mlajšimi in starejšimi glede izobraževanja v prihodnosti niso statistično pomembne.

Pri skupini odraslih, starejših od 60 let, sta se v letu 1987 kot najbolj izraziti oviri v preteklem izobraževanju⁸ izkazali prezaposlenost (36,4 % starejših) in družinske obveznosti (36,4 %). Starejši odrasli nato kot oviro v preteklosti navajajo prevelike stroške (31,2 %) in oddaljen kraj izobraževanja (25,1 %), sledijo pa težave, ki so jih imeli zaradi neustrezne prejšnje izobrazbe (19 %). Ista skupina pa pri svojem izobraževanju v prihodnosti kot največjo oviro vidi starost (to oviro navaja 61,9 % anketirancev), skrbi pa jih tudi, da jim bo izobraževanje oteževala prejšnja izobrazba (19,5 %). Kot pomembno oviro pri izobraževanju v prihodnosti navajajo tudi zahteven program izobraževanja (16,9 %) ter prevelike stroške (13 %), izpostavljajo pa tudi strah pred izpiti (12,1 %).

V raziskavi leta 1998 so po razlogih, ki so anketirance odvrčali od izobraževanja, spraševali le dejavne in morebitno dejavne odrasle (v letu 1987 pa tudi nedejavne odrasle), in sicer glede izobraževanja, usposabljanja ali izpopolnjevanja, ki se ga v preteklosti niso udeležili, a bi se ga želeli (Mohorčič Špolar 2001: 135). Pri tem starejši od 60 let kot najpomembnejšo oviro, ki jih je odvrnila od izobraževanja, navajajo prezaposlenost (35 %). Precej manjši delež starejših od 60 let navaja kot pomembno oviro neustrezne programe izobraževanja (16 %) ter družinske obveznosti (14 %). Od izobraževanja so starejše odvrčali tudi preveliki stroški (11 % anketirancev), medtem ko prejšnja izobrazba ni bila več ovira.

Če primerjamo podatke obeh raziskav, vidimo, da je prezaposlenost starejših odraslih največja ovira v letu 1987, prav tako pa tudi v letu 1998. Družinske obveznosti, stroški izobraževanja in prejšnja izobrazba starejših odraslih v letu 1998 ne ovirajo več tako kot desetletje prej, bolj pomemben pa postaja problem slabe ponudbe za to ciljno skupino.

5. 5 Ugotovitve primerjalne analize podatkov raziskav

Na osnovi rezultatov obeh raziskav lahko sklepamo, da se je delež dejavnih starejših odraslih v izobraževanju od leta 1987 do leta 1998 zmanjšal. Po podatkih raziskave leta 1987 je bil delež dejavnih starejših, starih 60 let in več, 16 %, leta 1998 pa le še 3 %. V istem obdobju se je povečalo število morebitno dejavnih (s 3 % na 22 %); medtem ko je bil leta 1987 delež nedejavnih starejših odraslih v izobraževanju 82 %, se je leta 1998 zmanjšal na 75 %. Iz tega lahko sklepamo, da obstoječa ponudba izobraževanja za starejše kljub temu, da se je med obema raziskavama nekoliko izboljšala, še vedno

ni taka, da bi pritegnila večji delež starejših odraslih, verjetno pa se tudi ne odziva dovolj na izražene in predvidene potrebe starejših odraslih. Tu mislimo predvsem na upoštevanje izkušenj in znanja starejših odraslih, starejšim primeren način dela, ustrezno postavljene cilje izobraževanja, dostopnost izobraževanja in drugo.

Večina starejših nad 60 let se je v letu 1987 izobraževala v programih zunajšolskega izobraževanja (največ prek radia in TV ter v društvih in klubih, sorazmerno malo se jih je izobraževalo v delavskih univerzah), nekaj se jih je izobraževalo tudi v programih formalnega izobraževanja. V letu 1998 se jih je večina prav tako vključevala v neformalno izobraževanje, nihče v starostni skupini 61 let in več pa se ni izobraževal za pridobitev izobrazbe oz. spričevala. Podatki torej kažejo, da je potrebno spodbujati razvoj kvalitetnih splošnih programov izobraževanja, ki bolj kot v izobraževalnih potekajo v drugih organizacijah v skupnosti.

Med motivi za izobraževanje starejših odraslih je tako v letu 1987 kot v letu 1998 prevladoval motiv "povečati uspešnost svojega delovanja"; v istem časovnem obdobju se je povečal pomen motiva "doseči stopnjo izobrazbe", pa tudi motiv "veselje pri učenju" je v tem časovnem obdobju postal pomembnejši.

Podatki kažejo, da so starejše v letu 1987 od izobraževanja odvracali predvsem preza-poslenost, družinske obveznosti, preveliki stroški izobraževanja ter oddaljenost od kraja izobraževanja, medtem ko so bile v letu 1998 največje ovire preza-poslenost, neustrezni programi in družinske obveznosti. Rezultati kažejo, da so v zadnjem desetletju ovire na splošno postale manj pomemben dejavnik odvracanja starejših odraslih od udeležbe v izobraževanju, zanimivo pa je tudi, da finančne ovire (stroški izobraževanja) niso več tako pomemben problem kot v preteklosti. Ta premik lahko pojasnimo z dejstvom, da je leta 1998 večino izobraževanja, v katerega so se vključevali starejši odrasli, financirala bodisi država bodisi organizacije, v katerih je potekalo izobraževanje. Morda lahko odgovore starejših odraslih leta 1998, da stroški izobraževanja ne predstavljajo pomembne ovire za vključitev, razložimo tudi z dejstvom, da se izobražujejo predvsem tisti starejši odrasli, ki imajo dovolj visoke prihodke (to pa so večinoma bolj izobraženi).

5. Sklepne misli

Z uveljavljanjem strategije vseživljenjskosti učenja in izobraževanja postaja vse bolj pomembno tudi izobraževanje odraslih v t. im. tretjem življenjskem obdobju, ki naj bi zmanjševalo družbeno izključenost starejših odraslih. Vendar pa so izobraževalne politike za tretje življenjsko obdobje še vedno šibke; osredotočene so v glavnem na prostčasne dejavnosti ter na pomoč starejšim odraslim, ki jo včasih – pri obravnavi problemov tretjega življenjskega obdobja – podpira izobraževanje (iskanje novih virov dohodka, vzdrževanje fizičnega zdravja, priprava na konec življenja itd.). Ker gre pri izobraževanju starejših odraslih za povsem drugačne cilje izobraževanja, ki so povezani bolj z osebnimi (tudi socialnimi) cilji in manj s kognitivnimi in poklicnimi cilji, bi bila za razvoj različnih vrst izobraževalnih dejavnosti za starejšo populacijo nujno potrebna jasnejša strategija razvoja izobraževalnih možnosti, ki bi vključevala tudi mehanizme spodbujanja udeležbe ter večjo finančno podporo s strani države.

V zaključku prispevka poskušava ugotoviti, kakšne naj bi bile implikacije za politiko in raziskovanje na področju izobraževanja starejših odraslih, če izhajava iz ugotovitev slovenskih raziskav o udeležbi odraslih v izobraževanju. Podatki obeh raziskav o udeležbi odraslih v izobraževanju (leta 1987 in leta 1998), ki sva jih uporabili za ugotavljanje sprememb v udeležbi starejših odraslih, kažejo, da se je njihova udeležba v izobraževanju v obdobju enajstih let zmanjšala. To je presenetljivo, saj bi glede na nekoliko pestrejšo in številčnejšo ponudbo izobraževalnih možnosti za starejše odrasle, ki se je pojavila v letih po osamosvojitvi Slovenije, pričakovali, da bo to starejše spodbudilo k izobraževanju. Nove možnosti za izobraževanje starejših odraslih se v Sloveniji ponujajo predvsem z razširitvijo programov univerze za tretje življenjsko obdobje po Sloveniji ter z razvejanim omrežjem študijskih krožkov, dopolnitev pa pomenijo tudi medgeneracijski programi in skupine starejših za samopomoč, ki jih izvajajo nekatere organizacije (npr. Inštitut Antona Trstenjaka, Združenje za socialno gerontologijo in gerontagogiko Slovenije, Gerontološko društvo, Zveza medgeneracijskih društev za kakovostno starost).

Seveda se lahko starejši odrasli vključujejo tudi v programe formalnega in neformalnega izobraževanja v različnih izobraževalnih institucijah, ki so sicer namenjeni vsem odraslim. Podatki obeh raziskav o udeležbi v izobraževanju v Sloveniji kažejo, da se starejši odrasli vključujejo predvsem v programe neformalnega izobraževanja, ki jih organizirajo različne, tudi neizobraževalne institucije. Tako podatki kažejo, da se je največ starejših odraslih v letu 1987 izobraževalo preko radia in televizije ter v društvi in klubih, v letu 1998 pa so se predvsem vključevali v programe neformalnega izobraževanja (nihče v starostni skupini 61 let in več se ni izobraževal za pridobitev izobrazbe oz. spričevala).

Tudi podatki iz tujine kažejo, da je delež starejših (nad 60 let), ki sodelujejo v formalnem izobraževanju, nizek – npr. Midwinter (1997) omenja 2 % starejših. Za takšno stanje obstajajo socialno-ekonomske in kulturne razlage, ki kažejo, da na udeležbo v izobraževanju odraslih vpliva več dejavnikov, predvsem pa ekonomski, demografski, sociološki in psihološki (Van der Kamp 1996); močno pa vplivata tudi izobrazba in položaj staršev ter izobraževanje v otroštvu in mladosti (Dronkers 1997: 373). Rezultati obsežne mednarodne študije kažejo, da ima večina starejših odraslih, ki se izobražuje, zaključeno visoko stopnjo izobrazbe, dokaj dobre prihodke in sorazmerno visoko stopnjo funkcionalne pismenosti (Bélanger in Tuijnman 1997). Podatki kažejo tudi, da se starejši odrasli, ki se izobražujejo, dokaj intenzivno vključujejo v druge sfere družbenega, kulturnega in političnega življenja.

V tej zvezi opozarjajo na nujnost večje udeležbe odraslih v izobraževanju tudi rezultati slovenske raziskave⁹ o besedilni, dokumentacijski in računski pismenosti (Mohorčič Špolar 2001). Podatki iz raziskave so razkrili, da so z vidika pismenosti nekatere skupine prebivalstva bolj ogrožene kot druge; ukrepi za dvig pismenosti odraslega prebivalstva v Sloveniji bi bili bolj učinkoviti, če bi bili usmerjeni ciljno in bi upoštevali značilnosti in potrebe teh skupin prebivalstva. Med ogrožene skupine prebivalstva se uvrščajo tudi starejši odrasli (Hanžek in Gregorčič 2001: 117), ki so zaradi nizke ravni pismenosti vse bolj družbeno izključena skupina. Podatki kažejo tudi, da so med mlajšimi in starejšimi generacijami v Sloveniji zelo velike razlike v pisnih dosežkih na vseh področjih

pismenosti. Med starostnimi skupinami imajo najslabše pisne spretnosti starejši odrasli med 55. in 65. letom starosti; njihovi povprečni dosežki se gibljejo na najnižji ravni na vseh treh področjih pismenosti: besedilni, dokumentacijski in računski (Pečar 2000). Če primerjamo rezultate v Sloveniji z rezultati v drugih državah, vključenih v raziskavo, lahko opazimo, da se je v Sloveniji izmed vseh sodelujočih držav na prvo in drugo raven pismenosti uvrstil največji delež odraslih v starosti od 56 do 65 let. To pomeni, da je razlika v kakovosti pisne usposobljenosti (povprečni pisni dosežki) med najstarejšo in najmlajšo generacijo v Sloveniji večja kot v drugih državah. Za Slovenijo velja mnogo bolj kot za druge, v raziskavo vključene države, da starejši odrasli s končano srednjo šolo niso uspeli ohraniti pisne kondicije, ki bi bila primerljiva s pisno usposobljenostjo mlajših starostnih skupin. To kaže na nepripravljenost odraslih za stalno učenje v vseh življenjskih obdobjih ter na premajhne spodbude in slabe možnosti za izobraževanje v okolju, kjer živijo.

Na osnovi rezultatov zgoraj predstavljenih raziskav lahko sklepava, da bo v Sloveniji potrebno okrepiti obstoječe možnosti izobraževanja za starejše (univerza za tretje življenjsko obdobje kljub stalnemu povečevanju števila programov izobraževanja ne more zadostiti vsem potrebam starejših), potreben pa bo tudi razmislek o vzpostavljanju drugačnih strategij pridobivanja stalnih neudeležencev izobraževanja, ki trenutno predstavljajo največji delež starejših. Tudi podatki obeh omenjenih slovenskih raziskav o udeležbi odraslih v izobraževanju, kjer so izpostavljeni dejavniki, ki starejše odrasle odvrtaajo od izobraževanja (prezaposlenost, družinske obveznosti, oddaljenost od kraja izobraževanja ter neustrezni programi), kažejo, da bo v prihodnosti pri zagotavljanju izobraževanja za starejše odrasle potrebno bolj upoštevati dejanske interese, potrebe in možnosti starejših. Starejši odrasli v raziskavi iz leta 1998 sicer navajajo manj ovir, ki bi jih odvrtaale od izobraževanja, kar bi lahko pomenilo, da bo njihova udeležba v izobraževanju večja, vendar tega na podlagi dobljenih podatkov ne moremo potrditi.

Kljub temu, da so starejši odrasli skupina, ki se glede na druge starostne skupine v večjem deležu vključuje v izobraževanje zaradi »veselja do učenja«, je presenetljivo, da je njihova udeležba tako nizka. Izgleda, da so možnosti za izobraževanje, ki bi pritegnile starejše, še vedno nezadostne, saj se starejši odrasli kljub intrinzični motivaciji vanje ne vključijo. V nadaljnjem raziskovanju udeležbe starejših v izobraževanju bo potrebno s kvalitativnim raziskovanjem podrobneje preučiti značilnosti izobraževanja starejših in globlje vzroke za njihovo nizko udeležbo v izobraževanju. V luči kritične izobraževalne gerontologije bi bilo potrebno premisliti tudi o možnostih, ki jih nudi izobraževanje za vzpostavljanje socialnih omrežij starejših ter možnosti za dejavnejšo integracijo starejših v njihovo okolje. Z izobraževanjem bi se krepilo število virov socialne opore, hkrati pa bi izobraževanje spodbujalo vse štiri razsežnosti socialne opore, saj starejšim omogoča druženje, emocionalno oporo, instrumentalno in informacijsko oporo.

V svetu dopolnjujejo socialna omrežja starejših različni medgeneracijski ali mešani programi izobraževanja, s katerimi se povečujeta sodelovanje in interakcija med generacijami (tako obstajajo »co-learning« programi – delo s šolskimi otroki; »helping« programi – mlajši in starejši si medsebojno pomagajo; »mentoring« programi – starejši

so v vlogi svetovalca; medgeneracijski »child-care« programi – sodelovanje predšolskih otrok in starejših) (Manheimer 1995 et al.; Midwinter 1997; Granville in Ellis 1999; Rečnik 2002). Primeri takih programov so v svetu pogosti, dopolnjujejo pa jih različne oblike skupnostnega izobraževanja in prostovoljnega dela – raziskave v Veliki Britaniji poudarjajo pomen obeh tudi za uspešno vzpostavljanje socialne opore starostnikov v skupnosti in zmanjševanje njihove socialne izključenosti (Bowman in Burden 2002). Tudi v Sloveniji naj bi v prihodnosti več pozornosti namenili takim programom, ki spodbujajo dejavno udejstvovanje starejših na različnih ravneh družbenega življenja.

Čeprav so v odnosu do starosti med državami velike kulturne, zakonodajne in politične razlike, so v EU prisotna prizadevanja, ki so pomembna tudi za razvoj izobraževanja starejših v Sloveniji. Gre predvsem za prizadevanja, pri katerih naj bi starejšim odraslim ponudili priložnost, da so lahko še vedno aktivni tudi po upokojitvi; spodbuditi bi bilo potrebno razmišljanje starejših o njihovem individualnem razvoju, osebni rasti in sodelovanju v skupnosti. Po drugi strani je izredno pomembno spreminjanje vrednot javnosti, pri čemer naj bi vsakega človeka sprejemali kot individuuma, ne pa kot člana neke starostne skupine. V družbi naj bi premikali težišče od starostno diferencirane k starostno integrirani družbi in hkrati opozarjali, da si bodo morali starejši odrasli primeren socialni položaj izboriti sami. Gre za premik od pojmovanja starejših kot neproduktivnih in ekonomsko odvisnih k pojmovanju, da lahko starejši odrasli postanejo tudi ekonomsko dejavna skupina. V tej zvezi Moody predlaga, da bi v današnji, starostno stratificirani družbi moralo priti do premika v smeri starostno integrirane družbe, v kateri naj bi imeli ljudje vseh starosti odprte možnosti za izobraževanje, delo in prosti čas (Moody 1998). Nekateri strokovnjaki napovedujejo spremenjene oblike družbenega vedenja starejšega dela prebivalstva, ki bodo prepoznavne v skupinah pritiska. Te skupine si bodo prizadevale za spremembo politike – delovale bodo v razširjenih sindikatih ali drugih oblikah skupnega delovanja znotraj lokalnih skupnosti, v izjemnih primerih pa bodo morda delovale celo v okviru družbenih gibanj, ki bodo skušala uveljaviti novo pojmovanje staranja (Thurow v Pečjak, 1998).

Vloga izobraževanja starejših naj bi bila torej osredotočena predvsem na spreminjanje odnosa celotne družbe in posebej starejših do starosti, v aktiviranje zaloga znanja in izkušenj starejših, v pridobivanje novih znanj in sposobnosti za prilagajanje starejših na nove okoliščine ter v spodbujanje individualnega razvoja in osebne rasti. Pri tem je izredno pomembno, da so starejši odrasli sami izvor in gonilo vsebinskega in izvedbenega načrta izobraževalnih dejavnosti. V ponudbi programov za izobraževanje starejših so pomembni tudi programi in organizacije za zaposlitev in delo. Njihova vloga je lahko nadaljevanje zaposlitvene dejavnosti starejšega, ki lahko poteka z delnim delovnim časom, lahko pa podpirajo prostovoljno delo v organizacijah v skupnosti, ljubiteljsko delovanje, povezano s hobiji ali pa domača in gospodinjska dela, ki jih starejši odrasli opravljajo zase ali za druge (svoje otroke, sosede ipd.).

Z različnimi izobraževalnimi projekti bi bilo potrebno razviti takšne modele, ki bi bili najbolj ustrezni za družbo, ki se vedno bolj stara. Ti modeli naj ne bi vključevali le pojmovanja starejše osebe kot "zaloge znanja", ampak tudi dinamične možnosti vloge starejših. Pri tem je pomembno poudariti, da naj bi takšni modeli vključevali izobra-

ževalne dimenzije, kar pa pomeni s pomočjo izobraževanja spreminjati odnos vseh do starih ljudi v družbi in odnos starih ljudi do samih sebe.

Opombe

1. V andragogiki opredeljuje pojem starejši odrasli ciljno skupino, ki jo sestavljajo ljudje stari 65 let in več (v nekaterih opredelitvah so to osebe starejše od 60 let) in so v t. im. tretjem življenjskem obdobju.
2. Gre za podatke, ki so dostopni; v obdelavi so namreč že tudi podatki novejše raziskave o udeležbi odraslih v izobraževanju, ki jo je izvedel Andragoški center Slovenije, vendar ta čas še niso na voljo.
3. Dostop do baze podatkov, zbrane v okviru raziskave, nam je omogočil Andragoški center Slovenije.
4. Po posebnem postopku je bilo izbranih 420 krajev v Sloveniji, v teh pa po 5 oseb v izbrani starostni skupini. Tako je bilo izbranih 2.033 oseb oz. 0,16 % slovenske populacije po regionalnem načelu, od katerih so izločili učence, dijake ali študente, tako da je v vzorcu ostalo 1.934 oseb, to je 95,1 % celotnega vzorca (Jelenc 1989: 14).
5. Prvotni vzorec iz registra prebivalcev je obsegal 4.290 oseb ali 0,31 % populacije odraslih, od tega je bilo anketiranih 2.972 oseb ali 69,5 % izbranega vzorca, ki niso bili dijaki ali študenti oz. se niso več formalno izobraževali (Mohorčič Špolar et al. 2001: 20).
6. Za dejavne udeležence v izobraževanju so šteli vse tiste, ki so odgovorili, da so se izobraževali v času anketiranja ali pa v zadnjih dvanajstih mesecih (v različnih programih izobraževanja, bodisi v izobraževalnih organizacijah bodisi v drugih organizacijah, vključno z izobraževalnimi programi na radiu in televiziji). Za morebitne dejavne udeležence so šteli tiste, ki so odgovorili, da se trenutno ne izobražujejo in se tudi v zadnjem letu niso izobraževali, da pa bi se želeli izobraževati v prihodnosti. Za nedejavne so šteli vse tiste, ki se niso udeleževali programov izobraževanja in ki tudi za naprej ne navajajo, da se želijo izobraževati (Jelenc 1989: 17–18).
7. Tu je bilo mišljeno predvsem neformalno izobraževanje, in sicer pretežno za potrebe dela. Vprašanje je sicer tudi nerodno zastavljeno, saj je ponujalo predvsem izbiro med možnostmi formalnega izobraževanja in usposabljanjem, sicer pa je nudilo tudi izbiro »drugo«, česar pa večina anketirancev ni izbrala. Da pri skupini starejših odraslih v resnici ne gre za običajno, z delom in zaposlitvijo povezano razumevanje izpopolnjevanja oz. usposabljanja, dokazujejo tudi njihovi ostali odgovori.
8. Anketiranci so tu lahko izbirali med več ovirami, zato je seštevek deležev odraslih, ki so navajali posamezne ovire, več kot 100 %. Pri tej raziskavi imamo odstotke natančne do ene decimalke, kar smo pri prikazu tudi uporabili; pri raziskavi leta 1998 smo lahko uporabili le odstotne podatke, zaokrožene na celo število.
9. Raziskava Udeležba prebivalcev Slovenije v izobraževanju odraslih je del Mednarodne raziskave pismenosti odraslih (ang. International Adult Literacy Survey), v katero je bilo skupaj vključenih 20 držav.

Literatura in viri

- Allman, P. (1984): Self-help Learning and Its Relevance for Learning and Development in Later Life. V: Midwinter, E. (ur.): Mutual Aid Universities. Beckenham: Croom Helm.
- Aryle, M. (1996): The social psychology of leisure. London: Penguin Books.
- Battersby, D. (1987): From Andragogy to Gerogogy. *Journal of Educational Gerontology*, 1: 4–10.
- Battersby, D., Glendenning, F. (1992): Reconstructing Education for Older Adults: an elaboration of first principles. *Australian Journal of Adult and Community Education*, 32: 115–121.
- Bélanger, P. Tuijnman, A. (ur.) (1997): New patterns of adult learning: a six-country comparative study. Oxford, New York, Tokio: Pergamon: UNESCO Institute for Education.
- Bowman, H., Burden, T. (2002): Ageing, Community Adult Education, and Training. *Education and Ageing*, 2–3: 147–167.
- Bogataj, N. (2003): Študijski krožki: letno poročilo 2002–2003. Ljubljana: Andragoški center Slovenije.
- Cross, K. P. (1981): Adults as learners: increasing participation and facilitating learning. San Francisco: Jossey-Bass.
- Cusack, S. A. in Thompson, W. J. A. (1998): Mental fitness: developing a vital aging society: Mens sana in corpore sano, *International journal of lifelong education*, 5: 307–317.
- Cusack, S. A. (1999): Critical Educational Gerontology and the Imperative to Empower. *Education and Ageing*, 1: 21–37.
- Dronkers, J. (1997). Social mobility, social stratification and education. V: Saha, L. J. (ed.). International Encyclopedia of the Sociology of Education. Oxford: Pergamon.
- Erikson, E. H. (1994): Vital involvement in old age. New York, London: W.W. Norton & Company.
- Fisher, J. C., Wolf, M. A. (ur.) (1998): Using learning to meet the challenges of older adulthood. San Francisco: Jossey-Bass.
- Findeisen, D. (1999): Izobraževanje odraslih v njihovih poznejših letih. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za pedagogiko in andragogiko.
- Formosa, M. (2002): Critical Gerogogy: developing practical possibilities for critical educational gerontology. *Education and Ageing*, 1: 73–85.
- Gaskell, T. (1999): Motivation, process and participation: the effect of context, *Education and ageing*, 3: 261–276.
- Glendenning, F. (1992): Educational Gerontology and Gerogogy: a critical perspective. V Berdes, C., Zych, A.A., Dawson, G.D. (ur.). Geragogy: European Research in Gerontological Education and Educational Gerontology. New York: Haworth Press.
- Glendenning, F. (2000): Teaching and Learning in Later Life: theoretical implications. Aldershot: Ashgate.
- Glendenning, F., Battersby, D. (1990): Why We Need Educational Gerontology and Education for Older Adults: a statement of first principles. V Glendenning, F., Percy, K. (ur.). Ageing, Education and Society: Readings in Educational Gerontology. Keele: University of Keele, Association for Educational Gerontology.
- Granville, G. in Ellis, S. W. (1999): Developing theory into practice: researching intergenerational exchange, *Education and ageing*, št. 3, str. 231–248.

- Hanžek, M. in Gregorčič, M. (ur.) (2001): Poročilo o človekovem razvoju Slovenija 2000–2001. Ljubljana: Urad RS za makroekonomske analize in razvoj, United Nations Development Programme.
- Jarvis, P. (2001): *Learning in later life: an introduction for educators & carers*. London: Kogan Page.
- Jelenc, Z. (1989): *Odrasli prebivalci Slovenije v izobraževanju*. Ljubljana: Pedagoški inštitut in Skupnost izobraževalnih centrov.
- John, M.T. (1988): *Geragogy: a theory for teaching the elderly*. New York: Haworth Press.
- Krajnc, A. (1992): *Kako smo snovali slovensko univerzo za tretje življenjsko obdobje*. Ljubljana: Univerza za tretje življenjsko obdobje.
- Krajnc, A. (1999): *Paradoks tretjega življenjskega obdobja: starejši imajo več osebne svobode, možnosti za uresničevanje ciljev pa manj*. *Andragoška spoznanja*, 3: 5–18.
- Manheimer, R.J., Snodgrass, D.D., Moskow-mcKenzie, D (1995): *Older Adult Education: A Guide to Research, Programs, and Policies*. Asheville: North Carolina Center for Creative Retirement, University of North Carolina.
- Midwinter, E. (ur.) (1997): *Releasing the Resource: Older Adults as Helpers in Learning Processes*. Barcelona: European Association for the education of Adults.
- Mohorčič Špolar, V. et al. (2001): *Udeležba prebivalcev Slovenije v izobraževanju odraslih*. Ljubljana: Andragoški center Slovenije.
- Moody, H.R. (1998): *Ageing, Concepts and Controversies*. Thousand Oaks: PieForge Press.
- Pečjak, V. (1998): *Psihologija tretjega življenjskega obdobja*. Bled: samozal., Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze.
- Pečar, M. (ur.) (2000): *Pismenost, participacija in družba znanja*. 4. andragoški kolokvij. Ljubljana: ACS.
- Rečnik, M. (ur.) (2002): *Izobraževanje starejših odraslih, mednarodni seminar, Žalec, 8–11. 3. 2002*. Ljubljana: Andragoški center Republike Slovenije.
- Rubenson, K. (1992): *Participation in adult education in British Columbia: an analysis of Statistics Canada adult education and training surveys*. Victoria: Ministry of Advanced Education, Training and Technology.
- Sugarman, L., Woolfe, R. (1997): *Piloting the Stream: the Life Cycle and Counselling*. V: Palmer, S., McMahon, G. (ur.). *Handbook of Counselling*. London, New York: Routledge. Second Edition.
- Tuijnman, A.C. (ur.) (1996): *International encyclopedia of adult education and training*. Oxford, New York, Tokyo: Pergamon Press.
- Van der Kamp, M. (1996): *Participation: Antecedent Factors*. V: Tuijnman, A. C. (ed.). *International Encyclopedia of Adult Education and Training*. Oxford, New York: Pergamon Press.

Internet

Univerza za tretje življenjsko obdobje.

URL: <http://www.univerzazatretjeobd-drustvo.si> (izpis: april, 2005)

Zveza medgeneracijskih društev za kakovostno starost.

URL: <http://www.zveza-medgendrustev.org/> (izpis: april, 2005)

Združenje za socialno gerontologijo in gerontagogiko Slovenije.

URL: <http://www.zdruzenje-zsggs.si/predstavitev/> (izpis: april, 2005)

Gerontološko društvo.

URL: <http://www.geronto-drustvo-slo.si/> (izpis: april, 2005)

Zveza ljudskih univerz Slovenije.

URL: <http://www.zveza-lu.si/> (izpis: april, 2005)

Naslova avtoric:

dr. Sabina Jelenc Krašovec,
Filozofska fakulteta
Aškerčeva 2, Ljubljana
Email: sabina.jelenc@guest.arnes.si

dr. Sonja Kump,
Filozofska fakulteta
Aškerčeva 2, Ljubljana
Email: sonja.kump@guest.arnes.si

*Prejeto maja 2005, sprejeto za objavo pa julija 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo izvorni
znanstveni članek s kvalitativno in kvantitativno argumentacijo.*

Socialno omrežje kot okvir upravljanja s kakovostjo življenja in spremembe v Sloveniji med letoma 1987 in 2002

POVZETEK: Članek obravnava skupnostna omrežja ter osebna omrežja socialne opore kot različna okvirja za krmiljenje kakovosti življenja; najrelevantnejše funkcije omrežij so izmenjava dobrin in storitev, obdelava informacij ter artikuliranje in reševanje problemov. Najina teza je, da so se skupnostna omrežja znatno manj odzvala na tveganja in težave, nastale v obdobju slovenske 'tranzicije', kakor pa osebna omrežja socialne opore. Sintetično oceno razvoja prvih opirava na ugotovitve vrste drugih analitikov o relevantnih razvojnih dejavnikih, razvitost drugih pa ocenjujeva z empiričnimi podatki. Kot element razlage teh razlik identificirava nekaj ključnih družbenih okoliščin, ki so bile bolj naklonjene razvoju osebnih omrežij socialne opore in s tem artikuliranju ter reševanju problemov kot individualnih.

KLJUČNE BESEDE: kakovost življenja, Slovenija, socialna omrežja, omrežja socialne opore, skupnostna omrežja, osebna omrežja, tranzicija

1. Uvod

Leti 1987 in 2002, katerih podatke primerjava, označujeta burno obdobje velikih in tudi nepredvidenih družbenih sprememb. Raziskava Kakovost življenja 1987, ki je zbrala podatke na vzorcu jugoslovanske populacije, je povedala marsikaj o kakovosti življenja in zadovoljstvu v tedanji skupni državi, a skoraj nič o globini krize in možnosti radikalnega preobrata, ki je bil že pred vrati. Izjema je morda nekaj stvari, ki so se s tiste perspektive zdele paradoksalne. Na primer, na Kosovu nismo našli nikakršne povezave med objektivnimi življenjskimi (konkretno, stanovanjskimi) razmerami in zadovoljstvom z njimi (glej Mandič 1991). To nenavadno dejstvo je dobilo pojasnitev šele kasneje, ko je množična mobilizacija ljudi na Kosovu razkrila, kako globoko je bilo nezadovoljstvo s tedanjimi razmerami in kako je seglo v vse domene kakovosti življenja. Ta skoraj anekdotičen primer kaže na kompleksnost področja 'kakovosti življenja' in njegovo prepletenost z drugimi družbenimi sferami, ponazarja pa tudi, kako daleč smo se danes znašli od časovne točke naše primerjave.

Čas, ki je sledil, je bil v znamenju t. i. 'prehoda'; ključne so bile institucionalne spremembe, ki so v politični sferi potekale kot prehod v demokracijo; v gospodarski sferi kot prehod v tržno gospodarstvo; v sferi socialne politike pa kot prestrukturiranje

države blaginje in privatizacija socialnih storitev. Na omejen domet institucionalnih reform je sicer opozarjalo več analitikov 'prehoda'; denimo Stark in Brust (1998) s poudarjanjem institucionalne kontinuitete (path-dependency) ali Sztompka (1993) s poudarjanjem pomena kulturnega dejavnika oz. 'civilizacijskih kompetenc', vendar to na same reformne prioritete ni vplivalo.

V času, ko sta Srednja in Vzhodna Evropa počasi zaključevali s svojimi 'tranzicijskimi reformami', je Zahod kot ključni razvojni dejavnik pripoznal nekaj, na kar te reforme sploh niso bile pozorne: socialni kapital in socialna omrežja.

Z obravnavanjem socialnih omrežij se težišče pozornosti premešča s formalnih institucij – in institucionalnih reform – na druge družbene okvirje, zlasti na vmesni prostor med formalnimi institucijami in zasebno sfero. Pri refleksiji spreminjajoče se narave sodobnih družb ta prostor tematizirajo tudi drugi pomembni koncepti, kot so 'intermediarne strukture' (Berger in Neuhaus 2000), ki so bistvene za demokracijo in povezujejo zasebnost posameznika z velikimi družbenimi institucijami; 'sub-politika' (Beck 1992; Giddens 1992), ki označuje nove oblike politizacije, s katerimi neinstucionalne prakse prehajajo iz zasebne sfere v institucionalne prakse javne sfere; ali 'kulture tveganja', ki jih Lash (2000) opredeljuje kot 'razumne in refleksivne skupnosti', ki nastajajo v okoliščinah institucionalne negotovosti in lahko delujejo tako, da identificirajo okoljska in druga tveganja' (Lash 2000: 49). Ta prostor pa zadeva tudi obratni pojav oz. trend: depolitizacija, upadanje zanimanja za politiko (prim. Hudson in Lowe 2004); gre za krčenje javne sfere in javnega diskurza, ki večini ljudi ne omogoča, da bi svojim interesom in skrbem lahko dali smiselno politično artikulacijo (Culpitt 1999; Boggs 2000); ali, kot pravi M. Douglas (1992, povzeto po Scott 2000:39), 'kar je šlo narobe, je, da se je javno odzivanje na tveganja individualiziralo'.

Ta prostor je za kakovost življenja relevanten predvsem kot vmesni prostor med na eni strani formalno institucionalno sfero javnih politik na področju zdravstva, izobraževanja, socialne varnosti, stanovanja itd., torej klasičnih domen kakovosti življenja, ter na drugi strani zasebnim, vsakdanjim življenjem posameznika. V tem prostoru delujejo raznolika socialna omrežja, vsako konkretno socialno omrežje pa lahko razumemo kot okvir, v katerem posamezniki – sami ali v skupinah – upravljajo s kakovostjo življenja. Te možnosti izhajajo iz same narave socialnega omrežja, ki po A. Gidlchrist (2004) omogoča:

- izmenjavo dobrin, storitev, informacij med člani;
- optimalno obdelavo informacij in reševanje problemov v okoliščinah negotovosti in stalnega spreminjanja;
- združevanje, ki dopušča kolektivno odločanje in delovanje, in to na osnovi skupnih vrednot, ne pa formalnih pravil.

Socialna omrežja torej posameznikom omogočajo ne le izmenjavo dobrin, storitev in informacij, ampak tudi procesiranje informacij in konstruiranje pomenov, torej definiranje situacij in odzivov nanjo, ali drugače – artikuliranje problemov. Problem je lahko – kot sta to v okviru 'sociologije družbenih problemov' razvila Jamrozik in Nocella (1998) ter Spector in Kitsuse (1987) (pregledno o tem v Mandič 2002) – artikuliran kot zasebni problem posameznika, rešljiv v zasebni sferi, ali/in pa kot družbeni problem,

rešljiv v sferi javnih politik. Če so družbeni problemi 'proizvod procesov kolektivnega definiranja, ne pa neka objektivna in od teh procesov neodvisna družbena okoliščina sama na sebi' (Blumer 1971:298), potem so socialna omrežja še kako pomemben dejavnik artikuliranja problemov. Omogočajo pa ne le artikuliranje problemov, ampak tudi odločanje in delovanje, torej tudi mobilizacijo posameznikov in ukrepanje za reševanje problema. V tem je tudi politizacijski potencial socialnih omrežij.

Razločevanje teh dveh oblik artikuliranja problemov kot zasebnih/družbenih lahko apliciramo tudi na dva v literaturi že dobro obdelana tipa socialnih omrežij – omrežja socialne opore in skupnostna omrežja. V članku tako izhajava iz tega, da se ta dva tipa omrežij razlikujeta tudi po zaznavi problema, ki je predmet pozornosti in mobilizacije članov omrežja.

Omrežja socialne opore, katerih osnovne značilnosti so v literaturi, ki jo povzemava kasneje, podrobno obdelane, so tista, ki nudijo raznovrstno neformalno pomoč in oporo posamezniku; predmet skrbi in delovanja članov je artikuliran kot zasebni problem konkretnega posameznika; tudi rešljiv je videti kot zasebni problem in torej predmet mobilizacije članov.

Na drugi strani so skupnostna omrežja, katerih značilnosti in funkcije v blaginjskih politikah povzemava po Alison Gilchrist (2004). Nanašajo se na 'skupnost', ki ni več razumljena na tradicionalen način v smislu močnih vezi in pripadnosti, pač pa na sodobne pomene skupnosti, ki jih inducirajo sodobne prakse, v katere se vključuje posameznik. Gre za posameznikovo angažiranje v kontekstu delovanja lokalnih skupnosti, različnih skupin in aktivizma, kar v anglosaksonskem kulturno-političnem prostoru označujejo z difuznim krovnim izrazom 'skupnost'. Ta omrežja dobivajo vse večjo vlogo v sodobnih javnih politikah, ki sledijo zahtevam po večji odzivnosti in demokratičnosti tako, da razvijajo mehanizme za vzpodbujanje in vključevanje socialnih omrežij v svoj proces (Gilchrist 2004; Box 1998; Gittell in Vidal 1998). Med cilji je zlasti to, da socialne storitve postanejo bolj dovzetne za potrebe lokalnih uporabnikov, ter večanje moči tistih, ki so izključeni iz politike (Parsons 1995: 502–507). Skupnostna omrežja so torej tista, ki so usmerjena na kolektivno oz. skupnostno raven, k artikuliranju skupnih kolektivnih problemov in rešitev ter v javni prostor.

V članku obravnavava ta dva tipa omrežij kot različna okvirja za krmiljenje kakovosti življenja v burnem obdobju slovenske 'tranzicije'; gre za dva tipa odzivanja na težave, torej za dva tipa zaznavanja in opredeljevanja problemov in njihovega reševanja. Najina teza je, da so se na novo nastala tveganja in težave v veliko večji meri kot skupnostna omrežja odzivala omrežja socialne opore. Medtem, ko se pri analizi razvoja skupnostnih omrežij opirava na posredne vire, zlasti ocene drugih analitikov o relevantnih razvojnih dejavnikih, pa razvojne trende omrežij socialne opore ocenjujeva z empiričnimi podatki. Nekaj elementov razlage poskuša izluščiti tudi iz družbenih okoliščin, ki obema tipoma omrežij niso bile enako naklonjene.

2. Značilnosti in funkcije 'skupnostnih' socialnih omrežij po A. Gilchristovi

Neformalna socialna omrežja imajo pomembno vlogo v procesih sodobnih družbenih sprememb in so vse bolj priznana kot učinkovit način organizacije v sodobnih, vse bolj kompleksnih družbah, z vse bolj kompleksnimi problemi in vse večjimi zaznanimi tveganji. Pri kompleksnih problemih in zlasti v okoliščinah negotovosti in stalnega spreminjanja pa so, kot je utemeljeval že Wilensky (1967), prav omrežja tista, ki predstavljajo optimalno strukturo za reševanje problemov; decentralizirana in vzporedna obdelava podatkov dovoljuje namreč učinkovito upravljanje na osnovi protislovnih informacij ter omogoča učenje iz izkušenj.

Na razumevanju socialnega omrežja kot 'kompleksnega sistema za obdelavo in razširjanje informacij', ki zadeva artikuliranje in reševanje problemov, gradi tudi Alison Gilchrist (2004) svojo tipologijo funkcij skupnostnih omrežij in pojasnjuje, zakaj se posamezniki v njih združujejo in mobilizirajo. Omrežne strukture vidi kot izrazito koristne v situacijah, ko so informacije nejasne, dvoumne in implicirajo tveganje; protislovja in nejasnosti si ljudje razčiščujejo v omrežjih tako, da se pri preverjanju in primerjanju teh informacij naslonijo na več virov (posameznikov) hkrati.

Informacijskemu vidiku omrežij dodaja tudi relacijski vidik in izpostavlja sposobnost omrežij, da generirajo družbene spremembe s takim združevanjem ljudi, ki temelji na skupnih vrednotah, in ne na formalnih normah in pravilih, in to v okoliščinah povečanega tveganja. Prav v tej značilnosti omrežij vidi pomemben razlog za uveljavitev skupnostnih omrežij v javnih politikah. Ta specifična narava omrežij se kaže predvsem v primerjavi z značilnostmi organizacij.

2.1 Značilnosti omrežja v primerjavi z organizacijo

Gilchristova obravnava omrežja kot način organizacije in združevanja posameznikov, ki vodi k družbenim spremembam, na osnovi sodelovanja med avtonomnimi in različnimi subjekti brez formalnih procedur ali strukture. Omrežja omogočajo, da se viri in informacije delijo in izmenjujejo preko meja organizacij in skupin; delujejo brez uradnih pogodb, ampak na osnovi skupnih vrednot in neformalnih povezav, ki temeljijo na vzajemni predanosti. Drugače od njih pa morajo organizacije pri koordiniranju uporabljati pravila in formalne postopke za nadzor skupnih virov. Večdimenzionalne razlike med omrežji in organizacijami je Gilchristova povzela v naslednji tabeli.

Omrežja živijo znotraj in okoli organizacij in povezujejo ljudi v različnih organizacijah in njihovih delih; učinkovitost delovanja organizacije lahko izboljšajo s tem, da zagotavljajo fleksibilnost; lahko pa tudi onеспособijo njeno demokratično strukturo in cilje s tem, da omogočijo izogibanje rednim pravilom in pooblastilom. Tekom let so se pokazale tudi organizacijske šibkosti omrežij, zlasti pri doseganju in izvajanju dogovorjenih odločitev ter pri reševanju notranjih razprtij in interesnih konfliktov. Kljub temu so se omrežja pokazala kot nepogrešljiv način povezovanja zlasti v kompleksnem, nemirnem okolju, ki prinaša številna tveganja.

Ključne razlike med omrežji in organizacijami (vir: Gilchrist 2004: 35)

	Omrežje	Organizacija
Narava povezav	Medosebna razmerja (interpersonal relationships)	Formalni postopki in smeri odgovornosti
Članstvo	Nejasna kategorija, odvisna od trenutne udeležbe in interakcije	Jasno določeno s pripadnostjo, naročnino, zaposlitvijo
Tip strukture	Razsrediščen splet povezav	Običajno hierarhična ureditev s središčnim nadzorom
Meje	Nejasne, spremenljive; številne povezave prek mej	Določene in vzdrževane s statuti ali pisnimi protokoli
Način interakcije	Temelji na navadi, osebni zgodovini in vzajemni privlačnosti	Pravila in določila
Temelj izmenjave	Zaupanje in usluge	Pogodbe in usmeritve
Skupna vez	Skupne vrednote	Dogovorjeni nameni in cilji

2.2 Funkcije socialnih omrežij

Iz specifične narave omrežij Gilchristova izpeljuje tudi njihove funkcije, ki so ključnega pomena za obstoj in delovanje skupnostno usmerjenih socialnih omrežij.

Forum za diskusijo

Poslušanje, interpretiranje, primerjanje, pregledovanje in vrednotenje, ki ga posamezniki izvajajo v svojih komunikacijah v omrežju, so osnova za nastanek skupnega razumevanja in omogočajo razčiščevanje nejasnosti in dvomov. Znotraj omrežja voden dialog in debata spremenijo informacije tako, da postanejo del posameznikovega razumevanja konkretne situacije, pa tudi znanja o širšem kontekstu, kar je ključnega pomena za reševanje trenutnih problemov in prilagajanje spreminjajočemu se svetu. Skozi komunikacije v omrežju se gradi tudi občutek kolektivne identitete, skupnosti in pojmovanje 'skupnega dobra', kar je osnova za kolektivno delovanje.

Prostor za refleksijo, učenje in artikuliranje skupnih problemov

Številne oblike družbenega učenja in učenja odraslih nasploh poudarjajo pomen učenja od drugih; slednje je eden od ključnih procesov povezovanja in krepitve skupnosti (Mayo in Thompson 1995). Učenje lahko pomeni tudi 'od-učenje', torej opustitev starejših načinov razmišljanja. Pri učenju od drugih imajo velik pomen razmerja, v katerih se izražajo človeška toplina, skrb in medsebojna podpora, ki ljudem omogočijo, da odpravijo ovire za učenje in pridobijo samozavest. Za marginalizirane posameznike in lokalne skupnosti je to nujen predpogoj za začetek kolektivnega delovanja. Omrežja omogočijo ljudem tudi identifikacijo pomembnih vprašanj in potrebe po skupnem reševanju. 'Omrežja pomagajo ljudem, da se učijo na izkušnjah drugih, artikulirajo osebne probleme kot skupna vprašanja in se organizirajo za kolektivno akcijo' (Gilchrist 2004: 49).

Večanje kolektivne moči in kolektivno delovanje

Ljudem, ki so sicer skoraj brez moči, kolektivna akcija omogoči, da množično in javno izrazijo in potrdijo svoj interes za neko stvar, tako okrepijo svojo moč in vplivajo na odločanje. Omrežja omogočajo krepitev moči tudi na psihološki ravni, saj lahko ljudje v njih primerjajo svoje izkušnje, se učijo drug od drugega o uspešnih korakih in so bolj ozaveščeni o širših razsežnostih neenakosti, izkoriščanja itd. Krepitev moči je razumeti kot kontinuiran proces večanja zmožnosti vplivanja na procese odločanja. Omrežja omogočajo učinkovit način doseganja 'kritične mase' podpore, ki sama opogumlja k še širši udeležbi. Še več, omrežja imajo vlogo tudi v oblikovanju uspešnih koalicij in partnerstev, saj omogočajo povezave med ljudmi iz različnih okolij, torej preko meja institucij in skupin.

Skupnostni prostori kot arena za socialno interakcijo

Gilchristova izpostavlja pomen 'tretjih' (skupnostnih) prostorov za delovanje socialnih omrežij. Za socialna omrežja in 'skupnost' je nujen obstoj raznolikih skupin in njihovega povezovanja, za to pa so potrebni nevtralni skupnostni prostori, v katerih lahko povezovalni procesi v skupnosti in civilni družbi nenehno potekajo in se obnavljajo. To niso ne 'javni' ne 'zasebni prostori, ampak 'tretji prostori' s sproščenim vzdušjem, kjer je ključna aktivnost pogovor; dostopni so številnim in različnim običajnim uporabnikom, ki si delijo prostor in stopijo v medsebojne stike, kadar se tako odločijo. 'Skupnostni prostori so arena za socialno interakcijo, ki je ne usmerjajo formalizirana pravila, zagotavljajo pa varnost, odprt dostop, kulturno raznolikost in državljansko odgovornost ... Skupnostni prostori so tam, kjer se ljudje redno srečujejo, si izmenjujejo dovtype in morebiti vzpostavijo šibka, a potencialno koristna razmerja' (Gilchrist 2004: 93). Prav zato je pomembna trajna geografska dimenzija skupnosti, saj gre za pomembnost 'kraja' kot mesta za nenačrtovano neformalno interakcijo.

3. Skupnostna socialna omrežja in odzivnost javnih politik

Za kakovost življenja so blaginjske politike pomembne ne le zaradi rezultatov svojih storitev v posameznih domenah kakovosti življenja, ampak tudi kot prostor vključevanja javnosti v odločanje o javnih zadevah. V obeh dimenzijah delujejo socialna omrežja. Prva dimenzija zadeva 'instrumentalno' racionalnost, torej zlasti vprašanje učinkovitosti in uspešnosti javnih politik in njihovih storitev; druga pa zadeva 'komunikativno racionalnost', torej družbeni (institucionalni) okvir javne politike kot mehanizma odločanja. Prva dimenzija se nanaša predvsem na fazo izvedbe politik, druga pa na fazo oblikovanja politik.

3.1 Vpliv omrežij na oblikovanje politike

Danes je v analizi politik zaznati vse več zanimanja za družbeni kontekst nastajanja politik in za različne načine, kako javnost in številni akterji vplivajo na oblikovanje politik. To se kaže tudi v vrsti sorazmerno novih konceptov, kot so 'policy skupnosti' (glej Krašovec 2002), 'policy omrežja' (glej Fink-Hafner D. 1998a, 1998b), 'zagovorniške

koalicije' in drugi. Po drugi strani pa je govora tudi o trendu depolitizacije, manjšanja udeležbe na volitvah in sploh usihanja vrednot demokratičnega sodelovanja v politiki (Beck 1992; Parsons 1996; Box 1998; Hudson in Lowe 2004). Boggs (2000) tako za ZDA ugotavlja, da se depolitizacija kaže kot množičen umik iz sfere politike v zasebnost in kot nezmožnost boja za družbene spremembe in javno dobro. Politika se je, pravi, zreducirala na prizorišče 'mahinacij interesnih skupin, birokratskih intrig in volilnih ritualov'. Medtem ko 'javni diskurz izključuje vprašanja, ki so važna za blaginjo in celo preživetje običajnih ljudi, postaja življenje v mestih vse težavnejše, zdravstveni in izobraževalni sistem pa slabita' (str. 46).

Pomen, ki ga imajo demokratične sposobnosti širše javnosti za sodobne družbe, je že zelo zgodaj zagovarjal Lasswell (1970); ključni cilj javnih politik je videl v oblikovanju demokratičnih vrednot, ki pripomorejo k razvoju posameznikov in celotne družbe in ki so vitalnega pomena za razvoj demokracije, če naj ta ne postane žrtev interesov močnih elit. Na nujnost odpiranja oblikovalcev javnih politik k novim idejam v okolju in k družbenemu učenju je opozarjal že Hecló (1974: 35), ki je temelje politik videl ne le v moči, pač pa tudi 'negotovosti, ko ljudje kolektivno razglabljajo, kaj storiti'. 'Družbeno učenje' kot sodobna paradigma oblikovanja javnih politik tako v najširšem smislu pomeni 'kolektivno iskanje novih idej za rešitev problemov' (Hudson in Lowe 2004). Dahl (2000: 187–188) med naloge demokratičnih družb prišteva tudi 'izboljševanje zmožnosti državljanov, da se razumno vključujejo v politično življenje' in da je 'ustanove, ki so v devetnajstem in dvajsetem stoletju nastale za državljansko izobraževanje, danes potrebno obogatiti z novimi sredstvi za državljansko izobraževanje, politično participacijo, informiranje in presojanje vprašanj'.

Tudi Parsons (1995) vidi glavni sodobni izziv javnih politik v takšnem preoblikovanju sodobnih političnih in družbenih institucij, ki lahko izboljša ne le instrumentalno, pač pa predvsem komunikativno racionalnost demokratičnih družb (1995: 615). To pomeni potrebo po razvoju takšnih modelov oblikovanja in izvajanja javnih politik, ki poudarjajo uporabo dialoga, komunikacije, sodelovanja in družbenega učenja.

3.2 Omrežja, izvajanje politik in 'skupnost'

V zadnjih desetletjih je vloga socialnih omrežij pri izvajanju blaginjskih politik nesporna. Nesporna pa je tudi njihova raznolikost in raznolikost akterjev, ki se vanje vključujejo. Izraz 'skupnost' s svojo ohlapnostjo zato v tem kontekstu pogosto označuje vso to raznolikost akterjev in se zlasti pogosto pojavlja na področju socialne politike, duševnega zdravja (glej npr. Mesec 2003, Čačinovič 2003) in prenove sosesk (glej npr. Gittel in Vidal 1998).

Tako Gilchirstova (2004) v sodobni govorici britanskih javnih politik prepoznava 'skupnost' v naslednjih temah. Prva je 'socialni kapital'; vladna podpora krepitvi socialnega kapitala in zaupanja naj bi omogočila boljše doseganje ciljev javnih politik na področju izboljšave zdravja, manjšanja kriminala, izboljšanja izobraževalnih dosežkov in prenove gospodarstva. Druga tema je razvoj novih, bolj demokratičnih in participativnih oblik vladanja, ki temeljijo na aktivnem državljanstvu in partnerstvu med različni akterji, v kar so vključene tudi skupnosti v vlogi 'uporabnikov' in 'lokalnih poznavalcev'. Tretja

tema je oskrba s socialnimi storitvami, pri čemer so skupine, omrežja in prostovoljne organizacije skupnosti, priznane kot pomembne oblike samopomoči in neformalne podpore.

Parsons (1995) pa 'skupnost' povezuje s tremi dimenzijami načina izvajanja javnih politik, ki določajo njihovo konkretno 'izvedbeno mešanico' (t. i. 'delivery mix'). Prva dimenzija je teritorialna in zadeva sodobni trend decentralizacije storitev. Gre za trend, da se izvajanje socialnih storitev prenaša z višjih na nižje ravni, s čimer se oddaljuje od centraliziranih birokratskih struktur in se približuje lokalni skupnosti in lokalno upravljanim omrežjem, ki so bliže državljanom / uporabnikom / klientom / volilcem. Decentralizacija na raven sosesk naj bi pripomogla k fizični premestitvi storitev v soseske, prožnejšim oblikam upravljanja, prenosu več moči na izvajalce storitev ter k spremembi organizacijske kulture v smeri večje kakovosti storitev in krepitve moči lokalnega prebivalstva.

Druga dimenzija zadeva delitev odgovornosti in dela med različne sektorje. Vrsta javnih politik danes pri svoji izvedbi uporablja strategijo opiranja na 'skupnost', pri čemer ima 'skupnostni' sektor vlogo alternative 'trgu' in 'državi'; označuje skupine ljudi, ki imajo nekaj skupnega – isto lokacijo, skupni interes ali skupne značilnosti; 'skupnostne politike' so usmerjene k soseski ali delu mesta ali pa k skupinam, kot so mladi, gejevske skupnosti, etnične skupnosti itd. Razumevanje 'skupnostne politike' razvršča v tri pomenske sklope. Prvi se nanaša na 'razvoj skupnosti' in na nudenje podpore lokalni skupnosti, da si bo lahko sama pomagala. Drugi zadeva 'skupnostne storitve' in spreminjanje storitev tako, da so bolj odzivne na potrebe uporabnikov. Tretji je 'skupnostno delovanje' in se osredotoča na problem moči in mobilizacije v podporo tistim, ki se čutijo izključeni iz politike in katerih glas naj bi se tako (bolje) slišal.

Tretja dimenzija zadeva različne modele uveljavljanja politik in s tem povezanih vrednot. Model 'od zgoraj navzdol' skuša cilje politike uresničevati predvsem z močjo prisile, medtem ko model 'od spodaj navzgor' izvajanje politike razume kot 'situacijo interakcije' in kot 'igro, v kateri je potrebno pogajanje, prepričevanje in manevriranje v pogojih negotovosti' (str. 470). Modeli 'od spodaj navzgor' temeljijo v glavnem na vrednotah, ki poudarjajo odprtost, decentralizacijo in sodelovanje, modeli 'od zgoraj navzdol' pa na vrednotah, ki poudarjajo 'nadzor' in 'prisilo'.

Pomeni 'skupnosti', ki jih avtorji izpostavljajo v odnosu do javnih politik, kažejo, kako je današnje razumevanje 'skupnosti' raznoliko. Če danes skupnost sploh še kaj pomeni, pravi Hogett (1997), je to nekaj povsem drugega in veliko bolj diferenciranega, kot je pojmovanje tradicionalne skupnosti. Kako je 'skupnost' mnogopomenska, njen pomen pa družbeno konstruiran ter odvisen od specifičnih praks konkretnega okolja in zastavkov, ki ljudi mobilizirajo, je pokazal Evans (1997) na primeru dveh okrožij v Salfordu, v Veliki Britaniji. Proučeval je, v kolikšni meri prebivalci teh okrožij razumejo 'skupnost' kot geografsko določen prostor, kot socialno omrežje, kot simbolni konstrukt v smislu pripadnosti, kot skupne značilnosti ter kot kolektivno delovanje, ter ugotovil znatne razlike. Na primer, večji pomen 'teritorialnosti' je našel v okrožju, kjer se je lokalno prebivalstvo že tradicionalno zaposlovalo v tamkajšnjem pristanišču; razumevanje v smislu 'socialnega omrežja' je bilo bolj izraženo v okrožju, kjer je bilo

več lokalnih klubov in aktivnih skupin; razumevanje skupnosti v smislu pripadnosti pa je bilo večje v okrožju z bolj stalnim in homogenim prebivalstvom.

Glede tega, kakšno je pri nas splošno razumevanje pojma 'skupnost', je veliko neznanega; pojem 'skupnosti' je pač specifično kontekstualno določen, raziskovalnih podatkov pa nimamo. Gotovo ima pri tem pomembno težo tradicionalno razumevanje skupnosti v smislu močnih likalnih vezi in pripadnosti, veliko manj pa je v njem sodobno induciranih pomenov, ki bi se vezali na sodobne 'skupnostne' prakse. Edina praksa, ki se danes pri nas sklicuje na 'skupnost', je praksa socialnega dela.

4. Razvojni dejavniki skupnostnih omrežij v obdobju 'prehoda'

V obdobju 'prehoda', ko se na področju kakovosti življenja dogajajo številne spremembe, pojavljajo nova tveganja in odpirajo nove dileme, se zdi umevna tudi večja potreba po socialnih omrežjih kot oblikah pomoči, združevanja, predelovanja informacij in odločanja. Po ugotovitvah avtorjev, ki so pri nas analizirali dejavnike, ki posredno ali neposredno pričajo o razvoju skupnostno usmerjenih socialnih omrežij, je sklepati, da ta niso imela ugodnih razmer za razvoj.

Najprej na splošni politični ravni. Adam (1994: 37–39) je pred desetletjem ugotovil, da je politični sistem dosegel elementarno fazo konsolidacije demokracije; za nadaljnjo konsolidacijo je poudaril pomen oblikovanja političnih pravil, ki bi jih internalizirale vse pomembne družbene skupine, ter večje odpiranje političnega sistema do potencialnih akterjev in vprašanj; opozoril je tudi na relativno močno nezaupanje do demokratičnih institucij. Desetletje kasneje Adam in Rončević (2004: 233) ugotavljata, da je v Sloveniji civilna družba šibko razvita, različne oblike državljanske participacije pa šele v procesu formiranja. Opozarjata na nizko raven socialnega kapitala 'v obliki kooperacije in samoorganizacije, kar ima negativen vpliv na zmožnosti za ustanavljanje projektnih in asociacijskih tipov organizacij in za oblikovanje intermediarnih struktur'.

Makarovič (2002) ocenjuje, da je po 'herojskem obdobju' prišlo v začetku devetdesetih let do upada politične participacije tudi na lokalni ravni; slabše razvit je ostal zlasti 'skupnostni vidik participacije', tj. participacije v smislu skupne odgovornosti do javnih zadev, ki temelji na vzajemnosti in medsebojnem komuniciranju članov družbe; bolje razvit je vidik participacije v smislu instrumentalnega varovanja lastnih interesov. Participacija, ki je pri volilni udeležbi visoka, 'upade brž, ko se premaknemo k bolj zahtevnim dejavnostim, kot so vstopanje v interakcije' (Makarovič 2002: 84).

Dragoš in Leskošek (2003) sta edina analitika, ki sta v Sloveniji tematizirala odpravo nekdanjih krajevnih skupnostih; pokazala sta na posledice te ukinitve, kar se je – javno skoraj neopaženo – zgodilo v začetku devetdesetih let in vodilo k izgubi skupnostnih prostorov in prostorov srečevanja številnih civilnodružbenih organizacij.

Iglič (2005) na podlagi empirične študije ugotavlja, da je splošno zaupanje v Sloveniji, primerjalno gledano, nizko, in ga izpostavlja kot nujen pogoj za sodelovanje in povezovanje v fleksibilna omrežja šibkejših vezi. Ključno razvojno vprašanje vidi prav v tem, kako 'povezati in razviti sodelovanje preko meja skupnosti in močnih vezi'. Po-

sebej relevantno za analizo blaginjskih politik pa je, da je avtorica izpostavila strateški pomen tega področja za razvoj splošnega zaupanja; dokazuje, da bi k njegovemu povečanju lahko bistveno pripomoglo zaupanje v tiste institucije, s katerimi ima državljan opravka v svojem vsakdanjem življenju in zadevajo izobraževanje, zdravstvo in druge socialne storitve.

Analize javnih politik, njihove demokratičnosti in odzivnosti so pri nas bolj maloštevilne; dajejo dokaj zadržane ocene in opozarjajo, da obstaja pri oblikovanju javnih politik demokratični primanjkljaj. Iglíč in Rus (2000: 198–201) kot enega od ključnih dejavnikov konsolidirane demokracije izpostavljata odnose zaupanja, sodelovanja, tolerance in povezovanja med glavnimi političnimi akterji. Na ravni elit ugotavljata, da je v obdobju 1990–1995 prišlo do preobrata k večjim, odprtejšim in heterogenejšim omrežjem, čeprav so bile spremembe zelo majhne. V ključni raziskavi policy-omrežij v različnih sektorjih pri nas D. Fink-Hafner (1998) ocenjuje, 'da politično odločanje zaenkrat še vedno obvladujejo politične stranke in državni akterji v ožjem smislu', zametek posvetovalne politike pa je opazen le tam, 'kjer je civilna družba zastopana z relativno močnimi ekonomskimi interesnimi skupinami (str. 823). Sicer pa je že ob začetku 'prehoda' Rus (1993) opozoril na centralizacijo in poddržavljanje javnih zavodov, do katere je prišlo ob ukinitvi nekdanjega modela 'družbenih dejavnosti' na področju blaginjskih politik. Vloga uporabnikov je v splošnem ostala šibka tako na individualni kot na kolektivni ravni in kot tema ni prišla na dnevni red razprav o npr. zdravstveni, izobraževalni ali stanovanjski politiki. V teh sektorjih ni prišlo do vidnih naporov za decentralizacijo storitev ali za oblikovanje novih mehanizmov upravljanja, s katerimi bi se moč z vladne ravni prenašala na izvajalce in uporabnike storitev.

Eno od področji, ki od te splošne ocene bolj odstopajo, je socialno delo; tu je prišlo do relativno hitrega odziva na novo paradigmo, ki se izraža predvsem v skupnostni usmerjenosti (glej Zaviršek 2003, Flaker 2003) in v – sicer skromni – podpori socialnim omrežjem, zlasti pa nevladnim organizacijam (Kolarič, Meglič-Črnak in Svetlik 1995). Pri tem je bila v ospredju predvsem njihova vloga pri oskrbi s storitvami, znatno manj pa pri oblikovanju politik. Medtem ko je priznanje vloge neprofitno-volonterskega sektorja celo simboliziralo odprtost in 'pluralizacijo' storitev države blaginje, pa sta Črnak Meglič in Vojnovič (1997: 176) tudi tu ugotavljali, da so 'odnosi med njim in državo oddaljeni in nekolaborativni tam, kjer bi bilo potrebno tesno sodelovanje', ter da se izgrajevanje partnerskih odnosov 'kaže kot relativno oddaljen cilj'.

Ugotovitve torej kažejo, da v obdobju 'prehoda' razvoju skupnostnih omrežij niso bile naklonjene ne stopnja konsolidiranosti demokracije nasploh ne demokratizacija in odzivnost konkretnih javnih politik, ki so v sodobni družbi sicer priznan prostor politizacije in demokratizacije. Če delovanje v skupnostnih socialnih omrežjih temelji na sodelovanju avtonomnih posameznikov, potem jim ni (bila) v prid niti splošna vrednostna naravnost slovenske populacije; tu Iglíč (2004) ugotavlja, da 'imamo opraviti z močno prisotnim egoističnim individualizmom in pomanjkanjem solidarnega individualizma, na drugi strani pa s tradicionalno orientacijo, kjer se religiozne vrednote močno povezujejo z avtoritarnim poudarkom na ubogljivosti'. Bernik in Malnar (2002) sicer ugotavljata konec nekdanjega egalitarno-avtoritarnega sindroma, toda še vedno

znatno prisotnost avtoritarnih vrednot med delavstvom in uslužbenci; slednji so seveda pomembna kategorija tudi v javni upravi in socialnih storitvah.

5. Omrežja socialne opore

Eno od najbolj izčrpnih in kompleksnih definicij omrežij socialne opore, ki so tako kot skupnostna omrežja predmet najinega preučevanja, je Vauxova (1988: 68), ki socialno oporo opazuje skozi tri osnovne elemente: vire socialne opore, oblike socialne opore ter posameznikovo subjektivno zaznavo oziroma oceno virov in oblik socialne opore. Ti elementi so med seboj povezani v kompleksni dinamiki procesov izmenjave in komuniciranja med posameznikom in njegovim socialnim okoljem. Viri socialne opore so tisti del socialnega omrežja posameznika, na katerega se obrača po pomoč in oporo (ali ki to pomoč nudi sam od sebe) – to so t. i. omrežja socialne opore ali osebna omrežja. Običajno so omrežja socialne opore stabilna (velikost in sestava – t. j. na koliko ljudi se lahko posameznik obrne za pomoč in kateri so ti ljudje), razen v obdobjih večjih življenjskih prehodov in večjih sprememb (npr. prehod iz nižje v višjo stopnjo šolanja, poroka, ločitev, hujša nesreča, izguba delovnega mesta ali upokojitev). Med dejavniki, ki lahko vplivajo na velikost in sestavo omrežij socialne opore, je lahko tudi t. i. kulturni kontekst, saj primerjalne raziskave kažejo značilne razlike v sestavi in velikosti omrežij v različnih družbah (npr. Bernard in drugi 1990, Campbell in Lee 1991). Med dejavniki, ki lahko sooblikujejo značilnosti omrežij socialne opore, so tudi velike spremembe znotraj istega socialnega okolja, npr. sprememba političnega in ekonomskega sistema, ki je značilna za tranzicijo v Sloveniji. Specifično socialno okolje lahko vpliva na vse tri elemente socialne opore – omrežja socialne opore imajo specifično velikost in sestavo, spreminjajo se lahko vrste socialne opore, ki jih posameznik izmenjuje s socialnim omrežjem, in spreminja se lahko subjektivna zaznava virov (obstoj, dostopnost in kakovost izmenjane socialne opore).

Tudi model socialne integriranosti (Vaux 1988, Sarason et al. 1990) povezuje socialno oporo z omrežji, ki nudijo socialno oporo, bodisi širših vezi v okviru lokalne oziroma sosedske skupnosti bodisi intimnejših pomembnih drugih. Tu gre po eni strani za integriranost posameznika v najširšem pomenu, na vključenost v širšo skupnost (sosedski odnosi, sodelovanje v različnih prostovoljnih organizacijah ipd.), po drugi strani pa za vpetost posameznika v najbližje in najintimnejše odnose. Najbližji ljudje ponavadi zadovoljujejo potrebe po različnih vrstah opore – meja med tistimi, ki imajo vsaj enega intimnega človeka v svojem omrežju, in tistimi, ki takega človeka nimajo, je izredno pomembna. Po drugi strani pa so lahko bolj oddaljene vezi, ki ponavadi skrbijo za določeno specifično in specializirano vrsto opore, v nekaterih situacijah (npr. iskanje novega delovnega mesta, nujno popravilo avtomobila) prav tako zelo pomembne. Nekje vmes med pristopom socialne integracije v širšem pomenu in raziskovanjem le najbližjih odnosov je po Vauxu raziskovanje, ki se s socialno oporo ukvarja skozi optiko socialnih omrežij. Na tem področju gre za preučevanje socialne opore v kontekstu različnih značilnosti omrežij socialne opore (velikost omrežja, moč vezi, gostota omrežja – število dejanskih vezi med osebami v nekem omrežju, homogenost vezi glede na spol,

starost itd. – in geografska razpršenost članov omrežja). Prednost velikih omrežij pred majhnimi je v večji dostopnosti virov opore ter v njihovi raznolikosti. Vse vezi pa ne prispevajo avtomatično k zdravju in dobremu počutju, ampak so lahko konfliktne in s tem tudi vir stresa. Smiselno je obravnavati tudi kakovost in pomen socialnih odnosov, ne le njihovo količino in strukturo.

V omrežjih socialne opore je pričakovati tudi določeno stopnjo 'specializacije' članov omrežja glede na vrsto¹ socialne opore. Emocionalno oporo in druženje dajejo posamezniku praviloma najbližje osebe (partner, najbližji sorodniki in najtesnejši prijatelji). Po drugi strani pa nudijo ti člani tudi različne vrste opore. Za razliko od tega najbližjega omrežja velik del instrumentalne in informacijske opore nudijo (emocionalno) bolj oddaljene vezi (znanci, sodelavci, sosedje ipd.). Najpogostejši partnerji za druženje so prijatelji. Velik del emocionalne opore nudijo ženske, tako ženskam kot moškim. Obratno pa se ženske praviloma za emocionalno oporo ne obračajo na moške. Za nudenje socialne opore so zelo pomembne tudi sorodstvene vezi. Posebej nekatere najbližje sorodstvene povezave (na primer med starši in otroki ali brati in sestrami) so močan in večrazsežen vir podpore. (Fischer 1982, Wellman in Wortley 1990).

V slovenskem prostoru je bilo narejenih nekaj raziskav, ki omogočajo opazovanje omrežij socialne opore v daljšem časovnem obdobju. V raziskavi, ki je bila l. 1987 izvedena na reprezentativnem vzorcu Jugoslovanov (Iglič 1988a, 1988b), je bila povprečna velikost diskusijskega omrežja na celotnem vzorcu 3,49 osebe, najvišja pa je bila v Sloveniji (3,83). Velik odstotek povezav znotraj osebnega omrežja so predstavljali sorodniki, čeprav so bile opazne razlike glede na del življenjskega cikla, v katerem se je posameznik nahajal. Intenzivnost povezanosti v sorodniško omrežje je bila najmočnejša v obdobju aktivnega starševstva in intenzivnega družinskega življenja – v starosti od 25 do 44 let. Posebej je izstopala številčnost sorodstvenih vezi v omrežjih Slovenk (Iglič 1988a, 1988b). Značilno je tudi, da je v kasnejšem življenjskem obdobju (posebej v starosti od 45 do 55 let) upadel odstotek nesorodstvenih vezi s sodelavci, prijatelji ipd. V starostnem obdobju od 55 do 75 let pa se je povečal odstotek takih, ki so v svoje omrežje v večji meri vključili sosedje.

Podobno je veljalo tudi za omrežja Ljubljančanov v letu 2000 (Kogovšek in druge 2003: 191–192). Velikost omrežja socialne opore je bila 5,66² in je s starostjo upadala. Mlajši anketiranci (v starostnih kategorijah od 18 do 36 let) so imeli v svojih omrežjih približno tretjino sorodnikov, najstarejši anketiranci pa so imeli v svojih omrežjih že skoraj polovico sorodniških vezi. Tudi med Ljubljančani (Kogovšek in druge 2003: 194) se je izkazalo, da imajo ženske v svojih omrežjih socialne opore v povprečju večji odstotek (vseh) sorodnikov kot moški. Po drugi strani pa so imele ženske v svojih omrežjih nekoliko manjši odstotek prijateljev kot moški. Pri ostalih tipih odnosov (sodelavci, sočlani organizacij, sosedje itd.) med moškimi in ženskami ni bilo razlik v odstotku, ki ga predstavljajo v celotnem omrežju.

Velikost omrežja socialne opore v Sloveniji (Dremelj 2003: 158) je bila leta 2002 v povprečju 6,5³. Več kot polovico članov omrežja so predstavljali sorodniki, med katerimi je bil še posebej pomemben partner. Avtorica ugotavlja, da imajo velik pomen poleg

sorodstva tudi prijatelji kot pogost vir socialne opore, in dodaja, da se ljudje na splošno po oporo v različnih stiskah obračajo predvsem na neformalne vire. Na formalne vire (tu so operacionalizirani kot institucije in druge vrste organizirane pomoči) se obrača manj kot 5 % Slovencev. Nekoliko večji odstotek se na formalne vire, npr. obrtnike, obrne le za večjo praktično pomoč.

Raziskave kažejo (glej v Wellman in Wortley 1990), da ženske v večji meri kot moški priskrbijo emocionalno in družabno oporo in so 'tradicionalno' v vlogi tistega, ki skrbi za medosebne odnose. Po drugi strani pa so razlike po spolu povezane tudi (vsaj) z zakonskim stanom in starostjo (življenjskim ciklom, v katerem se nahaja posameznik) ter prisotnostjo in številom otrok. Ženske so večinoma odgovorne za intenzivno skrb in nego starejših, tudi sicer naj bi večino svojega življenja preživele kot negovalke 'pomembnih drugih' (Renner 1997: 44). Moški naj bi bili v večji meri pristojni za materialno socialno oporo, kar velja tudi za socialna omrežja Ljubljančanov (Kogovšek in druge 2003: 197) in Slovencev (Dremelj, Kogovšek in Hlebec 2004: 56).

Precej zanimivih ugotovitev o omrežjih socialne opore in neformalnih virih socialne opore dajo posredne primerjave že objavljenih sekundarnih podatkov. V nadaljevanju bova podatke dveh že omenjenih raziskav primerjali neposredno, z analizo primerljivih⁴ indikatorjev socialne opore.

6. Spremembe socialnih opor med letoma 1987 in 2002

V nadaljevanju prispevka primerjamo omrežja socialne opore in izmenjavo socialne opore v dveh leti (pred in po tranziciji). Prvi podatki o omrežjih socialne opore prebivalcev Slovenije so bili zbrani leta 1987 kot del večje raziskave z naslovom Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987 (Boh in skupina 1987a). V raziskavi so izmerili diskusijska omrežja (Burt 1984) Jugoslovanov (Iglič 1988a, 1988b) in neformalne vire socialne opore (ISSP 1986). Podatki iz leta 2002 (Ferligoj in drugi 2002) o omrežjih socialne opore prebivalcev Slovenije pa vsebujejo podatke o sestavi in strukturi omrežij glede na šest tipov omrežij, med katerimi je tudi diskusijsko omrežje. V raziskavah so omrežja socialne opore izmerjena na različne načine, ki so deloma⁵ primerljivi. Konceptualno⁶ so primerljive tri vrste socialne opore (pomoč v primeru bolezni, diskusijska omrežja oziroma emocionalna opora in finančna opora). Zaradi različnih merskih instrumentov, ki so bili uporabljeni v raziskavah, lahko primerjamo med seboj le prvo in drugo izbrano osebo, ki posamezniku daje določeno vrsto socialne opore.

V nadaljevanju so najprej predstavljeni viri socialne opore za celotna vzorca in glede na spol.

Preglednica 1: Osnovne razlike v virih socialne opore (trije najpogostejši viri)

bolezen	1. vir	2. vir	3. vir
SKŽ 1987	partner 52 %	Starši 23 %	otrok 14 %
OSO 2002	partner 41 %	Otrok 18 %	starši 14 %
emocionalna opora			
SKŽ 1987	partner 24 %	prijatelj 20 %	sodelavec 16 %
OSO 2002	partner 39 %	prijatelj 26 %	
finančna opora			
SKŽ 1987	starši 39 %	partner 21 %	otrok 14 %
OSO 2002	prijatelj 26 %	starši 23 %	brat ali sestra 14 %

Vir: Hlebec in Kogovšek (2005)

Za prebivalce Slovenije se viri socialne opore v dveh letih opazovanja v povprečju niso radikalno spremenili, razen pri virih finančne opore. Opazni so manjši premiki v smislu manj ali bolj pogostega izbiranja posameznih virov. Socialno oporo v primeru bolezni so nudili isti najpogostejši viri (partner, starši in otroci), le da so bili v letu 2002 izbrani manj pogosto. Pri emocionalni opori sta bila dva najpogostejša vira enaka (partner in prijatelji), pri čemer je bil partner v letu 2002 skoraj dvakrat pogosteje izbran za prvo osebo, ki nudi emocionalno oporo. Sodelavci, ki so bili v letu 1987 tretji najpogostejši vir emocionalne opore, v letu 2002 niso bili med najpogosteje izbranimi, kar skupaj s povečano vlogo partnerja kaže na manjšo heterogenost prostora za pomembne pogovore. Spremembe med obema letoma so najbolj vidne pri virih finančne opore. Starši so bili v letu 1987 najpogostejši vir finančne opore, sledili so partner in otroci. V letu 2002 pa so bili najpogostejši vir finančne opore prijatelji, sledili so starši ter bratje in sestre. Podatki kažejo, da je bil medgeneracijski transfer finančne pomoči zelo pomemben v letu 1987, v letu 2002 pa je bil nekoliko šibkejši in dopolnjen z virom izven najožjega družinskega kroga.

Če primerjamo glavne vire socialne opore med obema letoma glede na spol, lahko opazimo kar nekaj podobnosti in tudi razlik. Socialno oporo dajejo v primeru bolezni tako pri moških kot tudi ženskah najprej partner, nato starši in otroci. V obeh letih so isti viri socialne opore izbrani največkrat, vendar pri ženskah starši v letu 2002 niso bili med največkrat izbranimi (partner in otroci ostanejo). Razlike med spoloma ostanejo podobne med obema letoma – moški bolj pogosto kot ženske izberejo partnerko za prvi vir opore v primeru bolezni in deleža se v letu 2002 nekoliko znižata.

Preglednica 2: Najpogostejši viri socialne opore glede na spol

spol	moški	ženski
bolezen		
SKŽ 1987	partner 57 % starši 23 %	partner 46 % starši 24 % otrok 20 %
OSO 2002	partner 48 % starši 15 %	partner 34 % otrok 23 %
emocionalna opora		
SKŽ 1987	sosed 21 % sodelavec 20 % partner, prijatelj 17 %	partner 31 % prijatelj 23 %
OSO 2002	partner 52 % prijatelj 23 %	prijatelj, partner 29 %
finančna opora		
SKŽ 1987	starši 39 % partner 21 %	starši 39 % partner 20 % otrok 18 %
OSO 2002	prijatelj 33 % starši 22 %	starši 24 % prijatelj 21 % otrok 15 %

Vir: Hlebec in Kogovšek (2005)

Največje razlike med spoloma se kažejo pri emocionalni opori oziroma pri diskusijskih partnerjih. Moški so v letu 1987 izbrali zelo različne vire, med katerimi so tudi potencialno šibke vezi, kot so sosedje in sodelavci. Partner in prijatelji so za moške tudi pomembni diskusijski partnerji. V letu 2002 je za prvo izbiro diskusijskega partnerja za več kot polovico anketirancev nastopala partnerica, sledili so prijatelji. Diskusijsko omrežje se je za moške precej zožilo (manj različnih izbir, močne vezi) in obrnilo v najintimnejši del omrežja (partnerka). Lahko bi rekli, da se je diskusijsko omrežje moških v povprečju obrnilo iz skupnostno usmerjenega omrežja (šibke vezi izven najintimnejšega in družinskega omrežja) v intimen družinski ter prijateljski krog. Pri ženskah so razlike med letoma zelo majhne (obakrat so med najpomembnejšimi diskusijskimi partnerji partner in prijatelji), nekoliko se poveča delež žensk, ki izberejo za prvega diskusijskega partnerja prijatelje. Različno vlogo spolov pri nujenju socialne opore, ki jo spremljajo podobne spremembe med spoloma, ugotavljajo tudi druge avtorice (Rener 1997, Dremelj 2004, Iglič 2005) – zmanjšan pomen sorodnikov spremlja pogostejša izbira partnerice (moški) in prijateljic (ženske).

Pri finančni opori so razlike med letoma precejšnje, kljub temu, da so starši pomemben vir finančne opore za oba spola, pa se je njihov delež od leta 1987 do 2002 precej zmanjšal. Vsekakor velja omeniti, da v letu 2002 med pomembnimi viri finančne opore ni več partnerja, kot pogosto izbran vir pa se pojavijo prijatelji. Kot kaže, se horizontalni

vir finančne opore (partner) premakne iz neposredne družine v širši izbor virov (močne vezi – prijatelji). Medgeneracijski viri (starši pri obeh spolih in otroci pri ženskah) od leta 1987 do leta 2002 izgubijo vlogo najpomembnejših virov finančne opore. Izbor staršev kot najpomembnejšega vira finančne opore za odrasle otroke se prepolovi. Najbrž je treba razloge iskati v več različnih dejavnikih, od dražjega življenja nasploh do zmanjšane kupne moči najstarejše generacije.

7. Sklepna razprava

Če so socialna omrežja oblika združevanja, ki je še posebej primerna za obdobja burnih sprememb, negotovosti, povečanih tveganj in nejasnih informacij, potem je njihov pomen v slovenski družbi v času 'prehoda' nedvomen. To velja za vse potencialne funkcije omrežij, ki vključujejo tako izmenjavo dobrin in storitev kot obdelavo informacij in reševanje problemov, pa tudi kolektivno odločanje in delovanje na osnovi vrednot. Spremembe, ki so nastopile v obdobju prehoda in so predstavljale potencial za aktiviranje različnih omrežij in njihovih funkcij, so bile številne in raznolike. Pojavila so se nova eksistenčna tveganja, vsakovrstne stiske, negotovosti in dileme; skratka, odprlo se je veliko novih situacij, v katerih si je posameznik lahko poskušal izboljšati položaj in lajšati težave in dileme s pomočjo drugih, in to tako na individualni kot na kolektivni ravni, pa tudi v sferi zasebnosti in v javni sferi.

Poleg denarja ter za blaginjo relevantnih dobrin in storitev, ki so že tradicionalna domena tako neformalnih osebnih omrežij kot tudi formalne države blaginje so postali izjemno pomembni dejavniki kakovosti življenja tudi informacije in znanja, s katerimi se posameznik orientira v spreminjajočem se in zelo kompleksnem družbenem okolju in poskuša z njimi optimalno krmariti kakovost svojega življenja. Ali delodajalec res plačuje za moje pokojninsko zavarovanje? Kako preživiš po izteku nadomestila za brezposelne? Kje prideš prej na vrsto za operacijo kolkov in ali potrebuješ prostovoljno zdravstveno zavarovanje? Katero šolo naj moj otrok navede na prvo mesto za vpis, da ne bo izpadel? Ogromno je tovrstnih vprašanj, ki so se začela zastavljati posameznikom in terjala nove informacije, znanja, načine odločanja in socialne spretnosti.

V ključnem institucionalnem okvirju kakovosti življenja, torej v sistemu blaginje, je prišlo v obdobju prehoda do intenzivnih sprememb, v katerih se je 'prehod' iz socializma neločljivo prepletel z razvojem postmoderne družbe. To je čas konca velikih ideologij, ki so posamezniku dajale številna vodila za presojanje in ravnanje; z opustitvijo socialističnega modela 'družbenih dejavnosti' so tudi načela kolektivističnega zavarovanja tveganj in egalitarističnega dostopa do socialnih storitev izgubila svojo samoumevnost. Ohranila so se v skrčeni oblik in jih – sicer po posameznih domenah kakovosti življenja različno – dopolnjujejo načela, po katerih so bonitete in kakovost storitev odvisne od posameznikovega vložka npr. v zdravstveno oskrbo, izobraževanje, pokojninsko zavarovanje itd. S privatizacijo storitev in večjo individualizacijo tveganj in zavarovanj zoper njih se je seveda zelo povečal prostor individualnega odločanja, preudarjanja in informiranja. Treba se je (bilo) ne le naučiti novih pravil, ampak tudi 'od-učiti' ne več veljavnih starih.

Na vse te izzive so se posamezniki, skupine in socialna omrežja v obdobju med letoma 1987 in 2002 odzivali različno. Iz analize virov socialne opore v obdobju tranzicije lahko govorimo o pomembni vlogi družine pri nujenju socialne opore. Partner in medgeneracijske vezi med starši in otroki so še vedno najpomembnejši vir socialne opore. V krajšem časovnem obdobju najbrž tudi ni pričakovati večjih spontanah sprememb na tem področju.

Čeprav so viri socialne opore v obeh letih opazovanja v veliki meri podobni (v smislu velikega pomena sorodnikov in partnerja kot dveh najpogostejših virov socialne opore za vse skupine prebivalstva), pa lahko opazimo nekaj sprememb, ki so v skladu z drugimi raziskavami o značilnostih tranzicije. Najvidnejša sprememba je manjša heterogenost diskusijskih omrežij, ki je značilna predvsem za moške, saj so v letu 1987 pogosteje kot partnerko in prijatelje za pogovor o pomembnih zadevah izbrali sodelavce in sosede. Pri ženskah ni opaziti teh razlik, saj so partner in prijatelji najpogostejši vir v obeh letih. Pojasnilo gre iskati v več smereh. Možno je, da so se v obeh letih spremenile teme pogovorov – med aktualnimi temami so bile v letu 1987 najbrž tudi politične spremembe v ožjem in širšem okolju. Verjetno so bile te teme različno pomembne za moške in ženske, npr. študija o pogostosti odgovora 'ne vem' (Ferligoj in druge 1990) za politične teme v javnomnenjskih raziskavah v več zaporednih letih (od 1984 do 1988) je pokazala, da so se za odgovor 'ne vem' pri vprašanih o političnih temah pogosteje odločale ženske ter da je razlika med spoloma naraščala s poglobljanjem socioekonomske krize.

Morda pa izginotje sodelavcev in sosedov s pomembnega mesta v diskusijskih omrežjih ni le posledica dejstva, da 'velika politika' ni več osebno zanimiva skupna tema razgovora, ampak tudi posledica upada šibkih vezi na delovnem mestu in v stanovanjskem okolju po odpravi nekdanje organiziranosti in na njih vezanih ritualov srečevanja/sestankovanja. Ali so tudi rezultat večje delovne obremenitve in tekmovalnosti na delovnem mestu ter večje izpostavljenosti stresnim in težko rešljivim in konfliktnim situacijam v obeh okoljih?

Kako razložiti, da so se skupnostna omrežja na te izzive odzvala v bistveno manjši meri kot osebna omrežja socialne opore? Del odgovora je najbrž tudi v družbenih okoliščinah, ki obema tipoma omrežij niso bile enako naklonjene.

Prvi dejavnik, ki lahko prispeva k pojasnjevanju različne odzivnosti obeh tipov omrežij v našem okolju, se navezuje na prevladujoče vrednote tako v zasebni kot tudi javni sferi. V Sloveniji ugotovljena individualistična naravnost (Iglič 2005) je dobro združljiva z osebnimi omrežji socialne opore, saj se ta odzivajo na probleme, ki so zaznani kot problemi posameznika in kot taki postanejo tudi rešljivi, ko se zaradi močnih vezi mobilizirajo člani njegovega omrežja.

Drugače od tega pa so za delovanje skupnostnih omrežij potrebne vrednote sodelovanja, in to ne le v njih samih, ampak tudi v njihovem relevantnem okolju, torej v javni sferi, sferi politike. Vrednostna konstelacija v politični sferi je pomembna z več zornih kotov, omenimo dva.

Kot opozarjata Uslander in Dekker (2000: 182), so nekatere oblike političnega delovanja, zlasti družbenih gibanj, v funkciji tekmovanja in konfrontacije z vlado in je v njih zbran velik 'konfrontacijski socialni kapital', ne pa 'sodelovalni socialni kapital'. To velja

tudi za naše razmere v drugi polovici osemdesetih let, ko je bil 'projekt civilne družbe' definiran prav kot nasprotovanje avtoritarni oblasti v okviru 'igre z ničelno vsoto', kot pojasnjuje Bernik (1994). Tako se zdi, da prav ta velik 'konfrontacijski socialni kapital', ki se je v Sloveniji oblikoval v 'herojskem obdobju' in je bil potreben za spremembo režima, danes zavira oblikovanje in delovanje skupnostnih omrežij. Na blaginjskem področju se ta visok konfrontacijski socialni kapital v navezi s tekmovalnostjo in nizko stopnjo zaupanja kaže v relativno pogostnih primerih močne mobilizacije lokalnega prebivalstva zoper namestitvev ustanov za ranljive skupine, kot so materinski dom, vrtec za otroke s posebnimi potrebami, azilni dom, dom za odvisnike, naselje Romov; redkeje se pojavljajo tudi v njihovo podporo (npr. v primeru azilnega doma ob Celovski v Ljubljani, delovanje KUD France Prešeren za izboljšanje položaja beguncev).

Demokratski primanjkljaj in šibkost participativne demokracije se seveda kaže tudi v institucionalni in vrednostni strukturiranosti blaginjskih politik. Na primer v zdravstvu, izobraževanju ali stanovanjski oskrbi ni bilo vidnega navora za večjo neposredno demokratizacijo. Naj spomnimo, da na tem področju demokratizacija, kot pravi Box (1998: 35), implicira 'redefinicijo državljana iz pasivnega porabnika socialnih storitev v aktivnega udeleženca v upravljanju'. Če velja Boxova teza, da lahko tovrsten prehod od 'centraliziranih, na strokovnjakih temelječih sistemov, k decentraliziranim sistemom, ki se osredičajo na državljane' sproži izključno le reforma (Box 1998: 36), potem se zdi, da smo reforme v teh domenah podcenili kot priložnost za demokratizacijo. Medtem ko so se reforme osredotočale na same storitve, na pluralizacijo njihovih izvajalcev in na samoaktivacijo samih uporabnikov, pa so ostale sektorske politike kot 'participativno okolje' dokaj nerazvite. Prav javne politike pa so s svojo infrastrukturo, ki omogoča 'srečevanje za sodelovanje' (Forrester 2000: 145), danes eden izmed ključnih prostorov 'demokratskega učenja' in 'preudarne demokracije'; v takem okolju se ob poslušanju in izražanju različnih stališč udeležencev odvija proces 'transformativnega učenja' kot temelja za doseganje soglasja. Ta proces je bistvenega pomena za prepoznavanje individualnih problemov kot skupnih in za iskanje rešitev na kolektivni ravni.

Nadaljnji dejavnik, ki lahko prispeva k razlagi večje odzivnosti osebnih omrežij v primerjavi s skupnostnimi, zadeva njihove organizacijske temelje in kontinuiteto. Osebna omrežja socialne opore so dolgotrajna, dobro razvita že pred prehodom, njihovi nosilci, zlasti družinske, sorodstvene in prijateljske vezi ter z njimi povezani prostori srečevanja, simboli in rituali, niso s prehodom prav nič oslabei; celo obratno, ob tveganjih v kriznih razmerah po eni strani ter ob komercializaciji družinskih praznikov po drugi strani so se še povečali in utrdili. V zvezi s tveganji in hujšimi stiskami mladostnikov tako Renner (2000: 213) opozarja na koncentracijo podpornih vlog na materi, ki je 'poglavitna tolažnica, svetovalka in pomočnica, ko gre za hujše življenjske stiske mladih in ko imajo ti težave z zunanjim svetom'. Ugotavlja še, da se ob stiskah obračajo na profesionalno pomoč in svetovanje bistveno manj kot v drugih državah ter da je tako 'zasebnosti (družinam) in predvsem materam na tem področju naloženo več kot nemara zmorejjo in hočejo' (213–214).

Na drugi strani pa so skupnostna socialna omrežja, ki temeljijo na šibkih vezeh in kolikor nastajajo ob in med formalnimi organizacijami na področju blaginjskih politik,

doživela udarec. Z opustitvijo nekdanjih samoupravnih interesnih skupnosti kot načina kolektivnega upravljanja družbenih dejavnosti so bili odpravljeni tudi formalni forumi razpravljanja in odločanja v teh domenah javnih politik. Njihova ukinitvev je bila za skupnostna omrežja izguba ne le zato, ker jih praktično niso nadomestile druge oblike (neposredne) demokracije, pač pa tudi zato, ker so s tem na področju blaginjskih politik izginili prostori in priložnosti, kjer se ljudje relativno redno srečujejo in razpravljajo in ki jih Forrester (2000) imenuje 'rituali preudarjanja'. Odprava 'krajevne skupnosti' pa je poleg tega povzročila še izgubo prostorov srečevanja društev in s tem manjšanje neformalnih prostorov javne komunikacije. Še več, odprava 'krajevne skupnosti' je pomenila tudi izginotje pomembnega simbola 'skupnosti' in 'lokalnega kot nasprotja centralizirani državi', ta desimbolizacija (lokalne) skupnosti pa je prispevala k nadaljnji eroziji lokalnih in skupnostnih identitet.

Zdi se, da je bilo vprašanje demokratizacije blaginjskih politik pri nas implicitno enačeno z obstojem tretjega sektorja oz. nevladnih organizacij. Te so se uveljavile kot pomemben ponudnik vrste socialnih storitev, kot okvir samopomoči in aktivacije uporabnikov storitev in tudi kot zagovornik nekaterih ranljivih skupin v političnem prostoru. Veliko bolj v ozadju pa je ostala razvitost njihove interne demokracije, prav to pri nas redko načeto vprašanje pa je za delovanje skupnostnih omrežij zelo pomembno. Tretji sektor oz. nevladne organizacije so namreč eden izmed ključnih prostorov demokratičnega učenja in učenja za sodelovanje (Per Selle 2000). Vendar pa same, brez reforme javnih politik v smeri večje demokratizacije, ne morejo inicirati spremembe politične kulture. Tako ostajajo predvsem dejavnik storitvene in interesno politične pluralnosti, pri čemer za odmevnost potrebujejo in večkrat izkazujejo tudi dokajšnji 'konfrontacijski socialni kapital'.

Sklenemo lahko, da obstaja v sodobni slovenski družbi več okoliščin, ki niso v prid oblikovanju skupnostnih omrežij; tako so priložnosti za prepoznavanje in artikuliranje problemov kakovosti življenja kot skupnih problemov redke, iskanje kolektivnih odgovorov nanje in kolektivno delovanje pa težavno. Te okoliščine segajo od pomanjkanja neformalnih prostorov za druženje in javno komunikacijo, katerih največja žrtev je mladina, do odsotnosti vsakovrstnih forumov kot komunikacijskih priložnosti, kjer bi ljudje poslušali in izražali probleme vsakdanjega življenja na način, ki bi bil politično smiseln in kjer bi se lahko, kot pravi J. Culpitt (1999: 14), 'kolektivno odzivali na vse bolj tvegano naravo življenja'.

Da se ljudje na te okoliščine odzivajo predvsem z naslanjanjem na osebna omrežja socialne opore in z artikuliranjem problemov kot individualnih, se zdi razumljivo, saj je 'pragmatičnost pomembna značilnost politične kulture v Sloveniji' (Bernik, Malnar, Toš 1996); ljudje pač 'zgrabijo problem tako, da je rešljiv'. Vprašanje, ali gre pri tem za kratkoročni odziv na 'turbulenco tranzicijskih reform' in za še ne povsem konsolidirano demokracijo ali pa že za znamenje (post)modernega trenda depolitizacije s krčenjem prostora in vsebine javnega diskurza, ostaja odprto. Gotovo pa je, da so javne politike na področju kakovosti življenja sicer strateško pomembne, a v slovenskem 'prehodu' še spregledan prostor demokratizacije in družbenega učenja. Ob tem pa ni seveda nič manj

relevantno vprašanje, kaj se dogaja v tistem drugem – za Slovenijo vse pomembnejšem – prostoru demokratizacije in učenja: v družini in med partnerji.

Zahvala

Avtorici se zahvaljujeta recenzentki za komentarje in predloge, ki so močno prispevali k izboljšani kakovosti članka.

Opombe

1. V empiričnih raziskavah so najpogosteje operacionalizirane štiri vrste socialne opore (Cohen in Wills 1985):
 - instrumentalna (tudi materialna) opora je pomoč v materialnem smislu (posojanje denarja, orodja, pomoč pri hišnih opravilih in podobno);
 - informacijska opora so informacije, ki jih posameznik potrebuje običajno ob kakšni večji življenjski spremembi (npr. ob selitvi, ko išče novo službo ipd.);
 - emocionalna opora je pomoč v času večjih ali manjših življenjskih kriz (smrti bližnjega, ločitvi, problemih v družini ali na delovnem mestu ipd.);
 - druženje je socialna opora v smislu neformalnega občasnega druženja (izleti, obiskovanje, kino ipd.).
2. Povprečno število oseb, ki so nudile emocionalno oporo (diskusijsko omrežje), je bilo 1,96.
3. Povprečna velikost celotnega omrežja ni povsem primerljiva, saj so pri ocenjevanju omrežij socialne opore leta 2000 merili 5 različnih vrst opor, leta 2002 pa 6. Povprečna velikost diskusijskega omrežja je bila tako le 1,7.
4. O izbiri in načinu primerjave indikatorjev več v Hlebec in Kogovšek v pričujoči številki revije.
5. O metodologiji več v Hlebec in Kogovšek v pričujoči številki revije.
6. Socialna opora v primeru bolezni vključuje pomoč v gospodinjstvu, nakupih, hišnih opravilih, obisku lekarne. Pri emocionalni opori gre za diskusijska omrežja oziroma pogovor o pomembnih (osebnih) zadevah. Pri finančni opori gre za izposajo večje vsote denarja.

Viri

- Adam, F. (1994): After four Years of Democracy. *Družboslovne razprave*, X, **15-16**: 35-50.
- Adam, F. in Rončević, B. (2004): Razvojni potencial socialnega kapitala: Slovenija v evropskem kontekstu. *Družboslovne razprave*, XX, **46-47**: 219-240.
- Beck, U. (1992): Risk Society. London Thousand Oaks New Delhi: Sage Publications.
- Berger, P. and Neuhaus, R. (2000): To Empower People: From State to Civil Society. V Don Eberly (Ur.): The Essential Civil Society Reader. Lenham-Boulder - New York -Oxford: Rowman Littlefield Publishers.
- Bernard, R.H., et al. (1990): Comparing four different methods for measuring personal social networks. *Social Networks*, **12**: 179-215.
- Bernik, I. (1994): The Rise and Fall of the Civil Society Project. *Družboslovne razprave*, X, **15-16**: 9-20.

- Bernik, I. in Malnar, B. (2002): Kulturna revolucija ali pragmatična prilagoditev? V Toš, N. in Bernik, I. (Ur.): *Demokracija v Sloveniji – Prvo desetletje*: 139-162. Ljubljana: FDV-IDV Dokumenti SJM.
- Blumer, H. (1971): 'Social problems as collective behaviour', *Social Problems*, **18**:298-306.
- Boh, K. in skupina. (2000): *Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987* [kodirna knjiga]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Institut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani, 1987. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Arhiv družboslovnih podatkov [izdelava, distribucija], 2000.
- Boggs, C. (2000): *The End of Politics – Corporate Power and the Decline of the Public Sphere*. New York: The Guilford Press.
- Box, R. (1998): *Citizen Governance*. Sage Publications.
- Burt, R. S. (1984): Network Items in the General Social Survey. *Social Networks*, **6**: 293-339.
- Campbell, K.E., and Lee, B.A. (1991): Name generators in surveys of personal networks. *Social Networks*, **13**: 203-221.
- Culpitt, I. (1999): *Social Policy and Risk*: 143-182. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Čacinovič Vogrinčič, G. (2003): The Language of Social Work. *Socialno delo*, **42**: **4-5**: 199-218
- Črnak Meglič, A. in Vojnovič, M. (1997): Vloga in pomena neprofitno-volonterskega sektorja v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, XIII, **24-25**:152-178.
- Dahl, R. (2000): *On democracy*. New Haven and London: Yale University Press.
- Dragoš, S. (2004): Socialna omrežja: izvor socialnega kapitala. V Novak, M. (Ur.): *Omrežja socialne opore prebivalstva Slovenije*: 143-160. Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo.
- Dragoš, S. In Leskošek, V. (2003): *Družbena neenakost in socialni kapital*. Ljubljana: Mirovni Inštitut.
- Dremelj, P. (2003): Sorodstvene vezi, kot vir socialne opore posameznikov. *Družboslovne razprave*, XIX: **43**: 149-170.
- Dremelj, P., Kogovšek, T. in Hlebec, V. (2004): *Omrežja socialne opore prebivalstva Slovenije*. V Novak, M. (Ur.): *Omrežja socialne opore prebivalstva Slovenije*: 47-60. Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo.
- Evans, K. (1997): It's all right 'round here if you're local: community in the inner city. V Hogget, P. (Ed.): *Contested communities*. The Policy Press.
- Ferligoj, A., Renner, T. and Ule, M. (1990): Ženska, zasebno, politično ali »Ne vem, sem neodločena«. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ferligoj, A. in drugi. (2002): *Omrežja socialnih opor prebivalstva Slovenije*. 2002 [kodirna knjiga]. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede in Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo.
- Fink-Hafner, D. (1998a): Raziskovanje policy omrežij. *Teorija in praksa*, XXXV, **5**: 816-829.
- Fink-Hafner, D. (1998b): (Pre)oblikovanje policy omrežij v kontekstu demokratičnega prehoda – slovenski primer. *Teorija in praksa*, XXXV, **5**: 830-849.
- Fischer, C. (1982): *To Dwell among Friends*. Chicago: University of Chicago Press.
- Flaker, V. (2003): Basic and Necessary Skills of Social Work. *Socialno delo*, **42**: **4-5**: 237-258.
- Forester, J. (2000): *The Deliberative Practitioner*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Giddens, A. (1992): *The Transformation of Intimacy*. Cambridge: Polity.
- Gilchrist, A. (2004): *The Well-Connected community*. The Policy Press.

- Gitell, R. In Vidal, A. (1998): Community organizing. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Hogget, P. (1997): Contested communities. V Hogget, P. (Ed.): Contested communities: The Policy Press.
- Hudson, J. in Lowe, S. (2004): Understanding the Policy Process. The Policy Press.
- Hlebec, V. In Kogovšek, T. (2003): Konceptualizacija socialne opore. *Družboslovne razprave*, XIX, **43**: 103-126.
- Hlebec, V. in Kogovšek, T. (2005): Hypothetical versus Actual support provides in Comparative network Research. *Metodološki zvezki*, **2**, 59-71
- Iglič, H. (1988a): Analiza socialnih mrež: prikaz osnovnih značilnosti socialnih mrež Jugoslovanov. Ljubljana: Inštitut za sociologijo pri Univerzi.
- Iglič, H. (1988b): Ego-centrične socialne mreže. *Družboslovne razprave*, V, **6**: 82-93.
- Iglič, H. (2001): Socialni kapital, socialna omrežja in politično vedenje. *Družboslovne razprave*, XVII, **37-38**: 167-190.
- Iglič, H. (2004): Dejavniki nizke stopnje zaupanja v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, XX, **46-47**: 149-176.
- Iglič, H. (2005): Tri ravni socialnega kapitala v Sloveniji. Pripravljeno za objavo v zborniku: Bernik, I. in Malnar, B. (Ur.): Dokumenti SJM: S Slovenkami in Slovenci na štiri oči.
- Iglič, H. in Rus, A. (2000): Democratic transition and elite integration in Slovenia from 1988 to 1995. *Družboslovne razprave*, XVI, **32-33**: 198-222.
- Jamrozik, A. in Nocella, L. (1998): The Sociology of Social Problems; Cambridge: Cambridge University Press.
- Kogovšek, T., Hlebec V., Dremelj P. In Ferligoj, A. (2003): Omrežja socialne opore Ljubljančanov. *Družboslovne razprave*, XIX, **43**: 183-206.
- Kolarič, Z., Meglič-Črnak, A. in Svetlik, I. (1995): Slovenia. *Družboslovne razprave*, XI, **19-20**: 77-94.
- Kolarič, Z. Črnak –Meglič, A., Vojnovič M. (2002): Zasebne neprofitno-volonterske organizacije v mednarodni perspektivi. (Knjižna zbirka Politični procesi in inštitucije). Ljubljana: Založba FDV.
- Krašovec, A. (2002): Oblikovanje javnih politik. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.
- Lash S. (2000): Risk Culture. V Beck, A. in van Loon (Ur.): The Risk Society and Beyond: 47-62. Sage.
- Lasswell, H.D. (1970): 'The Emerging Conception of the Policy Sciences, *Policy Sciences*; **1**: 3-14.
- Makarovič, M. (2002): Politična participacija v desetletju demokratizacije: 65-88. V Toš, N. in Bernik, I. (Ur.): Demokracija v Sloveniji – Prvo desetletje. Dokumenti SJM.
- Mandič, S. (1991): Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe v Jugoslaviji ob koncu osemdesetih let. *Družboslovne razprave*, VII, **12**: 66-89.
- Mandič, S. (2002): Socialni programi, družbeni problemi in krepitev vpliva javnosti. *Teorija in praksa*, 39, **2**: 204-219. *Socialno delo*, 42: **4-5**: 199-218.
- Mayo, M. in Thompson, J. (Ur.).(1995): Adult Learning: Critical Intelligence and social change. Leicester: NIACE.
- Mesec, B. (2003): Micro, Mezo, Macro: expansion, integration and specificity of social work. *Socialno delo*, 42: **4-5**: 259-281.

- Parsons, W. (1995): *Public Policy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Rener, T. (1997): Rastoča manjšina. *Družboslovne razprave*, XIII, **24-25**: 40-48.
- Rener, T. (2000): Adolescentke. *Družboslovne razprave*, XVI, **34-35**: 207-218.
- Rus, V. (1993): Privatizacija kot sredstvo revitalizacije družbenih dejavnosti, v Beltram, P. Et al.: Privatizacija na področju družbenih dejavnosti. Ljubljana: DZS.
- Ružica, M. in Svetlik, I. (1995): Foreword. *Družboslovne razprave*, XI, **19-20**: 7-14.
- Sarason, B.R., Sarason, I.G., and Pierce, G.R. (1990): *Social Support: An Interactional View*. New York: John Wiley & Sons.
- Scott, A. (2000): Two Views of Risk, Consciousness and Community. V Beck, A. in van Loon (Ur.): *The Risk Society and Beyond*: 33-46. Sage.
- Selle, P. in Stromsnes, K. (2001): Membership and democracy. V Dekker, P. in Uslaner, E. (Ur.): *Social Capital and Participation in Everyday Life*: 134-147. London and Newyork: Routledge.
- Spector, M. In Kitsuse, J. (1987): *Construction Social Problems*. New York: de Gruyter.
- Stark, D. In Brust, L. (1998): *Postsocialist Pathways*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sztompka, P. (1993): Civilizational Incompetence: The Trap of the Post-Communist Societies. *Zeitschrift für Soziologie*, XXII, **2**, 85-95.
- Uslaner, E. in Dekker, P. (2001): The 'social' in social capital. V Dekker, P. in Uslaner, E. (Ur.): *Social Capital and Participation in Everyday Life*: 176-187. London and Newyork: Routledge.
- Vaux, A. (1988): *Social Support: Theory, Research, and Intervention*. New York: Praeger.
- Wellman, B. in S. Wortley. (1990): Different Strokes from Different Folkes. *American Journal of Sociology*, **96**: 558-588.
- Wilensky, H.L. (1967): *Organisational Intelligence: Knowledge and Policy in Government and Industry*. New York: Basic Books.
- Zaviršek, D. (2003): Internal Contradictions of Social Work in Postmodern Societies. *Socialno delo*, **42**: **4-5**: 219-236.

Naslova avtoric:

doc. dr. Srna Mandič
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5, Ljubljana
E-mail: Srna.Mandic@fdv.uni-lj.si

doc. dr. Valentina Hlebec
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5, Ljubljana
E-mail: Valentina.Hlebec@guest.arnes.si

*Prejeto maja 2005, sprejeto za objavo julija 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno in kvantitativno argumentacijo.*

JEZIK IN DRUŽBA

ur. Monika Kalin Golob

Med novinarskim stilom in etiko: senzacionalizem brez meja

POVZETEK: Avtorici obravnavata senzacionalizem slovenskih tabloidov, zlasti žanrsko neizčiščena besedila, ki se deklarirajo kot preiskovalne zgodbe. Prvine sodobnega tabloidnega tiska in z njim povezanega senzacionalističnega stila ponazarjata z analizo prispevkov, objavljenih v Slovenskih novicah, ki so posegli v intimno življenje poslanca slovenskega parlamenta. Primer je v marsičem precedenčen za slovensko novinarstvo, saj odpira številna pravna, etična in jezikovna vprašanja, zato je ob jezikovnostilni analizi bila nujna vključitev novinarskoetične obravnave. Pretiravanja ter žaljiva in vulgarna jezikovna sredstva kažejo podobo slovenskega novinarstva, ki ustvarja medijske škandale. Senzacionalizem sicer štejemo za del tabloidnosti, a vseeno ima tudi tovrstni stil svoje meje. Zakaj ne bi mogli govoriti o kakovostnem tabloidnem tisku? V Sloveniji gotovo ne zato, ker senzacionalizem nastopa ob hudem kršenju etičnih norm.

KLJUČNE BESEDE: rumeni tisk, stilistika poročevalstva, novinarska etika, preiskovalno novinarstvo, medijski škandal

Po letu 1991 se s spremembo družbenopolitičnega položaja ob demokratizaciji družbe pojavi demokratizacija medijev. Časopis postane tržno blago, ki ga najbolj prodajajo bolj ali manj pikantne zgodbe o javnih osebah. Skozi odprta vrata edino pomembnega trga je »prišel še edini manjkajoči znak zahodnega tržnega poročevalstva – senzacionalizem« (Korošec 1998: 150), ki se kaže v popularnem ali tabloidnem novinarstvu. Celovita analiza te sodobne medijske prakse še čaka na poglobljeno raziskavo, najin prispevek se bo omejil le na del besedil, ki se v slovenskih tabloidih pojavlja po letu 1991. Gre za žanrsko neizčiščena besedila, ki se deklarirajo kot preiskovalne zgodbe.

Senzacionalistični stil slovenskih tabloidov bova prikazali ne le v luči stilistike, ampak tudi novinarske etike. Interdisciplinarnost raziskave je smiselna predvsem zato, ker bova nekatere prvine sodobnega tabloidnega tiska in z njim povezanega senzacionalističnega stila skušali ponazoriti s študijo primera nedavnega (Slovenske novice, 2. 2. 2005) prispevka, ki razkriva ozko zasebno (spolno) življenje slovenskega poslanca. Primer je v marsičem precedenčen za slovensko novinarstvo, saj odpira številna pravna, etična in jezikovna vprašanja, zato je ob jezikovnostilni analizi za celovitejšo podobo sočasne tabloidne prakse treba vključiti tudi novinarskoetično obravnavo.¹

1. Tabloidi in senzacionalistični stil

Slovensko novinarstvo se je s senzacionalističnim načinom pisanja srečalo konec 80. let 20. stoletja. Korošec (1998: 151) namreč kot zametke senzacionalizma v slovenskih časopisih navaja poročanje o primeru Trobec.² Ugotavlja, da je o zadevi pisalo osem slovenskih medijev: »Delo ji je posvetilo kar 4.932 vrstic.« Izjemnost kriminalnih dejanj je »naše poročevalstvo zalotila nepripravljeno, in preden se je oglasila stroka, novinarska, pravna, zlasti viktimologija, je bilo narejenih veliko napak tako nasproti zločincu kakor tudi njegovim žrtvam in njihovim svojcem« (ibid.). Iz tega časa so časopisni naslovi, kot npr. *Sežgana trupla v krušni peči*, *Rabelj begunk iz osamljenosti* (Nedeljski dnevnik), *Ostanki okostij dokazujejo, da gre za najmanj pet oseb* (Delo), *Ustreliti ga ali ne ustreliti?* (Teleks), in besedila s podrobnimi opisi dejanj (npr. »Nato sem jo zavil v rjuho in s peči zvlekel v peč. Kakšne štiri ure je gorelo.« Jana, 5. 11. 1980) – vse to je senzacionalizem, »ob katerega slabih izkušnjah so dozoreli mnogi časopisi« (ibid.).

Zametke senzacionalizma, značilnega za tabloidni tisk, torej najprej najdemo v običajnih, »resnih« časopisih, kar je seveda povezano z izjemnostjo prvega in edinega primera množičnega morilca na Slovenskem. Postopoma pa se s tržno naravnostjo slovenske družbe pojavljajo posebni časopisi, kjer je senzacionalistično pisanje pričakovano. Prvi tovrstni časopis je bil mariborski Kaj, ki je začel izhajati v začetku l. 1984, tedaj kot tabloid, kasneje kot informativno-zabavni časnik. Ekonomska odvisnost množičnih medijev je po demokratičnih spremembah l. 1991 utrla pot poceni in popularnim infozabavnim pristopom k novinarstvu; osvobojeni »boja za socializem«, se novinarji zdaj bojujejo za drugačne vrednote – za dobiček in preživetje na medijskem trgu.

Najcenejši način zmanjšanja stroškov in povečanja prihodkov medijskih hiš je uporaba »vrhovnih zmagovalcev poceni zabave, spolnosti in nasilja« (Bagdikian 1992: xiii), in te formule tržnega uspeha – v okoljih z daljšo tradicijo tržnega gospodarstva znane že desetletja – so se kmalu oprijeli tudi slovenski mediji. Prvemu predstavniku rumenega časopisja se pridružijo novi – tednik Lady in dnevnik Slovenske novice, v zadnjem času pa še tedniki Nova, Gala in nekateri drugi. Stopnjevanje senzacionalističnih novinarskih pristopov, ki je opazno v vseh fazah sporočanja procesa – tako pri zbiranju informacij (npr. lažno predstavljanje, sledenje znanim osebam in skrivno snemanje) kot tudi pri njihovem izboru in zlasti pri upovedovanju – doseže vrhunec v Bulvarju, redni tedenski prilogi Slovenskih novic, ki pod urednikovanjem Bojana Požarja začne izhajati l. 2002.

Kot ugotavlja že Korošec (1998: 151), ti časopisi ne prinašajo izključno prispevkov, ki bi že s svojo ekskluzivnostjo dajali možnost za senzacionalistično poročanje, ampak izbirajo jezikovna sredstva in oblikujejo besedila izrazito hiperbolično – to pa je podlaga za senzacionalistični učinek.

Od sredine 80. let se je torej slovenski novinarski jezik začel uporabljati tudi v tabloidih oz. rumenem tisku in tako s senzacionalizmom dopolnil našo publicistiko. Razpoznavamo ga kot pričakovano metodo nekaterih medijev, »s tem pa se je izostrilo tisto področje, kjer senzacionalizma ne pričakujemo in ne sprejemamo« (Korošec 1998:

152). Žal se je to področje izostrilo le na teoretični ravni, medtem ko so v praksi meje med rumenim in resnim tiskom vedno bolj zabrisane (prim. Poler Kovačič 1997; 2001; Košir 2003; Kalin Golob 2003; 2004).

2. Senzacionalizem in stilistika poročevalstva

Stilistiko poročevalstva v zvezi s senzacionalizmom zanima, kakšna jezikovna sredstva in stilne postopke uporablja novinar za doseganje večjega učinka svojega sporočila. Ta učinek se gotovo najbolj pokaže pri naslavljanju besedil, saj je naslov postal tudi sredstvo prodaje časopisa, tako da bralec z naslovom ne le vstopa v besedilo, torej novinar z njim ne le privablja k branju prispevka, ampak je v prvi vrsti naslov sredstvo trženja časopisa, torej vabi k nakupu. Stilistika zato ugotavlja, opisuje in ocenjuje stilno vrednost jezikovnih sredstev v rumenem tisku, pri tem »izhaja iz danosti in novinarju priznava, da tudi on svoj izdelek 'ponuja' naslovníku, da preprosto želi biti bran« (Korošec 1998: 149). A vendarle, kot opozarja Korošec (ibid.), glede pridobivanja bralca v našem kulturnem okolju obstaja določen prag, »in ko ga novinar prestopi, navadno pride v nasprotje z družbenimi normami, novinarsko etiko, konvencijo med časopisom in naslovníki ter programskimi zasnovami časopisne hiše«.

Pri stilistiki je o senzacionalizmu smotno govoriti le kot o posledici posebne rabe jezikovnih sredstev, kar pomeni, da je hotena oblika naslavljanja, upovedovanja in strukturiranja, s katero se želi doseči konkretni učinek, npr. boljša prodaja časopisa. Sodeč po njej, bi smeli reči, da slovenskim novinarjem to uspeva, saj so Slovenske novice kot edini »rumeni dnevnik« že od l. 1992 najbolj bran slovenski dnevnik.³

Korošec (1998: 151–152) v svojem raziskovanju kot izrazito značilnost senzacionalističnega stila navaja izbor besed, ki se lahko nanašajo na vznemirljive izseke iz resničnosti ali tako konotacijo omogočajo, čeprav tak izbor nanašanja za sporočanje o dani vsebini v poročevalstvu ni ne potreben ne običajen.⁴ Pogoste so besede *umor*, *škandal*, *ubiti*, *grob*, *grozovitost*, *skrivnostno izginotje*; nadalje besede, rabljene v prenesenem pomenu, česar iz izoliranega besedila (npr. naslova) ni mogoče razbrati, ali hote ustvarjajo dvoumnost,⁵ tako da je naslov dejansko ukana; in besede, povezane s spolnostjo. Posebej raziskuje hiperboličnost v naslovih, ki se med drugim dosega s povečano rabo primernikov in presežnikov.

Ob naslovih, ki so gotovo stilno najbolj opazna kategorija, pa so stilno zanimiva tudi besedila, za katera je značilna posebna zgradba, izbor pogovornih prvin, ne le besednih, ampak tudi skladenjskih. V prispevku se bova omejili na besedila, ki se v slovenskih tabloidih pojavljajo po letu 1991 in se deklarirajo kot preiskovalne zgodbe.

3. (Ne)preiskovalno novinarstvo medijskih škandalov

Glede na obravnavano temo, tj. preiskovanje in razkrivanje za družbo na videz pomembnih dejstev, ki jih vpleteni želijo prikriti, in samosklincevanje na metode preiskave, bi na prvi pogled res lahko govorili o preiskovalni zgodbi, a natančnejša analiza (prim. Kalin Golob 2003; Poler Kovačič 2003) pokaže, da gre za ustvarjanje afer, ki jih lahko kritično povezujemo s sodobno slovensko novinarsko prakso. To vedno bolj zaznamuje

upovedovanje škandalov, kar lahko razložimo kot znak tabloidizacije množičnih medijev, s katero Connell opredeljuje »vrsto procesov, ki domnevno *racionalne* diskurze spreminjajo v *senzacionalistične* diskurze« (1998: 12). Z izrazom *tabloidizacija* označujemo »propad, pojemanje novinarskih standardov« (Gripsrud 2000: 285), kar spodkopava tiste funkcije množičnih medijev, ki so v liberalnih demokracijah postavljene kot ideal. Visoke novinarske standarde uničujejo senzacionalizem, pretirana radovednost, trivialnost in preprosta lahkovernost, piše Sparks (2000: 1), Lull in Hinerman (1997: 1) pa ugotavljata, da so škandali postali glavna značilnost tabloidnega novinarstva, saj v ospredje prevladujoče novinarske prakse postavljajo vrednote tabloidov.

Izhodišče medijskih škandalov je pogosto (domnevna) korupcija politikov oziroma javnih uslužbencev. Strokovnjak za politično korupcijo Heywood (1997: 4) ugotavlja, da so politiki od sedemdesetih let 20. stoletja močneje izpostavljeni medijskemu preiskovanju kot njihovi predhodniki, kar je delno gotovo posledica afere *Watergate*. Vendar se je korupcija v središču zanimanja gotovo obdržala tudi – ali predvsem zato, ker pripomore k dobrim novinarskim zgodbam. Številni škandali po Heywoodovih besedah vključujejo takšno stopnjo spletkarjenja in včasih gole predrznosti, da njihovo spremljanje lahko postane »sorodno branju dobre shriljivke« (ibid.). Senzacionalistične novice, ki »vdirajo v zasebnost, pretiravajo ali so žgečkljive«, pritegujejo pozornost in utegnejo povečati obseg občinstva (Lambeth 1997: 77–78), zato tržno naravnano novinarstvo škanđale rado uvršča med svoje teme.

Ugotavljamo, da mnogih primerov slovenskega novinarstva, ki se (samo)opredeljujejo kot preiskovalni, ne moremo enačiti z javnosti koristnim in družbeno zaželenim preiskovalnim novinarstvom. Nekaterih poskusov sploh ne moremo uvrstiti v novinarski diskurz. Koširjeva v raziskavi slovenskih dnevnikov ugotavlja, da zaradi »neustreznega sporočanja slovenske 'raziskovalne zgodbe' postajajo aferaštvo, ki je samo sebi namen in ne služi interesom *javnosti*« (1993: 1236). V aferaško naravnanim diskurzu, ki odstopa od meril kakovostnega novinarskega diskurza, upovedovanje škandalov oziroma »pojavnost« afere primarno ni povezan z zahtevo po resničnosti, ampak je bistveno dejstvo javne objave: medijski škandal ali afera se »zgoditi«, ko je (domnevni – resnični ali skonstruirani) škandal objavljen v množičnih medijih. Škandal se ne uresniči, dokler dogodki niso upovedeni v narativni obliki in dokler niso predstavljeni občinstvu, ugotavljata Lull in Hinerman (1997: 16). To je po Vasletovem mnenju paradoks: »afere ni, če ne pride v javnost, pri čemer sploh ni pomembno, kaj je resnično in kaj ne« (1993: 34).

3.1 Preiskovalna zgodba kot analitični novinarski žanr (presojevalno poročevalsko besedilo)

Preiskovalna zgodba je besedilo, ki nastane kot rezultat posebne novinarske dejavnosti, pri nas poimenovane preiskovalno novinarstvo. Njegova definicija⁶ zajema vprašanja jezika in stila v precej ohlapni formulaciji: »dogajanje mora imeti elemente, ki omogočajo, da je besedilo napisano v značilni strukturi in stilu« (Košir 1994: 11). Natančneje jo razlaga s citatom ameriškega avtorja (Pawlick⁷ v: Košir 1994: 15) in jo povzame kot navodilo: »Enostavno, razumljivo, logično in zanimivo potemtakem.«

Glede na teorijo novinarskih žanrov (Košir 1988), ki sicer preiskovalne zgodbe še ne opredeljuje, ker gre za razmeroma novo vrsto besedila pri nas,⁸ smemo preiskovalno zgodbo uvrstiti med interpretativne, analitične žanre. V skladu s Koroščevo (1998: 12) razdelitvijo poročevalskih besedil na tista besedila, katerih namen je predvsem prenesti sporočilo, torej informirati, in tista, ki vzpostavljajo stik z naslovnikom z vplivanjskimi, apelnimi in vrednotilnimi sredstvi, sodijo preiskovalne zgodbe v drugo skupino poročevalskih besedil, v katerih prevladuje interpretativna funkcija in se uresničujejo s presojanjem, komentiranjem v žanrih, kot so npr. komentar, članek, uvodnik idr. Prvo skupino smo poimenovali (Kalin Golob 1999) poročevalna (besedila, ki informirajo ali naznanjajo), drugo pa presojevalna poročevalska besedila, ta razlagajo in razčlenjujejo, vrednotijo in prepričujejo.

Jezikovne in stilistične implikacije izhajajo iz Koroščeve definicije o vzpostavljanju stika z naslovnikom prek omenjenih vplivanjskih, apelnih in vrednotilnih sredstev. Glede na teorijo jezikovne zvrstnosti vemo, da se poročevalska besedila uresničujejo v knjižnem jeziku. Izjeme so znane, tako avtorji v presojevalnih besedilih uporabljajo tudi:

- neknjižno leksiko, vendar ko gre za funkcionalne stileme, ki jih teorija (Korošec 1998: 17) imenuje aktualizmi;⁹
- čustveno (ekspresivna) in časovno (arhaizmi, historizmi, neologizmi, hapaksi) zaznamovana jezikovna sredstva, raba pa je enako omejena na stilni učinek in avtorjevo nežaljivo vrednotenje upovedanega;
- stalne besedne zveze (frazologeme), trope in figure.

Na jezikovno izbiro vplivajo tudi širše komunikacijske okoliščine in konvencije, ki sodijo med objektivne stilotvorne dejavnike:

- s svojo zgradbo, skladnjo in izbiro besed naj bi novinarska besedila omogočala jasno in hitro razumevanje presojanega dogodka ali stanja, saj je naslovnik takega besedila najširša javnost, ki branju poročevalskih besedil namenja omejeno količino časa;
- novinarska besedila se berejo prek naslovja, kar pomeni, da se nekateri bralci zadovoljijo samo s prebranim naslovom, podnaslovom in sinopsisom, v samo besedilo pa ne vstopijo. Naslovje je zato pomembno predvsem za pridobivanje k nadaljnjemu branju, hkrati pa morajo biti v njem zbrane informacije zanesljive (sinopsis).

Omenjene prvine vsebuje tudi obravnavano besedilo, in ker jih tudi presega, pogledimo, zakaj menimo, da je mestoma problematično.

4. Študija primera ali zgodba novinarskega škandala brez meja

4.1 Naslovje, fotografija, tipografija – vstop v škandal

V sredo, 2. februarja 2005, Slovenske novice na naslovnici objavijo fotografijo slovenskega poslanca, ob njej naslov *Poslanec [priimek]¹⁰ na svingerski sceni*, pod njim pa nekakšen podnaslovni sklop (3 samostojne stavke, ločene s pomišljajem), ki pa ima

v resnici vlogo vodila, tj. nepravega sinopsisa, saj povzema glavne vsebinske iztočnice prispevka, ki sledi na 10. strani. Na 9. strani, ki je obenem tudi prva stran »rumene« tedenske priloge *Bulvar*, je objavljena druga, večja poslančeva fotografija, ob njej na desni strani veliki naslov *AU, VAU AURELIO!*, pod tem pa znova podnaslovni sklop z dodanimi še tremi stavki, skupaj jih je torej šest. Ob izrazito pozivno- pridobivalni funkciji klicajnega naslova (dva medmeta in zvalnik, vejica med drugim medmetom in zvalnikom manjka), ki jo skuša nadgrajevati tudi paronomazija s ponavljanjem zloga *au*, se ekspresivno izrazje nadaljuje tudi v podnaslovnem sklopu. Prva beseda izrazito vrednoti objubljeno zgodbo: *šokantno*. Namesto bralca torej interpretira zgodbo o tem, kako je poslanec nasedel novinarju in se z njim dogovoril za »seks v troje«.

Celotno naslovje se ponovi na 10. strani, opremljeno je s spet drugo poslančevo fotografijo, vrednotenje pa je podkrepljeno s »čeznaslovom« (nekakšno nalepko čez del fotografije in ponatisa elektronskega dopisovanja): *perverzno*. Vizualno podobo strani dopolnjujejo izpisi SMS-sporočil, na strani enajst pa še 4 fotografije in miniintervju s poslancem o zvestobi, ki je uokvirjen in »popestren« s poslančevo fotografijo, na kateri zeha.

Že brez osrednjega besedila bralec vstopa v zgodbo o navidezni in dejanski (zlagani) podobi politika. Klasična tipografija tabloidnega tiska, ki oglašuje lastno zgodbo (Luthar 1998: 27) in jo vrednoti. Melodrama je vzpostavljena: »principi grafičnega oblikovanja (kombinacija besedila in fotografije ter tipografija) /so/ zelo pomembno sredstvo dramatizacije dogodka«, sploh takrat, ko se besedilo predstavlja kot verodostojen dokaz objektivnega poročanja o dogodku (Luthar 1998: 207). Vsebinski okvir zgodbe je narejen: razlika med javno (narejeno) in dejansko podobo politika, ki svoje privilegije (službeni telefon, računalnik) zlorablja za zasebne spolne stike s pari. Vrednotenje je skladno z »iluzijo konsenza« o temeljnih referenčnih točkah konverzacije, ki jo ustvarjajo tabloidi (Luthar 1998: 159): poslančevo zasebno življenje je škandalozno in perverzno. Pri čemer etični in zakonski vidik posega v poslančevo življenje za novinarja sploh ni problematičen, saj po javni razpravi, ki je sledila objavi zgodbe, Slovenske novice pišejo o svojem dejanju kot o *uspešni novinarski akciji pod krinko* (SN, 23. 2. 2005, str. 13).

4.2 Besedilo medijskega škandala – opis novinarske akcije pod drobnogledom

Osnovna naloga prispevka je – kot navajata pisca v uvodu – prikazati in dokazati primer poslanca. Pri čemer je nejasna že sama zveza *primer poslanca*, saj v slovenščini taka zveza ničesar ne pove. Že prvi stavek se začne z graditvijo psevdodialoga z bralcem – novinarja s pogovorno in ekspresivno frazo zbujata zanimanje ter vzpostavljata stik z bralcem: »Se vam sploh sanja, kakšnim ljudem smo na volitvah 3. oktobra 2004 zapuili svojo usodo?« Nadaljujeta v enakem ekspresivnem tonu, pojavi se klicaj, ki krepi zgražanje piscev: »Toda namesto z zgornjo glavo misli s spodnjo!« Zamolk, zaznamovan s tremi pikami, dopušča bralcu, da dokonča zmanipulirano predpostavko novinarjev o tem, kako bi lahko tuja mafija izsiljevala poslanca zaradi njegove spolne dejavnosti: »In poslancu državnega zbora ukazovala, kako naj glasuje in kaj dela ...«. Pastavčno nato posplošuje: »Bogsigavedi, kaj vse počnejo naši poslanci?« Psevdodialog, ali kot

pravi Lutharjeva (1998), psevdointimni jezik, je vzpostavljen s sredstvi zasebnega, celo gostilniškega, bezniškega (*Toda namesto z zgornjo glavo misli s spodnjo!*) jezika, ločila spretno gradijo vrednotenje in vključevanje bralca v dopolnjevanje neizrečenega.

Jezikovno-stilno so zanimiva sredstva, s katerimi novinarja na videz kronološki opis dogodkov izrecno in neizrecno vrednotita, skladno z moralnim konsenzom, ki naj bi bil skupen bralcem in avtorjema. Kot izrecno vrednotenje nastopajo pridevniki: *nepotešeni poslanec, se dogovarja za erotične oziroma kar porno seanse*. Posredno pa novinarja vrednotita z ustvarjanjem napetosti med dvema poloma poslančevega življenja: *poročeni poslanec – Užitek*. Enako vlogo ima tudi ironija, ki deloma preraste v cinizem, ko avtorja bralcem navidezno svetujeta, kako lahko pridejo v stik s poslancem: »Še eno priporočilo: oddajte oglase pod rubriko Par išče par ...«

Ob razkrinkavanju poslančeve zasebnosti, ki je v jednem delu upovedena s pričakovanimi sredstvi vrednotenja (pogovornost, ekspresivnost, ironija, skratka, aktualizmi) in poživiljena z dialogom med poslancem in novinarjem pod krinko (ki je seveda v vlogi dokaznega materiala), je kot protiutež ubesedena briljantnost »preiskovalnih novinarjev« in pomembnost časopisa, v katerem je objavljena zgodba. Tako po eni strani beremo zgražanje nad poslančevu naivnostjo in po drugi – prav moteče in poceni – samoreklamiranje: »Poročeni poslanec [priimek] navezuje stike brez sramu in skrivanja, do njegove telefonske številke je lažje priti kot do sredin novic, ki se zaradi Bulvarja izjemno hitro prodajo, je povedal naš vir in nam predlagal, naj v duhu raziskovalnega novinarstva na delu ujamemo izbranca ljudstva ...« (poudarili avtorici).

Vrhunec vrednotenja in moraliziranja je zaključek, zapisan v zadnjem odstavku dvostranske zgodbe:

Kaj reči drugega kot to, kakšni nepremišljeni bedaki vodijo naši državo. Takšnim ljudem je zaupano odločanje o vojni in miru!!! Takšnim naivnežem, ki se zaradi pohotnosti pustijo ujeti s spuščeni hlačami samo zato, ker mislijo s (prepotrebni) tičem in ne z glavo. Kaj pa če bi nas takšni vse prodali za en navaden vznemirljiv seks?!

In tu smo pri jedru problema. Sredstva ustvarjanja dialoga, navidezne dvogovornosti z bralcem, ki se kažejo v rabi govornih modelov v zapisani besedi, so pričakovane prvine tabloidnih zgodb. Pretirana ekspresivnost, izbor neknjižnih prvin, raba klicajev in celo klicaja in vprašaja skupaj, celo trije hkrati – vse to so značilnosti sodobnega tabloidnega tiska, ki s temi jezikovnimi strategijami gradi psevdointimni jezik in konsolidira bralstvo v skupnem zgražanju nad pokvarjenimi politiki. A vendarle: je kje meja? Sme novinar, publicist, katerikoli drug javni pisec ali govorec v svoji vnemi po razkrinkavanju nepravilne in pokvarjene družbe zapisati prav vse, uporabiti celoten jezikovni repertoar? Menimo, da ne. Civilizirana družba od javne besede pričakuje vsaj minimalno kultiviranost. Smer, v katero vodi pisanje tabloidov na Slovenskem in ki jo ponazarja obravnavani primer, pomeni rabo bezniškega izražanja v javni besedi.

Nesporno je, da je demokratizacija družbe povzročila tudi demokratizacijo jezika, da v knjižni jezik vedno pogosteje vstopajo neknjižne prvine, da so meje med knjižnim in neknjižnim mestoma zabrisane. Demokratizacija družbe pa nikakor na more postati banalizacija in anarhija. Menimo, da mora mejo predstavljati nežaljivo in ne vulgarno izražanje. Potencialno žaljiva sredstva ne sodijo v javno sporočanje, označevanje osebe

z nepremišljeni bedak pa je žaljivo. Vulgarizem *misliti s prepotrebnim tičem* ni sredstvo javnega sporočanja, ampak bezniškega, torej ozko zasebnega kvantaškega komentiranja.

Slovenska teorija je mejo glede rabe jezikovnih sredstev v javni besedi postavljala ob nedavni raziskavi o razžalitvah v medijih (Korošec et al. 2002), znana pa je tudi meja, izhajajoča iz pravice vsakega posameznika o varstvu dobrega imena in časti ter novinarskoetičnih postavk.

4.3 Etični okvir – kako razumeti svobodo javne besede

Obravnavano besedilo je ob mnogih jezikovno-stilnih vprašanjih vredno znanstvene razprave tudi z novinarskoetičnega in pravnega vidika.¹¹ Gre namreč za primer tako močnega poseganja v intimno življenje znane osebnosti, kot ga v dosedanji slovenski praksi še nismo imeli. Pravico do zasebnosti sicer varujejo številni domači in tuji dokumenti, med njimi Ustava RS, Mednarodni pakt o državljskih in političnih pravicah (17. člen), Konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin (8. člen), Münchenska deklaracija (5. člen) in Kodeks slovenskih novinarjev (2002), ki v 20. členu določa,

da novinar spoštuje pravico posameznika do zasebnosti in se izogiba senzacionalističnemu in neupravičenemu razkrivanju njegove zasebnosti v javnosti. Poseg v posameznikovo zasebnost je dovoljen le, če za to obstaja javni interes. Pri poročanju o javnih osebnostih in tistih, ki želijo dobiti moč in vpliv ter vzbujati pozornost, je pravica javnosti do obveščенosti širša. Novinar se mora zavedati, da lahko z zbiranjem ter objavo informacij in fotografij škodi posameznikom, ki niso vajeni medijske in javne pozornosti.

Podobno določilo najdemo tudi v 23. točki resolucije Sveta Evrope št. 1003 o novinarski etiki (1993): ljudje, ki so v javnem življenju na vidnih položajih, imajo »pravico do zaščite svojega zasebnega življenja, razen v primerih, ko to lahko vpliva na javno življenje. Dejstvo, da nekdo deluje v javnem življenju, še ne pomeni, da mu je odvzeta pravica do varovanja zasebnega življenja«. Osebe, ki nastopajo v javnosti, so torej manj varovane, če je poročanje namenjeno prikazu celovite osebnosti, njenega značaja – v teh primerih je treba tehtati med varovanjem zasebnosti in javnim interesom. Vendar, kot opozarja Šinkovec (1997: 1160): »Javnega interesa ni, če poročanje ni etično, zlasti če se nanaša na intimno sfero«.

Intimna sfera je – po navedbah Šinkovca (ibid.), ki se sklicuje na *teorijo o sferah* – varovana vsakomur, ne glede na vlogo v javnosti. Obsega spolno življenje, operacije in zdravstvene preiskave, telesno ali duševno prizadetost, zdravniku, odvetniku ali duhovniku dano zaupno informacijo. Predmet prispevka v Slovenskih novicah je bilo poslančevu spolno življenje, torej njegova intima – čeprav z argumentom prikazovanja »celovite osebnosti«. Poleg intimne pa je bila kršena tudi t. i. tajna sfera, v katero uvrščamo zapise zaupne narave, tudi tonske, zapiske o telefonskih pogovorih, beležke ali dnevnike, ki se nanašajo na spolne navade, mamila ali bolezni; novinar ne sme objaviti pogovora, če je sobesednik izrecno poudaril, da ne dovoli objave, piše Šinkovec (ibid.). Slovenske novice so objavile izpis vsebine sporočil, poslanih prek mobilnega telefona in elektronske pošte, v katerih so bile javnosti razkrite poslančeve spolne na-

vade in načrti, čeprav je v enem od sporočil izrecno zapisal, da pričakuje diskretnost,¹² na podlagi česar lahko sklepamo, da objave ne bi dovolil.

Podrobna etična in pravna analiza bi za namen tega prispevka bila preobširna, zato bomo izpostavili le nekaj ugotovitev, ki se kažejo kot posebej zaskrbljujoče, ko razmišljamo o težnjah razvoja slovenskega rumenega oziroma popularnega tiska. Glede na argumentacije, ki so jih novinarji uporabljali za opravičevanje neetičnega ravnanja, namreč ni posebej verjetno, da bi v prihodnosti lahko pričakovali vsaj razcvet kakovostnejšega popularnega tiska, če že poplave nekakovostnega rumenega ne bomo mogli zajeziti.

1. Upravičevanje etično spornih ravnanj z določili Kodeksa slovenskih novinarjev

V prispevku 4. 2. 2005, dva dni po prvi objavi, novinarja v celoti navajata člen Kodeksa slovenskih novinarjev, ki opredeljuje poročanje o zasebnosti. Nekaj dni kasneje beremo: »Tudi novinarski kodeks nas zavezuje, da objavimo informacijo, ki je pomembna za javnost!« (SN, 9. 2. 2005, str. 10) Ponujajo se vsaj tri možne razlage za uporabo tovrstne argumentacije. Prvič, kodeks je tako ohlapen, da se pod njegovo okrilje lahko skrije tudi neetično ravnanje – in to do določene mere gotovo drži. Drugič, novinar kodeks slabo pozna – kar je manj verjetno, saj ga citira. In tretjič, novinarjeva drznost utemeljevanja neetičnosti s temeljnim dokumentom novinarske etike pravzaprav govori o globlji krizi novinarske samoregulacije in nizkega ugleda institucij, ki s kodeksi in drugimi mehanizmi zanjo skrbijo, pa tudi o splošni etični krizi postmodernega časa (Bauman 1993), ko se uveljavlja prepričanje, da je vse relativno in vse dopustno. O tem zadnjem na primer govori naslednja izjava novinarjev: »Kaj pa so sploh takega naredile Novice? /.../ Je strokovnjak Žurej res tako kratkoviden in mogoče meni, da bi se morali poslancu predstaviti kot novinarji?« (SN, 9. 2. 2005, s. 10) Pisu se lažno predstavljanje za pridobivanje intimnih informacij o poslancu in njegovih družinskih članih, do katerih javnost gotovo ni upravičena, sploh ne zdi problematično; celo nasprotno – nepojmljivo bi se mu zdelo, če bi kdo od njega pričakoval, da se bo sogovorniku predstavil kot novinar.

2. Sklicevanje na »javni interes« oziroma dolžnost uresničevanja komunikacijskih pravic državljanov

»Še enkrat, da ne bo dileme: poslancu [ime priimek] ne očitamo zunajzakonskih spolnih avantur, čeprav dišijo po perversnosti, ampak zapravljanje davkoplachevskega denarja za zasebne užitke, dvoličnost in laži. Za novinarsko ugotavljanje tega pa nas zavezuje javni interes.« (SN, 4. 2. 2005, s. 3.) In v istem prispevku še: »Javnost ima pač pravico do obveščенosti ...« O javnem interesu je govora tudi v prispevku 9. 2. 2005 (s. 10): »Famozni javni interes, na katerega posamezniki kakor zaskrbljeno opozarjajo ob objavi šokantnega dvojnega življenja dobrega oralista [ime priimek], ni nobena visokotelečna teorija, kakršno so razvili tako imenovani medijski strokovnjaki /.../ O tem, ali članek objaviti ali ne, po logiki stvari odloča konkretni urednik ali uredništvo ...« Tako imenovani *javni interes* je v novinarskih interpretacijah – in tudi v analiziranem primeru

– pogosto zlorabljen, izenačen z javno radovednostjo oziroma tistim, kar javnost (domnevno) želi vedeti in se bo zato dobro prodajalo – in o tem seveda presoja urednik.

Kategorijo *javni interes* poskuša podrobneje opredeliti kodeks Komisije za pritožbe nad tiskom (*The Press Complaints Commission*) v Veliki Britaniji.¹³ pri nekaterih členih, označenih z zvezdico, so možne izjeme, če gre za ravnanje v javnem interesu. Ta vključuje – čeprav ni omejen le na to – odkrivanje in razkrivanje zločinov ali resnih nepravilnosti, varovanje javnega zdravja in varnosti, varovanje javnosti pred tem, da bi jo določena dejanja ali izjave posameznikov ali organizacij lahko zavajale. Četudi bi novinarju delno lahko pritrdili, da zasebno trošenje davkoplačevalskega denarja vsebuje elemente javnega interesa, ne moremo mimo uporabljenih novinarskih pristopov pri zbiranju informacij ter načina upovedovanja, ki postavljajo resne dvome o tem, ali je primarni motiv novinarjev res bil tak, kot ga prikazuje. V spornem prispevku so na primer navedene tudi poslančeve izjave o družinskih članih – o soprogi, sinu in hčeri. Dane so bile v zasebnem pogovoru in niso bile namenjene javni objavi, poleg tega ni možno ugotoviti javnega interesa, ki bi upravičeval njihovo objavo, zato ocenjujemo, da je novinarjevo ravnanje bilo neetično in je družino lahko prizadelo. Da sta se pisca tega vnaprej zavedala, a sta se kljub temu odločila za objavo, dokazujejo besede, objavljene 4. 2. 2005 (s. 3): »Tudi v uredništvu Slovenskih novic se zavedamo, da je članek prizadel poslančevo družino, vendar poudarjamo, da smo objavili zgolj in samo besede [ime priimek], ko je govoril o ženi, sinu in hčerki.«

Če je motiv novinarske preiskave in razkritja morda vendarle bil javni interes, se zastavlja vprašanje, zakaj so s poslancem izvedli »anketo« o zakonski zvestobi in ne – na primer – o uporabi službenih telefonov v zasebne namene. Navsezadnje Kodeks slovenskih novinarjev v 3. členu zahteva, da mora novinar »pri objavljanju informacij, ki vsebujejo hude obtožbe, poskušati hkrati pridobiti odziv tistih, ki jih te informacije zadevajo«. Torej bi moral novinar v duhu kodeksa obtožbo o zlorabi davkoplačevalskega denarja najprej preveriti pri poslancu, vendar iz besedila prispevkov ni razvidno, da bi se to zgodilo. Predvsem pa bi razkritje dejstva, da poslanec uporablja službeni telefon v zasebne namene, bilo možno tudi ob upoštevanju načela zmanjšanja škode, in sicer tako, da bi novinar poskušal dobiti in objavil informacije o poslančevih sicer zasebnih pogovorih, ki pa ne bi tako kompromitirajoče razkrivali njegove intimne.

3. Istovetenje etično spornih načinov zbiranja informacij in njihovega upovedovanja s preiskovalnim novinarstvom

Novinarji Bulvarja svojo obravnavo primera oklicujejo za preiskovalno novinarstvo,¹⁴ pri čemer se sklicujejo celo na to, da študente novinarstva tega učimo na novinarski fakulteti.¹⁵ Vendar za preiskovalno novinarstvo veljajo enake zahteve glede etike kot za novinarski diskurz nasploh, kljub temu da preiskovalni novinarji pogosteje uporabljajo nekatere posebne prijeme, ki so pri »običajnem« novinarstvu redkejši, npr. poročanje pod krinko oziroma lažno predstavljanje, intervjuje iz zasede, ipd. To pa ne pomeni, da lahko novinar te metode uporablja nepremišljeno. Tudi Kodeks slovenskih novinarjev v 10. členu določa, da se mora novinar »izogibati nedovoljenim načinom zbiranja podatkov. Če informacij, ki so za javnost izrednega pomena, ni mogoče pridobiti drugače,

mora svoje ravnanje in razloge zanj predstaviti javnosti.« V primeru, ki ga analiziramo, ni videti, da bi novinar poskušal relevantne informacije najprej dobiti drugače, in tudi razlogov za svojo odločitev javnosti ni pojasnil. Prav tako je vprašljivo, ali je res šlo za informacije »posebnega pomena«. Torej gre za očitno kršitev etičnega kodeksa. Deklaracija o temeljih novinarske etike, ki jo je sprejela Mednarodna federacija novinarjev (IFJ),¹⁶ katere člani so tudi slovenski novinarji, pa v 4. členu celo določa, da naj novinar za pridobivanje informacij, fotografij in dokumentov uporablja le poštene metode.

Novinarska preiskava v določenih okoliščinah lahko zahteva odmik od novinarskih norm, vendar tako, da novinar najprej upošteva temeljna načela oziroma dolžnosti (poskuša informacije dobiti z običajnimi, odkritimi metodami). Cilji preiskovalnega novinarstva ne opravičujejo vseh sredstev, toda nekatera dejanja, za katera običajno menimo, da so nemoralna, so lahko pod določenimi strogimi pogoji moralno opravičljiva, trdi Kieran (2000: 159). Vendar legitimnih razlogov za preiskovanje pod krinko v primeru Bulvarja ne najdemo. Uporaba posebnih metod preiskovanja ni zagotovilo preiskovalnega novinarstva, čeprav novinar Slovenskih novic predvsem na tej podlagi svojim prispevkom prisoja oznako preiskovalnih.¹⁷

5. Tabloidnost – skupno ogorčenje nad vsem in vsemi

Za tabloidni tisk so sicer običajni aktualizmi, ti s svojo pogostostjo in intenzificiranostjo ter hiperboličnostjo neredko nadomeščajo govornico argumentov ali pa ustvarjajo ozračje moraliziranja in skupnega zgražanja. Avtor predpostavlja bralca kot »poštenega Slovenca«, ki ga razburja bogatenje posameznikov, neučinkovitost države, skorumpiranost odgovornih, skrita življenja na videz neoporečnih javnih oseb.

V prikazani tabloidni zgodbi avtorja že v naslovju vzpostavljata svojo ogorčenost in bralca škandalizirata, k branju vabita s senzacionalističnimi metodami. Naslovniku se približata z jezikovnimi sredstvi, ki stik gradijo na čustveni vpletenosti, in ne na razumski ravni. V zgodbo ga želita potegniti z odzivom ogorčenja nad novo družbeno anomalijo.

S pogovornim jezikom gradita navidezno domačnost z naslovnikom, prepričati želita bralca, da sta na isti strani, novinarja opravljata nalogo razkrivalca škandalov, v soglasju z naslovnikom naj bi razkrivala, »ker ste vi tako hoteli«. Lutharjeva (1998: 158) v analizi tabloidne kulture govori o rabi psevdointimnega jezika, ki gradi »iluzijo konsenza glede osnovnih predpostavk družbenega življenja, ki se tičejo teme besedila«. Kot posebno značilnost psevdointimnega jezika analizira avtorica uvajanje govornih (oralnih) modelov v novinarskem besedilu, ki smo jih ponazorili v študiji primera.

Z ekspresivnimi sredstvi avtorja vplivata na čustveno sprejemanje, da se bralec ne bi spraševal o argumentih, ampak bo verjel, da so za ubesedeno ogorčenost gotovo krivi grozljivi dokazi o nezaslišanih dejanjih vpletenih.

Melodramatizacija, jezikovna sredstva, ki so žaljiva in vulgarna, kažejo podobo slovenskega novinarstva, ki ustvarja medijske skandale. Medijski škandali so »preizkušeno sredstvo za stimuliranje javnega ogorčenja« (Lull, Hinerman 1997: 28). Z izbiro jezikovnih sredstev ustvarjajo pretiravanja in tako prispevajo k ustvarjanju senzaciona-

lizma. Senzacionalizem štejejo za del tabloidnosti, a vseeno ima tudi tovrstni stil svoje meje. Zakaj ne bi mogli govoriti o kakovostnem tabloidnem tisku? V Sloveniji gotovo ne zato, ker senzacionalizem nastopa ob hudem kršenju etičnih norm. Obravnavana zgodba pa je precedenčni primer, saj ob jezikovni meji, ki je javni besedi postavljena v naših družbenih okoliščinah, krši tudi etična in zakonska načela.

Še več: novinarjeva odgovornost ne more biti omejena le na tisto, kar zahteva kodeks – in dokler jo bomo razumeli le kot kodificirano moralo, tudi ni realno pričakovanje, da bi se trend »rumene radikalizacije« – kot je zdajšnje stanje rumenega tiska na Slovenskem opisal Milosavljević (v Bezjak, Stepišnik 2004) – lahko ustavil oziroma preusmeril h kakovostnejšemu popularnemu novinarstvu. Da se bodo meje dopustnega v rumeni novinarski praksi v prihodnosti le še širile, je možno sklepati tudi na podlagi naslednje izjave avtorjev obravnavane afere (SN, 9. 2. 2005, s. 10):

Novinarskim dušebrižnikom, ki nam očitajo, da bi bilo članek mogoče napisati tudi drugače, lahko zlahka odgovorimo: seveda, članek je vedno mogoče napisati drugače. Toda za nas je bila opcija samo še ena – da ga napišemo še bolj pikantno, žgečkljivo in nazorno. Manj pa zagotovo ne.

Opombe

1. Prispevek je bil predstavljen na XIX. znanstvenem srečanju z mednarodno udeležbo, ki ga je pripravilo Hrvatsko društvo za primijenjeno lingvistiku. Srečanje z naslovom »Jezik i mediji: Jedan jezik – više svjetova« je bilo od 19. do 21. maja 2005 v Splitu.
2. »Primer Trobec« iz obdobja 1979–1984 (torej iz ne izrazito tržnega obdobja) je za naše razmere izjemen primer šestkratnega morilca žensk, dvakrat obsojenega na smrt in končno po številnih sojenjih na dvajset let ječe.
3. Verovnikova (2001) navaja, da Mediana na podlagi interne primerjave branosti dnevnega tiska s t. i. rumenim tiskom ugotavlja, da ob splošnem padanju branosti (če obravnavamo tiskane medije v celoti) branost rumenega tiska narašča oz. vsaj stagnira.
4. Korošec navaja naslov *V Tomačevem padale glave*, pri čemer iz besedila izvemo, da so mišljene zeljne glave.
5. Tako naslov *Našli so jo na WC-ju* najprej asociira na žensko (*jo*), v besedilu pa se razjasni, da gre za denarnico (dvoumnost tvori torej naslovna nereferečnost zaimka za ženski spol).
6. Po definiciji je preiskovalno novinarstvo posebna vrsta novinarskega sporočanja, za katero je značilno, da: 1. razkriva dejstva, ki jih posamezniki ali institucije želijo prikriti, 2. so ta dejstva za družbo relativno velikega pomena, 3. novinar zavestno načrtuje preiskavo, 4. med njo uporablja posebne tehnike in metode (Šuen, 1994: 25). Koširjeva (1994: 11) dodaja še eno značilnost: dogajanje mora imeti elemente, ki omogočajo, da je besedilo napisano v značilni strukturi in stilu.
7. »Stil je pri pisanju preiskovalne zgodbe pomemben dejavnik, iz razumljivih razlogov bo članek do konca prebralo toliko več bralcev, kolikor bolj slikovit in enostaven za branje bo. Seveda pa je za uspeh članka enako pomembna logična ureditev in premišljena raba tega, kar bi lahko imenovali 'zakonito nezadostno navajanje'.« (Pawlick, prevedeno iz Košir 1994: 15).
8. Konec 80. let prejšnjega stoletja so se preiskovalnega novinarstva prvi pri nas lotili novinarji Mladine (primere gl. v Šuen 1994).

9. *Aktualizacija* pomeni novo, svežo, posebno, nenavadno uporabo jezikovnih sredstev za doseg posebnega učinka (Korošec 1998: 17). Kar nastane z aktualizacijo, je *aktualizem*. Korošec (ibid.) poudarja, da aktualizacija v poročevalstvu ni zgolj formalni govorniški okrask (čeprav je tudi to).
10. Poslančevega priimka zaradi zaščite njegove zasebnosti in intime ne bova ponavljali, saj bi z navedbo njegovo zasebnost razkrili tudi tistim bralcem, ki doslej primera še niso poznali. Poleg tega imajo vsi vpleteni pravico do pozabe, ponovna objava – tokrat v trajnejši revialni obliki – pa bi lahko ponovno oživila prizadetost zaradi nedopustnega poseganja v zasebnost. Pri navedbi virov izpuščava naslove prispevkov, saj nekateri vključujejo poslančev priimek. Vendar se navedbi imena v celoti nisva mogli izogniti, ker je uporabljeno v nekaterih elementih, ki so stilotvorni.
11. Podrobnejšo pravno analizo gl. v Rovšek 2005.
12. »Diskretnost je imperativ!« (iz poslančevega SMS-sporočila, objavljenega v SN, 2. 2. 2005, s. 11).
13. Ustanovljena je bila l. 1991, zadnje spremembe kodeksa so bile narejene junija 2004 (gl. History of the Code, www.pcc.org.uk/cop/history.html, izpis: februar, 2005). Besedilo kodeksa je dostopno prek www.pcc.org.uk/cop/cop.asp (izpis: februar, 2005).
14. »v duhu raziskovalnega novinarstva na delu ujamemo izbranca ljudstva« (SN, 2. 2. 2005, s. 10); »s tehniko novinarja pod krinko smo ugotovili« (SN, 4. 2. 2005, s. 3); »In ker politiki prenekateri reči radi skrivajo ali prikrivajo, jih moramo novinarji, predvsem raziskovalni, razkri(nka)ti.« (SN, 9. 2. 2005, s. 10)
15. »Zakaj pa *Manca Košir* in podobni asi na FDV že v prvem letniku predavajo bodočim novinarjem o Güntherju Walraffu, slovitem nemškem novinarju, ki je na veliko delal in pisal podkrinko?« (SN, 9. 2. 2005, s. 10)
16. Deklaracijo so sprejeli l. 1954, dopolnili pa l. 1986 in jo razglasili za temelj profesionalnega ravnanja novinarjev (gl. IFJ Declaration of Principles of the Conduct of Journalists, www.iff.org, izpis: februar, 2005).
17. Da so neupravičeno prisluškovanje, zvočno in slikovno snemanje kazniva dejanja, opozarja tudi Rovšek (2005).

Literatura

- Bagdikian, Ben H. (1992): *The Media Monopoly*. Boston: Beacon Press.
- Bauman, Zygmunt (1993): *Postmodern Ethics*. Oxford & Cambridge: Blackwell.
- Bezjak, Branka, Matija Stepišnik (2004): *Tiranija »radovednosti«*, Medijska preža, november, <http://mediawatch.mirovni-institut.si/bilten/seznam/20/medjavno/> (izpis: junij, 2005).
- Connell, Ian (1998): *Mistaken Identities: Tabloid and Broadsheet News Discourse*. *Javnost/The Public*, 5, 3: 11–31.
- Gripsrud, Jostein (2000): *Tabloidization, Popular Journalism, and Democracy*. V C. Sparks, J. Tulloch (ur.): *Tabloid Tales: Global Debates over Media Standards*: 285–300. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Heywood, Paul (1997): *Political Corruption: Problems and Perspectives*. V P. Heywood (ur.): *Political Corruption*: 1–19. Oxford: Blackwell Publishers.
- Kalin Golob, Monika (1999): *Publicistika in poročevalstvo*. *Slavistična revija*, 47, 2: 179–194.
- Kalin Golob, Monika (2003): *Stil in novinarski škandal*. *Teorija in praksa*, 40, 2: 229–244.

- Kalin Golob, Monika (2004): Moderno in modno v publicističnem spletu vplivanja ter stilu slovenskih novinarskih besedil. V M. Stabej (ur.): *Moderno in modno v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*: 48–57. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Kieran, Matthew (2000): The regulatory and ethical framework for investigative journalism. V H. de Burgh (ur.): *Investigative Journalism: Context and Practice*: 156–176. London, New York: Routledge.
- (2002): Kodeks slovenskih novinarjev. *Http://www.novinar.com* (izpis: april, 2005).
- Korošec, Tomo (1998): Stilistika slovenskega poročevalstva. Ljubljana: Kmečki glas.
- Korošec, Tomo et al. (2002): Razzalitve v tiskanih medijih. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Košir, Manca (1988): Nastavki za teorijo novinarskih vrst. Ljubljana: DZS.
- Košir, Manca (1993): Slovenski dnevnik v luči kodeksa novinarjev RS. *Teorija in praksa*, 30, 11–12: 1233–1241.
- Košir, Manca (1994): Razkriti prikrito in napisati zgodbo. V M. Šuen: *Preiskovalno novinarstvo*: 9–17. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Košir, Manca (2003): Surovi čas medijev. Ljubljana: Fakulteta za državne vede.
- Lambeth, Edmund B. (1997): Časnikarstvo kot zaveza: poklicna etika. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Lull, James, Stephen Hinerman (1997): The Search for Scandal. V J. Lull, S. Hinerman (ur.): *Media Scandals: Morality and Desire in the Popular Culture Marketplace*: 1–33. Cambridge: Polity Press.
- Luthar, Breda (1998): Poetika in politika tabloidne kulture. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Poler Kovačič, Melita (2001): Mesto subjekta v sodobni novinarski etiki. Doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Poler Kovačič, Melita (2003): Preiskovalno novinarstvo, ustvarjanje škandalov in novinarska etika. *Teorija in praksa*, 40, 2: 207–228.
- Poler, Melita (1997): *Novinarska etika*. Ljubljana: Magnolija.
- (1993): Resolucija Sveta Evrope št. 1003 o novinarski etiki. V (1995): *Predpisi o novinarjih in medijih*: 245–252. Ljubljana: ČZ Uradni list RS.
- Rovšek, Jernej (2005): Svoboda tiska ali pravice posameznika, Medijska preža, maj, *http://mediawatch.mirovni-institut.si/bilten/seznam/22/zasebno/* (izpis: junij, 2005).
- Sparks, Colin (2000): Introduction: The Panic Over Tabloid News. V C. Sparks, J. Tulloch (ur.): *Tabloid Tales: Global Debates over Media Standards*: 1–40. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Šinkovec, Janez (1997): Osebnostne pravice in mediji. *Podjetje in delo*, 23, 6–7: 1157–1165.
- Šuen, Matjaž (1994): *Preiskovalno novinarstvo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Vasle, Vinko (1993): Afere kot skrito bistvo politike in javna dobrina. V *Slovenski almanah*, 94: 32–35. Ljubljana: Založba Delo Novice.
- Verovnik, Tina (2001): Dinamika knjižnojezikovne norme. Magistrska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Naslova avtoric:

Izr. prof. dr. Monika Kalin Golob
Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5
1000 Ljubljana
monika.kalin-golob@fdv.uni-lj.si

Doc. dr. Melita Poler Kovačič
Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5
1000 Ljubljana
melita.poler-kovacic@fdv.uni-lj.si

Prejeto junija 2005, sprejeto in potrjeno za objavo julija 2005.

*Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.*

RECENZIJE KNJIG

ur. Lucija Mulej, Dejan Jontes, Boštjan Šaver

Mojca Vizjak Pavšič

**Patrick Doreian, Vladimir Batagelj, Anuška Ferligoj: Generalized Blockmodeling. Cambridge, New York: Cambridge University Press, zbirka Structural Analysis in the Social Science, 2005
385 strani (ISBN 0 521 84085 6), 80.00 USD**

Znanstvena monografija avtorjev Patricka Doreiana, Vladimirja Batagelja in Anuške Ferligoj *Generalized Blockmodeling*, ki je v začetku leta izšla pri Cambridge University Press v zbirki namenjeni analizi struktur v družboslovnih znanostih, predstavlja pomemben prispevek k literaturi razvrščanja enot v skupine in bločnega modeliranja. Namen tega obsežnega in poglobljenega dela je predstaviti analizo socialnih omrežij, pristop, ki je pred približno tremi desetletji spodbudil spreminjanje paradigme v sociološki metodologiji. Analiza socialnih omrežij se namreč ukvarja z analizo odnosov oziroma povezav med proučevanimi enotami za razliko od prejšnjih pristopov proučevanja lastnosti posameznih enot.

Prva priznana dela, ki obravnavajo analizo socialnih omrežij, izvirajo iz dvajsetih in tridesetih let preteklega stoletja. Eden od pomembnih pionirjev na tem področju je znani ameriški psihiater Jacob Levy Moreno, utemeljitelj sociometrije, ki je med drugo svetovno vojno v New Yorku ustanovil Inštitut za sociometrijo. Kasneje je to področje s pojavom računalnikov in z razmahom anketnega raziskovanja nekoliko zamrlo, saj so sociologi vse pre pogosto zgolj zbirali osebe v vzorce, jim zastavljali vprašanja ter tako pridobili od njih velike količine podatkov, na katerih so potem opravili preproste statistične analize. Analiz večjih in bolj zapletenih omrežij niso opravljali, saj je to predstavljalo računsko zelo zahtevne postopke. S hitrim razvojem vse bolj zmogljivih osebnih računalnikov pa je za področje analize socialnih omrežij nastopilo drugo obdobje, ko je postala praktično uporabna v okviru različnih znanstvenih disciplin, vse od ekonomije, politologije, sociologije, antropologije, etnografije in organizacijskih ved pa do psihologije in medicine.

Bločno modeliranje sodi med najbolj pogosto uporabljene pristope v analizi socialnih omrežij. Cilj te pomembne matematične metode je olajšati analizo proučevanih odnosov in povezav, saj raziskovalcu omogoča, da namesto v večje, nepregledno omrežje, svoje proučevanje usmeri v manjše omrežje oziroma bločni model, v katerem so enote skupine enakovrednih enot. Z drugimi besedami, v danem omrežju se razkrijejo skupine enot, ki imajo enak ali vsaj podoben vzorec povezav z drugimi enotami. Te skupine sestavljajo razvrstitev. Bločni model sestavljajo strukture, tj. relacije, matrice, grafi, ki jih dobimo, ko vse enote iz iste skupine stisnemo v eno. Dobljena struktura je bistveno bolj pregledna ter primerna za interpretacije in tako predstavlja nepogrešljivo orodje tako v družboslovnih kot tudi naravoslovnih raziskavah.

Medtem ko se je področje analize socialnih omrežij najhitreje razvijalo v Združenih državah Amerike, se med pomembne evropske raziskovalne centre, poleg groningenške šole na Nizozemskem (vodi jo Frans N. Stokman) ter francoskega raziskovalnega centra v Lillu (vodi ga Emmanuel Lazega) že več let uvršča tudi ljubljanska šola (vodi jo Anuška Ferligoj), ki se ukvarja z različnimi pristopi in metodami za analizo omrežij. Gre za interdisciplinarno skupino, v kateri sodelujejo raziskovalci s Fakultete za družbene vede, Fakultete za matematiko in fiziko ter Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, ki se med drugim ukvarjajo z bločnim modeliranjem. Poleg tega Vladimir Batagelj in Andrej Mrvar, ki tudi delujeta v okviru ljubljanske šole, že vrsto let razvijata računalniški program *Pajek* za analizo in prikaz velikih omrežij, ki je v knjigi *Generalized Blockmodeling* podrobno predstavljen. Prednost tega v mednarodnih okvirih izjemno uspešnega in razširjenega programa je med drugim velik poudarek na slikovnih prikazih omrežij.

Analiza socialnih omrežij omogoča razumevanje zgradbe kompleksnih sistemov, kar je izjemno pomembno, saj so omrežja prisotna povsod v svetu, ki nas obdaja. Informacije, znanje, promet, trgovski in drugi stiki se širijo preko zapletenega zaporedja medsebojno povezanih

omrežij. Tako je mogoče s pomočjo zelo zmogljivega računalniškega programa *Pajek* izrisati in analizirati kompleksna omrežja na zelo različnih znanstvenih področjih, vse od zapletenih nevronske mreže, gospodarskih in prometnih povezav, pa do telefonskih omrežij in svetovnega spleta. Analiza omrežij torej razkriva, kako je vse povezano z vsem, in kaj to pomeni za znanost, gospodarstvo in vsakodnevno življenje.

V knjigi *Generalized Blockmodeling* predstavljajo avtorji rezultate svojega desetletnega dela na tem področju. Patrick Doreian, ki je profesor sociologije in statistike ter predstojnik Oddelka za sociologijo na Univerzi v Pittsburghu, je od leta 1982 urednik revije *Journal of Mathematical Sociology* in od leta 2003 član uredniškega odbora revije *Social Networks*. Med njegova ožja raziskovalna področja sodijo socialna omrežja, matematična sociologija, okoljska sociologija in družbena gibanja. Anuška Ferligoj, ki je profesorica statistike ter dekanja Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani in je urednica revije *Metodološki zvezki* ter članica uredniških odborov revij *Journal of Mathematical Sociology*, *Journal of Classification*, *Social Networks* in revije *Statistics in Transition*, pa se posveča predvsem multivariatni analizi, analizi omrežij ter anketni metodologiji, predvsem z vidikov zanesljivosti in veljavnosti merjenja. Vladimir Batagelj, ki je profesor diskretne matematike ter predstojnik Oddelka za teoretično računalništvo na Inštitutu za matematiko, fiziko in mehaniko v Ljubljani, pa je član uredniških odborov revij *Informatica* in *Journal of Social Structure*. Med njegova raziskovalna področja sodijo predvsem teorija grafov, algoritmi za grafe in omrežja, kombinatorična optimizacija ter analiza podatkov in uporaba informacijske tehnologije v izobraževanju.

Avtorji so uspeli v okviru svoje monografije plodno združiti svoje različne raziskovalne usmeritve in izkušnje, ki so si jih pridobili vsak na svojem ožjem znanstvenem področju. V delu predstavljajo metode, ki so jih izdelali za določanje in analizo bločnih modelov, med katerimi so tudi tehnike, s katerimi je mogoče preverjati, koliko se podatki prilegajo predpostavljenemu bločnemu modelu. Te metode temeljijo na optimizacijskem pristopu in kriterijski funkciji, ki meri odstopanje empiričnih povezanosti med skupinami do idealnih, ki bi obstajale med enotami, če bi bilo povsem zadoščeno predpostavljeni enakovrednosti. Ta pristop glede na podatke o omrežju, množice vrst idealnih povezav in modela poišče razvrstitev enot omrežja, ki kar najbolj zmanjša kriterijsko funkcijo. Kot avtorji nazorno pokažejo, omogoča tak pristop več pomembnih posplošitev, in sicer gre ena v smeri posploševanja pojma enakovrednosti z dopuščanjem različnih vrst idealnih povezanosti med skupinami, druga pa v preverjanje usklajenosti dejanskega omrežja z vnaprej izbranimi modelnimi strukturami, denimo s hierarhičnim modelom.

Knjigo odlikuje prepletanje strokovnega znanja s številnimi praktičnimi primeri, vse od zelo preprostih in nazornih pa do izjemno zapletenih. Primeri omrežij so najrazličnejši, saj zajemajo vse pore sodobne družbe. Tako predstavljajo avtorji med drugim analizo omrežja prijateljskih odnosov med učenci v šolskem razredu, komunikacijske tokove med zaposlenimi v nekem podjetju, omrežja dobljena iz slovarjev in drugih besedil, omrežja delov spleta, omrežja soavtorstev, omrežja sklicevanj, citiranost med znanstvenimi revijami na določenem strokovnem področju, diagrame poteka programskih sistemov, transportna omrežja, omrežja lastništva delnic ter gospodarske tokove med državami.

Raziskovalno delo skupine avtorjev knjige je že danes referenčna točka za slovensko in mednarodno strokovno javnost, monografija *Generalized Blockmodeling* pa je sploh prvo tovrstno delo v svetu. Knjiga je sistematično razdeljena na dvanajst poglavij ter opremljena z obširno literaturo ter indeksoma imen in pojmov, zaradi interdisciplinarnega pristopa k obravnavani problematiki pa bo zanimiva tako za raziskovalce na področjih družboslovnih kot tudi naravoslovnih znanosti.

Urban Vehovar

Frane Adam, Matej Makarovič, Borut Rončević, Matevž Tomšič:
The Challenges of Sustained Development: The Role of Socio-Cultural
Factors in East-Central Europe. Budapest, New York: Central European
University Press, 2005
235 strani (ISBN 963-9241-96-2), 41.95 USD

Knjigo je treba brati kot nujno potrebno razpravo o družbeno-kulturnih pogojih nadaljnega razvoja Evropske unije (EU) oz. tistega, kar – danes že nekoliko manj evforično – označujemo z izrazom 'Evropa'. Izid knjige je pomemben vsaj zaradi treh razlogov: prvič, zaradi primerjave izbranih razvojnih kazalcev, ki predstavljajo nujno sestavino razprave o morebitni razvojno-modernizacijski konvergenci 'starih' in 'novih' članic EU; drugič, knjiga vpeljuje enega od nujno potrebnih teoretskih konstruktov, ki šele omogočajo presojanje splošnega razvojnega potenciala EU; in tretjič, ker omogoča in olajšuje razpravo o razvojnem položaju in potrebah Slovenije.

Avtorji navajajo, da želijo opredeliti osnovne pogoje, ki naj omogočijo razumevanje tistih dejavnikov, ki spodbujajo prehod iz perifernega ali polperifernega statusa med države razvojnega jedra. Z njihovimi besedami: poskušajo razviti hevrističen model družbeno-kulturnih dejavnikov razvojnih performans oziroma učinkov. Razvoj obravnavajo kot dinamičen proces, kot proces, ki zahteva aktivno prilagodljivost in kot proces, ki naj vzpostavi pogoje trajne konkurenčnosti. Dejavniki, ki ga omogočajo so temelj in rezultat zdržnega razvoja (sustainable development), ki ga opredelijo kot razvoj, ki se tvori sam iz sebe in nikoli ne ogroža svojih predpogojev, temveč jih krepi.

Spoznavni model oz. teoretski konstrukt, ki ga uporabijo avtorji je sestavljen iz treh ravni. Na prvi ravni imamo opraviti s civilizacijsko kompetenco oziroma zgodovinsko dediščino, ki bistveno opredeljuje razvojne možnosti prihodnjega razvoja vsake nacije (gre za ti. 'path dependence'). Na drugi ravni imamo opraviti z notranjimi in zunanji razvojnimi dejavniki, s kognitivno mobilizacijo, socialnim kapitalom, podjetniškim duhom, kakovostjo vladanja in družbeno kohezivnostjo. Na tretji ravni pa imamo opraviti z dejansko razvojno učinkovitostjo oziroma performansami, ki izhajajo iz prvih dveh ravni.

Brez dvoma je pristop avtorjev sociološki. Obenem pa se navezuje tudi na okvire, ki jih opredeljujejo ekonomisti. To velja vsaj na neoinstitucionalizem, tj. za pristop, ki obravnava institucionalne pogoje ekonomskega razvoja.

Razprave o institucionalnih pogojih ekonomskega razvoja se s poudarjeno intenziteto že vse od leta 2003 pojavljajo na spletnih straneh Mednarodnega denarnega sklada (IMF), Svetovne banke (WB), Svetovnega gospodarskega foruma (WEF), Inštituta za razvoj managementa (IMD) in Severnoameriškega urada za ekonomske raziskave (NBER) ter v znanstvenem tisku na splošno. V vseh teh raziskavah je uporabljenega izjemno veliko empiričnega gradiva, ki je po svoji naravi kvantitativen. V precejšnji meri imamo opraviti z mehкими kvantitativnimi podatki, ki so pridobljeni v intervjujih z eksperti in managerji, obenem pa tudi s trdimi podatki, na primer z višino BDP-ja, številom internetnih priključkov, stopnjo izobraženosti prebivalstva ipd. Zanimivo pa je, da so ti podatki vsaj toliko uporabni in natančni, kot so uporabni trdi podatki, npr. podatki o višini BDP-ja.

Če lahko v primeru zgoraj omenjenih raziskav govorimo o ekonometričnem pristopu, lahko pristop Adama in soavtorjev označimo za sociometričen pristop. Glede na to, da je izraz sociometrija že uveljavljen, in da označuje metodo ali pristop, ki se uporablja pri iskanju in opredeljevanju medosebnih povezav v omrežjih posameznikov, je uporaba tega izraza sorazmerno sporna ali vsaj nenatančna. V kontekstu pričujoče knjige lahko govorimo o 'novi sociometriji', ali o 'makrosociometriji'.

Makrosociometričen pristop je že v osnovi 'trd', vsaj v tem smislu, da predpostavlja, da lahko na podlagi zbira empiričnih podatkov razvrščamo nacije v skupine in relativno zanesljivo sklepamo o njihovih ključnih razvojnih značilnostih in potencialih. Makrosociometričen pristop tudi približuje spoznavne in metodološke poteze ekonomije in sociologije, dveh znanosti, ki se sicer precej razlikujeta. Poleg tega pa avtorji 'trši' pristop poudarijo še z uporabo fuzzy-set metode, ki jo uporabljajo trde znanosti, ko se srečujejo s problematiko delovanja v okoljih, ki so dvoumna in kompleksna. V bistvu imamo opraviti s pristopom, ki izvzema sociologijo in sfere 'mehkih' znanosti in predpostavlja, da se je mogoče izmakniti dvoumnostim sociološkega pristopa. Sociologija je veliko natančnejša kot ekonomija, ko poskuša opisati kompleksnost družbene problematike, obenem pa ravno z uporabo velikega števila posredujočih spremenljivk močno oteži ali celo onemogoči iskanje primernih diagnoz in odgovorov na zatečena stanja.

Dejstvo je, da se pri obravnavi družbenih razvojnih potreb ne moremo zanašati zgolj na obravnave (makro)ekonomistov. Te so 'prekratke', ker ekonomisti ne poznajo družbe in družbenih procesov, ker ne poznajo celotnega družbenega konteksta in družbenih učinkov, ki jih povzročajo posegi v ekonomskem sistemu. Vzpostavitev stabilnega makroekonomskega okolja predstavlja nujen predpogoj za nadaljnje razvojne procese in posege, in makroekonomija je zagotovo v domeni ekonomistov. Hkrati s tem je treba poudariti, da je mogoče reformne posege, ali pač posege, ki naj sprostijo nacionalne ekonomske akterje in tokove, udejanjati predvsem v mikroekonomski sferi. In ta sfera je v precejšnji meri v domeni sociologije.

Vsekakor pa obstoj potrebe po intenzivnejši uporabi socioloških spoznanj ne pomeni, da bi se morali zavzemati za kakršenkoli znanstveni ekskluzivizem. V uvodu k knjigi avtorji izrecno poudarjajo, da se zavzemajo za holističen pristop, ki vključuje tako makroekonomske kot tudi družbene in kulturne dejavnike. S tega stališča je mogoče knjigo *The Challenges of Sustained Development: The Role of Socio-Cultural Factors in East-Central Europe* razumeti tudi kot poskus integracije spoznanj ekonomije in sociologije, ali vsaj interdisciplinarnosti, kar je vsekakor dobrodošlo. Nenazadnje je knjiga utemeljena ravno na pristopu, ki ga uporablja ekonomija, tj. na ekonometrični obravnavi, ki jo lahko v kontekstu sociologije poimenujemo za makrosociometrijo.

Na splošno je mogoče reči, da je knjiga ravno zaradi uporabljenega spoznavnega modela in svojega metodološkega pristopa izjemno inovativna in vredna branja. Poleg tega so avtorji z uporabo pristopa, ki je značilen za ekonomijo in z uporabo metode, ki izhaja iz trdih znanosti vzpostavili pogoje, v katerih je mogoče iskati odgovore na razvojno problematiko in operacionalizirati proces njenega razreševanja, kar pomeni, da so sociologijo izvzeli iz slonokoščene stolpa nezainteresirane, same sebi namenjene znanosti.

Vendarle pa ima knjiga precejšnjo pomanjkljivost: konča se s skupimi štirimi stranmi sklepa, ki ni nadgrajen s širšim pogledom na vlogo družbeno-kulturnih dejavnikov razvoja Vzhodno-Srednjeevropskih nacij, nujna bi bila poglobljena obravnava Slovenije. Primerjava s primeroma Finske in Irske bi bila dobrodošla, prav tako vsaj špekulativna operacionalizacija potrebnih reformnih ukrepov. Zato ugotavljam, da sklep knjige ne dosega njene siceršnje vsebine in potenciala. Vendar bi bilo mogoče to pomanjkljivost odpraviti v sklopu naslednje knjige. Ta je nujna vsaj z vidika kakovosti spoznavno-metodološkega aparata, ki je bil vzpostavljen v recenzirani knjigi.

Nenazadnje moram poudariti, da je knjiga Adama in sodelavcev izšla v pravem trenutku. Ne samo, da omogoča presojo razvojnega potenciala 'starih' in 'novih' članic EU, omogoča tudi razmislek o družbenih in kulturnih pogojih razvoja in razvojnega preboja Slovenije: Slovenija je na razvojnem križišču, o tem ni nobenega dvoma. Potrebo po reformi delovanja gospodarskega in upravnega sistema, po spremembi delovanja vlade in vladnih institucij ter razvojnem preboju že najmanj od konca leta 2003 intenzivno zagovarjajo posamezniki, ki pripadajo mlajši generaciji slovenskih ekonomistov in nekateri tako imenovani liberalni sociologi, če kaj takšnega kot je liberalen sociolog sploh obstaja. Poanta tovrstnih razprav je, da moramo ustvariti pogoje, ki bodo spodbudili delovanje nacionalne ekonomije in njen razvojni preboj. V nasprotnem primeru se

bomo postopoma, a zanesljivo, premaknili na periferijo globalnih razvojnih tokov. Postali bomo periferna družba.

Položaj Slovenije je toliko težji, ker ne gre samo za prilagajanje Slovenije ekonomskim razmeram, ki jih oblikujejo procesi ekonomske globalizacije, temveč tudi za potrebo po prehodu v tretjo razvojno fazo, med družbe inovativnosti in znanja. Znašli smo se med tnalom in nakovalom. Na eni strani smo ujeti v gospodarske tokove, na katere ne moremo opazneje vplivati, na drugi pa smo dosegli razvojni rob, ki nas bo prisilil, da načrtno spremenimo način delovanja gospodarskega sistema. Naš dohodek na prebivalca, izražen v razmerjih primerjalne kupne moči (PPP), je že v letu 2003 dosegel 19,300 ameriških dolarjev, v letu 2004 pa bo zagotovo prebil mejo 20,000 dolarjev. Statistično gledano znaša meja med družbami druge razvojne faze, za katere je značilna prevlada tehnološkega imitiranja in investiranja, in med družbami tretje razvojne faze, 17,000 ameriških dolarjev. Potemtakem to mejo v tem trenutku presegamo že za 3,000 dolarjev. Porter navaja, v zadnjem poročilu o globalni konkurenčnosti Global Competitiveness Report 2004-2005, ki ga je jeseni leta 2004 izdal Svetovni gospodarski forum, da je Slovenija 'overachiever'. To pomeni, da slovenski dohodek na prebivalca, izražen v primerjalni kupni moči, ni srednjeručno zdržen, da presega dejanski konkurenčni potencial slovenskega gospodarstva.

Boštjan Šaver

Herbert Marcuse: Um in revolucija – Hegel in nastanek teorije družbe.
Ljubljana: Studia Humanitatis, 2004
444 strani (ISBN 961-6262-63-7), 4.300 SIT

prevod Zdenka Erbežnik, Božidar Debenjak, spremna beseda Pavel Zgaga

Eden izmed nosilnih stebrov znamenite *frankfurtske šole družbene teorije* je zagotovo Herbert Marcuse (1898-1979), pričujoči prevod njegovega dela pa je prvi celoviti monografski prevod v slovenskem jeziku. Marcusejeva osebna zgodba je nadvse podobna zgodbi ostalih teoretikov frankfurtske šole. Po končani doktorski disertaciji na Univerzi v Freiburgu leta 1922 je nekaj časa prebil v Berlinu kot prodajalec knjig. Potem se je leta 1928 vrnil v Freiburg, kjer je z Martinom Heideggerjem pripravljajal habilitacijo, nato se je leta 1933 v objemu nacistične ujme pridružil *Frankfurtskemu inštitutu za družbeno teorijo* in istega leta emigriral iz Nemčije v Švico in kasneje v Združene države Amerike – podobno kot ostali pretežno judovski pripadniki znamenitega inštituta. V novem svetu je leta 1952 nadaljeval svojo akademsko pot sprva na Columbia University in na Harvardu, nato leta 1958 na Bradeis University in po letu 1965 že kot zaslužni profesor na University of California v San Diegu. Pri tem bi ga lahko označili kot najbolj levičarskega in politično angažiranega člana frankfurtske šole, ki je v svoji akademski pronicljivosti združeval marskistični, socialistični in hegeljanski naboj. S svojo kritično držo do kapitalistične družbe, na katero so se oprli tudi levičarski aktivisti v študentskih gibanjih v 1960ih, je na takrat pogostih uličnih protestih javno nastopal – od tod poimenovanje *oče nove levece*, ki se ga je sicer otepal. Po drugi plati pa je njegovo delo prepoznavno zaznamovalo tudi sodobno popularno kulturo in danes aktualne kulturne študije – naštejmo le nekaj pomembnih monografij: *Reason and Revolution (1941)*, *Eros and Civilization (1955)*, *Soviet Marxism (1958)*, *One-Dimensional Man (1964)*, *An Essay on Liberation (1969)*, *The Aesthetic Dimension (1978)*, idr.

Marcusejevo prvo veliko delo *Reason and Revolution – Um in revolucija* je nastalo v začetnih letih ameriške migracije, podobno kot znamenita *Dialektika razsvetljenstva* Adorna in Horkheimerja. V tem pogledu je radikalno drugačna kultura ameriških kampusov dala družbenim

teoretikom, vajenim nemške humboldtvske akademske klime, silovit zagon, ki je v evropskih okoliščinah nakopičeno znanje privedel na plano v obliki knjižno objavljenih interpretacij, predvsem filozofije njihovih predhodnikov, in v obliki novih teoretičnih sintez, ki so reflektirale zgodovinski trenutek in družbene spremembe takratnega časa. Herbert Marcuse v pričujočem delu tako analizira podobnost Heglom in Marxom, ki v obliki razkrivanja tradicije *dialektične misli* še danes predstavlja enega izmed najboljših uvodov v Heglovo misel. Njegovo delo je tako sestavljeno iz dveh glavnih poglavij. V prvem predstavlja osnove Heglove filozofije, najprej njeno družbenozgodovinsko in filozofsko ozadje, nato Heglove mladostne teološke spise, filozofske in politične spise/filozofijo, sistem npravnosti, logiko in filozofijo/fenomenologijo duha. V drugem delu pa podrobno razčleni nastanek teorije o družbi – osnove dialektične teorije družbe išče v izhodiščih negacije filozofije, v misli Kierkegaarda, Feuerbacha, Marxa in njegove dialektike. Študijo nadaljuje z osnovami pozitivizma in nastankom sociologije, pri čemer se opre na pozitivno in negativno filozofijo, na Saint-Simona, Comtovo pozitivno filozofijo družbe, Stahlovo pozitivno filozofijo države in Lorenz von Steinovo preoblikovanje dialektike v sociologijo. Sklepno poglavje o koncu hegllovstva nadgradi z razmisleki o britanskem neoidealizmu, z revizijo dialektike, z mislijo o fašističnem hegllovstvu in nacionalsocializmom kot nasprotjem Hegla. V slovenskem prevodu delo dopolnjuje še seznam Marcusejeve bibliografije (nedvomno vzorna praksa, ki bi jo v vseh predelih pomembnih temeljnih del veljalo posnemati tudi v prihodnje) in slikovita spremna beseda.

Če bi za Heglove zgodnje spise lahko dejali, da so odraz kulturnega in političnega okolja južne Nemčije v zadnjih desetletjih 18. stoletja, potem je razumljivo, da se Heglova (teološka) razprava ves čas vrti okoli vprašanja o pravem odnosu med posameznikom in državo. Namreč mladi rod idealistov od Hegla do Schellinga in Hölderlina se je v času po francoski revoluciji v glavah oziral k razsvetljenskim idealom, hkrati pa so s svojimi petami tičali globoko v blatu *bednih* despotskih družbenih razmer, v katerih so bile človekove pravice deveta vas, reprodukcija tlačanstva in preprodavanje ljudi pa ena izmed najbolj pogostih dejavnosti na agendi takratne religiozne, aristokratske in kapitalske elite. V luči iskanja boljšega in lepšega sveta je tako Hegel definiral državo podobno kot kasnejši liberalizem 18. stoletja: *država temelji na soglasju posameznikov, določa njihove pravice in dolžnosti, varuje njene člane pred tistimi notranjimi in zunanjimi nevarnostmi, ki bi lahko ogrozile nadaljnji obstoj celote* (str. 39). Hkrati pa je že v *Teoloških mladostnih spisih* razvil eno izmed najzgodnejših formulacij pojma *odtujitve*, saj naj bi človek živel v svetu, ki ni več njegov – čeprav se je razvil iz njegovega znanja – kajti gre za tuj svet, ki mu vladajo neizprosni zakoni. Marcuse opozarja, da je takšno misel nadaljeval tudi v prvih filozofskih in političnih spisih, pri čemer je zagovarjal stališče, da *filozofija izhaja iz vseobsegajočih nasprotij, v katere je pahnjeno človekovo življenje*. V tem času je Hegel med letoma 1802 in 1806 na univerzi v Jeni zasnoval ti. *Jenski sistem*, ki vsebuje logiko, metafiziko, filozofijo narave in filozofijo duha. Ob koncu tega obdobja je Hegel napisal *Fenomenologijo duha* ravno v času, ko se je mestu bližala Napoleonova vojska. Bitka pri Jeni, ki je zapečatila usodo takratne Prusije, predstavlja v luči Heglovega spisa tudi prelom v njegovem idealiziranju francoske revolucije: ta se po njegovem mnenju *ni iztekla v udejanjenje svobode, temveč je vzpostavila nov despotizem* – Marcuse dodaja, da potlej država zanj nima več vseobsegajočega pomena, zato svoboda in um postaneta dejavnosti *čistega duha* (str. 93). V tem pogledu pa je še posebej zanimiva Marcusejeva sistematična interpretacija prenosa idej od Hegla do Marxa, ki jo pospremi z opozorilom, da je učinkovanje Heglove filozofije na druženo teorijo mogoče razumeti samo iz njegove *polno razvite filozofije in njenih kritičnih tendenc, kot so postale del Marxove teorije*.

Herbert Marcuse poudarja, da so vsi filozofski pojmi Marxove teorije družbene in ekonomske kategorije, po drugi plati pa so Heglove družbene in ekonomske kategorije filozofski pojmi. Razkorak med obema predstavlja *negacija filozofije* oziroma kritika takratnega meščanskega družbenega reda. Oblikovanje in nastanek teorije družbe pri tem Marcuse zelo pronicljivo in tenkočutno najdeva v filozofski misli tako Feuerbachovega materializma kot Kierkegaardovega

eksistencializma, ki izkazujeta vrsto potez socialne teorije. V tem pogledu dodaja, da je tudi Hegel že bil pokazal, *da je najbogatejša eksistenca individua dosežena v njegovem družbenem življenju* (str. 247). Po Heglovi smrti je evropsko misel načela *pozitivna filozofija*, ki se je preučevanju družbene realnosti približala po vzorcu narave in z vidika objektivne nujnosti. S tem je po Marcusejevem mnenju pozitivistična metoda *uničila številne teološke in metafizične iluzije, podprla pa pohod svobodnega mišljenja, zlasti v naravoslovnih znanostih* (str. 304) – tako je na široko odprla vrata v svet oblikovanja družbene teorije in snovanja temeljev sociologije.

V tem pogledu je delo *frankfurtskega teoretika* ne le *have to* čtivo vseh kulturološko usmerjenih bralk/cev, temveč vseh, ki koketirajo s klasično sociologijo, družbenimi vedami kot takimi in kritično teorijo družbe. Predvsem v primeru slednje se zdi, da je Herbert Marcuse svojo sklepno besedo leta 1954 zastavil kot še danes aktualno: *svoboda se umika – tako na področju mišljenja kot na področju družbe*. Mar ne spominja na najbolj kritične beležke k člankom jutranjega dnevnega tiska?

Ksenija Šabec

**Hagen Schulze: Država in nacija v evropski zgodovini. Ljubljana: Založba /*cf, Modra zbirka – Delajmo Evropo, 2003
353 strani (ISBN 961-6271-57-1), 4.200 SIT**

prevod Alenka Mercina

Konstrukcija evropskih nacionalnih držav s pomočjo ideologije nacionalizma je bila konec osemnajstega in zlasti v devetnajstem stoletju pomembno povezana z idejo nacionalne pripadnosti, ki je kmalu zavzela dominantno mesto med pozitivnimi vzorci kolektivne pripadnosti kot opozicije drugosti in drugačnosti. Nacionalnost in nacionalna kultura sta postali temeljito prepleteni z izkušnjo pripadnosti skupni identiteti, čeprav se je posameznik še vedno gibal med različnimi socialnimi okolji. Simbolne in tudi povsem praktične meje kot načini razmejevanja tujega/našega navzven in združevanja identičnega navznoter seveda delujejo na skupinskih, lokalnih in regionalnih ravneh. Vendar pa se je v evropski zgodovini nacionalna pripadnost v približno zadnjih dveh stoletjih izkazala kot najmočnejši integrativni element, na osnovi katerega so nacionalne države funkcionirale in se v mednarodnem okolju soočale z drugimi.

Toda zakaj so se Evropejci in Evropejke organizirali v države, kako in na kakšen način se je razvil evropski nacionalni koncept, zakaj je ta tako uspešen in ali je enotnost naroda in države “neogibno zlo, določeno, da zatemni prihodnost in pričakovanje, s katerim načrtujemo združeno Evropo sredi svobodnega svetovnega reda”?

To so vprašanja, na katera skuša najti odgovore politolog in zgodovinar Hagen Schulze (rojen leta 1943 v Maroku) v delu *Država in nacija v evropski zgodovini*. Knjiga, ki se v treh poglavjih posveča najprej nastanku moderne države, nato konceptu naroda in končno trem oblikam nacionalne države (revolucionarni, imperialni in totalni), v sklepnem delu pa sintetizira narode in države v evropskem kontekstu po drugi svetovni vojni, predstavlja izviren pristop k znanstveni diskusiji o bistvu in funkcijah države, ki je še vedno predvsem v domeni politoloških ved, te pa običajno dajejo prednost sistemskim vprašanjem pred zgodovinskimi. Schulze izhaja iz utemeljene predpostavke, da so koncepti držav in narodov kulturni osnutki, ki so nastali v evropski zgodovini in se potem stalno spreminjali. Lahko bi rekli, da so nenehno delo v nastajanju in ne homogene, stabilne in statične tvorbe, kot se jih nemalokrat poskuša interpretirati.

Velika revolucija v Franciji je tako pomenila enega najuspešnejših udarob ob koncu osemnajstega stoletja, saj postane revolucionarna Francija prvi uresničen model države - nacije. Že v času francoske monarhije je bila razvita centralistična država, vendar pa je šele z revolucijo suverenost kralja zamenjala suverenost naroda, ki ni bil več podložnik, ampak je postal suvereni subjekt svoje lastne zgodovine. Dogodek sicer ni pomenil popolnega preloma s starim redom, saj se je tradicionalna centralizirana notranja struktura države in cerkvena monarhija, sicer modificirana, obdržala še pozno v devetnajsto stoletje. Z revolucijo leta 1848 pa je Evropo zajel nacionalističen val kot še nikoli prej. Koncept civilizacije, ki je bil do tedaj skoraj sinonimen z Evropo kot celoto, je takrat postal razmejen z nacionalnimi mejami. Evropska civilizacija je bila razdeljena na različne nacionalne kulture.

Tako je v devetnajstem stoletju mesto monarhij postopno prevzela nacionalna država, namesto božje milosti pa je ideološko kohezijo nadomestilo laično prepričanje o "državljski" veri in nacionalni zavesti, ki se je izražalo v čaščenju domovine in njenih kolektivno izumljenih simbolov. Povezujoči dejavniki pa so bili tudi: nacionalno tržišče, javno šolstvo, ki je vse večje populacije ljudi začelo izobraževati v skladu z novo nacionalno mitologijo o apologetskem videnju lastne zgodovine, normativnega - knjižnega jezika običajno večinske skupnosti, nacionaliziranega ljudskega izročila, zemljevidov nove podobe nacionalnega prostora itd. Tudi pravosodje in zapori so postali legitimno sredstvo nadzora nad nasiljem in prevzgoje v rokah države.

Moderne evropske države se je torej razvila iz srednjeveške zveze oseb, vendar pa je bil ta proces zapleten in dolgotrajen. Zahteval je razvoj uradniškega aparata kot odločilnega znamenja moderne državnosti, katerega predhodnika sicer moramo iskati v cerkvi kot birokratski organizaciji, vendar pa se je vzpostavil izključno na svobodi vere brez državne prisile in svobode politike brez cerkvenega varuštva. Pojem države (*il stato*) se je v zvezi s politično organizacijo vladavine prvič pojavil pri Machiavelliju in je še dolgo ostal omejen na italijanski prostor, predstavljal pa je »stanje koncentriranega, javnega izvajanja oblasti na ozemlju«, ki naj bo ločeno od teologije (Schulze, 2003: 40). Tako se je v Evropi iz fevdalnih odnosov srednjega veka in renesanse izoblikovala posvetna država suverene oblasti, ki je iz absolutistične faze postopno prešla v pravno in ustavno državo, ki pa jo je še vedno močno zaznamovalo stanje skoraj permanentne vojne.

Substanco oziroma učinkovito združujočo moč te države je predstavljal koncept naroda kot oblike politične in kulturne skupnosti. Od devetnajstega stoletja naprej je bil to »ljudski narod«, ki se je razlikoval od predhodnega »plemiškega naroda«, saj je do takrat veljalo, da *natio* ni celotno ljudstvo, pač pa samo njegov vladajoči, politično zastopani sloj. Povezovanje naroda in državnih institucij je rezultiralo v konstrukciji nacionalne države in njene identitete (pretežno utemeljene na normiranih nacionalnih jezikih in skupni zgodovini), ki je pogosto izhajala iz nacionalnih stereotipov (npr. med Nemci in Francozi, Angleži in Francozi, Nemci in Čehi itd.). Nacionalna identiteta se je kasneje trdno zakoreninila v zavesti Evropejcev in Evropejk, saj je predstavljala primarni fokus identifikacije in občutka varnosti, ki ju poleg tega posameznik pridobi po relativno »nenaporni« pot, obenem pa transcendirata človekovo fizično dokončnost s tem, ko krepi občutek njegove soudeležbe v medgeneracijskem »projektu«, ki povezuje preteklost, sedanost in prihodnost. Nacionalna identiteta, kot piše sociolog Rudi Rizman v članku *Nacionalna in evropska identiteta: kohabitacija, sinergija ali konflikt?* (2003), je globoko in močno zasidrana kulturna vez, ki se ji človek le težko odreče. Pri njeni zgodovinski konstrukciji je pomembno vlogo odigral družbeni sloj, ki se je izoblikoval v osemnajstem stoletju iz državnih uradnikov, profesorjev, učiteljev, duhovnikov, pisateljev, založnikov, zdravnikov in drugih članov višjih svobodnih poklicev, ki tega niso opravljali zaradi svojega stanu, ampak zaradi svoje izobrazbe in usposobljenosti.

Delo Hagen Schulza je kljub svoji izjemni zgodovinski širini geografsko ujeta v pretežno zahodnoevropsko paradigmo nastajanja in oblikovanja nacionalnih držav (Francija, Anglija, Nemčija, Italija in Španija), medtem ko ostajata tako Skandinavija kot srednje- in vzhodnoevropski prostor skoraj beli lisi v avtorjevi primerjalni analizi. Schulzu se namreč zdi verjetna teza o dveh

evropskih civilizacijskih krogih, ki sta se po razdelitvi Evrope na zahodno- in vzhodnorimsko cesarstvo okrog leta 330 več kot dva tisoč let razvijala drug ob drugem in vplivala drug na drugega, ne da bi se bila kdaj zares zčila.

A tudi če ne pristanemo na avtorjevo trditev o civilizacijski ločnici med evropskim Zahodom in Vzhodom, se moramo strinjati, da se je nacionalna država v obeh okoljih pokazala kot ustrezen odgovor na pot Evrope v moderno dobo, torej kot času primeren okvir in porok za demokracijo in parlamentarizem. Vprašanje pa je, ali nacionalna država še vedno predstavlja ustrezen odgovor na globalizacijske in transnacionalne procese, ki smo jim v intenzivni obliki priča v zadnjih desetletjih, ali pa porajajoča se združena Evropa nemara nudi primernejši okvir razmišljanja na začetku tretjega tisočletja?

Maruša Pušnik

Majda Hrženjak: Simbolno – Izbrana poglavja iz francoskega strukturalizma. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Scripta, 2002
214 strani (ISBN 961-6446-02-9), 3.000 SIT

Popisati strukturalizem in klasificirati strukturalistične avtorje, njihove koncepte ter teoretski opus je sila zahtevno dejanje. Prvič zato, ker strukturalizem nima jasnih mej, se tesno prepleta z drugimi teoretskimi tradicijami in ker se zdi, da strukturalistična misel sploh ni tako celovit teoretski sistem, da bi lahko različne teoretske razprave uvrstili pod enotno označbo. In drugič tudi zato, ker se niti avtorji, ki jim danes pripisujemo oznako strukturalistov, sami ne okronajo za strukturalistične avtorje in se, nasprotno, na nekaterih mestih v svojih delih celo otepajo te označbe (npr. Foucault, Derrida). Prav zaradi tega še dandanes pri definiranju strukturalistične misli in njenih poststrukturalističnih nasledkov vlada zmeda in (post)strukturalizem v sodobni družboslovni in humanistični znanosti še ni zasedel mesta, ki mu ga je, sodeč po njegovem kritičnem naboju, mogoče pripisati. Vsesplošno je sicer znano, da z 'lingvističnim obratom' strukturalizem vpelje švicarski lingvist Ferdinand de Saussure in s tem ožigosa filozofsko misel dvajsetega stoletja, kaj več pa mnogi – na žalost tudi univerzitetni profesorji in drugi akademiki – o strukturalizmu ne vedo. Prav v takšnem kontekstu uspe strukturalizem slikovito in poučno predstaviti Majdi Hrženjak, ki v svoji knjigi z obilico teoretske imaginacije povezuje koncepte strukturalistov, išče presečišča in razhajanja med njimi, secira in pojasnjuje njihove teorije in razgrajuje tako tiste odmevne kot tudi tiste bolj zaprašene strukturalistične ideje, ko pripoveduje tematsko zaokroženo zgodbo o (francoskem) strukturalizmu. Avtorica razvije kritičen in ploden dialog med idejami strukturalističnih avtorjev in nenehno opozarja na tisto vez, ki povezuje na prvi pogled nepovezane strukturalistične teoretske koncepte.

Bralec/ka, ki ga knjiga posrka v historičen prerez razvoja strukturalističnih globin, se lahko podrobno pouči o temeljnem strukturalističnem impulzu – videnju družbe kot simbolnega sistema. Natanko koncept simbolnega je tisti, ki povezuje v knjigi predstavljene teoretike, kot so Ferdinand de Saussure, Claude Lévi-Strauss, Jacques Lacan, Roland Barthes, Michel Foucault in Jacques Derrida. Kljub njihovim zelo raznorodnim raziskovalnim zanimanjem (npr. od narave jezika, mitov v prvobitnih družbah, oglaševanja v sodobni družbi do seksualnosti) je podobnost med njimi precejšnja, saj se vsi ukvarjajo z vprašanji pomena in označevanja ter enoglasno pritrujejo, da so vsa človeška dejanja in prakse, vse družbene institucije in forme simbolni sistemi, ki prenašajo in gradijo pomene ter tako dajejo smisel človeški realnosti. S konceptom simbolnega v ospredju knjige Majda Hrženjak sistematično prikaže, kako se je s Saussurjem razvijala strukturalna ling-

vistika in se kasneje prek ostalih avtorjev razpršila še na širše področje družbenih ved. Simbolni sistem do neke mere namreč determinira pomen in funkcijo posamičnih elementov v sistemu, saj vse oblike komunikacije (pogovorna interakcija, miti, obredi, filmi, glasba, moda itd.) za svoje delovanje zahtevajo nek deljeni set norm in pravil, ki jih ljudje ponotranjijo, se jih naučijo, in na osnovi tega v določenem simbolnem sistemu različne prakse in teksti dobivajo pomene. Avtorica že v uvodu knjige opozori, da je vsako človeško dejanje zaznamovano s simbolnim, ki je tudi edini mogoči človeški milje. Simbolno je torej jedrni koncept strukturalizma in predstavlja univerzum, kjer se proizvaja vednost o svetu: »Simbolno je območje družbenih in kulturnih klasifikacij, reprezentacij in stereotipizacij, konstrukcije spolnih, rasnih, razrednih, manjšinskih in drugih identitet, vzpostavljanja družbenih neenakosti, zapletenih odnosov do drugega, drugačnega in še bolj zapletenih odnosov do drugega v samem sebi, navezave različnih simbolnih sistemov, na primer znanosti, religije ali vzgoje na oblast ipd.« (str. 13-14).

Avtorica odpira tri osnovne sklope o strukturalizmu, ki so smiselno oblikovani v tri poglavja. Prva dva se z bolj teoretsko-filozofske plati lotevata predstavitev epistemoloških temeljev strukturalizma, ko konceptualizirata simbolno v perspektivi različnih socioloških in antropoloških pristopov in razlagata njegov odnos s subjektom. V tem oziru sta najprej izčrpno predstavljena teoretska prispevka Saussurja in Lévi-Straussa, saj prvi z modelom jezika postavi temelje strukturalizmu, drugi pa s konceptom simbolnega reda Saussurjev lingvistični model razširi širše na družbene znanosti. Sledi podroben prikaz Lacanove strukturalistične psihoanalize, s čimer se Majda Hrženjak do določene mere zoperstavi tudi najpogostejšemu očitku strukturalizmu, češ da le-ta predpostavlja, da je sistem/struktura/simbolno nadrejeno in zunanje subjektu in da subjekta totalno naddeterminira. Avtorici pa s predstavitvijo Lacanovega koncepta simbolnega uspe pokazati, da je simbolni sistem sicer res konstitutiven za subjekt in za realnost/objekt, a z vpeljavo koncepta želje in fantazme opozori na kompleksnejši položaj, ki ga subjekt zaseda v simbolnem. Utemeljeno se ti dve poglavji iztečeta v obsežnejše, bolj metodološko poglavje, ki vsebuje prikaz temeljnih strukturalističnih metod analize simbolnega in ki delu Majde Hrženjak še dokončno vtisne pečat odličnosti, saj pokaže na znanstveno uporabnost in aplikativnost strukturalizma (Saussurjeve ideje o semiologiji, Lévi-Straussove strukturalne metode, Barthesove semiološke analize vsakdana, Foucaultove diskurzivne metode, Derridajeve dekonstrukcije in Lacanove psihoanalize). Knjiga se lahko ponaša tudi s kontekstualizacijo strukturalizma, saj ga avtorica umesti v širšo teoretsko in intelektualno-duhovno klimo, ko išče njegove inspiratorje v psihoanalizi Freuda, v fenomenologiji, eksistencializmu, historičnem materializmu, marksizmu in v nadrealizmu.

Prav v okviru tega bi bilo dobro spregovoriti še več tako o vplivih, ki jih je imel strukturalizem na druge teoretske tradicije, kot tudi na prepletanje strukturalističnih konceptov s koncepti ostalih teoretskih tokov. Upoštevati moramo namreč to, da je strukturalizem tesno povezan s kritično družbeno teorijo in z marksistično mislijo in da se je poststrukturalizem razvijal prav na križišču strukturalizma in marksizma. Nemara bi bilo v knjigi dobro natančneje opozoriti tudi na sklop kritik klasičnega strukturalističnega modela in na vrsto problemov, ki se pojavljajo v povezavi s tem modelom. To avtorica v knjigi sicer stori, a za nepoučene bralce/ke bi bila dobrodošla še bolj sistematična razdelava kritik, saj so, na primer, teorije nekaterih predstavljenih avtorjev vznikale ravno na kritiki strukturalističnih klasikov in na kritični refleksiji rabe teh konceptov v njihovih lastnih teoretskih razglabljanjih. Prav zato bi lahko Derridaja in Foucaulta označili raje kot poststrukturalista, Barthesa pa kot strukturalističnega marksista, saj vsi napadejo klasične strukturalistične koncepte. Na primer, strukturalistični misli Saussura in Derridaja tako ne loči le nekaj desetletij, ampak tudi nekaj radikalno različnih konceptualizacij, saj Derrida svoje koncepte razvije ravno ob kritiki Saussurjevega klasičnega modela. David Howarth kritiko klasičnega strukturalizma opredeli kot štiridelno (2000: 27-34) – gre namreč za a) rigidno delitev znaka na označevalec in označenec, b) strukturalistični esencializem, saj je jezik obravnavan kot proizvod in ne kot proces proizvodnje, pri čemer se zanemari aktivna konstrukcija in historični karakter

strukture, in identiteta znaka se obravnava kot proizvod celotnega sistema lingvističnih vrednot, c) idejo o avtonomnem subjektu jezika, kot da ta jezik predhodi in je eksterni jezikovnemu sistemu, d) nezmožnost razviti koncept diskurza. Zatrđimo lahko, da se je strukturalizem razvijal in oplajal natanko ob lastni kritični refleksiji, saj takšna dekonstrukcijska kritika strukturalizma (na kateri temelji Derridajev teoretski prispevek) omogoča tudi nadaljnji razvoj strukturalističnih zmožnosti in prehajanje lastnih omejitev. Avtorica v uvodu knjige na vse to sicer implicitno opozorja, saj našteje intelektualne tradicije, ki črpajo pri strukturalizmu, ga nadgrajujejo in tudi prehajajo (npr. feministična teorija, postkolonialne študije, dekonstruktivizem, kulturne študije itd.).

Monografija, ki je pisana v jasnem, berljivem, izpiljenem, a sofisticiranem znanstvenem slogu in ki se lahko ponaša s sistematičnim prerezom strukturalistične snovi, lahko služi kot koristno učno gradivo vsem družboslovcem in humanistom, hkrati pa je lahko visokošolskim pedagoškim delavcem za zgled kot primer sistematičnega in učbeniško doslednega prikaza strukturalizma. Takšne knjižne diskusije o klasičnih in sodobnejših strukturalističnih avtorjih pa so več kot dobrodošle in nujno potrebne tudi zaradi vse večje nesposobnosti sodobne znanstveno-teoretične misli, da bi razvijala prepričljivo kritiko obstoječih družbenih razmer. Če sledimo Marku Posterju (1991), da se najpomembnejše spremembe v sodobnih družbah dogajajo prav na ravni jezika in ne na ravni družbene akcije in da zahodna znanstvena misel, ki v večji meri tega ne upošteva, ni zmožna produktivne kritike raznovrstnih oblik zahodne dominacije, lahko delo Majde Hrzenjak označimo kot primer kritične analize, ki ne ponuja le prikaza strukturalistične misli, ampak opozarja na številne spregledane in zamolčane oblike dominacije, ki se pogosto reproducirajo tudi znotraj zahodne teoretske misli. Knjiga kar na nekaj mestih glasno pripominja, da je tudi znanost del simbolnega aparata, ki proizvaja vednost o svetu, in je vpeta v oblastne mehanizme, ravno zaradi tega pa je v akademskih in znanstvenih vodah še bolj kot drugje potreben dvom in kritična refleksija lastnega položaja. Z drugimi besedami, knjiga o simbolnem se na nek način osredotoča na kritiko jezika in hegemonnega zahodnega razuma. Kot takšen pa strukturalizem lahko ponudi osrednji motor za napajanje kritične teorije, ali kot sporočajo skozi knjigo nanizani številni konkretni mikro primeri, ni pomembno ustoličiti strukturalizma kot Velike teorije, pomembnejše je, da se z njegovo pomočjo in na krilih njegovih kritičnih impulzov razvije radikalna kritična teorija, ki bo sposobna prevetriti neenakosti, nepravilnosti in zdravorazumska razmišljanja v sodobni družbi.

Literatura:

Howarth, David (2000): *Discourse*. Buckingham: Open University Press.

Poster, Mark (1991): *Critical Theory and Poststructuralism: In Search of a Context*. Ithaca: Cornell University Press.

Ilija Tomanić Trivundža

Manca Košir: Surovi čas medijev. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Media, 2003

257 strani (ISBN 961-235-125-2), 4.577 SIT

spremna beseda Melita Poler Kovačič

Surovi čas medijev je izbor 23 že objavljenih člankov, v katerih avtorica obravnava slovensko novinarsko sporočanje in njegove transformacije med leti 1988 in 2002. Gre za kritične refleksije o obdobju, v katerem so slovenski mediji prešli iz političnega v tržni nadzor (ki sicer ni nikoli

nepolitičen), v katerem se je poleg njihove podobe, vsebine in mehanizmov delovanja, temeljno spremenila tudi njihova družbena vloga.

Koširjeva v središče razumevanja novinarskega dela postavlja etiko; tako zanjo ni ključno “poklicno” vprašanje zgolj vprašanje novinarske svobode, ampak predvsem vprašanje odgovornosti, saj posebne pravice medijev in novinarjev izhajajo prav iz njihove družbene vloge, iz odgovornosti do naslovnikov sporočanja. Povedano drugače, gre za preseganje zgolj negativne svobode s pozitivno svobodo, od-govornostjo do naslovnikov, do “obličja” javnosti.

Nasproti temu vatlu se slovensko poosamosvojitveno novinarstvo razkriva kot čas neprofesionalnega žurnalizma, ko je “prijorjena »svoboda tiska« novinarje opila in zdaj premnogi plešejo svoj omotični ples, v katerem ni razvidna razlika med dejstvi in fantazijami, med stvarnim in interpretiranim.” (str. 57) Gre za obdobje prepletanja elitnih in komercialnih medijev, ki ga ne zaznamuje samo tabloidizacija poročanja in tendenciozno novinarstvo, ampak predvsem vdor prikritega oglaševanja oz. t.i. hibridnih besedil. Dogodke izpodrivajo psevdodogodki (str. 70), prevladuje pasivnost zbiranja informacij (str. 121), ki se simptomatično kaže v opuščanju osnovnega orodja novinarskega dela – novinarjevega vprašanja in izpraševanja (str. 72). Na ravni besedil se neskladje med samopostavljenimi etičnimi standardi (kodeks) in medijsko prakso kaže denimo v vsakodnevnem opuščanju temeljnih značilnosti kakovostnega novinarskega poročanja, kot sta navedba vira informacij ali ločevanje med novicami in mnenji (str. 96-105).

Opisani trendi seveda niso lastni zgolj slovenskemu novinarstvu – so del “postmodernega stanja” in naraščajoče odvisnosti družbeno konstruirane realnosti od posredništva medijsko konstruirane realnosti, s katero upravlja logika kapitala oz. profita – le da je v Sloveniji do trumfa kapitalne logike prišlo, tako kot v drugih tranzicijskih državah, sočasno s konstruiranjem demokratične(jše) družbenopolitične ureditve. Pri čemer se izkaže, kot poudarja tudi Koširjeva, da razkroj kvalitete, odgovornega novinarstva, ki smo mu priča, zavira razvoj pluralne družbe in demokracije kot političnega sistema in kot načela sobivanja. Zavedajoč se ključne vloge medijev za zagotavljanje legitimnosti demokratičnega političnega sistema, se Koširjeva vseskozi zavzema na eni strani za odgovorno novinarstvo, kvaliteten, “elitni tisk”, ter, kar je enako pomembno, na drugi strani tudi za kritične, medijsko pismene prejemnike medijskih sporočil (glej npr. zadnji tematski sklop knjige, ki je posvečen vzgoji za medije).

Vendar prav zaradi tega *Surovi čas medijev* bolj kot o krizi sodobnih medijev nasploh, kot bi lahko sklepali iz naslova, govori specifično le o krizi sodobnega novinarskega sporočanja in večinoma ne presega okvira informativne funkcije medijev (in njenega prekrivanja z zabavo). Podobno zamejitev, ki do neke mere ovira univerzalnost avtoričinega prikaza, srečamo tudi znotraj analize novinarskega sporočanja: primeri analiz so omejeni na “elitnejši” medij, tisk, ne pa na “kraljico medijske konstrukcije realnosti, televizijo”(str. 55).

Odsotnost obravnave televizije pri Koširjevi pa ni zanimiva samo zaradi dominantnosti in vplivov medija samega, temveč predvsem zaradi dejstva, da je televizija medij, v katerem je avtorica v obravnavanem obdobju s svojim delovanjem pustila markanten pečat. Vendar ta potencialno dragoceni pogled “od znotraj”, nikakor ne predstavlja kritični manko obravnavanega dela. *Surovemu času medijev* spodleti namreč kot knjigi: ne samo, da izbor člankov ne uspe tvoriti sporočilno celoto, ki bi bila večja od vsote posamičnih delov (člankov), ampak mu ne uspe ustvariti koherentne besedilne celote kot take.

Surovi čas medijev namreč sestavljajo tako raznovrstna besedila, kot so strokovni in znanstveni članki, prispevki s konferenc, intervju, poročila o konferencah, publicistični prispevki, nagovori s poklicnih srečanj ter spremne besede. Nikakor ni težava v tem, da avtorica z enakimi sporočili nagovarja mnogovrstne publike (pri čemer je hvalevredno tudi njeno vztrajanje na določenem nivoju znanstvenosti ne glede na naslovnike), niti v tem, da se, kot ugotavlja Koširjeva, “v njih večkrat ponovijo ugotovitve o tem, da novice niso resnice, temveč medijski produkti, da novinarji ne odslkavajo realnosti, temveč konstruirajo (svojo) medijsko realnost” (str. 29), temveč da jih avtorica ubesedi z istimi primeri ogorčene bralke, Lippmannovim opisom pogleda, ki se vsili,

vzkliki, da “the product of media are not truths but news!” ali parafrazi o dobrem novinarju. To stilsko in vsebinsko ponavljanje deluje na bralca nekako podcenjujoče, vsebino člankov pa po nepotrebnem razvrednoti.

Gre pri tem zgolj za uredniški spodrseljaj? Podobno razdiralno deluje tudi umestitev treh člankov v angleškem jeziku, katerih izbor Koširjeva sicer utemeljuje z željo po dostopnosti tematike tudi tujim bralcem. Nobenega dvoma ni, da si surovi čas slovenskih poosamosvojitvenih medijev in avtoričini predlogi za njegovo blažitev zaslužijo pozornost tujih bralcev, vendar v drugačni, samostojnejši in prijaznejši obliki, kot je pričakovanje, da jih bodo izbrskali izmed dvajsetih drugih slovenskih besedil v knjigi s slovenskim naslovom.

Toda če namesto s poudarkom na formi zaključimo s poudarkom na vsebini. Trije tematski sklopi, ki sestavljajo *Surovi čas medijev*, ne nakazujejo zgolj tri prepletajoča še področja avtoričinega dela ampak v grobem tudi tri obdobja njenega ustvarjanja, od programskih nastavkov in vzpostavljanju etičnih temeljev novinarskega delovanja (od etičnega kodeksa do študijskega programa), preko vsebinsko-zvrstnostnega dela, do druge strani medijev – občinstva in njegovega medijskega opismenjevanja. Slovenska novinarska praksa še vedno potrjuje dve ključni ideji izbranih besedil – da potrebujemo nekoga, ki bo bdel nad psi čuvaji in ki jih ne bo nehal opozarjati, da so njihove pravice neločljivo povezane z odgovornostjo, hkrati pa, da je surovost časa medijev, vsaj do neke mere, povezana ne samo z (etičnimi) odločitvami in dolžnostmi novinarjev, ampak tudi z odločitvami občinstva. In ravno v tem se skriva potencial za spremembe.

Boštjan Šaver

Aleš Debeljak: Lanski sneg – eseji o kulturi in tranziciji. Maribor:

Aristej, zbirka Dialogi, 2002

195 strani (ISBN 961-220-035-1), 3.900 SIT

Miran Štuhec: Slovenska esejistika v drugi polovici dvajsetega stoletja.

Ljubljana: Slovenska matica, 2003

356 strani (ISBN 961-213-102-3), 6.184 SIT

ključne besede: kultura, tranzicija, identiteta, esejistika, literarna teorija

V recenzijemskem bloku bomo vzeli pod drobnogled pred časom izdano monografijo Aleša Debeljaka, zbirko esejev o kulturi in tranziciji, ki jo bomo v drugem delu postavili v kontekst pregleda slovenske esejistike Mirana Štuhca. S pomočjo obeh del se bomo ozrli po razmerju med kritiko, znanostjo in esejistiko. Zastavili bomo vprašanje, v kolikšni meri je esejistika lahko znanstvena ali na kakšen način lahko služi sodobnim družboslovnim in humanističnim znanostim.

Na enem izmed javnih predavanj Aleša Debeljaka, profesorja na oddelku za kulturologijo Fakultete za družbene vede na Univerzi v Ljubljani in predstojnika Centra za preučevanje kulture in religije, je njegov sogovornik omenil, da je Debeljakovo ustvarjanje po eni plati slovensko besedo osvetlilo kot *kozmpolitansko*, po drugi pa utrdilo most med družboslovnimi znanostmi in množico neakademiških bralcev. Delo z naslovom *Lanski sneg* v tem pogledu predstavlja sistematično nadaljevanje avtorjevega literarnega raziskovanja, ki sledi rdeči niti *kulturne kritike*. Med osmimi knjigami (kulturnih) esejev je tako najprej objavil *Melanholične figure – eseji o književnosti in idejah* (1988), tej so sledile odmevne monografije *Postmoderna sfinga* (1989), *Temno nebo Amerike* (1991), *Pisma iz tujine* (1992), *Somrak idolov* (1994), *Oblike religiozne imaginacije* (1995), *Individualizem in literarne metafore naroda* (1998) idr.

Pričujoča zbirka esejev *o kulturi in tranziciji* razkriva nadaljevanje akademske poti, ki je Debeljaka po doktoratu iz sociologije kulture na *Syracuse University* v ZDA pripeljala nazaj na ljubljansko univerzo. Če je v nekaterih zgodnjih delih bralca seznanjal z *barvo ameriškega neba in okusom v mnogih pogledih nenavadne ameriške kulture, s čudenjem nad dežnikom kultur – ki so nam blizu, pa vendar tako daleč, z diskretnim šarmom religijskega fundamentalizma ipd.*, potem v pričujočem delu ponovno odkriva kulturo, v kateri je odraščal. Tudi zato uvodoma opozori, da naslov dela meri na slovenski kulturni sindrom in njegov tradicionalni mehanizem nadomeščanja nacionalnih političnih institucij s kulturnimi – posredno zastavlja retorično vprašanje, kdaj se bo slovenska kultura dokončno prelevila iz *prešernovske strukture* v eno izmed številnih dejavnosti, ki jo poznajo ostale družbe – tj. kdaj bo kulturni sindrom resnično skopnel kot lanski sneg? Na poti iskanja odgovora na skrito naslovno vprašanje nas tako seznanjajo s štirimi sklopi. V prvem opozarja na *čudovite izgubanje* in raziskuje svoj *privatni Balkan, korupcijo razsvetljenstva in postkomunizma in utrujenost od zgodovine*. V drugem poglavju umesti svoja opažanja v kontekst *slovenske lirike in urbanega primanjkljaja, v dve očesi ene glave – religijo in umetnost*, v kontekst *kulture, zahoda in globalizacije* in v *arhetip lastnega mesta*. Tretji sklop je tesno povezan z razmišljanjem o *politiki skupnosti in utopiji, o republiki in narodu* in o *globalni tesnobi*. Zadnji četrti sklop je povezan z vsakdanjimi miselnimi meditacijami, ki so izvorno nastale v dnevniškem zapisu enega izmed slovenskih časnikov. Torej kot nas avtor že v samem naslovu opozarja, zbirka esejev govori o zadnjem desetletju slovenske državne neodvisnosti, v katerem je podobno kot celoten slovenski kolektiv tudi sam kot posameznik doživel številne preobrazbe.

Delo Mirana Štuheca *Slovenska esejistika v drugi polovici dvajsetega stoletja* obravnava slovensko književnost zadnjega pol stoletja, pri čemer avtor opozarja, da je delo krojeno po meri trikotniške zasnove *človek – književnost – narod*. Knjiga je sestavljena iz dveh delov. V prvem avtor odpira teoretska vprašanja o eseju, terminoloških rešitvah, razmerju med kritiko, esejistiko in znanostjo idr. V drugem delu na podlagi razdelanih meril predstavlja splet sodobnih slovenskih esejistov, ki so zaznamovali področje v zadnjih petdesetih letih. Pri tem Štuhec opozarja, da esej kot umetniško delo po eni plati aktivira čustveno sfero, hkrati pa kot znanstveno delo odpira področje razumskih procesov. Esejistični kritik tako *na ozadju svoje osebne literarne kompetence ter estetske občutljivosti postavlja svoje delo v prostor lastnega razumevanja širšega filozofskega, ideološkega, političnega, zgodovinskega in kulturnega dogajanja* (str. 21). Pri tem avtor povzema Barthesovo opazko, da je pristop h književnemu ali umetniškemu delu lahko zaznamovan, ne le z iskanjem različnih pomenov, temveč tudi z rekonstrukcijo postopkov, vsebine, (umetniškega) sporočila, smisla in ideje. Skratka z družbenim in kulturnim kontekstom v najširšem dokumentarnem pogledu.

Ko se ozremo po dokumentarni moči, ki jo nosi esejistika, je groba primerjava z *eksaktno* znanostjo povsem na mestu: denimo Debeljak v svojih esejističnih razmislekih o družbi v tranziciji opozarja na *podjetniške povzpetnike, ki so čez noč prišli do bajnega bogastva*, hkrati pa nekaj podobnega v drugačni obliki razglašajo podrobne družboslovne analize, v katerih številke in ostali kazalci odražajo kopičenje kapitala in družbene moči v rokah ozke skupine ljudi (prim. Toš & Bernik ur. 2002). Pri tem lahko poslanstvo esejistike beremo kot širjenje pogledov in misli v širšo družbeno skupnost bralcev, po drugi plati pa se sistematična znanstvena dela širijo praviloma zgolj v ožjo akademsko skupnost oziroma v skupnost ekspertov za posamezna področja. V tem pogledu slednja pogosto ostajajo sama sebi namen in končni cilj – številne ugotovitve, rezultati in podatki obležijo na zaprašenih policah arhivov ali v elektronskem drobovju računalnikov. Hkrati pa so ostali pristopi, ki so v akademskih vodah pre/hitro etiketirani kot alternativni, pogosto zaznamovani kot neprimerni. Morda so resnično neustrezni agens prenašanja argumentov striktno znanstvene narave, vendar je njihova dokumentarna moč pomembna vsaj toliko ali še bolj kot z znanstvenimi indeksi podprto akademsko tekstovje. Gre predvsem za tisto dodano vrednost, ki jo takšna dela prinašajo in reproducirajo v širšem kolektivu – denimo v slovenskem okviru nacionalna skupnost še danes ohranja ideje avtorjev, kot so Josip Vidmar, Edvard Kocbek, Boris

Pahor, Dušan Pirjevec, Lojze Kovačič, Marjan Rožanc, Taras Kermauer in številni drugi.

Podobno kot zapletene matematične ali fizikalne teorije, ki najdevajo svoje praktične aplikacije v tehnološko dovršenih izdelkih sodobnega časa – kot so denimo letala, računalniki ali cepiva –, tako tudi znanstveno delo v družboslovju in humanistiki terja svoje praktične aplikacije, ki naj bi služile skupnosti. Seveda se na tem mestu odpira ključno vprašanje: kaj naj bi v polju družboslovnih in humanističnih znanosti predstavljalo aplikacijo? Z vidika naravoslovnih znanosti splošna uporabnost tiči v dejstvu, da naj bi služile tako *človeštvu* kot domnevnemu *civilizacijskemu in tehnološkemu napredku*. V tem pogledu se po drugi plati morebiti kot ključna za predstavitev zapletenih družboslovnih in humanističnih teorij kaže ravno esejistika – gre za način približanja kompleksnih spoznanj in pogosto zgolj navidez zapletenih analiz – ki so jim v ta namen pridani pridevniki tipa objektivnost in eksaktnost – ostalim pripadnikom skupnosti.

Če potegnemo vzporednico na primeru, se lahko vprašamo, kakšen smisel bi imele številne aeronavtične znanosti, če bi s potniškimi letali leteli zgolj v teoriji in v številnih načrtih, knjigah, elaboratih, še vedno pa bi potovali peš in s konji. Identično vprašanje si je vedno znova potrebno zastaviti tudi v primeru družboslovnih znanosti – šele potem bomo morebiti prišli do spoznanja, da tudi esejistika ni in ne bi smela biti zgolj končni cilj, temveč sredstvo, s katerim bi človeštvo lahko preprečilo številne nepotrebne konflikte, vojne, politične in ideološke manipulacije, trpljenje otrok ipd. Tudi družboslovna in humanistična spoznanja imajo moč reševanja človeških življenj – prav tako kot medicina, mikrobiologija ali diplomacija. Na primer nedavni primer balkanskega konflikta, ki ga je predvsem medijska konstrukcija zgrešeno enačila z religijsko vojno, je morebiti najbolj zgovoren. Eden izmed pomembnih kazalcev, kako zgrešeno naj bi bilo za družboslovnega znanstvenika preziranje esejistike, tudi in predvsem kot sredstva predstavljanja lastnih rezultatov, je tudi podeljevanje najbolj prestižnih (znanstvenih) *Nobelovih nagrad*. Morebiti niso dosežki številnih naravoslovnih znanosti (s površinskim videzom manka klasifikacije ostalih znanosti) zaman postavljeni ob bok nagradi v literaturi in nagradi za prispevek k svetovnemu miru – v obeh primerih naj bi šlo za širjenje duha spoznanja in potrjevanje najbolj cenjenih človeških vrednot, med katerimi je nedvomno življenje kot tako.

Literatura:

Niko Toš, Ivan Bernik ur. (2002): *Demokracija v Sloveniji – prvo desetletje*. Založba FDV, Ljubljana.

Gregor Starc

Mitja Velikonja: Mitografije sedanjosti – Študije primerov sodobnih političnih mitologij. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Scripta, 2003 198 strani (ISBN 961-6446-50-9), 5.600 SIT

V knjigi *Mitografije sedanjosti* je avtor Mitja Velikonja zbral in dopolnil celo vrsto svojih tekstov na temo sodobnih mitologij, ki jih je zapisal v zadnjem desetletju. Vsebinsko knjige temelji na bolj poglobljeni analizi konkretnih primerov funkcioniranja različnih mitov v sodobnem svetu, ki so večini bralcev, poslušalcev in gledalcev informativnih političnih vsebin vsaj bežno znani, ob prebiranju knjige pa lahko dobijo tudi vpogled v delovanje teh mitov oziroma jih sploh pripoznajo kot mite. Ena izmed osnovnih značilnosti mitske govornice je namreč prav ta, da je naslovniki ne zaznajo kot mita, ampak kot del naravne ureditve našega sveta. S pomočjo ilustrativnih primerov avtor bralcu omogoči, da se seznanijo in hitro dojamajo funkcijo mita v vsakdanjem

življenju, sočasno pa mu omogoča tudi razumeti, zakaj so se bili npr. v nedavnih balkanskih vojnah nekdanji prijatelji, sosedje in sorodniki sposobni pobijati med seboj in pri tem celo misliti, da delajo edino pravo in pravično stvar. Knjigo še posebej odlikujejo številne študije primerov, ki so sicer v slovenskem družboslovnem znanstvenem prostoru žal bolj izjema kot pravilo, saj uspejo jasno pokazati, kako se lahko v določenih situacijah in na precej iracionalnih temeljih izoblikuje povsem racionalen režim resnice, ki ljudem omogoči različne klasifikacije stvari in razločevanja pravičnega od krivičnega, pravičnega od napačnega, dobrega od zlega. Ravno zaradi berljivosti, jasnosti, ilustrativnosti in aktualnosti opisanih primerov sodobnih mitologij ter obilico slikovnega materiala lahko knjiga služi tudi kot zelo prijazno študijsko gradivo študentom in študentkam družboslovno-humanističnih študijev.

Pravzaprav bi dele knjige lahko predpisali kot obvezno čtivo tudi poslancem, politikom in ostalim, ki sodelujejo pri sprejemanju zakonodajnih in političnih odločitev, s katerimi hote ali nehotе prizadenejo učinkovito delovanje skupnosti, različnih skupin ljudi ali zgolj nemočne posameznike, zaradi česar se vse bolj zdi, da država ne funkcioniра zaradi politike ampak navkljub politiki. Po drugi strani pa bi bilo mogoče boljše, da se omenjenim mogočnikom branje te knjige sploh prepove, saj bi jim lahko dosledna in udarna kritična dekonstrukcija konkretnih političnih mitologij služila ravno nasprotno – kot zbirka receptov, kako določeno škodljivo in izrazito nehumano stvar lahko spremeniš v skrajno sofisticirano, koristno in človekoljubno dejanje, kot npr. križarske vojne, Hitlerjevo reševanje židovskega vprašanja ali pa bolj aktualno ameriško izvažanje blagoslova demokracije v države tretjega sveta. Vsi trije omenjeni dogodki so namreč temeljili/temeljijo na skladovnicah mitov, v katere je treba le verjeti – in mit vsebuje mehanizem, ki nauči ljudi verjeti – pa so delovali in še vedno delujejo.

V drugem poglavju se avtor spoprime z mitologijami našega časa in analizira oblikovanje mita voditelja, pa naj si bodo to nekdanji voditelji, kot so Bismarck, Lenin, Hitler, Tito, Atatürk, Che Guevara, Gandhi, Homeini in drugi, ki so sedaj že v mitološkem onostranstvu, ali pa nekateri še živeči, kot so Haider, Berlusconi, Havel ali Milošević, ki še tlačijo zemljo na prostosti ali v zaporniških celicah. Vsi omenjeni voditelji so del bolj ali manj utopičnih idej, ki jih Velikonja tudi predstavi. Kot pravi, te utopije v nasprotju z miti omogočajo tudi dvom in diskusijo, lahko pa se celo uresničijo, čeravno so takšne bolj redke. V tem pogledu je zanimivo avtorjevo nizanje primerov utopičnih idej v delih Thomasa Moora, Francisca Bacona, Daniela Defoeja, ki, ne da bi bilo to posebej izpostavljeno, kaže na to, da se je morda Marx, ko je koval ideje o razrednem boju in kraljestvu svobode, navdihoval tudi pri njih in da tudi komunizem ni bil le sovjetska zarota. Sodobne mitologije in utopije so nujno podkrepljene tudi z vizualno simboliko, od kljukastega križa in peterokrake zvezde, sokolov, orlov in ostale perjadi, mnogoterih različic krščanskih križev do avreole rumenih evropskih zvezdic, med katerimi zdaj sveti tudi slovenska. Poglavje se zaključuje z zelo dobro, domiselno in povrh vsega še zabavno analizo primera Bossijeve neodvisne Padanije in vzpostavljanja padanske nacionalne identitete, ki razkriva, da mit kljub vsemu ni vsemogočen in da se s tovrstnimi političnimi manevri sicer da obnavljati in harmonizirati zamišljeno nacionalno skupnost, zelo težko pa jo je na tak način zgraditi iz nič.

V tretjem poglavju se Velikonja loti aktualnih postsocialističnih mitologij in na pronicljiv in zbadljiv način razkriva prežetost slovenskega političnega prostora z mitologijo socialistične zarote, ki še vedno deluje. Pomenljiva je njegova ugotovitev, da imamo v Sloveniji črnogorsko, srbsko in albansko mafijo, ne pa tudi slovenske mafije. Imamo zgolj različne gorenjske in druge naveze, medtem ko je izraz mafija rezerviran le za pripadnike nekdanjega socialističnega režima – udbomafijce. Slovenska politična desnica je vse od konca Demosove vlade naprej skrbno razvijala in negovala idejo udbomafijca. Nenazadnje je tudi zadnja volilna kampanja temeljila na nenehno ponavljani ideji kidanja tistih, ki so vladali '15 let na 40 let podlage'. Edina težava pri vsem tem je, kot razkriva Velikonja, da nimamo niti enega primerka udbomafijca, ki bi ga lahko ljudem pokazali. Zelo dobro poznamo njihove dejavnosti in njihove lastnosti, ampak v nasprotju s tasmanskim tigrom nimamo niti ene fotografije ali okostja, ki bi skrivnostnega udbomafijca raz-

krinkala in materializirala. Pravzaprav bi po besedah avtorja razkrinkanje sesulo ta mitski konstrukt in njegovi protagonisti bi izgubili velik del svojega arsenala, saj se sme proti udbomafijcem, tako kot proti teroristom, pravičniško bojevati z vsemi sredstvi le, če so ti skrivnostni, zakriti, nedoločni in se jim da zaradi tega z lahkoto pripisati kakršnekoli lastnosti in grehe. Analiza postsocialističnih mitologij se dotakne tudi vloge religije in cerkve v njihovem funkcioniranju in pokaže na to, da so mehanizmi delovanja cerkve in nacionalne države analogni, da svojo mitološko snov črpajo iz istih virov in da uporabljajo celo prirejene verzije istih sloganov, v katerih sta bog in domovina seveda na prvem mestu. Predzadnje poglavje o sodobnih mitologijah Balkana se prav tako močno opira na analizo verskega simbolizma in nazorno prikaže, kako je mogoče religijo in zgodovino mobilizirati ter ju spremeniti v še en dokaz neprehodne razlike med Nami in Drugimi, pri čemer takšen mitološko podkrepeljeni diskurz sporoča, da je Druge za povrh vsega še najbolje iztrebiti, kar se je nedavno v praksi dokazovalo na Hrvaškem, v Bosni in na Kosovu.

Vsebinsko knjige zaokroža zadnje poglavje, ki je posvečeno analizi politične mitologije prek analize podob. V tem okviru pa odlični primeri propagandnih materialov iz različnih koncev sveta in iz različnih obdobj 20. stoletja slovenskega bralca spravijo kar nekoliko v zadrego, ko jih avtor sooči še s propagandnimi materiali slovenskih volitev iz leta 2000. Razen tega da so slovenski volilni plakati vseh strank narejeni po istem kopitu, so tudi skrajno neinovativni, neizzivalni in dolgočasni, v primerjavi z npr. propagandno mašinerijo srbskega študentskega gibanja Otpor, ki je s primitivno tehnologijo produkcije materialov brez blišča, a z obilico humorja in iznajdljivosti pripomoglo k padcu Miloševića. Ob tem nehote dobimo občutek, da bi se kljub mitološki slovenski večvrednosti lahko od nekdanjih sodržavljanov marsičesa naučili.

Knjiga na inovativen način prikaže in razgrajuje delovanje mita. Mit funkcionira kot diskurz, prenaša in ustvarja namreč specifične pomene o realnosti in čeprav se zdi, da je le nekaj simbolnega, neempiričnega, Velikonja s paletto primerov ponazori, da mit deluje zelo konkretno in ima materialne posledice. Vsebina knjige je tako primerna za vse tiste, ki bi se radi seznanili s tem, zakaj npr. Haiderju še vedno uspe zmagovati ali zakaj mit o Kosovem polju še danes buri duhove, in ki se ne zadovoljijo le s popisom in z razlago o tem, kakšne so stvari v naši družbi, ampak bi radi dobili tudi nekaj informacij o tem, zakaj so takšne, kot so, in kako jih je mogoče prestaviti drugam.

Ksenija Šabec

**Cirila Toplak: Združene države Evrope – Zgodovina evropske ideje. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Politični procesi in inštitucije, 2003
158 strani (ISBN 961-235-137-6), 3.800 SIT**

**Aleš Debeljak: Evropa brez Evropejcev. Ljubljana: Sophia, zbirka Spekter, 2004
219 strani (ISBN 961-6294-54-7), 4.200 SIT**

ključne besede: Evropa, evropska kultura, Evropska unija, nacionalna identiteta

Procesi evropskega združevanja, ki jim je ob zadostni meri retrovizivske distance mogoče slediti daleč nazaj v preteklost, so predstavljali pomembno temo tako zgodovinskih, esejističnih, leposlovnih kot tudi znanstvenih del. Ni pretirano trditi, da se je z intenzivnejšimi integracijami zlasti po zgodovinskem letu 1989, ki pomeni formalno ukinitve hladne vojne in padec komunističnih režimov v vzhodni Evropi, produkcija knjig o Evropi in evropskih narodih povečala, prav tako pa tudi zanimanje zanje.

Medtem ko je prvi evropski "projekt" nastal šele v renesansi, prva zlata doba evropske ideje, ki ji je botrovala volja do prevlade in ne humanistična misel, pa je, kot piše Cirila Toplak v knjigi *Združene države Evrope – Zgodovina evropske ideje* (2003), predrazsvetljenski čas verskih spopadov, zgodovinarji evropske ideje svoje študije kljub temu praviloma začenjajo v antiki z mitom o Evropi.

O začetkih mita o Evropi pravzaprav ne vemo veliko, čeprav je govoriti o "začetkih" v tej zvezi, kot pravi George Steiner v članku *Mit o Evropi: Evropa se pričinja v dvoumni magiji* (1994), prazna tautologija. »Predstava o incipitu, 'prvem času in/ali prvem kraju' je že sama na sebi mitična figura«. Ni torej možno natančno določiti, od kdaj ali od kod izvira pripoved o Evropi. Osebe iz tega mita so osebe grškega panteona, tako Zevs kot Afrodita. Prizorišče naj bi bila feničanska obala, Tir ali Sidon (današnji Libanon), Evropa pa naj bi bila hči tirskega kralja Agenorja in Telefase. Zevsu je na Kreti rodila Minosa, Radamanta in Sarpedona, njen brat Kadmos (po neki različici njen stric) pa naj bi sezidal Tebe. Mošos ali Moshos, naslednik Teokrita in siciljanske šole bukolskega, pastoralnega, idiličnega verza, naj bi bil tisti, ki je v Sirakuzi ali njeni okolici prvič pripovedoval o Zevsovem zapeljevanju in ugrabitvi Evrope, očeta bogov, ki naj bi se ji približal v podobi bika. »Božje privzame živalsko obliko, da bi uročilo in zapeljalo kultivirano človeškost,« pravi Steiner. Strah zbujujoča dinastija, ki jo Zevs zaplodi z Evropo, pripoveduje o tem, kar je »v človeku večno živalskega in v očeh živali megleno človeškega«.

Gre za kočljiva mejna področja med naravo in kulturo, med organskim in simbolnim. V tem smislu je potrebno kritično razumeti tudi trditve Cirile Toplak, da je "evropska" zgodovina manifestacija "evropske" kulture kot skupnosti vrednot v zgodovini evropskih držav od antike do sodobnosti. To skupnost evropskih vrednot se običajno utemeljuje na podlagi razlikovanja tako imenovane zahodne civilizacije (h kateri se poleg Evrope štejejo še ZDA, Kanada, Avstralija in Nova Zelandija kot naslednice in hibridi prvotne evropske kulturne dediščine), vendar pa je obenem treba dodati, da je ta ista skupnost vrednot v sebi raznolika in heterogena, saj ločuje prebivalce in prebivalke Evrope v njihovih vrednotah in načinih življenja in s tem relativizira evropske politične interese po tesnejših integracijah. "Znotraj Evrope se čudimo drug drugemu, na drugih celinah "postanemo" Evropejci" (Toplak, 2003: 18).

V zgodovinopisni retrospektivi razvoja evropske ideje se tako nemalokrat kaže izrazita težnja po (ne)hotenem konstruiranju *zgodbe o Evropi*, ki je iz mita postala geografski pojem za neznano celino, v naslednjih stoletjih pa se je začela oblikovati kot ideja, ki je združevala majhen del sveta, ljudi in njihov način življenja. Iz nejasne mitološke preteklosti je Evropa tako postopoma stopila kot konkretna, a šele od petnajstega stoletja naprej tudi združujoča in osmislujoča ideja, za katero se je splašalo padati in napadati. Postala je nosilka skupne politične zavesti Zahoda. Avtorji v to idejo tako nemalokrat vgrajujejo vizijo razvoja postopnega, večinoma nespremenljivega ideala, ki je usmerjen proti današnji Evropski uniji kot inkarnaciji združene Evrope. V tem pogledu je ta zgodba predvsem teleološka, progresivna in deterministična na način, da resnična zgodovina Evrope ne obstaja od vedno ali vsaj ne v vsakem pogledu. Obenem je to zgodba o »zgodovini zmagovalcev«: o postopni globalni zmagi »superiorne civilizacije«, iz katere so večinoma izvzete manj plemenite epizode evropske zgodovine. Prav tako ne problematizira notranjih razhajanj in konfliktov potencialne identitete Evrope ali njenih razmerij z ostalim svetom. Je torej skoraj organska zgodba o življenju Evrope, ki naj bi se razvijala na tako rekoč »gensko« določen način od svojega rojstva (v antiki) do rasti (preko judovsko-krščanske, humanistično-renesančne, reformacijske in racionalno-razsvetljenske do demokratične dobe), čeprav sta njeno bistvo in življenjska doba dejansko prikrita. Opisi najvidnejših zgodovinskih videnj Evrope kot enotne entitete potemtakem še zdaleč niso zadosten pogoj, na podlagi katerega bi bilo upravičeno govoriti o skupni evropski zgodovini in spominu kot izhodišču sodobne evropske ideje.

V tej smeri bi bilo nemara potrebno opredeliti tudi omenjeno delo Cirile Toplak o zgodovini evropske ideje, ki v slovenski prostor sicer prinaša vsebinsko izredno informativno znanstveno besedilo. Avtorica v petih obsežnih poglavjih, utemeljenih na inovativnem preučevanju prvotnih

virov in izvornih dokumentov, zasleduje glavne mejnike v razvoju evropske ideje s kulminacijo v Evropski uniji, ki po njenem mnenju ni »naslednja stopnja v institucionalnem razvoju evropskih integracij, temveč pravna rešitev za vsebinsko razširitev delovanja Evropskih skupnosti« (Toplak, 2003: 125). S tem nakazuje sledi historičnega determinizma, po katerem je zgodba o evropski ideji v liberalni maniri vendarle predvsem zgodba o progresivni evoluciji sicer ideološkega projekta, ki pa je bil tako v preteklosti kot še danes deležen tudi manj optimističnih in evroskeptičnih ocen. Tej pasti se avtorica delno izogne v zadnjem, šestem poglavju o slovenskem zaznavanju evropske ideje, ko pravi, da je iskanje »Evrope« v slovenski politični misli in narodnih programih pred procesom demokratizacije konec dvajsetega stoletja bolj »iskanje aluzij, ki jih je mogoče šele post festum interpretirati kot 'evropske'« (Toplak, 2003: 143).

Nemara bi bilo nekaj te zgodovinske distance potrebno ohranjevati tudi do »evropske zgodbe o uspehu«. Da bi namreč zgodovina evropske ideje dosegla svojo globino, bi moral predvsem obstajati poglobljeni diskurz o bistvu Evrope, njenih mejah in identitetah. Temu pa se sodobna Evropska unija izogiba ali vsaj ne posveča pretirane pozornosti. Razprava in odločitev o tem, kaj naj bi nastajajoče »evropejstvo« dejansko pomenilo tako v preteklosti kot v sedanjosti, sta, njegov osnovni predpogoj.

Gospodarsko politična integracija evropskega prostora se je v obdobju po koncu druge svetovne vojne postopoma, toda vztrajno poglobljala. Vendar pa je obenem potrebno poudariti tudi velika razočaranja povojnega časa, med katera moramo vključiti dejstvo, da princip nacionalne države še vedno neomajno brani svoje pravice. Natančneje rečeno, predvsem kulturne razlike in nacionalne posebnosti kažejo *žilavo vztrajnost*, ki prispeva k razcepljenosti Evrope. Ta je ostala nič manj očitna tudi po padcu železne zavese, ko je zahodna Evropa, kot pravi Aleš Debeljak v knjigi *Evropa brez Evropejcev* (2003), še vedno »družina zase«, ločena od ostale celine. Avtor to ugotovitev aplicira na primer avstrijskih in italijanskih odnosov do Slovencev kot najbližjih »poskomunističnih revežev«.

V dobrem desetletju po zrušitvi komunističnih despotizmov je namreč že mogoče zavreči celo eno izmed najbolj razširjenih zahodnih domnev, da bo nujna potreba vzhodnoevropskih držav po zahodnem kapitalu in investicijah oslabila nacionalistične ambicije. Nacionalna čustva so lahko močnejša od gospodarskih interesov, kot dokazujejo številni primeri. Nemške industrijske investicije na Češkem in Poljskem, na primer, v teh državah niso naletele na brezkompromisno odobravanje. Podobne odzive je možno zaslediti celo znotraj nemške države, v njenem vzhodnem delu. V omenjenih državah se je namreč razširila močna in – spričo zgodovinskega spomina – razumljiva bojazen, da bi Nemčija v prihodnosti lahko škodovala nacionalnim interesom teh držav.

Za potencialno uspešnejšo tesnejšo skupno evropsko skupnost Debeljak kritično obravnava štiri vidike modernega oblikovanja Evrope. Prvi vidik je ekonomističen in napačno predpostavlja, da razmeroma hitro spremenjenim tržnim razmeram nujno sledijo tudi spremembe vedenjskih obrazcev in vrednotnih sistemov posameznikov, ki so sicer utemeljeni predvsem v kulturnih tradicijah in kolektivnih spominih, iz katerih ti posamezniki izhajajo. Drugi vidik bi lahko poimenovali zgodovinsko-geografski, saj posega v še vedno nenatančno definirane zemljepisne in tudi simbolne meje Evrope, ki so bile historično običajno določene z zunanjim sovražnikom, poosebljenim bodisi v islamu, Orientu, komunizmu ali Balkanu. Tretji vidik, na osnovi katerega poskuša avtor premisliti temelje sodobne Evrope oziroma Evropske unije, da bi s tem ponudil možnost za izboljšanje ali vsaj zmanjšanje trenutnih negotovosti in slabosti povezovanja evropskih narodov in nacij v širšo, pa tudi globljo skupnost, predstavlja konstrukcija skupnega mentalnega okvira, v katerem bi se prepoznali in spoznali vsi evropski posamezniki in skupine. Četrty vidik evropskega reda pa je tako imenovani demokratični primanjkljaj, ki označuje precejšnje nezadovoljstvo državljanov in državljanek z delovanjem demokracije v Evropski uniji kot projektu družbenih elit, ne pa širokih populacij.

Avtor kljub navedenu skepticizmu goji upanje, da bo združena Evropa zmožna oblikovati pogoje za počasno odstranjevanje podedovanih predsodkov in stereotipov, vendar pa ne goji iluzij, da bo kolebajoča dilema med *domačim* in *tujim* izginila. S širitvenimi procesi se bo ta zgolj ponotranjila, tako da se bo pomen meje premestil na razločevanje med prvo- in drugorazrednimi državljani in državljanke (Debeljak, 2004: 184).

Delo Aleša Debeljaka predstavlja pogumno spojino znanstvenega in esejističnega teksta. Medtem ko prvi daje knjigi znanstveno relevantnost in teoretsko kritično argumentacijo, drugi predstavlja tisti element, ki znanstveno besedilo podaja na berljivejši, na posameznih mestih izrazito literaren in bralcu prijazen način. V izpostavljanju vitalnih pomanjkljivosti evropskega združevanja pazljivemu bralcu morebiti umanjka le konstruktivnih predlogov, kako v praksi dejansko izpeljati bolj demokratično ureditev Evropske unije, zmanjšati birokratske mehanizme njenih institucij, uveljaviti kulturo soglasja in motivirati širšo javnost za aktivno evropsko državljanstvo.

Boštjan Šaver

Božo Repe: Rdeča Slovenija – tokovi in obrazi iz obdobja socializma.

Ljubljana: Sophia, zbirka Spekter, 2003

329 strani (ISBN 961-6294-53-9), 4.991 SIT

Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo 1943/1945 – ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana: Slovenska matica, 2003

544 strani (ISBN 961-213-114-7), 7.595 SIT

ključne besede: ideologija, slovenska zgodovina, domobranstvo, komunizem, socializem

Primer polpretekle slovenske zgodovine lahko v polju družboslovja interpretiramo kot slikovit primer ideoloških implikacij na določeno družbo. Pri tem pa si velja najprej zastaviti vprašanje, kako je identiteta kolektiva lahko povezana z neko ideologijo? Kaj sploh ideologija kot taka predstavlja?

Koncept ideologije je prvič artikulirala marksistična tradicija v kontekstu raziskovanja *kultur*, ki so oblikovane tako, da posameznikom ali skupinam omogočajo posedovanje družbene moči, s kar se da visoko stopnjo nadzora in minimaliziranimi tendencami konfliktov. Drugače povedano gre za tisto obliko družbenega nadzora, ki ga dominantne družbene institucije/strukture izražajo skozi prevladujoče vrednote, predstave o svetu, simbolne in mitične sisteme ipd. – predvsem z namenom legitimiranja obstoječega družbenega reda. Kot sredstvo legitimacije takšnega vseprisotnega družbenega reda je razširjen predvsem način družbene adaptacije idej, ki ga v vsakdanjem življenju običajno imenujemo *izobraževanje* ali *šolski sistem*. Pri tem pa ravno simboli in kulturni konstrukti, ki so vpeti v potek izobraževalne socializacije, vplivajo na posameznikov način razmišljanja, v katerem so vsakdanje družbene prakse sprejete kot *naravne* in ne kulturne (nekaj podobnega eksplicira Barthes na ravni tvorbe mita). Takšen proces socializacije, ki vpliva na oblikovanje naših kognitivnih in afektivnih interpretacij vsakdanjega sveta, je po mnenju Gramscija *hegemonija*, za katero je po Althusserjevem mnenju značilno, da jo izvajajo *ideološki aparati države* – družina, šolske in akademske ustanove, cerkve in verske skupnosti, ostale kulturne forme od institucije športa do literature, glasbe in sodobnega oglaševanja. Kot ena izmed ključnih humanističnih znanosti je predmet ideoloških inflekcij tudi zgodovina – v tem pogledu niso samo posamezne zgodovinske študije plod ideoloških pretokov, temveč tudi aktualno družboslovje, ki sloni na ramenih zgodovinsko utemeljenih vrednot. Tudi akademskih.

Obe recenzirani deli tako združuje spogledljivost z analizo preteklega, torej zgodovinskega, hkrati pa najstvo, da gre v obeh delih za raziskavi aplikacije določene ideološke zasnove v kontekstu slovenske identitete oziroma kolektivnega identificiranja. Kot bistveni razločevalni dejavnik pa je moč zabeležiti časovno dejstvo, da je obdobje ideološke konstrukcije domobranstva trajalo zgolj nekaj let, medtem ko je obdobje slovenskega socializma in komunizma trajalo dobra štiri desetletja. Tudi zato, predvsem pa zaradi vrste drugih dejavnikov in ozadij, med obema obdobjema ni moč potegniti enačaja – z drugimi besedami ni moč obsoditi vse ideološke in totalitarne poteze slovenske zgodovine kot enakovrstne. Zagotovo pa je moč najti nekatere stične točke, ki so predvsem z vidika analize teorije družbene ideologije nadvse zanimive študije primera.

Delo *Rdeča Slovenija – tokovi in obrazi iz obdobja socializma* je študija Boža Repeta, profesorja za sodobno zgodovino na Oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Gre za besedilo, ki po besedah avtorja temelji na raziskavah o slovenskem socializmu/komunizmu v preteklem desetletju in pol. Uvodoma problematizira revolucionarne utopije 20. stoletja, sledijo pa trije tematski bloki – o socialistični oblasti v Sloveniji in Jugoslaviji, o Sloveniji v jugoslovanski federaciji in o najbolj vidnih politikih obdobja *rdeče Slovenije*. Pri tem je zanimiva predvsem začetna konceptualizacija odnosa Slovencev do komunizma/socializma – takšen odnos avtor predstavi s tezo in protitezo (str. 19), ki opozarjata, da je lahko *zgodovinska resnica* predmet zornega kota in načina gledanja na preteklost. Tako lahko tezi, da je bil družbeni sistem, kakršen je nastal z oktobrsko revolucijo, najbolj demokratičen in pravičen sistem na svetu, postavimo protitezo, v luči katere je bil komunistični sistem Slovincem (in še posebej slovenskemu katolicizmu) zločinski in brezverski. Ali pa tezi ocene obdobja socializma po njegovem izteku kot o totalitarističnem režimu dodamo protitezo, da je socializem v Sloveniji in Jugoslaviji predstavljal dober socialni sistem, ki je zagotavljal enake možnosti šolanja, zaposlitve in razmeroma visok standard. V tem pogledu Repe sistematično povzame celotno pot socializma v Sloveniji – od informbirojevskih začetkov in nove ne/vloge katoliške cerkve do študentskih gibanj in različnih političnih formacij, kot so federalizem, večstrankarstvo, mednacionalni konflikti v osemdesetih ipd. Pri tem pa tudi povzame Hobsbawmovo opozorilo, da je teza o dveh izključujočih se svetovih *kapitalizma* in *komunizma* umetna konstrukcija, ki jo je mogoče razumeti le v okviru posebnega zgodovinskega konteksta.

Zagotovo terja poseben zgodovinski kontekst tudi obravnava tematike slovenskega domobranstva, ki ima svoje korenine v nacionalni zgodovini druge polovice 19. stoletja oziroma prve polovice 20. stoletja. Nedvomno gre za zgodovinski pojav, ki je bil podobno kot slovenski komunizem globoko ideološko zaznamovan. Po drugi plati pa delo Borisa Mlakarja, zgodovinarja in raziskovalca na Inštitutu za novejšo zgodovino, z naslovom *Slovensko domobranstvo 1944/1945 – ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* hkrati opozarja, da gre v zgodovinskem pogledu za enega izmed številnih pojavov in s tem običajni predmet zgodovinopisne obravnave. Avtor dela tako pridaja, da beseda in pojem domobranstva še zmeraj puščata občutek dvoumnosti in nedorečenosti – ravno v luči pretekle javne podobe. Hkrati pa dodaja, da pronicljiva analiza kaže, da gre za najpomembnejšo oboroženo silo protirevolucije s hkratnimi obeležji kolaboracionizma. Na vsebinski ravni delo predstavlja devet poglavij, ki ilustrativno podajajo slovensko domobranstvo od vzpona v kontekstu prvih vaških straž do zatona v luči Titovega znamenitega nagovora na ljubljanskem Kongresnem trgu, ko je dejal, da nekateri več ne bodo zrlji teh čudovitih jugoslovanskih planin: razmere v Sloveniji po okupaciji aprila 1941, državljanska vojna v ljubljanski pokrajini pred kapitulacijo Italije, kapitulacija Italije in poraz protirevolucionarnih enot, nastanek slovenskega domobranstva, organizacija in vojaška sestava slovenskega domobranstva, slovensko domobranstvo in nemški okupator, slovensko domobranstvo kot udarna sila protirevolucije, slovensko domobranstvo in konec vojne, vrnitev domobrancev v Jugoslavijo in njihova usoda. Sama razvejanost poglavij in gostota informacij kažeta na dejstvo, da gre za obsežno in sistematično študijo, ki je nedvomno v slovenskem prostoru pomembna – saj kot ena izmed redkih osvetljuje tisto plat slovenske zgodovine, ki je bila do sedaj v precejšnji

meri zamolčana. Hkrati pa študija predstavlja pomemben akademski antipod vsem površinskim predvsem aktualno političnim debatam, kajti bolečo plat slovenskega kolektivnega spomina prikazuje trezno, znanstveno distancirano in podatkovno zgoščeno. V tem pogledu so povsem druga zgodba goreče interpretacije, ki so in bodo tudi z namerno ideološko infleksijo takšnih in podobnih znanstvenih del krojile dnevno (politično) agendo – ki bo zgolj in predvsem voda na mlin nekaterim zasebnim/partikularnim interesom.

V luči obeh del se zastavlja vprašanje, na kakšen način lahko zgodovina kot taka deluje ideološko. Ideologija niso samo posamezne teze ali teoremi, temveč že sama izbira tem in predmetov kot relevantnih za zgodovinsko obravnavo. S parafraziranjem dejstva, da so zamolčane stvari del govora ali izjavljanja, lahko v primeru obeh zgodovinskih študij ugotovimo sledeče: zgodovinska analiza nekaterih med/povojnih družbenih in kulturnih danosti slovenstva je povsem legitimna izbira raziskovanja, saj manjkajočo sliko o zgodovini kolektiva, nacionalni identiteti, kolektivnem spominu nacije ipd. (ustrezno) dopolnjuje. Seveda lahko dejstvo, da denimo pojav kulturnega boja in bratomornega obračunavanja med in po drugi svetovni vojni sprva ni našel pot sistematične obravnave v (uradnih akademskih) zgodovinskih študijah lahko beremo kot ideološki molk. Hkrati pa se je potrebno zavedati, da je brv ideološkega precej široka – namreč tudi (pretirana) obravnava v luči številnih sodobnih komemoracij, enačajev med *kljukastim križem in rdečo zvezdo* ipd. lahko pomeni ideološko favorizacijo idej in vrednot – ki so s svojo totalitarno dominantnostjo med drugo svetovno vojno že doživele lastni pokop v luči globalne povojne zasnove novega družbenega reda in časa. Zagotovo je pri tem *holokavst* faktičnost, mimo katere vodi slehrna pot vero/dostojnega sodobnega intelektualizma – vendar v luči tega nacistični pogrom na judovskimi Evropejci ni bil ne edini in ne zadnji genocid v sodobni zgodovini človeštva. Tudi zato, ker se ideologije in ideje vedno znova rojevajo skupaj z ljudmi in njihovimi iskanji pomenov.

Andreja Vezovnik

**Leszek Kołakowski: Mini predavanja o makszi zadevah. Ljubljana:
Študentska založba, zbirka Claritas, 2004
314 strani (ISBN 961-6446-78-9), 4.650 SIT**

prevod Jana Unuk, spremna beseda Janez Juhant

Poljski filozof Leszek Kołakowski je nedvomno pomembna figura evropskega družbenopolitičnega prostora. Nekdanji marksist in aktivni član Komunistične partije je v šestdesetih letih pretekega stoletja spoznal, da gre resnico iskati izven ideoloških spon totalitarnih režimov in ideologij – v svobodi, svobodi mišljenja. Od leta 1968 je Kołakowski na zahtevo poljske oblasti prebival v azilu več zahodnih držav ter predaval na tamkajšnjih uglednih univerzah (McGill Colledge v Montrealu, Berkeley Colledge v Kaliforniji, Yale, Univerza v Chicagu). Od leta 1970 živi in dela v angleškem Oxfordu. Avtorjev bogati disidentski opus, objavil je 30 monografij in preko 400 ostalih publikacij, za katere je leta 2003 prejel prestižno nagrado Johna W. Kluga, je poskus preskrbeti znanstvene temelje za demokratizacijo političnega sistema na Poljskem. V veliki meri se nanaša na kritiko marksizma in komunistične ideologije, Cerkve in njenih institucij ter teologije. Kołakowskega zato ne moremo brati tako, da odmislimo njegovo osebno zgodovino. Njegova dela poleg slednje zaznamuje tudi širši družbeni kontekst, iz katerega avtor izhaja. Razgibano družbenopolitično dogajanje na Poljskem je nedvomno vplivalo na avtorjev opus, saj gre za državo, ki je skozi obdobje socialistične ureditve ohranjala navezanost na krščansko kulturo.

Ravno sinergija omenjene kontradiktornosti, ki je ostale socialistične države niso bile vajene, predstavlja unikatni okvir, skozi katerega moramo gledati na dela Kołakowskega.

Mini predavanja o makszi zadevah je obsežna zbirka esejev, razdeljenih v tri zvezke, ki jih sestavljajo mnoga kratka besedila in jih zaokroži spremna beseda Janeza Juhanta. Gre za besedila, ki jih je avtor prvotno predaval v eter poljske televizije, objavili pa so jih tudi v vplivnem poljskem dnevniku, *Gazeta Wyborcza*. V vsakega izmed treh sklopov je avtor dodal še nekaj poprej že objavljenih tekstov, za katere je menil, da sodijo v omenjeno zbirko. *Mini predavanja o makszi zadevah* je zbirka slogovno konciznih esejev o vsem vsakdanjem, praktičnem, družbenem in samoumevnem – o življenjskem nasploh. V njih se Kołakowski na stilno uniformen, a vsebinsko iskriv način sprašuje *O oblasti, O dolgčasu, O potovanjih, O bogu, O pogrebih, O smrtni kazni, O maskah, O rekordih*. Navajamo le nekaj zanimivejših naslovov. Razpravlja o vseh, na videz trivialnih temah in pojavih, ki nas obdajajo in jih navadno ne problematiziramo. Zavaljo ohranjanja ontološke varnosti jih raje privzemamo kot dane. S pomočjo poenostavljenega filozofskega diskurza, s katerim se dotakne vsakdanjih pojavov, se avtor nedvomno skuša približati povprečnemu bralcu/ki in gledalcu/ki. Predavanja so bila prvotno namenjena televizijskemu predvajanju, zato ne gre pričakovati pretirano zapletenega filozofskega premisleka. Avtor se po eni strani legitimno odloči, da svoja razmišljanja širšemu občinstvu postreže z nekoliko bolj pragmatičnim in vsakdanjim jezikom, po drugi strani pa problematike, katerih se loteva, prepogosto reducira in trivializira.

Najprej na kratko o strukturi posameznih besedil. Bralec/ka lahko pričakuje kratko, kohezivno in uniformno strukturo. Vsi eseji so namreč spisani po določenem vsebinskem vzorcu. Avtor si najprej zastavi splošno temo, o kateri bo v nadaljevanju razpredal svoja razmišljanja, in nadaljuje s pogledom na problem iz različnih perspektiv. Pri tem je sicer izviren in duhovit, vendar obenem pri vpletanju svojih idej in mnenj nekoliko neroden. Njegov poskus, da bi na zastavljeno problematiko pogledal karseda široko in odprto, se marsikdaj izjalovi. Avtor zdrsnje v zdravorazumskost in moraliziranje, ki ga podpira le z razvodenelimi argumenti in neproblematiziranimi trditvami. Bralec ali bralka se je tako prisiljen/a prepustiti miselnemu toku avtorja, čeprav je morda njegova osnovna namera ravno nasprotna, spodbuditi ga/jo k razmišljanju o prenekaterem vsakdanjem problemu.

Kljub temu, da je mogoče z razumevanjem sprejeti navedene razloge za avtorjev poenostavljen filozofski diskurz, pa je treba njegove misli problematizirati vsaj v treh vidikih. Pri Kołakowskem gre v prvi vrsti izpostaviti njegovo lastno kontradiktornost, ki izvira iz kupčkanja različnih paradigmatskih premislekov. Tako na primer v svojem eseju *O oblasti* (str. 13-17) sprva o njej govori na foucaultovski način kot o heterogeni in s strani akterjev arbitrarno zapolnljivi tvorbi, ki jo razume nadvse široko, v naslednjem eseju *O enakosti* (str. 28-29) pa je moč zaslediti pojmovanje oblasti v duhu tradicionalnega, hierarhičnega sistema, ki ga obvladujejo ideologije vladajočih elit. To nenavadnost si lahko deloma razlagamo z dejstvom, da je Kołakowski natančno študiral skorajda celotno zgodovino filozofije. V njegovem diskurzu je moč zaslediti nekaj aristotelovskega, krščansko filozofskega, marksističnega in fenomenološkega. Težava je zgolj v nespretni uporabi tako različnih paradigmatskih izhodišč. Namesto da bi avtor med njimi dinamično krmaril, se kaj hitro zgodi, da postane kontradiktoren in naposled samega sebe povoz. Eden njegovih učencev je dejal, da je Kołakowski konsistenten celo v svoji nekonsistentnosti (Toeplitz, 2004: 33). Kljub tej ironični pohvali menimo, da bo natančnejši/a bralec/ka ob prebiranju esejev prav zato ostal/a nekoliko zmeden/a. Pri Kołakowskem je mestoma namreč moč začutiti tudi razpetost med tako radikalno nasprotnima pojmovanjema družbenih fenomenov kot sta esencializem in neesencializem.

Poleg paradigmatske hibridnosti lahko pri Kołakowskem opazimo zapadanje v moralistični diskurz. Kljub temu da avtor filozofa vidi kot iskalca resnice, ne pa kot njenega absolutnega posedovalca, ga lahko pogosto ujamemo ravno pri podajanju zdravorazumskih sodb o svetu, pri čemer se izogne argumentaciji in problematizaciji svojih trditev. Primer lahko najdemo v eseju

z naslovom *O pogrebih*, kjer zavzame kritično stališče do upepelitve in presajanja organov pokojnikov, ki je na moč podobno uradnemu stališču Rimokatoliške cerkve (str. 242). Kot posledico prakse darovanja organov in upepelitve navaja nevarnost popredmetenja človeka, kar razumemo kot trivialno špekulacijo. Še en primer avtorjevega ovinka v konzervativnost lahko najdemo v eseju *O vprašanju seksa*, v katerem avtor meni, "...da so otroci, ki jih vzgaja dvoje staršev, ne pa eden ali skupina, verjetno bolj intelektualno preskrbljeni in čustveno trdni ter bolj sposobni za to, da se znajdejo v življenju" (str. 149). Avtorjeva razmišljanja o prenekaterih življenjskih pojavih so tako pogosto ekstremizirana in naposled reducirana. Njegov diskurz namreč ne temelji na argumentiranih utemeljitvah, temveč je bolj podoben 'polfilozofskim pridigam'. Tako je avtor sam označil besedila v svojem delu *Modernity on Endless Trial (1990)* (v Royal, 2000), besedna zveza pa se lepo poda tudi esejem v Mini predavanjih o makszi zadevah.

Tretji pomislek zadeva avtorjev evropocentrični nazor. Čeprav o tem eksplicitno ne razpravlja, lahko pogosto začitimo neproblematizirano povzdigovanje razvitih zahodnih držav in civilizacije. To razumemo iz avtorjevega utemeljevanja evropske občne pomembnosti v primerjavi z "barbari" in neciviliziranimi ljudstvi. Življenje v barbarstvu avtor označi za življenje zunaj kulture (str. 248). Že sama delitev na civilizirane in necivilizirane je sporna in vredna razprave. Pojem kulture avtor pripisuje le prvim, drugim pa ga odreče. Ob tem je razprava o problematičnosti te predpostavke iz antropološko sociološkega vidika tako samoumevna, da je ne kaže več razvijati. Tovrstne trditve avtor podaja, tako da črta vzporednice med krščanskim in islamskim ali krščanskim in budističnim. Svoje mišljenje utemeljuje skozi krščansko kulturno tradicijo, ki jo podkrepi s pravkar navedeno dihotomijo civiliziranega proti neciviliziranemu. V eseju, ki govori *O strpnosti*, je mogoče zaslediti naslednjo trditev: "...kljub neštetim grozotam, ki jih poznamo iz zgodovine verskih bojev, lahko v splošnem rečemo, da je bil v nominalno krščanskih državah boj za strpnost v tem pravem pomenu dobljen; vemo pa, da so v islamu agresivni in netolerantni tokovi zelo močni" (str. 37). Tovrstnega posploševanja in nereflektiranega nerazumevanja prefinjenih ideoloških prvin, ki zadevajo dimenzije (ne)strpnosti in vladajo zahodnemu svetu, kjer so globoko zakoreninjene v diskurzih Rimokatoliške cerkve in ostalih mehanizmih oblasti, ni mogoče preprosto spregledati.

Mini predavanja o makszi zadevah je zato mogoče označiti za neke vrste zdravorazumsko filozofijo, ki predstavlja hibrid najrazličnejših, pogosto ambivalentnih filozofskih tokov. Diskurz, ki ga avtor uporablja, je marsikje neposrečena sinergija nasprotujočih si nazorov, ki v prvi vrsti niso zasnovani kot nova inovativna miselnost, v kateri bi se stapljanje tako različnih postavk izkazalo za plodno koherentno celoto. Poleg tega ni mogoče spregledati niti občasnih zdrsov v moralistično - konzervativne diskurze o tako pomembnih in perečih temah, kot so homoseksualnost, bog, seksualnost, vprašanje islama, narodnosti in druge.

Osnovna avtorjeva intenca je bralcu/ki predočiti različnosti načinov razmišljanja o vsakdanjih družbenih pojavih in praksah. Kołakowski želi skozi kritično soočenje vprašanj in odgovorov nanje zastaviti smernice, prek katerih se bralec/ka lahko orientira v lastnem poteku razmišljanja. Kljub tako plemeniti in dobronamerni dialoški nameri se avtor marsikdaj zaplete v nauke in osebna vrednotenja, ki so mestoma problematična. Njegova filozofija, pri kateri gre za nenehno postavljanje novih vprašanj in nasprotovanje navidezno danim in samoumevnim resnicam, je sicer dobra zamisel, ki pa se noče ali ne more otresti pretiranega subjektivnega naboja, ki ga vanjo vnaša avtor. Pri iskanju resnice bi avtor moral izstopiti iz svojega vrednotnega okvira in s pomočjo vprašanj, ki jih zastavlja, bralcu/ki dopustiti svobodo razmišljanja o zastavljenih problematikah. V nasprotnem primeru pa bi avtor moral svoja stališča podkrepiti z močnejšimi argumenti in konsistentnejšo filozofsko držo.

Avtor svojo 'resnicoljubnost' utemeljuje skozi kritiko postmodernističnega videnja resnice. Zanj je postmodernizem uničevalec resnice, kot posebne življenjske vrednote (str. 271). Postmodernistična ideja o neulovljivosti in neabsolutnosti resnice je zanj nesprijemljiva in predstavlja modno muho, ki jo bo prej ali slej izpodrinila tradicionalna filozofska skrb. Takemu nazoru lahko

ugovarjamo, saj postmodernizem (pri čemer se zavedamo raznovrstnosti mnogih teoretskih izhodišč, ki se jih opredeljuje kot postmodernistična) resnice ne uniči, temveč jo, posplošeno rečeno, vidi kot nastajajočo in spreminjajočo se, na primer v diskurzih in družbenem kontekstu. Spusti jo iz piedestala absolutnega in jo postavi v polje diskurza, kot njenega snovalca. Resnice so torej učinek diskurzov, nenazadnje tudi tistih diskurzov, ki jih Kołakowski uporablja v svojih esejih.

Kołakowski sicer izraža kritično mišljenje do krščanske ideologije, dogmatizma, pozitivizma, skepticizma, determinizma, racionalizma in teologije, hkrati pa se ujame ravno na spolzka tla omenjenih miselnih tokov. Vseskozi se zdi, da avtor misli črpa iz različnih teoretskih izhodišč, pri čemer skuša ohranjati značilno kritično držo. Njemu vsečne fragmente posameznih miselnih tokov uporabi v svojih esejih, ob tem pa očitno ne reflektira dejstva, da si marsikdaj sam pride v nasprotje. Morda prav zato Kołakowskega ne moremo umestiti v posamezno teoretsko paradigmo. Avtor je za privrženca metafizike, raztelesovalec totalitarizmov, celo papež poljske humanistike (Kimball, 2005: 5 in Toeplitz, 2004: 35), za nekatere druge pa njegovi filozofski spisi, ki sestavljajo Mini predavanja o makszi zadevah, predstavljajo paradigmatsko in nazorsko zmedo. Morda mu še najbolj pristoji oznaka (de)konstruktor zdravorazumske filozofije.

Mini predavanjem o makszi zadevah umanjka rdeča nit, ki bi povezovala različne nazore, predstavljene v posameznih predavanjih. Eseji so, če odmislimo zgoraj navedene kritične opazke, zanimivo branje, pri katerem pa pogrešamo celovitost, v smislu smotrne paradigmatske in nazorske koherentnosti. Prav zato se zdi, da so predavanja fragmenti, ki so bolj primerni za periodične objave kakor za knjižno obliko.

Literatura:

Kimball, Roger (2005): Leszek Kołakowski and the Anatomy of Totalitarianism. *The New Criterion*. Vol. 23, issue: 10. p. 4-11.

Royal, Robert (2000): Leszek Kolakowski Modernity on Endless Trial. *First Things: A Monthly Journal of Religion & Public Life*. Issue: 101.

Toeplitz, Karol (2004): A Review of the Achievements of Leszek Kołakowski. *Dialogue and Universalism*. Vol. 14, issue: 3-4. p. 29-35.

Dejan Jontes

Helen Davis: Understanding Stuart Hall. London: Sage, 2004 222 strani (ISBN 0 7619 4714 0), 32.95 USD

Stuart Hall je v slabega pol stoletja svojega intelektualnega delovanja postal sinonim za *British Cultural Studies*, projekt, ki je sprva dodobra zaznamoval britansko družboslovje in humanistiko, kasneje pa si je s številnimi lokalnimi izpeljankami pridobil popularnost domala povsod. Halla sta Rojek in Turner označila za simbol kulturnega obrata v britanski družbeni misli, Mulhern pa je izpostavil njegov vpliv na *Center za sodobne kulturne študije* pri birminghamski univerzi (CCCS), ki si ga po njegovem mnenju brez Halla sploh ne moremo predstavljati. Kljub številnim takšnim in podobnim mnenjem bi si upali tvegati oceno, da je Hallova prepoznavnost, citiranost in obravnavanost s strani komentatorjev morda celo preseгла pomembnost njegovih prispevkov in je vsaj do neke mere povezana z neprecedenčnim razmahom in modnostjo kulturnih študij v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja. Ali pa kaže morda del njegovega vpliva iskati tudi v pripombi Lawrence Grossberga, da sega Hallovo avtorstvo mnogo dlje od tekstov, ki jih je objavil, saj je v prvi vrsti učitelj in aktivist.

V pravi poplavi raznih zgodovin in uvodov v kulturne študije ter poskusov predstavitve posameznih vidnejših figur, objavljenih v zadnjih petnajstih letih, kjer izdelki že po naravi stvari zaradi količine variirajo od odličnih do zelo (pod)popvprečnih, sodi knjiga *Understanding Stuart Hall* Helen Davis v zgornjo polovico. Po naši presoji opravi Davisova boljše delo kot denimo Chris Rojek v primerljivi knjigi *Stuart Hall* (Polity Press, 2003), seveda pa se mora bralec zavedati, da gre kljub vsemu za uvod in predstavitev Hallovega dela, zato razen mestoma ne gre pričakovati teoretičnih razgrnitev in dognanj, kot jih prinaša odličen zbornik *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies* (Routledge, 1996). Knjiga se bere kot Hallov teoretični življenjepis, saj večinoma kronološko sledi njegovim idejam, objavam in fokusnim točkam, namesto sklepa pa avtorica v osmem poglavju delo zaključí z intervjujem s Hallom, a je ta bolj kot ne ponesrečen, zato je morda ravno tu knjiga najslabša. Zaradi opiranja na nekatere manj znane Hallove objave ima delo tudi dokumentarno vrednost in se bo verjetno izkazalo kot koristno za marsikaterega študenta, ki se bo lotil poglobljanja v Hallovo delo.

Prvo poglavje je najbolj biografsko obarvano, saj skuša avtorica opozoriti na povezavo med Hallovim odraščanjem na Jamajki in njegovim kasnejšim intelektualnim razvojem v Angliji. Prvo razliko je tako občutil že znotraj družine, saj je imel kot najmlajši od treh otrok najtemnejšo kožo, kar je postal povod za številne družinske šale (str. 5), kasneje pa je v nagovoru na neki konferenci o svoji identiteti dejal: "Ko razmišljam o svoji identiteti, ugotovim, da je bila vedno odvisna od tega, da sem migrant, torej različen od vas ostalih. Fascinantno pri tem je, da se končno počutim usredinjen. Sedaj, v postmoderni, ko se vsi počutite tako razpršeno, sem postal usredinjen" (str. 179). V drugem poglavju skuša Helen Davis osvetliti delo CCCS, kjer je Hall od Richarda Hoggarta leta 1968 prevzel direktorsko mesto. V nasprotju s skorajda mitskimi razsežnostmi, ki jih je z leti izpostavljanja njegove pomembnosti in osrednje vloge pri formaciji kulturnih študij pridobil center, podčrta njegovo majhnost, saj število polno zaposlenih nikoli ni preseгло števila tri (!), center pa je bil "majhna zadevica, locirana v začasni baraki na zelenici, nasproti glavnega univerzitetnega poslopja" (str. 27).

V nadaljevanju se avtorica najprej posveti eni za Halla pomembnejših tem, njegovi obravnavi medijev, kjer v ospredje postavi Hallovo opredelitev ideoloških funkcij medijev. Pri obravnavi članka o zakodiranju in odkodiranju v televizijskem diskurzu, ki se je z leti neupravičeno uveljavil kot Hallov ključni prispevek h kulturnim študijam, Helen Davis izpostavi polemično naravo tega teksta. Hall je namreč v večih intervjujih sam poudaril, da pri modelu zakodiranja/odkodiranja ne gre zgolj za opis komunikacijskega procesa, kakor so ga kritiki največkrat brali, saj je nastal kot polemični tekst, naslovljen predvsem na Center za preučevanje množičnega komuniciranja Univerze v Leicesteru, ki je bil v tistem času glavni zagovornik dominantne paradigme preučevanja komuniciranja. Model tako prej kot opis komunikacijskega procesa predstavlja kritiko dominantnih komunikacijskih modelov in pozitivističnih predstav o analizah vsebin in razumevanju občinstev. Nadalje Hall z njim nasprotuje ideji, da je mogoče določiti naravo komuniciranja in pomena z merskimi tehnikami. Vztraja namreč, da je pomen večplasten in s tem uvaja takrat še manj uveljavljena področja semiotike in strukturalizma v preučevanje množičnega komuniciranja. Model zakodiranja in odkodiranja pa je bil za Halla tudi del širše razprave znotraj marksizma in signalizira premik od grobih predstav o dominantni ideologiji k bolj kompleksnim koncepcijam, kot je denimo Gramscijeva hegemonija. "O njem nisem razmišljal kot o modelu, ki bi zdržal naslednjih 25 let za raziskovanje. Mislim, da nima teoretične strogosti, notranje logike in konceptualne konsistentnosti za kaj takšnega. Njegova prava vrednost leži v tem, kar predlaga. Predlaga pa nov pristop, odpira nova vprašanja. Začrtuje teren. Vendar je to model, na katerem je treba še veliko delati, ga razvijati in spreminjati" (str. 66). Davisova sklene, da predstavlja model ne glede na omejitve, ki jih izpostavlja Hall, točko v razvoju medijskih študij, ko so se te dokončno *tekstualizirale*.

Helen Davis se v nadaljevanju loti tudi obravnave Hallovih vplivnih analiz thatcherizma, rasizma in konstrukcije identitet, kjer skuša skozi predstavitev konkretnih raziskav orisati raz-

voj njegovih teoretičnih argumentov, predvsem sinteze Gramscija in Althusserja pri njegovi obravnavi ideologije in hegemonije. V poglavju o politiki reprezentacij se poleg omenjenih tem dotakne še njegovega soočenja s feminizmom v Birminghamu in v kulturnih študijah nasploh, za katerega se je Hall slikovito izrazil, da se je v CCCS prikradel kot tat v noči. "Strinjali smo se, da moramo več napraviti na tem področju, zato ni bilo nasprotovanja sami ideji. Nasprotovanje pa se je pojavilo, ko so nekateri začeli govoriti, da nočejo brati Marxa, da bi raje brali francoske feministke...Celo sam sem moral brati francoske feministke! Kako naj jih razumem, če ne vem, kaj pravi Luce Irigaray?" (str. 127-8).

V zadnjem poglavju pred intervjujem, kjer Davisova obravnava Hallove analize identitet s poudarkom na vprašanih etničnosti in multikulturalizma v Britaniji, avtorica izpostavi kritike, da je Hall pri tem zanemarljivo vprašanja, povezana z razredno pripadnostjo, in jih označi za grobe poenostavitve. Poudari namreč, da je Hall vedno vztrajal na pomembnosti razreda in kapitalističnih odnosov znotraj analize kulture, kljub temu da je opozarjal na pomanjkljivost klasične marxsistične teorije. Helen Davis tako ocenjuje, da ko Hall "združi koncept hegemonije s post-strukturalističnim konceptom diskurza, s tem pridobi radikalno metodologijo za analizo rase" (str. 169). To pa je eden Hallovih najpomembnejših prispevkov h kulturnim študijam. Helen Davis v vsakem primeru bralca dobro uvede v Hallovo življenje, intelektualni razvoj in konceptualni aparat. Za kaj več pa se je tako ali tako treba pogledati v njegove številne, predvsem pa po mnogih bolj ali manj obskurnih zbornikih raztresene eseje in druge tekste.

Andrej Pinter

**Charles Sanders Peirce: Izbrani spisi o teoriji znaka in pomenu ter pragmaticizmu. Ljubljana: Krtina, 2004
184 strani (ISBN 961-6174-70-3), 3.400 SIT**

prevod Alenka Hladnik, Luka Omladič, Jure Simoniti in Živa Verbič, spremna beseda Janez Justin

Izid izbranih spisov ameriškega pragmatističnega filozofa, Charlesa Sandersa Peircea, pomeni izjemno dragoceno pridobitev za slovensko prevodno literaturo. S tem je zapolnjena ena važnejših vrzeli, ki je doslej zevala na področju humanistike in tudi družboslovja. Strokovna javnost je lahko snovalcem knjige iskreno hvaležna za ta prispevek. Dolgo napovedovani in morda še dlje pričakovani prevod nekaterih pomembnejših delov Peirceovega obsežnega opusa je bil že zares nujen. Preostala dva znamenita klasika ameriškega pragmatizma, katerega formalni utemeljitelj in začetnik je bil ravno Peirce, namreč John Dewey (*Javnost in njeni problemi*, FDV, 1999) in William James (*Pragmatizem*, Krtina, 2002), sta v monografskih prevodih slovenskim bralcem že nekaj časa dostopna. V knjižni obliki je dostopen tudi izbor člankov Richarda Rortyja (*Izbrani spisi*, Literatura, 2002), ki v zadnjih desetletjih velja za najbolj zagretega zagovornika pragmatistične tradicije. S prevodom Peirceovih izbranih spisov so v slovenskem jeziku dostopne vse osnovne vstopne točke pragmatistične misli, velja pa izraziti upanje, da bodo imele založbe še naprej posluh za to zanimivo in intelektualno vznemirljivo tradicijo; morda tudi še za kakšen dodaten fragment iz obsežnega opusa C. S. Peircea.

Pragmatizem, kakor ga danes razumemo, je avtohtona ameriška tradicija, ki se je razvila v drugi polovici 19. stoletja in se do smrti Johna Deweyja sredi 20. stoletja uveljavila kot prevladujoča smer v ameriški filozofski in humanistični literaturi. Danes je tudi že povsem jasno, da so pragmatistične ideje, ki so jih razvijali klasiki (Peirce, James, Dewey), odločilno vplivale

na kasnejše rodove raziskovalcev, tako denimo na čikaško sociološko šolo (Park), na simbolični interakcionizem (G. H. Mead, Blumer), na nekatere vidne zagovornike kritične teorije družbe (Habermas, Apel, Hönneth) in tudi na nekatere osrednje predstavnike strukturalistične ter postmoderne misli (Barthes, Lyotard, Baudrillard). Seveda brez pragmatizma, in še posebej ne brez C. S. Peircea, ne bi bilo sodobne semiotike kot posebne humanistične discipline (Eco, Dascal, Sebeok, Jensen itd.).

Jedro pragmatizma je spoznavna usmerjenost v prihodnost: odkrivanje posledic ali učinkov konkretnih dejanj, pojmov, idej. Pragmatizem ne pristaja na predstavo o fiksnih entitetah, o absolutnih in nespremenljivih bistvih in substancah; za pragmatizem so pomeni, navade in tudi družbene institucije proizvodi kompleksnih dejavnikov konkretnega časa in razmer, ki v njem vladajo. Spoznavne in družbene probleme je, predpostavljajo pragmatisti, mogoče učinkovito razreševati z uporabo raziskovalnih metod, ki so se uveljavile pod okriljem moderne znanosti in ki pomembno vlogo podeljujejo poizkušanju. Pragmatistična misel je dejansko falibilistična, kar pomeni, da izhaja iz teze, da smo ljudje zmotljivi in da lahko napredujemo le z odkrivanjem in odpravljanjem zmot. Zgoraj naštetih poudarkov, ki veljajo za znana izhodišča pragmatistične tradicije, so lastni tudi Peirceu in zelo dobro jih ponazarja tudi izbor oziroma slovenski prevod iz njegovega opusa. Sistematično proučevanje *posledic*, zaupanje v uporabno moč in dosežke *znanstvene metodologije*, vendar obenem tudi kritično odmikanje od iskanja dokončnih, neovrgljivih bistev, ter poudarjanje zmotljivosti so ideje, ki jih je C. S. Peirce razvil v svoji izvirni filozofiji znanosti oziroma sistematičnega proučevanja.

Slovenski izbor Peirceovih spisov v prvem delu podrobneje predstavlja Peirceovo teorijo sistematičnega proučevanja (*inquiry*) ter v drugem delu njegovo teorijo znakov (sem(e)iotiko). Skupaj s spremno študijo in uredniškim pojasnilo k izbranim Peirceovim spisom – ki v knjigi tvorita ločen sklop – imamo tako tridelno strukturo monografije, ki jo je morda smiselno na enak način, po delih tudi presojati.

Morda se velja najprej kritično pomuditi ob kompoziciji knjige. Izbor, naslov, struktura in tudi uredniški aparat ponujajo vtis, da je bil primarni cilj prevoda slovenskemu občinstvu približati zlasti znamenito teorijo znakov, ki velja za izhodišče sodobne semiotike, saj sta ji namenjena dva od treh delov knjige. Takšen pristop k izboru besedil je v osnovi aktualističen, napoveduje pa ga že naslov knjige, ki na prvo mesto postavlja Peirceovo teorijo znaka. Pri tem se mi zdi, da se bralcu po nerodnosti vsiljuje zmoten odgovor na eno od odprtih interpretativnih dilem, ki jih je izpostavila sodobna kritična literatura o Peirceovem delu. Ustvarja se vtis, da je mogoče posamezne dele Peirceovega teoretskega opusa brati kot ločene celote, nepovezano. To pa daje tudi odgovor na odločilno vprašanje: ali je v Peirceovem opusu dejansko "več Peirceov"? Je njegov opus konsistenten? *Izbrani spisi* napeljujejo na misel, da nima prepoznavne enotnosti. To pozicijo zagovarja tudi avtor spremne besede, dr. Janez Justin, ki v tem smislu zapiše: "Peirceova semiotika ni čisto brez povezave z njegovo pragmatistično filozofsko teorijo, vendar je povezava šibka in večina razlagalcev Peirceovega dela obravnava njegovo semiotiko kot samostojen teoretski izdelek." (stran 155) Menim, da je pravilna ravno nasprotna ocena, ki jo v zadnjem času zagovarjajo tudi nekateri vplivni sodobni strokovnjaki za Peirceovo delo, med njimi zlasti Carl Hausman, Christopher Hookway, zagovarjal pa jo je tudi že nekoliko prej Murray Murphey. Pravilnost pogleda, da je specifična arhitektonika, o kateri je govoril Peirce, idejna (četudi ne najbolj očitna tematska) rdeča nit njegovega celotnega opusa, zlahka ponazori obraten zorni kot branja. Če je za interpretativno izhodišče Peirceovih spisov postavljena teorija sistematičnega proučevanja (*inquiry*), je preprosto pokazati, kako so koncipirane Peirceove druge teorije. Številne spremembe, ki jih je Peirce vnašal v svoje teoretske rešitve in ki so morda ob površnem branju videti kot dokazi divergence med posameznimi sklopi, se s tako opredeljenega zornega kota izkažejo kot važni popravki in neposredne posledice vzporednega izpopolnjevanja Peirceove teorije sistematičnega proučevanja. Obenem velja opozoriti, da ta teorija ni le formalno sprožila

pragmatistične tradicije (s tem, da jo je Peirce objavil v prvih programskih spisih o pragmatizmu), ampak je tudi najmočnejše vplivala na njegove sodobnike.

Mimo kompozicije velja omeniti izbor posameznih besedil v *Izbranih spisih*. Ta je glede na uredniški koncept pohvalen. V drugem delu, ki ima naslov "Pragmatizem in pragmaticizem" kakšne velike dileme pravzaprav niti ni moglo biti, saj ponuja štiri zagotovo najbolj znamenite spise, ki jih je Peirce dejansko objavil. Nekoliko več dela je nedvomno zahteval izbor gradiva za prvi del. O teoriji znakov je namreč Peirce zelo veliko razmišljal v rokopisih. Fragmenti, ki jih je prispeval za enciklopedije ali kot recenzije, so bili premalo, da bi bil s svojo semiotiko prepoznaven že v svojem času. Uredniški izbor slovenskih *Izbranih spisov* s kolažiranjem nekaterih ključnih odlomkov iz neobjavljenih besedil ponujajo vpogled v kompleksnost in tudi v uporabnost Peirceovih idej. Izbrano gradivo o Peirceovi teoriji znaka bo nedvomno koristilo semiotiki na Slovenskem.

Na prevodni ravni velja objavljenim besedilom priznati nekatere važne kvalitete, vendar pa jim je treba marsikaj tudi očitati. Med odlikami prevoda kaže omeniti zelo tekoč jezik in ohranjeno dramaturgijo Peirceove pripovedi, ki z zelo pogostimi ponazoritvami, primeri in tudi daljšimi digresijami, ki si jih je privoščil, nenasilno vstopa v bralčevo zavest. Nedvomno je pomembna odlika prevoda razmeroma velika stilna enotnost besedil; knjigo je namreč prevajalo več avtorjev. Omeniti pa velja še prevajalske in uredniške opombe, ki omogočajo kvalitetno branje.

Slabosti prevodov pa so po moji oceni tudi zelo očitne. C. S. Peirce je bil pisec, ki je v svojih besedilih uporabljal veliko, celo zelo veliko neologizmov. Pogosto so bila to nenavadna, namerno izstopajoča, če ne kar ekstravagantna poimenovanja za pojme, ki jih je Peirce rabil ali odkril v svojih analizah. Iz domene logike je takšen znamenit izum izraz "*abduction*", potem je tu še cela vrsta pojmov, ki so nastali v Peirceovi teoriji znakov in označevanja (denimo "*representamen*", "*legisign*", "*qualisign*" in še drugi), nekaj takšnih izrazov pa je mogoče srečati tudi drugod v prevedenem izboru, nenazadnje je celo krovni izraz "*pragmaticism*" takšna novost. Prevedena besedila se v tem smislu brez izjeme tesno držijo angleške predloge. Novi pojmi so uvedeni kot izposojenke. Angleški izraz "*representamen*" je slovenski *reprezentamen*, "*legisign*" *legiznak* in tako dalje. Če je v redkih primerih to smiselno (*abdukcija*, *pragmaticizem*), večinoma ni videti pravega razloga za takšno prevajalsko togost. Nič večje intuitivne razumljivosti pojmov na ta način ne pridobimo. Ker je Peirce s svojimi novimi izrazi namerno usmerjal pozornost svojih bralcev izven konvencij strokovnega jezika, bi bilo celo upravičeno bolj ustvarjalno iskanje slovenskih ustreznic.

Druga večja prevodna pomanjkljivost Peirceovih izbranih spisov je, da vse rešitve niso bile redakcijsko usklajene. To je še posebej moteče ob nekaterih ključnih mestih; kot je na primer znamenito pragmatistično načelo pomena (ki ga je povzel tudi James – glej tudi stran 210 v prevodu Jamesovega *Pragmatizma*), na straneh 96 in 117. Na tem mestu ne bi želel podrobneje razčleniti teh očitkov. Svojo blago kritiko prevodov za *Izbrane spise* bi zaključil še z neko splošno pripombo, ki se mi zdi zelo pomembna. S prevodom izbranih Peirceovih spisov, ki jih ponuja knjiga, je očitno zamujena priložnost, da bi se v slovenski literaturi uskladila osnovna terminologija za pojmovni aparat, skozi katerega je klasični pragmatizem (Peirce, Dewey, James) prepoznaven. Tu mislim zlasti na angleške izraze, kot so "habit / habitude", "inquiry", "intelligence", "signification / meaning", "continuity", ki jih je v svojih spisih uvedel Peirce, po njem pa so jih povzeli ali prevzeli drugi avtorji iz te tradicije; pa tudi za bolj specifične izraze "experience", "eksperimental", "belief", "community / association", ki jim Peirce ni namenjal večje pozornosti, so pa zaradi prizadevanj Deweyja in Jamesa prav tako skupni pragmatistični tradiciji. Nekoliko bolj sistematično prizadevanje v tej smeri bi zagotovo odpravilo nekatere sedanje nejasnosti.

Pred sklepom tega zapisa bi želel omeniti še spremno študijo k *Izbranim spisom*. Zelo dobro namreč uvede premislek o Peirceovi teoriji znakov in zahvaljujoč avtorjevemu dobremu poznavanju te problematike tudi prepričljivo uvede bralca v aktualne razprave o njenem pomenu, njeni vrednosti in pojasnjevalni moči. Zlasti pomemben se mi zdi uvodni komentar k razliki med

peirceovsko semiotiko in saussurejevsko semiologijo oziroma "strukturalno semiotiko", kot je imenovana. Slednja je bila doslej nesporno prevladujoča opora za recepcijo teorije znakov v slovenskem prostoru.

Spremna beseda Peirceove teorije znakov (in pomena) ne vmešča v kontekst, ki ga je s svojo ekspozicijo orisal že sam Peirce (Roger Bacon, Avguštin, Duns Scotus, sholastiki, Aristotel), pač pa si prizadeva, da bi pokazala na njeno sodobno relevantnost in aktualnost. Sicer ne izpostavi polemičnosti pragmatističnih spisov, ki so svoje teorije zasnovali "v dialogu" s svojimi predhodniki, pač pa Peirceovo dediščino umešča v dialog z avtorji, kot so Eco, Fodor, Foucault, Lakoff, Johnson, Habermas, Sperber, Wilson in drugi. Zanimive pa se mi zdijo tudi nekatere teze in komentarji iz Justinove spremne študije. Drzna je denimo ocena, da je "Peirceova semiotika v resnici nekakšna predhodnica teorije govornih dejanj, ki jo danes povezujemo z Johnom Austinom" (stran 165). Žal je treba ob tem pripomniti, da je njen znanstveni aparat boren in onemogoča poglobljen študij predstavljenih tem; dovolj za to pa bi bil že osnovni seznam citirane literature.

Če velja, da je slovenska prevodna literatura z izdajo *Izbranih spisov* bogatejša za misel in delo danes klasičnega avtorja, brez katerega si ni mogoče predstavljati sodobne humanistike, pa ne velja, da je s pridobitvijo popolnoma zadovoljena strokovna javnost. Tako posamezne prevodne rešitve, kot pomanjkljivosti spremne študije, pa morda še odsotnost kakšnega kratkega geslovnika ali slovarčka ključnih pojmov, bralcem zagotovo ne bodo spodbuda, da bi se v zbrano gradivo poglobili. Kar je škoda. C. S. Peirce danes velja za najbolj inventivnega ameriškega misleca, obenem pa velja tudi za avtorja, ki je razvil kompleksen teoretski sistem, v katerega zaradi obsežnosti, širine, izvornosti, pa tudi zaradi nenehne predelave posameznih idej ni lahko vstopiti.

Lucija Mulej

**Paul Feyerabend: Proti metodi. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1999
388 strani (ISBN 961-6262-25-4), 3.500 SIT**

prevod Slavko Hozjan

Razum in znanost pogosto hodita po različnih poteh, kot uvodoma pravi Paul Feyerabend (1924-1994), sodobni predstavnik teoretskega anarhizma. Avstrijsko-ameriški teoretik in filozof znanosti, čigar domet sega tudi onkraj meja akademske sfere (pri njem srečamo podobno vsestransko nadarjenost, kot je bila značilna za Ludwiga Wittgensteina, in sicer se je Feyerabend ukvarjal z igralsvom, režijo, fiziko in bil za nameček še nadarjen glasbenik in pevec), je v filozofiji znanosti zapustil neizbrisni pečat. Poleg omenjenega, je njegovo strokovno zanimanje posegalo na najrazličnejša področja, in sicer etike, estetike, antropologije, zgodovine znanosti in umetnosti ter politične teorije.

Akademsko pot je pričel kot študent zgodovine, matematike in astronomije na Dunaju ter filozofije v Londonu. Prva leta akademske kariere so obeležena s pozitivizmom in vnetim zagovorništvom falzifikacionistične teorije Karla Popperja (v slov. 1998; npr. orig. *Logik Der Forschung*, Dunaj: Springer, 1934, angl. *The Logic of Scientific Discovery*, Hutchinson, London, 1959). Po srečanju s knjigo Thomasa Kuhna *Struktura znanstvenih revolucij* (v slov. 1998; orig. *The Structure of Scientific Revolutions*, 1962), ki v epistemologiji in filozofiji znanosti pomeni temeljni kamen spreobrnitve razumevanja in interpretacij, njegova akademska pot zavije v vode holizma. Danes ga štejemo (poleg Quine-ja, Koyre-ja, Bachelard-a, Morin-a, Rossi-ja idr.) za najradikalnejšega predstavnika omenjene smeri v proučevanju znanosti.

Knjiga nastane kot odgovor na omenjeno radikalno delo Thomasa Kuhna, po katerem zgodovina in filozofija znanosti pridobi subtilnejše ravni zavedanja o pojavih stvari vs. bistvih stvari, ki v dejstvu teorijske obloženosti (na katero sicer opozori že Kant), eksplicitno sistematizirajo tezo o dometu in omejitvi objektivnosti znanstvenega spoznanja. Prav tako pa je knjiga produkt dogovora med Feyerabendom in njegovim prijateljem, prav tako simpatizerjem holizma, Imrejem Lakatosom, ki izida dela ni dočakal.

Knjigo deli 19 poglavij, od katerih je vsaka smiselno in sistematično zaključena celota. Vezni člen dela je sintagma »anything goes«, zaščitni znak njegovega teoretskega anarhizma, ki pa ne aplicira neurejene brezbriznosti. Nasprotno, Feyerabend na več mestih izpostavlja (npr. str. 13, 23, 252, 338), da se termin izvorno navezuje na načelo odprtosti brez vnaprejšnjih predsodkov, kar po njegovem mnenju edino omogoča spoznanje in - nenazadnje – znanost. Hkrati pa to načelo implicira pravico do individualnega in subjektivnega izbora enot literature pri proučevanju (specifičnih) tematik, kar vnaprej eliminira indoktrinacijo, ki je lastna vsaki disciplini (na to opozarja zlasti Kuhn). Pravi pa tudi, da je veder anarhizem človeško prijaznejši in ustrežnejši za spodbujanje napredka kot so to koncepcije reda in zakona. Anarhizem je po Feyerabendovem mnenju odlično zdravilo za znanost in filozofijo.

V prvem in drugem poglavju, kjer opredeli pojem "anything goes", poudarja svoje mnenje, ki se kmalu pretvori v historično evidenco in preko študije primerov (zlasti Galilej) prikazuje, da dejstva niso objektivna. Ena izmed najizrazitejših potez novejših razprav v zgodovini in teoriji znanosti je prav spoznanje, da so se dogodki in razvoji, kot na primer iznajdba atomistične teorije v starem veku, kopernikanska revolucija, vzpon moderne atomske teorije itd., zgodili ravno zaradi dejstva, ker so se nekateri misleci bodisi odločili, da se ne bodo vezali na določena samoumevna metodološka pravila, bodisi, ker so takšna pravila nezavedno kršili. Znanost naj torej ne bi sestavljali zgolj fakti in vzročno-posledično sklepanje, kar se razkrije preko natančnejšega proučevanja filozofije in zgodovine znanosti. Celo več, izkaže se, da znanost sploh ne pozna golih dejstev, temveč da so vsa dejstva, ki vstopajo v naše spoznanje, že videna na določen način in so zato bistveno idejna, kar dejansko implicira premalokrat izpostavljeno naravo znanosti, ki je kompleksna, kaotična in polna napak. Znanstvena izobrazba, kot sistemski del družbene socializacije, ki ima natančno takšen cilj, s poenostavljanjem znanosti poenostavlja in atomizira njene akterje. Bistvena sestavina izobraževalnega sistema, ki omogoča in želi takšno stanje stvari, je ukrotitev in pogosto popolna kastracija institucij, ki bi lahko vodile do brisanja meja. Zato je po mnenju avtorja znanstvena izobrazba do človeka sovražna, saj nasprotuje kultiviranju individualnosti, ki lahko ustvari zrela človeška bitja. Na tem mestu je smiselna navezava na avtorjevo osebno biografijo; kot profesor je deloval zelo pogumno, nekonvencionalno in kolegialno, in to ne samo do študentov in njihove avtonomije, pač pa zlasti do študentskega gibanja, ki je v letu 1968 doseglo vrhunec ravno na sedežu njegovega delovanja, Berkeley-ju – zaradi svojih radikalnih stališč in poučevanja je Feyerabend skoraj izgubil profesuro.

V tretjem poglavju podrobneje predstavi argumente za protipravila, ki jih definira kot hipoteze, ki nasprotujejo etabliranim teorijam (znano je namreč, da Newtonova teorija nasprotuje Galilejevemu zakonu pada in Keplerjevim zakonom; da statistična termodinamika nasprotuje drugemu zakonu fenomenološke teorije, da valovna optika nasprotuje geometrijski idr.), kar implicira logično inkonzistentenco.

Logična konsistenca namreč deluje po principu starega, znanega in domačega, brez diskontinuitet, kar je stanje umetnega. Na tem mestu si Feyerabend zastavi teoretsko in empirično daljnosežno vprašanje: »Kako lahko preverimo nekaj, kar ves čas uporabljamo?« Torej, kako lahko odkrijemo, kateri svet v raziskovanju pravzaprav predpostavljamo? Odgovori nam, da se tega ne da razrešiti znotraj sistema, v našem primeru, znanosti. Potrebno je zunanje merilo kritike, sistem alternativnih domnev, ali, ker so te domneve zelo splošne in tako rekoč konstruirajo celotni svet; potreben je sanjski svet, da bi spoznali lastnosti dejanskega sveta, za katerega verjamemo,

da živimo v njem. Z drugimi besedami, na tem mestu avtor ubrani naslov knjige Proti metodi; poudarja, da so vse metodologije omejene.

V četrtem poglavju navede razloge proti znanstvenemu šovinizmu, ki nastopa, kadar so na dnevnem redu alternativni pogledi. V petem poglavju teze četrtega podkrepi s primeri iz zgodovine znanosti, kjer smo priča kvalitativnemu in kvantitativnemu neujemanju (diskrepanca) med teorijo in dejstvi. V šestem poglavju na študiji primera Galilejo Galilej prikaže krpanje diskrepanc s pomočjo *ad hoc* trditev, alternativnih podtez, in zaključuje, da teorija morda ni nezdružljiva s podatki zato, ker ne bi bila pravilna, temveč, ker so podatki okuženi. Teorija je ogrožena, bodisi, ker podatki vsebujejo neanalizirane zaznave, ki zunanji procesom le delno ustrezajo, bodisi, ker so preoblečeni v stara pojmovanja, bodisi, ker jih presojujejo s pomočjo zaostalih pomožnih znanosti. Ta, zgodovinsko-fiziološki značaj podatkov, okoliščina, da podatki preprosto ne opisujejo objektivnega stanja stvari, nas sili razmišljati o metodologiji z novega vidika. Za skrajno nespametno se izkaže, da podatki brez vseh zadržkov odločajo o teorijah. V sedmem poglavju natančno rekonstruira potencialni tok misli Galileja in zaključuje, da ni zgolj prednjačil v moči jezičnega argumenta pred močjo argumenta znanstvenega znanja in dejstev, temveč, da je celo lagal.

Od osmega do štirinajstega poglavja, precizno in shematsko prikazuje ostale primere iz zgodovine znanosti (kemija, optika, fizika), ter poda zanimiv pogled na proces inkvizicije. Trdno zagovarja mnenje, da je inkvizicija Galileja obtožila skladno s pravico tedanjega reda stvari, kajti njegovi argumenti naj ne bi bili konsistentni, hkrati pa mu Feyerabend očita veliko mero manipulativnosti retorične moči argumenta.

Šestnajsto poglavje je namenjeno pretresanju stališč glede Lakatosove ustvarjalne zapuščine in ugotavlja, da se v kritiki metodologije v marsičem strinjata. V sedemnajstem poglavju za podporo svojih stališč prikaže antropološko evidenco, zlasti etnografijo, kjer je jasno razvidno, da imajo vse ideologije in vse na ideologijah utemeljene institucije rezultate, ki ustrezajo njihovim merilom. V sedemnajstem poglavju naniza Sapir-Whorfovo hipotezo, ki govori o tem, da jezik realnosti ne opisuje, pač pa jo ustvarja, s čimer svoj relativizem, že tako prigan do skrajnosti, še dodatno zaostri. Na ta sklop se veže teza o nesoizmerljivosti, na katero izvorno opozori Kuhn. Feyerabend navaja, da inkomenzurabilnosti, v korelaciji z latentnimi klasifikacijami in daljnosežnimi pojmovnimi spremembami, skorajda ne moremo eksplicitno definirati. Pojav moramo pokazati, bralca moramo z množico primerov privedi do njega, in tedaj bo presodil sam (v ta namen bralca podrobneje pouči o finesah arhaičnega sloga). Zaključuje, da je antropološka metoda edina pravilna metoda za raziskavo strukture znanosti in sploh vsake življenjske oblike. Jezikoslovci nas namreč že več desetletij opominjajo, da prevod, ki bi bil popoln, nikoli ni in ne bo mogoč, četudi so uporabljene zapletene kontekstualne definicije. To je eden izmed razlogov za pomembnost terenskega dela, kjer se novih jezikov naučimo iz temeljev, in razlog za odklonitev analize, ki se opira na popoln ali delni prevod. Vendar - logični empiristi imajo še vedno za samoumevno ravno to, kar je v jezikoslovju prepovedano, pri čemer mitični jezik opazovanja stopi na mesto materinščine prevajalca.

Zadnji dve poglavji subsimirata številne sklope misli, in bralca, še zlasti, če se v svoji duševnosti nagiba na stran pozitivizma, polije s hladno vodo. Feyerabend pravi, da med miti in znanstvenimi teorijami ni razlike, ki bi se dala jasno izraziti. Znanost je ena izmed mnogih življenjskih oblik, ki so jih ljudje razvili, in ni brezpogojno najboljša. Je glasna, predrzna, draga in zbujajo pozornost. Še več, načelno je boljše samo v očeh tistih, ki so že dosegli določen položaj, ali tistih, ki znanost sprejmejo, ne da bi kdaj preverili njene odlike in slabosti. In ker bi morali sprejemanje ali odklanjanje položajev prepustiti posamezniku ali, v demokraciji, demokratičnim odborom, izhaja, da moramo ločitev države in cerkve dopolniti z ločitvijo države in znanosti.

Feyerabendovo delo, ki je v originalu izšlo že leta 1975, na svoji aktualnosti po mojem mnenju ni izgubilo. Menim, da so njegovi pogledi za čas, kjer se zlasti v družboslovju empirija propagira kot suho zlato, preroški, in ne vizionarski. Jasna nam je omejitev metodologije družboslovja

(kvalitativne in kvantitativne oblike meritev), prav tako je očitna pretirana težnja po preverjanju podatkov v »realnosti«. Tak primer je npr. stopnja vernosti, ki je kot kazalec silno subtilne narave, hkrati pa zaobsega izrazito široko polje pomenov in definicij tega, kaj naj bi vernost pravzaprav bila. Metoda antropologije, t.j. opazovanje z udeležbo, je morda tista metoda, ki dileme emskega in etskega, ki so imanentne vsaki znanosti brez izjeme, ponuja »nove« vpoglede, ki so nam jih veliki misleci in raziskovalci tako rekoč prinesli na pladnju - kar se tiče metode terenskega dela, že leta 1922.

Lucija Mulej

**Jean Clottes in David Lewis-Williams: Šamani iz prazgodovine: Trans in magija v okrašenih jamah. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2003
188 strani (ISBN 961-6262-52-1), 4.000 SIT**

prevod Gregor Moder

Po več desetletjih prevlade strukturalističnega pristopa v analizi paleolitske jamske umetnosti, se Clottes in Williams vračata k analogiji kot glavnemu načinu interpretacije tega pojava. Njuna znanstvena obravnava gradi na dveh temeljih analogije. Prvič, gre za analogije o funkcionalnih lastnostih artefaktov, ki so izhajale iz znanja o funkcijah podobnih ali enakih predmetov v sedanosti. Drugič, gre za analogije, katerih vir so predstavljale zgodnje etnografske študije in opisi ljudstev, ki so sama uporabljala podobne artefakte. Kot glavno izhodišče analogije za izgradnjo šamanskega modela umetnosti, avtorjema predstavljajo južnoafriški Sani (Bušmani, oz. Grmičarji). Ker so slike in gravure ponekod v južni Afriki Sani še pred nedavnim izdelovali, so nekatere upodobitve razlagali neposredno. Izkazalo se je, da je večina skalne umetnosti povezane z rituali in izkušnjami, ki jih imenujemo šamanske (o uporabi termina si niti sami antropologi niti religiozologi niso enotni), in prav šamanistična naravna umetnost je dve desetletji kasneje avtorja napeljala k razvijanju argumentov, ki so predstavljeni v pričujočem delu.

Vir sodelovanja avtorjev je plod dolgoletnega poznanstva in želje po združitvi moči. Le-te so aktualizacijo doživele na mednarodnem kolokviju o skalni umetnosti v Flagstaffu v Arizoni junija 1994; prvi koraki načrtanega projekta so pričevali dobivati jasnejšo obliko oktobra 1995, kar je omogočila univerza iz Witwatersranda. Teritorij, ki sta ga pokrila, sega od Pirinejev, Quercy-ja in Perigoda, prav tako pa ustreza kronološkemu prerezu (od gravettina, do srednjega in mlajšega magdaleniena, solutreana in starejšega magdaleniena).

Knjiga je razdeljena na pet poglavij, kjer je centralna pozornost namenjena šamanizmu z nevropsihološkega in etnografskega vidika. Ostala poglavja precizno in sistematično prikazujejo slikarije v posameznih jamah, interpretacijo parcilanih poslikav in teoretsko argumentacijo specifičnih podob, ki z vidika strukturalnega pristopa naznanjajo diskontinuitete v evolucionističnih pojmovanjih kamenodobnih ljudi (slike rok, sestavljenih bitij, ter zlasti geometrijskih znakov).

Kamen spotike interpretacij paleolitske umetnosti so vsekakor predstavljali geometrijski znaki, ki jih je strukturalistični pristop zanemarjal; ko je leta 1988 v *Current Anthropology* izšel članek Williamsa in Thomasa Dowsona, je bil deležen mešanih odzivov. Model razlage je namreč temeljil na nevropsiholoških raziskavah (ekzaktna znanost), ter etnografskih analogijah; vezni člen interpretacije sta avtorja našla v t.i. entopičnih oblikah (vizualna občutljivost, ki izhaja iz optičnega sistema med očesom in možgansko skorjo; le-te nastopijo na prvi stopnji spremenjenega stanja zavesti; ločimo šest entopičnih oblik).

Sama razširjenost šamanizma v lovsko-nabiralskih družbah po svetu (zelo jasno se šamanizem manifestira v južnoafriški in kalifornijski skalni umetnosti), in ker naj bi bil pogojen z univerzalnim delovanjem človeškega živčnega sistema, sta Williams in Dowson predvidevala, da je evropska jamska umetnost povezana s šamanizmom.

Zaradi dejstva velikih odkritij v devetdesetih letih prejšnjega stoletja (1991 odkrijejo jamo Cosquer v bližini Marseilla itd.), kjer so upodobljene tudi morske živali in gravure na prostem, torej izven jam, se pojavi neobhodna zahteva po ponovnem pretehtanju splošno veljavnega znanja o prazgodovini.

V takšnem kontekstu sta, vsak kot vodilni strokovnjak na svojem področju, Clottes in Williams, združila moči. Glavnina njunega prispevka je najverjetneje metodološki obrat, ki se oddalji od empiristične ideje o linearni poti, ki naj bi vodila od podatkov k razlagam.

Ozadje tolmačenja jamske umetnosti poiščeta v argumentu šamanskega kozmosa Le ta je sestavljen iz več stopenj (navadno se navaja tri; vsakdanje življenje, zgornji in spodnji svet). Poanta jamske umetnosti naj bi bila v iskanju stika z duhovi, torej s spodnjim in zgornjim svetom, kar se avtorjema potrdi v lebdečih podobah, katerih so jame polne. Prav tako se zdi nenavadna proporcionalna neskladnost upodabljanja (bivol je npr. naslikan veliko manjši od ptice). Zareze na slikarjih živalih nakazujejo stanje transa, z namenom iskanja stika z duhom živali, za katerega so predpostavljali moč in enigmatičnost. Jame so predstavljale materno, začetek in konec. Pomenile so svet, ki je med transom z vso potrebno »logistiko« (bakle, noč, spremenjeno stanje zavesti), oživel.

Fizično-psihološka karakteristika jam, ki se kaže v socialno-čutni deprivaciji, predstavlja izhodišče za prehod v spremenjena stanja zavesti (sicer so to vlogo v kasnejših družbah predstavljali obredi iniciacije). Ta stanja, z naravo numinoznega, so, generalno gledano, nakazovala višji status in ugled. Stik z duhovi zgornjega ali spodnjega sveta, posameznika opremi z nadnaravnimi kontakcijami, ki se mu predpišejo takoj po stiku oz. prenosu (magija dotika, magija prenosa – Frazer, *The Golden Bough*, 1890), kot so zdravljenje, prekognicija, jasnovidnost, jasnoslišnost, torej s pojavi, ki so v znanosti poimenovani kot ESP - extra sensory perception.

Na strani 17 avtorja poudarita univerzalnost pojavljanja treh stopenj transa (videnje geometrijskih oblik, razumska razlaga geometrijskih oblik, spust po predoru), za katere trdita, da so sestavni del človekovega živčnega sistema. V Dodatku Predrag Novaković, ki poda kritično refleksijo njune teoretsko-interpretativne zastavitve (npr. relativizacijo metode analogije), meni, da nevropsihološka trditev stanj ni sporna. Problematična se mu zdi trditev, da je šamanizem bolj ali manj univerzalna praksa lovsko-nabiralskih skupnosti, za katero meni, da ima šibkejšo stopnjo resničnosti. Sporna pa je tudi ugotovitev Williama iz članka *The Mind of The Cave* (2002), ki teze šamanizma postavi v drugačno luč. V tem članku Williams namreč postavi tezo o temeljni razliki med neandertalcem in anatomsko modernim človekom, ki naj bi izhajala iz dveh različnih zavesti (je torej spremenljivost stanj v zavesti imanentna transu in kot taka univerzalna?). Neandertalec naj bi imel t.i. primarno zavest, ki mu je omogočala, da se je v sedanosti zavedal stvari okoli sebe in si o njih ustvarjal mentalne podobe, medtem ko naj bi bila anatomsko modernemu človeku inherentna zavest višjega reda, ki mu je omogočala višje oblike simbolizacij, metafor, spominjanja in samorefleksije tako sebe kot družbe. Vendar, nenazadnje, v spomin je potrebno priklicati novejšo odkrito jamo Chauvet, in s tem pokop evolucionistične perspektive, ki se je zdela že povsem naravna in nezamenljiva.

Šamani iz prazgodovine nudijo zanimivo in inspirativno branje, in to ne zgolj za antropološko in etnografsko usmerjeno javnost. Metoda analogije nudi nezanemarljivo refleksijo npr. znanosti o metodologiji, kjer se preko soočanja z etnografsko evidenco, ki arheologijo preko historičnega prereza na mnogo nivojih ukinja v njenem konstitutivnem elementu, t.j. logični metodi analize, prikazuje pomen alternativnih metodologij (Feyerabend). Omenjena avtorja takšno metodologijo ne skušata preseči in transcendirati v smislu relativizacije, kjer bi se izgubila točka, iz katere bi

lahko govorili, pač pa prikazujeta pomen in prednost različnih pristopov in na ta način puščata odprto tako epistemološko, kot tudi ontološko razlagalno polje.

Vladimir Prebilič

**Anton Žabkar: Marsova dediščina – Metode in smeri razvoja. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Varnostne študije, 2004
435 strani (ISBN 961-235-182-1), 5.400 SIT**

Marsova dediščina – metode in smeri razvoja, je druga knjiga Antona Žabkarja, s katero je avtor v veliki meri zapolnil vrzel na področju metodologije vojaških ved. Velja za vodilnega strokovnjaka v Sloveniji na področju sodobnih oborožitvenih sistemov in je dolgoletni profesor na Katedri za obramboslovje Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani. Kot upokojeni visoki častnik nekdanje Jugoslovanske ljudske armade in kot dolgoletni vojaški pedagog in raziskovalec na področju vojaških ved, se je še kako dobro zavedal nekaterih metodoloških pomanjkljivosti oziroma metodoloških nesorazmerij pri študiju obramboslovja. Specifičnost nastanka in razvoja študija je poudarjala politološko naravnost, kar se je odražalo tudi pri uvajanju in uporabljanju metodologije družboslovnih ved. Z uvrstitvijo prvih dveh metodoloških predmetov (metodologija družboslovnega raziskovanja in raziskovalne metode vojaških ved) v predmetnik podiplomskega študija obramboslovja, se je pojavila tudi potreba po redefiniranju in dopolnitvi metodologije vojaških ved, o čemer govori pričujoča knjiga.

Obsežna monografija je vsebinsko razdeljena na dve poglavji, in sicer na metode vojaških ved ter na proučevanje vpliva preobrazbe globalnega strateškega razmerja sil in oboroženih spopadov v (spreminjanju) vojaških doktrin. Obsežno delo predstavlja evolucijo in splošne značilnosti najpomembnejših metod, ki se danes uporabljajo v strategiji, operatiki in taktiki. Poleg tega je avtor namenil prostor nekaterim večnamenskim metodam, ki se sicer uporabljajo za raziskovanje oboroženega boja, a se lahko v obliki metodik uporabijo tudi za izobraževanje častnikov in obramboslovcev. Pri tem je potrebno posebej izpostaviti pozornost avtorja pri definiranju znanstvene metode v vojaških vedah, pri čemer je jasno opozoril, da to ni katera koli pot do cilja, ampak le tista pot, ki vključuje tudi uporabo teorije, oziroma sooča teoretično verifikacijo z empirično. Tovrstno definiranje znanstvene metode je v vojaških vedah oddaljilo številne postopke v vojaškem sistemu, ki so jih ali jih še vedno uporabljajo v vsakdanjem delu in jih prav zaradi odsotnosti teoretičnih vsebin ne moremo šteti med metode. Ti postopki so največkrat relikti nekdanj povsem tradicionalnega razmišljanja vojaških struktur, predvsem pa njihovih vrhov oziroma najvišjih častnikov. Rezultat tega je bilo kopiranje starih in preizkušenih vzorcev pri reševanju vojaških problemov.

Hiter gospodarski razvoj je pripeljal tudi do prevetritve v vojaških sistemih. V prvi svetovni vojni tradicionalne oziroma klasične metode niso bile več sposobne reševanja sodobnih vojaških problemov. Kljub temu se dokončna uveljavitev znanstvenih metod v vojaških vedah realizira šele po koncu druge svetovne vojne. Najpomembnejše odločitve, ki so se nekdanj sprejemale zgolj in samo na podlagi hierarhične stopnje, ki pa so temeljile predvsem na podlagi avtoritete ter bile kot takšne v veliki meri podvržene subjektivnemu značaju posameznika, so se sedaj akceptirale na osnovi dokaznega postopka. Avtor to dejstvo pojasnjuje z velikimi izgubami na bojiščih in nezmožnostjo starih metod pri učinkovitejši uporabi novih orožij. Bistveno dognanje tedaj najmočnejših in najsodobnejših oboroženih sil, je bilo čim hitrejšo zmanjšanje razkoraka med napredkom na področju njihovih oborožitvenih sistemov in stagnacijo vojaških doktrin. To je

pomenilo vključitev številnih civilnih specialistov različnih profilov, kar je hkrati vodilo v večjo znanstveno konkurenčnost vojaškega sektorja. Omenjeni metodološki preboj je vodil v živahen razvoj samostojnih podskupin vojaškotehničnih, vojaškodružboslovnih in vojaškomedicinskih ved. Kljub temu je srž ali jedro širokega sistema vojaških ved ostal na, kot jih avtor imenuje, ortodoksnih vojaških vedah: strategiji, operatiki in taktiki. Takšen razvoj pa je omenjene podskupine vojaških ved prisilil v tesno sodelovanje z matičnimi vedami, ter jih umestil med posamezne sisteme civilnih ved na eni strani in sistem vojaških ved na drugi. Sam sprejemam takšen razvoj kot pozitiven, saj se zagotavlja kvalitetna osnova za delo vseh treh podskupin vojaških ved, ki je posledica tesnega sodelovanja z matičnimi vedami. Skozi tovrsten način sodelovanja civilnih in vojaških ved se je omogočila interakcija tudi na področju metodologij.

Avtor nam v monografiji predstavi tipologijo, s katero je oblikoval tri temeljne skupine znanstvenih metod: splošnoznanstvene metode, temeljne metode, ki so v rabi v raziskavah v vojaških vedah in posebne metode, ki so v rabi na ožjih področjih vojaških ved. Na 236 straneh ponuja izjemno izčrpno predstavitev vsake posamezne metode ter veliko prostora nameni številnim primerom uporabe metode v praksi (zgodovinski primeri), in kar je najbolj bistveno, predstavi rezultat njene (ne)uporabe. Tako si lahko vsak bralec sam sorazmerno hitro ustvari predstavo, katere so tiste metode, ki jih je nujno potrebno uporabiti v posameznem postopku odločanja. V sklepnih ugotovitvah priznava kot tri najbolj pogosto v praksi uporabljenih in s tem temeljnih metod analizo operacij, vojne igre in načrtovanje razvoja oboroženih sil. Osnovna značilnost le-teh je tako medsebojno kot tudi vsestransko dopolnjevanje z ostalimi metodami, kar indicira njihovo uporabnost tako v miru kot v vojni. Poleg tega se predvsem prvi dve metodi uporabljata pri izobraževanju in vzgoji častnikov, kar jima daje (na vojaškem področju) univerzalen pomen in vlogo tako v teoriji kot v praksi. Kljub vsej obsežni predstavitvi velikega števila tipičnih vojaškoznanstvenih in aplikativnih metod avtor opozori na nujnost izbire, saj predolgo analiziranje in neskončno preverjanje ter iskanje najboljše odločitve lahko privede do izjemno dolgotrajnega postopka, oziroma lahko rezultira v sprejemu nikakršne odločitve. Tako bo tudi v prihodnje vsaj deloma breme odločanja temeljilo na izkušnjah posameznika in na njegovi intuiciji.

Drugi del monografije, ki predstavlja četrto poglavje celotne avtorje objave (dve knjigi), se nanaša na vpliv preobrazbe globalnega strateškega razmerja sil in oboroženih spopadov na spremembe vojaških doktrin in nove raziskovalne usmeritve v vojaški znanosti na začetku tretjega tisočletja. Razprave, ki so smiselno združene v šest poglavij in obsegajo skupno 270 strani, vključujejo tako geopolitične kot polemološke vsebine. Časovno se je avtor sicer opredelil na obdobje po koncu bipolarne razdelitve sveta, vendar uspešno dodaja in pojasnjuje dogodke s pomočjo prelomnih trenutkov v preteklosti. Z analizo pravkar omenjenih geopolitičnih sprememb je avtor pojasnjeval spremembe v vojaški (u)porabi in v strukturi oboroženih sil. Pri tem je bil poseben poudarek na analizi obrambnih proračunov, obsega vojsk oziroma števila vojakov in rezervistov, notranje porabe obrambnih proračunov (stroški na vojaka, nakupi in vzdrževanja oborožitvenih sistemov, poraba po zvrsteh,...) ter stanja oborožitvenih sistemov. Kljub temu, da so ugotovitve podprte s precejšnjim številom kredibilnih virov, je potrebno opozoriti na izjemno velika sredstva, ki jih nekatere države namenjajo za vojsko preko posrednih virov, ki pa vsaj formalno niso sestavni del obrambnih proračunov. Tako je maja 2005 Kongres ZDA sprejel predlog predsednika Busha in namenil dodatnih 90 milijard dolarjev sredstev za vojno v Iraku. Sredstva niso bila planirana v obrambnem proračunu ZDA, pa vendar se bo večina sredstev porabila za nakup oborožitvenih sistemov in plač vojakov na bojišču. Podobno stanje lahko zasledimo pri vseh državah, ki imajo sorazmerno močan vojaško-industrijski kompleks, kamor se prilivajo sredstva iz drugih proračunov, ter so vsaj prvenstveno namenjena posrednemu financiranju vojaških struktur. Tako lahko ugotovimo, da je transparentnost na področju obrambnih proračunov omejena, kar seveda vpliva na rezultate medsebojne primerjave.

Kot zanimivost omenjam analizo števila vojn in vojaških spopadov ter spremembo fiziognomije po razpadu dvopolnega strateškega razmerja. Poleg paradigme asimertičnih vojn in spo-

padov, avtor razpravlja tudi o notranjdržavnih spopadih (interstate wars) in t.i. teoriji »držav v razpadu« (failed states), pri čemer se zgolj dotakne vloge in pomena mednarodnih organizacij pri reševanju in upravljanju sodobnih oboroženih spopadov. Prav preoblikovanje mednarodnih organizacij (kot je to storil NATO) ter vedno večji angažma OZN (proračun DPKO se nenehno povečuje), je točka, ki bi jo lahko bolj natančno pojasnili. V veliki meri se namreč mednarodne organizacije trudijo nadomestiti varnostni vakuum, ki je nastopil po razpadu bipolarne razdelitve sveta. Posledica je postopno oblikovanje novih, predvsem regionalnih organizacij (kot je npr. Afriška unija), ki naj bi v prihodnosti razbremenile OZN ter s svojim razumevanjem in poznavanjem specifik bistveno pripomogle k reševanju tako meddržavnih kot notranjdržavnih konfliktov. Avtor v nadaljevanju ponudi nekaj možnih prognostičnih študij (Martin van Creveld) razvoja bodočih spopadov in vojn, pa vendar je potrebno izpostaviti dejstvo, da obstaja izjemno bogata literatura, ki se nanaša tako na vzroke kot scenarije bodočih spopadov. Razločevanje ali povsem avtonomno proučevanje bodisi vzrokov bodisi scenarijev ni smiselno, saj cilji, ki so neposredno povezani z vzroki za začetek spopada ali vojne, opredeljujejo sredstva za doseg in s tem seveda tudi scenarij oziroma pot do postavljenega cilja. Prav pri analizah vzrokov se avtorji medsebojno razlikujejo. Naj omenim zgolj demografski vidik, ki ga kot stresni faktor in s tem vzrok za konflikt eksplicitno razvijata demografa Cincotte in Engelman (2003). Vrzel med razpršenostjo prebivalcev ter posledično demografsko sliko in naravnimi viri (prostor, obdelovalna zemlja, energetski viri, pitna voda, ...) je namreč vse večja in kot takšna generator spopadov. To paradigmo je mogoče najlažje dokazati na primeru analiz vojn in spopadov na afriški celini.

Hkrati si avtor smiselno in utemeljeno preko vzrokov spopadov zastavlja vprašanje verjetnosti globalnega spopada ter vprašanje ponovitve t.i. neomejene vojne. Kot odgovor nam ponuja matematični model Chase-Dunna in Podobnika, ki opredeljujeta leto 2020 kot kritično za izbruh globalnega spopada, oziroma ponujata na osnovi metode Kondratija 25- do 50-odstotno verjetnost (kar lahko označimo za visoko), da bo do takšnega spopada prišlo v naslednjih 15-tih letih. Kot nasprotno tezo pa nam avtor ponudi videnje nekaterih vzhodnih, predvsem ruskih in kitajskih teoretikov, ki sicer menijo, da se lahko nekateri regionalni konflikti razvijejo v globalne na osnovi geopolitičnih zavezništev. T.i. tehnološki prepad v smislu oborožitvenih sistemov med ZDA in ostalimi državami, predvsem pa Rusijo, je tako velik, da je verjetnost neposredne vojaške konfrontacije velesil sorazmerno majhna. Seveda pa, vsaj po mojem mnenju, ostaja velika siva lisa pri analizi globalnih spopadov, ki pa jo predstavlja posedovanje orožja za globalne spopade oziroma povzročitve globalnih učinkov. V vedno bolj globaliziranem in medsebojno odvisnem svetu, je verjetnost migracije spopada sorazmerno visoka. Upoštevajoč naraščajoč pomen asimetričnih spopadov, med katerimi je nedvomno zelo pomemben terorizem, je lahko že sam obstoj takšnega orožja velika grožnja globalnega spopada.

V zaključku monografije se avtor dotakne še nekaterih aktualnih vprašanj. Med njimi je potrebno omeniti vprašanje razvoja vojaških doktrin, upoštevajoč spremembo fiziognomije oboroženega spopada ter neposrednih in posrednih groženj, »humanizacije« oboroženih spopadov in vojn ter privatizacije vojaškega poklica. Na področju »humanizacije« oboroženih spopadov lahko na osnovi navedenih dejstev razvoja orožij in njihove uporabe v vojaških spopadih ugotovimo negativno povezanost in ne (naivno) pričakovanje (tako izumitelja mitraljeza in dinamita - Galtinga in Nobela), da bodo učinkovitejša orožja zmanjšala možnost vojaškega spopada ter s tem število žrtev oboroženega spopada. Poleg tega je naraščanje pomena asimetričnega bojevanja opozorilo na namensko uporabo vseh razpoložljivih sredstev na eni strani, ter izbiro nevojaških ciljev na drugi. Tako lahko le s težavo govorimo o »humanizaciji« oboroženih spopadov, upoštevajoč genocid v Ruandi in genocidna dejanja v spopadih na Balkanu. Tovrstni spopadi so imeli neposredne vplive na številne odločitve velesil, kot se je to zgodilo po vojaški operaciji ameriških vojakov v Somaliji leta 1993. Prav te negativne izkušnje so pomenile (vsaj za določeno obdobje) umik ZDA pri reševanju konfliktov v Afriki, kar je posredno omogočilo realizacijo do sedaj edinega genocida v novejši zgodovini (po koncu II. svetovne vojne).

Ambiciozno zastavljena monografija tako uspešno zapolnjuje metodološko vrzel na področju vojaških ved ter predstavlja temeljno čtivo za slehernega obramboslovca. Kot je zapisal avtor, učbenik o metodah v vojaški teoriji in praksi, predstavlja komplementarno celoto z obstoječimi univerzitetnimi učbeniki, ki se ukvarjajo s splošno metodologijo in posameznimi metodami družboslovnih, naravoslovnih in drugih ved. Poleg tega predstavi posamezne metode na številnih primerih, ki omogočajo bralcu dodatno izobraževanje in nadgraditev obramboslovnega znanja s področja razmeroma samostojnih podskupin vojaško tehničnih, vojaškodružboslovnih in vojaško-medicinskih ved. Hkrati nam drugi del ponuja zanimiva razmišljanja v zvezi z najbolj bistvenimi spremembami v geopolitičnem smislu, kjer se razprave osredotočijo predvsem na vojaški spopad, njegovo novodobno genealogijo, s čimer se smiselno zliva z nekaterimi aktualnimi vsebinami in vprašanji, na katera sicer avtor ponuja določene odgovore, vendar hkrati vzpodbuja bralca k nadaljnjemu branju in raziskovanju.

Literatura:

Cincotta, Richard in Engelman, Robert (2003) *The Security Demographic: Population and Civil Conflict After the Cold Was*, Population Action International, Washington.

Tonja Zadnik

Michel Vovelle: Ideologije in mentalitete. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2003

352 strani (ISBN 961-6262-51-3), 4.500 SIT

Ko si Michel Vovelle, eden izmed utemeljiteljev zgodovine mentalitet, v uvodu knjige *Ideologije in mentalitete* zastavi naslednje vprašanje: »*Utegnili bi pomisliti, da je zgodovina mentalitet naravnost požrešna disciplina, ki se je brez predsodkov pripravljena priključiti cele kose zgodovine: religiozno in literarno zgodovino, zgodovino idej pa folkloro in lep kos etnografije... Ta bulimija bi utegnila postati nevarna: kdo po požrl koga,*« nam hkrati sporoči tudi eno ključnih ugotovitev te knjižne pridobitve zelene zbirke Studia humanitatis iz leta 2003.

Med leti 1960 in 1980 pride do vzpona zanimanja za nova polja v zgodovini. O tem pričata tako kronika revije *Annales* kot upadanje števila doktorskih tez s področja ekonomske in socialne zgodovine, ki sta bili prej vodilni. Ta nova zgodovina, zgodovina mentalitet, razširja meje s področja zgodovine struktur na področja, ki opredeljujejo celega človeka: družino, šege in navade, sanje, modo, obnašanja, smrt, seksualnost itd. Posledica je pravo kolektivno gibanje, ko zgodovinarji zapuščajo kvantitativno socialno zgodovino, ki »šteje, meri in tehta« in se poslužujejo novih metod, pojmov ter virov za raziskovanje najbolj pretanjene zgodovine obnašanj. Mednje sodijo zveneča imena: Maurice Agulhon, Pierre Chaunu, Geogre DUBY in - seveda - Michel Vovelle.

V isti sapi, ko se zgodovinar sprašuje ali s premikom disciplinarnih meja s klasičnega raziskovalnega polja zgodovine, torej dejanj in dogodkov, ki jih usmerjajo zavestne in politične odločitve, morda ni izgubil svoje jasne in čiste zgodovine, se poraja tudi pomislek, če so teme res nove? Ali lahko brez zadržkov zgodovino mentalitet imenujemo nova zgodovina? Delno nam odgovori že Vovellov citat o bulimiji. Zgodovina mentalitet se je rodila na križišču mnogih ved. Tako recimo temi smrti in ljudske religije, ki ju predstavi Vovelle, nista inovativni in sta že dolgo predmet sociologije. Krivično pa bilo spregledati izvornost pristopa. Novi viri in metodološki pristopi bodisi na polju ikonografije ali ustnega izročila dajejo možnost drugačnega in obogateneega razumevanja stvari, za katere smo mislili, da jih že dolgo poznamo.

Knjiga *Ideologije in mentalitete* obsega pet poglavij. V uvodu Vovelle obravnava razlike med konceptoma v naslovu. Mentalitete, kot jih razume avtor, so ostanki ideološkega izrazja, ki je bilo v določenem zgodovinskem kontekstu trdno usidrano. V nasprotju z ideologijo, ki pokriva zgolj raven racionalne misli, vključujejo mentalitete tudi raven nezavednih motivacij. Izpeljemo lahko sklep, da je koncept mentalitete nižji in hkrati širši od koncepta ideologije. Namesto o ostankih mrtvih ideologij bi bilo današnjemu času primerneje govoriti o trdoživih strukturah, identitetah ali kolektivnih temperamentih – temah, kjer se koncepta ideologij in mentalitet najbolj očitno zavozlata in ki so hkrati osrednje teme poglobitve tematike Vovellove knjige: zgodovine mentalitet.

V prvem delu knjige z naslovom *Zgodovina mentalitet na križišču virov* avtor izpostavi izjemo kompleksnost delovnega polja zgodovine mentalitet, ki od raziskovalca zahteva, da se poslužuje različnih virov. V šestdesetih letih pride do banalizacije preštevalne tehnike in statističnega merjenja. Ali povedano slikoviteje: hipoteze o vernosti in religiozni praksi se ne preverja več na podlagi preštevanja ljudi pri izhodu iz cerkve, ampak se prične uporabljati nove raziskovalne metode. Mednje sodi literarno pričevanje, ikonografija, ex voto in predvsem kvantitativno serialno raziskovanje. Raznolikost virov, vse od pisnih, ustnih, likovnih in figuralnih, pripelje do novih spoznanj o kolektivnih predstavah anonimnih množic.

»Vsak zgodovinar mentalitet se namreč želi potopiti v zgodovino anonimnih množic,« pravi Vovelle v drugem delu knjige z naslovom *Od zgodovine kultur do zgodovine obnašanj: srečanje z nezavednim*. Čeprav je opredelitev ciljev, predmetov in metodoloških postopkov nujna kadar govorimo o novi znanstveni disciplini, pa se bralec knjige *Ideologije in mentalitete* le s težavo dokoplje do koncizne opredelitve. Kljub temu, da si Vovelle ta cilj zada, se vse prevečkrat izgubi v podrobnih zgodovinskih primerih, osebnih pripovedih in gostobesednih argumentiranjih, da bi mu lahko naredili pridevnik sistematičnega pisca. Tako le s težavo pridemo do sklepne misli, da se zgodovina mentalitet giblje na ozemlju med objektivnimi okoliščinami ljudi in med načinom, kako se na te okoliščine odzivajo.

V zadnjem delu drugega poglavja se Vovelle ustavi še pri temi smrti in opozori na probleme s katerimi se tu zgodovinarji soočajo. Največkrat naletijo na molk, ki se kaže v odsotnosti pričevanj o smrti anonimne množice revežev. Vovellov prispevek kliče k uporabi neobičajnih virov in metod, osvetli pa tudi privilegij preučevanja elit, ki je bilo v središču vse do nedavnega vzpona zgodovine mentalitet.

Avtor misel nadalje argumentira v tretjem delu - *Vprašanje o ljudskem*. Področje ljudske kulture in religije, sicer starih znank folkloristov in etnologov, je bilo v zgodovini dolgo prezrto, saj so zgodovinarji *ljudsko* enačili z »*nekulturno množico*«. Vovelle to obsodi, še več, obsodi tudi globoko zakoreninjeno dihotomijo kulture elit in ljudske kulture, ki predpostavlja, da je prva kultura dinamična, druga pa statična. Če bi se pri definiranju zadovoljili s statično definicijo, po kateri ljudska religija prihaja iz poganstva, varuje pa jo ruralni svet, bi lahko prišli do napačnega sklepa. Ljudska religija ni ostanek na smrt obsojene civilizacije niti ni zgolj ohranjenvalka dediščine, zato je po Vovellu statično definicijo ljudske religije potrebno zavreči. V njej so namreč izpuščene vse oblike asimilacije in kontaminacije, ki ljudsko religijo spreminjajo. Vovelle svojo tezo o navidezni negibnosti ljudske religije potrdi s številnimi zgodovinskimi primeri.

Tretje poglavje avtor zaključí z neobjavljenima prispevkoma iz leta 1980. V prvem besedilu lahko beremo o južnofrancoskih skupnostih, v drugem pa o vnovičnem odkrivanju praznika. Bralca utegne zmotiti odsotnost prave povezave med besedili, kar pa je verjetno logična posledica strukture knjige *Ideologije in mentalitete*. Gre namreč za zbirko trinajstih člankov, ki jih je Vovelle spisal med leti 1976-1983.

Četrti del z naslovom *Daljši čas: odpori in dolgo trajanje v kolektivnih mentalitetah* in peti del *Ali obstajajo kulturne revolucije?* bom obravnavala strnjeno, saj sta relativno kratka in govorita o isti temi: status časa v zgodovini. Vovelle izhaja iz Fernanda Braudla, ki zagovarja zgodovino dolgega trajanja, katere delovna področja lahko opišemo vsaj dvajset let kasneje. Kratki zgodov-

vinski čas, kamor sodi dogodek, prelom ali revolucija, pa Braudel ostro napade češ, da je varljiv. Vovelle, v nasprotju, trdi, da dogodek ni nepomemben in tako elegantno izpelje povezavo med temo časa in dihotomijo kulture elit in ljudske kulture, ki jo v prejšnjih poglavjih tako močno zavrača. Meni, da čas ljudskih množic ni negiben in je prav tako kot čas elit spremenljiv in ustvarjalen, zato dolgi in kratek čas v zgodovini nista dva nasprotna pola, ampak sta medsebojno prepletena. Ta uvid je podlaga za poglobljen zgodovinski pristop, ki ga ubira Vovelle: *od dogodka do dolgega trajanja po poteh regresivne zgodovine*.

Preden se bralec loti Vovellove knjige, je priporočljivo branje spremne besede Nede Pagon, ki na pregleden način predstavi temeljna dogajanja znotraj francoskega zgodovinopisja zadnjega pol stoletja, kar je podlaga za razumevanje pričujoče tematike. Širši uvid pa bralcu nudi prispevek Marka Kerševana, kjer beremo o povratni zvezi med vedami: uporaba že znanih spoznanj je antropologizirala in sociologizirala (»novo«) zgodovino, dosežki nove zgodovine pa so historizirali npr. sociologijo.

Porodi se misel o analogiji *čista rasa - čista disciplina*, obojega kot nesmiselnega in celo škodljivega. V 21. stoletju so pozivi k slovesu od ljubosumnega stražarjenja lastnega raziskovalnega področja v znanosti vse glasnejši. Pomislimo samo na prehod od Mode 1 znanosti v Mode 2 znanost, katere lastnost je transdisciplinarno znanstveno raziskovanje, ki je primarno naravnano k reševanju problemov (glej Gibbons, Nowotny, Barends v Mali, 2002: 67). Usmerjenost v aplikacijo namesto nalaganja znanja *per se* pa odvrta od malenkostnih razkosanj teritorija posameznih znanstvenih ved, kar nam med vrsticami sporoča tudi Vovelle, marksistični zgodovinar, ki so mu očitali, da se vmešava v teme, ki niso v njegovi prisotnosti.

Čeprav se avtor ves čas bori zoper dihotomijo visoke in nizke kulture v zgodovini, pa bi mu lahko očitali, da ubira daleč ne-plebejsko borilno večino. Rahlo arhaični slog pisanja, poln zapletenih, skoraj poetičnih besednih zvez, ki zahtevajo poleg pozornega branja tudi zgodovinsko razgledanost, nagovarja (zgolj) akademsko elito. In vprašanje je, če se Vovellova dognanja sploh kdaj dotaknejo malega človeka anonimne množice, ki je pravzaprav v središču zgodovine mentalitet.

Literatura:

Vovelle, M. (2004): Ideologije in mentalitete. Studia humanitatis, Ljubljana.

Mali, F.(2002): Razvoj moderne znanosti: Socialni mehanizmi. Založba FDV, Ljubljana.

Živa Vidic Licul

Edward F. Edinger: Jaz in arhetip – Individuacija in religijska funkcija psihe. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2004 417 strani (ISBN 961-6446-55), 6.650 SIT

prevod Anja Zalta

Leta 1972 je v okviru fundacije za analitično psihologijo C.G. Junga izšla knjiga Edwarda F. Edingerja, z izvornim naslovom *Ego and archetype*. Na slovenskih policah se je, bolje pozno kot nikoli, znašla leta 2004, z ohranjenim pomenom izvirnika, *Jaz in arhetip*. Ker je, žal, eno redkih del Jungovih naslednikov, prevedenih v slovenščino, bo gotovo pritegnilo marsikaterega bralca.

Edward F. Edinger (1922-1998) je ameriški psihoanalitik Jungove šole in začetnik izjemnega svetovnega nazora. Po Edingerju se mora namreč Jezus Kristus "inkarnirati" v sestvo (arhetip

psihične celote), ki se nato inkarnira v jaz. S tem jaz privzame položaj boga, ki je preobražen v arhetip. V delu *Jaz in arhetip* svojo teorijo podrobneje razloži. Knjigo sestavljajo trije deli, ki vsak zase tvorijo zaključeno celoto in se hkrati eden na drugega navezujejo.

V prvem delu, *Individuacija in stopnje razvoja*, avtor najprej eksplicitno loči jaz, kot središče zavestne osebnosti in sebstvo, osrednji arhetip celovitosti, ki spaja zavedno in nezavedno. Z rojstvom tvori jaz le del sebstva, kar avtor imenuje izvorna celovitost, a se v procesu individuacije loči od njega. Celotno nadaljnje življenje, ki tvori drugi del procesa individuacije, pa je podrejeno jazu, ki si želi ponovne združitve s sebstvom. Da bi to dosegel, si mali jaz prilašča kvalitete velikega sebstva, kar Edinger imenuje inflacija. Inflacijo na tem mestu nazorno ponazori s primeri Adama, Prometeja in kasneje tudi mladega letalca Ikarja. Sebstvo je torej zakladnica, ki jaz oskrbuje z arhetipi in ga lahko izkusimo v najrazličnejših formah, najprej v projekciji na starše. Os, ki je "lestev" po kateri jaz dobiva hrano, pa v življenju lahko tudi poškodujemo in njeno obnavljanje je lahko še težje kot njeno ohranjanje. Celoten proces razvoja zavedanja, individuacije, Edinger razločno zariše v shemi duševnega življenjskega kroga, skupaj z možnimi prekinitvami le tega (str.:62). Hkrati ponuja možne rešitve obnovitve osi jaz-sebstvo, oziroma soočenja s sebstvom. Po Edingerju je osrednji namen religioznih običajev prav ohranjanje te povezave. Individuacija je, kot je orisana v tem delu, le proces in ne cilj.

Skrozi delo se srečujemo z zanimivi primeri, ki teorijo eksemplarično razlagajo. Na tem mestu, poleg primerov iz krščanske tradicije, pogršamo tudi druge primere arhetipov, v drugačnih manifestacijah. Takšen pristop najdemo v zelo pestrih knjigah jungovca in Edingerjevega sodobnika Josepha Campbella.

Drugi del nosi naslov *Individuacija kot način življenja*. Tu se avtor ukvarja predvsem z iskanjem smisla in, znotraj tega, z nameni simbolov v življenju posameznika. Simboli so, kot spontani produkti arhetipske duše, pomembni nosilci duševne energije, ki motivirajo jaz, da stopa na pot individuacije. Pri tem procesu se lahko pojavi tudi tako imenovana zmota. Edinger tu omeni dve možnosti: konkretistična/zgoščevalna zmota, pri kateri posameznik ni sposoben razločevanja med arhetipskimi simboli in zunanjo resničnostjo ter zmanjševalna zmota, kjer se pomembnost simbola spregleda in se zamenja za arbitrarni znak. Simbolno življenje nam v veliki meri razkrivajo tudi sanje, kot izraz osi jaz-sebstvo, a se avtor o tem, žal, ni podrobneje razpisal.

Lik Kristusa in simbolika njegove poti, nastopi tu kot nazoren primer procesa individuacije. Kristus v sebi nosi paradoksalno dvojnost, saj je hkrati bog in človek, torej simbol za sebstvo in idealni jaz. Križ, kot odločilen simbol Kristusove poti, ponazarja edinstven življenjski model, ki ga je potrebno prepoznati in dovršiti. Kristusov etični nauk, Edinger jemlje kot vodilo po poti individuacije, procesu rasti. In s tem izkustvo arhetipske duše enači s spoznanjem nebeškega kraljestva. Kristusovo križanje je torej izkustvo jaza, ki prodre v neposredno bližino sebstva, gre za čaščenje izpraznjenega, neinflacijskega jaza. Vstajenje je simbol rojstva novih življenjski vodil in smrti starih. Kristus, kot vzorčni model idealnega jaza, omogoča resničnemu jazu povezavo s sebstvom.

Edinger zagovarja univerzalnost izkušnje individualnosti in razvoja osebnosti. Uresničitev samega sebe kot posameznika je torej proces individuacije. Tu se srečamo s pojmom enosti in mnogoterosti. Izkušnja posameznika je, da sam v kolektivnih okvirih ne pomeni ničesar, z osebnega, duševnega vidika, pa je vse.

Kot poslednja potrditev tega dela, se pojavi pomembnost simbolike števil tri, kot sklenjenega in zadostnega procesa in štiri, kot duševne stabilne celovitosti. To sta dve ločeni simbolni entiteti, ki ponazarjata razvoj transformacije in statične večnosti.

V zadnjem delu, z naslovom *Simboli cilja*, se avtor najprej osredotoči na metafizične pojme, simbolne podobe nezavednega, ki izražajo skrivnost obstoja. Kot primer teh, omeni sanje, alkimistične simbole barv in števil, ter mitološke in religiozne simbole. Več prostora nameni simboliki Kristusove krvi, nosilcu življenja, ki je hkrati tudi vez z božanskim, s sebstvom. Naslednji korak pa je asociacija Kristusove krvi in alkimističnega kamna modrih. Ta predstavlja sebstvo

kot dokončen cilj alkimističnega procesa, kot tudi procesa individuacije. To je *prima materia*, katere ponovno odkritje je cilj alkimistov. Tu se spet srečamo s simboliko števil in mitološkimi predstavami tradicionalnega zahoda.

Knjiga ponuja pestro paletu zahodnih mitoloških in religioznih motivov, kot primerov za razlago poti individuacije. Na redkih mestih avtor sicer omenja tudi druge motive, predvsem iz vzhodnih tradicij, a jih žal nadalje ne razvija. Vendar pa zato toliko bolj podrobno in sistematično pronica v simbolni svet naše zahodne kulturne in religiozne taksonomije. Motivi izhajajoči iz psihoanalize se prepletajo z motiviko Biblije, od rajskega drevesa življenja, preko izraelske izkušnje, Jakobove lestve in Jobovih sanj, do Kristusovega skušanja v puščavi in križanja ter vstajenja. Knjigo še dodatno popestri njena oblikovna dovršenost, skupaj z zanimivimi fotografijami in slikovnimi vložki, od slik njegovih pacientov, ki so služile kot podlaga psihoanalize, pa do svetopisemskih motivov, starejših in sodobnih avtorjev.

Pri branju tovrstne literature je vedno primerno ohranjanje kritične distance. Intelektualni um je sicer zelo priročen za razlago duhovnih vsebin naše duše, a pogosto bi bilo bolje, če se ne bi ukvarjal z njenimi numinoznimi vsebinami, saj s tem prodira v temne in razumsko težko razločljive "podzemne jame" naše zavesti in se tako odpira zelo enostranskim interpretacijam. Knjiga je primerna za širši krog bralstva, od študentov psihologije, religije in humanističnih študij, pa tudi za ljudi, ki odprto cenijo duhovno literaturo visoke vsebinske vrednosti.

Novosti na knjižnem trgu namenjene recenziji (do avgusta 2005)

Aleš Debeljak: *The Hidden Handshake: National Identity and Europe in The Post Communist World*. New York & Oxford: Rowman & Littlefield, 2004.

ur. Breda Luther, Vida Zei, Hanno Hardt: *Medijska kultura – kako brati medijske tekste*. Ljubljana: Študentska založba, 2004.

Claude Levi-Strauss: *Divja misel*. Ljubljana: Krtina, 2004.

John Holloway: *Spreminjamo svet brez boja za oblast*. Ljubljana: Študentska založba, 2004.

Immanuel Wallerstein: *Zaton ameriške moči*. Ljubljana: Založba /*cf, 2004.

Tomaž Krpič: *Kognitivno delovanje človeškega telesa*. Ljubljana: Založba FDV, 2004.

Maja Breznik: *Kulturni revizionizem – kultura med neoliberalizmom in socialno odgovorno politiko*. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2003.

ur. Ivan Svetlik, Branko Ilič: *Razpoke v zgodbi o uspehu – primerjalna analiza upravljanja človeških virov v Sloveniji*. Ljubljana: Sophia, 2004.

Leonardo Benevolo: *Mesto v zgodovini Evrope*. Ljubljana: Založba /*cf, 2004.

ur. Mojca Pajnik, Simona Zavratnik Zimic: *Migracije, globalizacija, Evropska unija*. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2003.

Ulrich Beck: *Kaj je globalizacija? Zmote globalizma - odgovori na globalizacijo*. Ljubljana: Krtina, 2003.

Pierre Bourdieu: *Sociologija kot politika*. Ljubljana: Založba /*cf., 2003.

ur. Frane Adam, Matevž Tomšič: *Kompendij socioloških teorij*. Ljubljana: Študentska založba, 2004.

ur. Igor Škamperle: *Ars magna: Alkimija med mitom in znanostjo*. Ljubljana: Nova revija, 2003.

- Noam, Chomsky: *Somrak demokracije*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
- Jan Makarovič: *Antropologija ustvarjalnosti: biologija, psihologija, družba*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Edward Sapir: *Jezik: uvod v proučevanje govora*. Ljubljana: Krtina, 2003.
- Benedict Anderson: *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
- Walter Benjamin: *Izbrani spisi*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
- Bogomil Ferfila: *Družboslovni preseki Avstralazije in Indonezije*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Franc Trček: *Problem informacijske (ne)dostopnosti*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Petra Svoljšak: *Soča, sveta reka: italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915- 1917)*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- France Vreg: *Politično komuniciranje in prepričevanje: komunikacijska strategija, diskurzi, prepričevalni modeli, propaganda, politični marketing, volilna kampanja*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Alojzija Židan: *Za kakovostnejša družboslovna znanja – didaktični in znanstveni prispevki*. Ljubljana: Založba FDV, 2004.
- Stanislav Andolšek: *Družbeni odnos kot proces (iz)menjave*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Gershom Gerhard Scholem: *Poglavitni tokovi v judovski mistiki*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Janez Šušteršič: *Tranzicija kot politično gospodarski cikel*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Vlado Miheljak: *Spoznavni temelji psihologije*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Gisela Bock: *Ženske v evropski zgodovini*. Ljubljana: Založba /*cf, 2004.
- Andre Lacocque: *Misliti Biblijo*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Michel Vovelle: *Ideologije in mentalitete*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003
- Igor Grdina: *Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860-1918*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Antonio Negri, Michael Hardt: *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- ur. Vlado Miheljak: *Mladina 2000. Slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Urad RS za mladino, Aristej, 2002.
- Maja Bučar, Metka Stare: *Inovacijska politika male tranzicijske države*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2003.
- Paolo Rossi: *Rojstvo moderne evropske znanosti*. Ljubljana: Založba /*cf, 2004.
- Jasminka Dedić, Vlasta Jalušič, Jelka Zorn: *Izbrisani: organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2003.

STROKA

Anton Kramberger

Poročilo predsednika o delu Slovenskega sociološkega društva v obdobju 2001 – 2004¹

Predsedstvo Slovenskega sociološkega društva, ki se mu je iztekel mandat v letu 2004, je bilo izvoljeno na zboru članov 27. oktobra leta 2001. Za nami so tri leta dela, kar je po statutu skrajni rok med dvema zboroma oziroma skrajni čas za ponovne volitve vodstvenih organov društva. Kot predsednik podajam zboru članov javno poročilo o delu društva v tem mandatu. Poročilo ima tri dele: o delu društva kot celoti, o delu sekcij, sklepni razmislek o vlogi društva.

1. Poročilo o delu društva kot celoti

Društvo je v navedenem času delovalo v skladu z glavnim namenom, zapisanim v statutu, ki pravi, da člani, diplomirani sociologi in drugi, ki delujejo v stroki, krepijo strokovno in neodvisno delovanje članov pri profesionalni obravnavi družbenih vprašanj (4. člen). To naj bi počeli javno.

Glavnina dela se je odvijala približno po srednjeročnem programu, ki ga je ob prevzemu funkcije zastavil podpisani, in po letnih programih, ki jih je na devetih sestankih obravnavalo in potrjevalo predsedstvo. Težišče dela je bilo:

- na pripravi in izvedbi letnih srečanj članov,
- na rednem izhajanju sociološke revije *Družboslovne razprave*²,
- na sprotne obveščanju članov o aktualnem dogajanju (Novice SSD, splet),
- na javnih nastopih predstavnikov društva pri obravnavi perečih družbenih vprašanj,
- na poskusih integracije posameznih ločenih središč sociološkega poučevanja in raziskovanja v Sloveniji in, končno,
- v sodelovanju pri profesionalni regulaciji šolskega polja .

Zastavljene naloge so bile po moje opravljene z različnim uspehom, zaradi različnih razlogov. Naj grem po vrsti, kot sem navedel težišča.

2.1 Letna srečanja

Skupaj z današnjim srečanjem je sedanje vodstvo društva, s sodelavci, izpeljalo tri letna srečanja. Poročam le o dveh srečanjih (leti 2002 in 2003), ki sem jih kot predsednik pomagal soorganizirati; o današnjem, ki še poteka, bodo morda več pisali kolegi ob drugih priložnostih.

Prvo srečanje, z naslovom "Slovenija 2002 - pregled stanja in sprememb", je potekalo od 10. do 12. oktobra 2002 (Portorož). Udeležilo se ga je okrog 150 ljudi (90 je navedenih v zapisnikih srečanj, ostali nezabeleženi so sodelovali le krajši čas). Udeleženci so bili iz vseh slovenskih akademskih središč, srednjih šol in iz drugih zaposlitvenih sfer. Načrtovana finančna sredstva za pripravo in izvedbo tega srečanja so znašala okrog 1.400.000 SIT (750.000 kotizacije, 460.000 MŠZŠ, ostalo SSD), obračunani stroški izvedbe pa so bili nekaj čez 1.500.000 SIT (srečanje torej ni prineslo prebitka, ki bi ga lahko uporabili za izvedbo programa društva). Vsebinsko je to srečanje potekalo po predvidevanjih, v vrsti sekcij in okroglih miz, podrobneje navedenih v programski knjižici z razširjenimi povzetki referatov (glej Novice SSD, izredna izdaja, leto 2002). Aktivno je v programu nastopilo 37 sociologov, med njimi 12 vabljenih predavateljev. Dva ugledna sociologa sta bila predlagana in potrjena za častna člana društva (Zdenko Rotar, Marko Kerševan). Javna odmevnost je bila največja pri okrogli mizi o družboslovnem proučevanju religije. Po svojem okusu bi izpostavil izjemno privlačen, strokoven in metodično odlično pripravljen nastop kolege Zlatka Skrbiša, ki nam je z zunanjim pogledom (zaposlen je na avstralski univerzi, Queensland) podal številna nova dejstva in uravnoteženo sliko o problematiki slovenskega zdomstva; njegov nastop je šel začuda mimo brez vprašanj ali pripomb, k sreči je bil objavljen v Družboslovnih razpravah³. Zadnji dan srečanja, ob sklenitvi, smo ugotavljali, da je strokovnih potencialov za sociološko raziskovalno delo pri nas sicer veliko, generacije kadrov se tudi obnavljajo, da pa moramo javno prisotnost naše stroke še bolj krepiti, s partnerstvom v odločanju, z javnimi objavami, z nastopi, pa z interdisciplinarnostjo, timskim delom in še večjim sodelovanjem (objavljanjem) s kolegi in centri v tujini. Okolje nas namreč sili, da so v sociologiji vse bolj potrebni inovativnost, interdisciplinarnost in čezmejno sodelovanje.

Drugo srečanje, z naslovom "Družbena gibanja in civilna družba danes", je potekalo od 9. do 11. oktobra 2003 (Portorož). Udeležilo se ga je okrog 115 ljudi (77 v zapisnikih srečanj, ostali nezabeleženi so sodelovali le krajši čas). Poleg udeležencev, sociologov iz slovenskih akademskih središč, srednjih šol in drugih zaposlitvenih sfer, je bilo kar nekaj več študentov in aktivistov civilnih gibanj kot prejšnja leta. Načrtovana finančna sredstva za pripravo in izvedbo srečanja so znašala okrog 1.200.000 SIT (500.000 kotizacije, 430.000 MŠZŠ, ostalo SSD), obračunani stroški izvedbe pa so bili nekaj čez 1.350.000 SIT (znova ni bilo prebitka, ki bi ga lahko namenili za program društva). Vsebinsko je srečanje potekalo v vrsti sekcij in okroglih miz, podrobneje navedenih v programski knjižici z razširjenimi povzetki referatov (glej Novice SSD, izredna izdaja, leto 2003). Aktivno je v programu nastopilo 41 sociologov, med njimi 6 vabljenih predavateljev. Za častnega člana je bil predlagan in potrjen en, mednarodno izjemno ugleden član društva (Tomaž Luckmann). Medijsko pokritje je bilo takorekoč zanič; prišla je le predstavnic lokalnega tiska (Portorožan), ki je o srečanju objavila komentar v lokalnem časopisju. Razlogi slabega medijskega odmeva so bili deloma v nerodnem času prireditve: istočasno so potekali medijsko mnogo odmevnejši dogodki na obali (srečanje sodnikov in pravnikov, srečanje agentov tržnega komuniciranja). Znova bi iz svojih vtisov omenil naslednje dogodke, ki so mi močnejše ostali v spominu: nagovor Tomaža

Luckmanna, kasneje objavljen v Družboslovnih razpravah⁴ (na FDV je arhiviran tudi video posnetek nagovora); nastopi kolegov iz podiplomske šole iz Ljubljane ISH, ki so profesionalno zahtevno proučevali in podali rezultate svojih kritičnih dognanj - medijske reprezentacije (dokaj izključevalne) kulture v Sloveniji; zatem nastop kolege Ostana o izkoriščanju; pa dinamičen nastop kolegice Igljčeve o (režimih v) socialnih omrežjih. Končno, zelo zanimiva je bila še razprava o protisistemskih gibanjih skupine kolegov s Filozofske fakultete, ki nas je v burnem nadaljevanju zvečer, ob pozivih k močnejšemu angažmaju sociologov v javnosti, kar na trdo razcepila glede aktualnega vprašanja, koliko aktivizma slovenska sociologija - kot stroka in sociologi kot posamezniki - še lahko prenese (-mo).

Organiziranje letnih srečanj je za šibko organizacijsko in inštitucionalno strukturo SSD zahteven projekt, ki traja intenzivno okrog pol leta, z urejanjem izbranih prispevkov za objavo kasneje, pa z zapiranjem financ po samem srečanju, pa še dlje. Ker so kotizacije relativno nizke (15.000 SIT), se brez dodatnega sponzoriranja srečanje komajda finančno pokrije. Slovenski sociologi tega srečanja tudi ne moremo zastaviti kot strogo znanstvenega srečanja, četudi bi hoteli, kajti priprave bi morale biti v tem primeru daljše in skrbnejše, selekcija nastopov bi morala biti usmerjena v pisanje celovitih avtorskih prispevkov. Takšni orientaciji nasprotuje tudi stalen očitek s strani neakademsko zaposlenih sociologov, da je na srečanjih vseeno preveč 'akademizma', ponavlja se vsaj že od leta 1988. Tako so srečanja hibrid med profesionalnim dogodkom, strokovno izmenjavo mnenj, druženjem in aktualnimi temami. Da bi lahko srečanja ujela nek primeren profil, ki bi ustrezal vsem okusom, bi verjetno kazalo vpeljati višje cene za udeležbo (oziroma režim različno visokih kotizacij za različne udeležence), postaviti čvrstejšo programsko in organizacijsko strukturo, morda pa celo ponavljati srečanja vsaki dve leti, da bi se jih ob (pre)obremenjenosti nepoklicnega (ljubitelskega) vodstva dalo bolje in odmevneje pripraviti.

2.2 Sprotno obveščanje članov

Sprotnemu obveščanju članov društva so bile včasih namenjene predvsem Novice SSD⁵. Glede na večjo vlogo elektronskih medijev komuniciranja je ta publikacija po letu 1998 izšla le enkrat letno, kot spremno gradivo srečanj v teh letih. To je za sprotno obveščanje članov premalo. Namesto nje je bila za namene sprotnega komuniciranja članov zasnovana spletna stran društva, ki naj bi vsebovala tudi možnosti sodelovanja v forumih ali celo možnosti interaktivnega pogovora članov. Kljub temu, da ta spletna stran in možnost ni povsem zaživela, pa je bila s tem poskusom začrtana nova smer, ki bo zavoljo finančnih težav, s katerimi se dandanes ukvarjajo vsa profesionalna društva, vse važnejša. Zahvalil bi se rad najprej kolegi Tomažu Kaštrunu, ki je spletno mesto društva postavil z res minimalnimi stroški, nato pa jo je še vzdrževal zastoj vse dotlej, dokler ni odšel na delo v "druge kraje", nato pa seveda še kolegi Janezu Štebetu, ki je njeno namestitev na strežniku Arhiva družboslovnih podatkov kot predstojnik te enote dobrohotno odobril. Kljub najboljšim namenom sodim, je bila ta pionirska rešitev manj živa kot smo pričakovali in zato čaka prihodnje rodove, da jo popestrijo, dodelajo in oživijo⁶.

2.3 Javni nastopi predstavnikov društva

Ugotavljam, da javni nastopi predstavnikov društva in zlasti v imenu društva kot celote nekako niso več v modi; še največ je naključnih medijskih izjav, ki se običajno naberejo ob intervjujih med letnimi srečanji. Za to je več razlogov.

Eden je v tem, da uredniki medijev srečanj sociologov nimajo tako v čislih kakor srečanja drugih strok in društev. Medijsko popularna so na primer srečanja naslednjih strok: pravniki, sodniki, ekonomisti, menedžerji, tržniki ipd. Zato na sociološka srečanja komajda pošiljajo svoje ljudi, novinarje (izjema je bil vedno novinar Jadran Sterle z RTV Slovenije, ki nas je kot sociolog vrsto let redno obiskoval in objavljajal intervjuje v informativnih in kulturnih oddajah). Drugi pomembni razlog pa je morda v tem, da se je vrednotni pluralizem tranzicijskega obdobja močno dotaknil tudi sociologije kot stroke in sociologov kot praktikov, ki delujejo zlasti v različnih okoljih: sferah šolstva (srednjega, visokega, podiplomskega). Dotaknil se nas je na način, da nas je tudi strokovno, da ne rečem vrednostno ali celo politično, precej razcepil glede osnovnega vprašanja, kaj je pravzaprav vloga oziroma poslanstvo sociologije danes. Kljub podobni strokovni izobrazbi se namreč sociologi do odprtih zadev javnega pomena (statutarno določilo SSD) dokaj različno opredeljujemo, deloma glede na svoje vrednote, deloma glede na različne kognitivne paradigmatске razmisleke in izhodišča, deloma tudi glede na tipične raziskovalne strategije, ki jih uporabljamo pri svojem delu. Nekaj razcepov je podedovanih. Znana je denimo še ne presežena sintagma o FDV šoli kot o viru kvantitativno usmerjenega družboslovja (prej, v šestdesetih in sedemdesetih, je tu delovala sintagma o režimski šoli, ki pa malo blede), pa o FF kot šoli, ki naj bi bila bolj družbeno (razredno) kritična (do kapitalizma), kar se pri ISH, z njeno še bolj poglobljeno kritično strukturalno in antropološko-humanistično podiplomsko obravnavo ideologij in (medijskih) reprezentacij kulturnega polja, še dodatno stopnjuje. Nekaj svojskega imajo verjetno v svojih predstavah, kaj bi danes pomenila sociologija, tudi v pedagoških usmeritvah univerzitetnega sociološkega izobraževanja (Univerza v Ljubljani, Univerza v Mariboru, Univerza na Primorskem).

Zaradi navedenega v Sloveniji, podobno kot drugod po svetu, ta hip ni najbolj enotne 'profesionalne doktrine' o tem, kaj je bistvo današnje sociologije. Celo nasprotno, dezintegracijske silnice so močnejše kot integracijske. To ni nujno označiti kot slabost – sociologija na svojem pohodu skozi polja aktivizma, zlasti pa skozi inštitucije, postaja oženjena z različnimi interdisciplinarnimi vedami. Glede na svoje profesionalne in druge funkcionalne vloge, razne taktike in strategije, ki jih te vloge terjajo, pa upošteva tudi strankarske težnje po njihovem prisvajanju⁷, so zato zaposleni sociologi vsebinsko in tudi organizacijsko dokaj razpršeni, da ne rečem razcepljeni. To spet ni nujno slabo, ker ne onemogoča možnosti, da omenjenih različnosti ne bi skušali posrkati v društvo, če tega že ne dovoljujejo inštitucije. Razlike bi lahko postale vir našega notranjega razvojnega bogastva, ki ima – ravno zato, ker je sociologija s fragmentacijo znova postala nespecializirano področje raziskovanja - več razvojnih potencialov kakor nekdaj.

Vseeno razcepljenost včasih deluje moreče, saj preprečuje profesionalno komunikacijo. Sam v društvu, vsaj med člani, precej pogrešam večjo žejo po trajnejši kole-

gialni izmenjavi profesionalnih mnenj o aktualnih temah. Ta bi morda lahko pripeljala tudi do skupnega javnega profesionalnega nastopa članov. Pri tem nimam v mislih zgolj navidez konstruktivnega strinjanja ali pripominjanja o aktualnih zadevah v javni sferi, ampak tudi celovitih javnih soočanj, polemik in kritik - glede številnih problematičnih družbenih zadev in procesov, ki si takšno obravnavo brez dvoma zaslužijo. Enotnost pogledov in stališč sploh ni nujna. Tega soočanja ni prav dosti. Če se ozrem na nedavna leta, je ostalo le pri nekaj redkih poskusih skupnega nastopanja, izjavljanja, soočenja. V glavnem so v javnosti nastopali naši člani le kot strokovnjaki - posamezniki⁸.

Vsekakor nas lahko relativno šibka javna drža društva in zlasti sociologov, še zlasti, če jo primerjamo z medijsko prisotnostjo predstavnikov drugih (konjunktur) strok, nekoliko zaskrbljuje. Namreč, odmik od javne sfere naši stroki postopoma odvzema tiste vrline, da ne rečem podlage, ki so bile zanjo vedno konstitutivne – javni angažma, povezan z osebnim pogum pri izrekanju oblasti nepriljubljenih stališč (zoper prevladujoča površna, zlasti politična mnenja), in jasnost socioloških konceptualizacij aktualnih družbenih problemov. Rečeno še drugače, četudi se homogenost same vede drobi, diferencira, bi morala biti vsaj njena stalna prisotnost nepogrešljiva v javni sferi, kjer so sociološke ter socioekonomske obravnave pojavov vsekakor pomembnejše, trajnejše od zgolj ekonomističnih, politično-liberalnih 'lupljenj' javnih financ, družbenih struktur in njihovih socialnih veziv.

2.4 Poskusi integracije posameznih središč "sociologije" na Slovenskem

Kot predsednik sem na začetku mandata sicer obljubil, le deloma pa lahko tudi uresničil, napoved, da bomo poskušali povezati med sicer preveč ločena profesionalna središča in okolja v Sloveniji, kjer se odvijata sociološko poučevanje in raziskovanje. Deloma pravim zato, ker nam je to uspelo predvsem na srečanjih, ki pa so kljub najboljšim namenom v glavnem le enkratni dogodek. Edino, kar se je res dogajalo sproti, so bile objave iz različnih socioloških sredin v Družboslovnih razpravah.

No, na vsa tri srečanja, kjer sem aktivno sodeloval pri pripravi, nam je uspelo zvabiti ljudi iz različnih okolij, kar štejem kot dosežek – iz FDV in FF, pa sociologe iz Univerze v Mariboru in Univerze na Primorskem, tudi sociologe, antropologe in zgodovinarje iz ISH, in še od drugod. Vsekakor bi kazalo na takšne stike, vsaj v okviru društva, paziti in jih po možnosti ne le nadaljevati, ampak krepiti. V nasprotnem primeru nam grozi, da nas bodo kot integralno naravnano stroko prerasle številne dezintegracijske silnice, denimo vse bolj agresivne administracije univerzitetnih in fakultetnih uprav, ki v tem hlastnem času medsebojnega tekmovanja za (javna in privatna) sredstva, študente in programe (visokega vpisa in odtod dohodkov), lahko sociologijo dodatno razpršijo v številne brezrobe 'dizajn sociologije', v katerih štejejo le obljube o navidezno zaposljivi praktičnosti diplomantov. Problem ni usmeritev v zaposljivost, problem je znanje, ki se preveč drobi in z izgubo povezovalnega smisla postaja nepretočno, torej ne-znanje.

Po mojem bi si morali v reformnih časih univerze stalno in nadvse prizadevati, da je - vsaj znotraj ene univerze - disciplinarni oddelek sociologije prva inštanca akademske avtonomije, administracije fakultet pa naj bi jim bile podrejene! Drugače se profesionalna avtonomija lahko hitro spremeni v avtonomijo menedžerskih uprav, z

drugačnimi cilji. Da bi to lažje dosegli, bi se splačalo zagovarjati tudi manjše univerze, ki to prvenstvo strokam nad administriranjem lažje omogočajo. V nasprotnem primeru se nam lahko zgodilo ne le, da medsebojno tekmujejo sociologije različnih (prevelikih) fakultet, inštitutov in visokošolskih ustanov, ampak da se te različne sociologije povsem razkrojijo, njihovo težko pridobljeno, relativno konsistentno znanje pa se raztopi – v korist utilitarnih programov, kar ustreza popredalčkanemu, administrativnemu, da ne rečem kar tržnemu pogledu na (lastninsko prisvajano) znanje. Znanje o družbi kot celoti, kar je glavna misel sociologije, se lahko ohranja le kot celovito osmišljeno, edninsko znanje, ne pa kot razdrobljeno znanje o delih, delčkih in predalčkih družbe. To drobljenje se po mojem že resno dogaja in terja naše takojšnje strokovne intervencije v razvojna vprašanja profesije. Ne smemo reči, da bomo, ampak ugotoviti, da že - s strokovno odličnostjo, kritičnostjo IN uspešnim upravljanjem znanja – tekmujejo na evropskem akademskem trgu.

2.5 Sodelovanje pri (formalnem) reguliranju šolskega polja

Sociologija se kot predmetna vsebina zaznava v osnovnošolski, kot predmet poučuje na srednješolski, kot programsko, usmeritveno in predmetno profilirano področje pa poučuje in raziskovalno razvija na visokošolski (dodiplomski in podiplomski) ravni. Na vseh teh ravneh se člani društva vključujejo na razne načine, v glavnem na regulacijski in na izvedbeni ravni.

V društvu je poleg članov, ki so zaposleni na visokošolski ravni, tudi precej srednješolskih učiteljev sociologije in družboslovja. V okviru društva imajo ti srednješolski učitelji svojo sekcijo, vendar večino koordinacijskega dela vseeno opravijo izven te sekcije, v okviru svojih uradnih srednješolskih predmetnih srečanj, organov in povezav. Iz društva je tako precej članov sodelovalo pri pripravi učnih načrtov, učbenikov, tekmovanj, maturitetnih dogodkov in podobnem.

Kljub temu bi (samokritično) dodal, da je verjetno profesionalna vidnost tega velikega dela v društvenem življenju, t.j. obveščanju, mnogo premajhna - glede na vse, kar se tam dogaja. To bi v bodoče kazalo popraviti.

2. Delo sekcij

Člani društvo imajo za poglobljene obravnave ožjih strokovnih tem možnost ustanavljanja sekcij. V desetletjih dosedanjega društvenega obstoja (od 1965) so v društvu delovale različne sekcije, nekatere med njimi so imele v svoji zgodovini tudi zelo aktivno obdobje, a so prenehale delovati⁹, nekatere pa so nastale šele nedavno. Sekcijsko življenje je v veliki meri odvisno od doseženega razvoja stroke, od aktualnega okolja in vloge društva v njem. Ta hip v društvu deluje pet sekcij: pedagoška (v njej delujejo v glavnem učitelji sociologije v srednjih šolah), religiološka (ustanovljena za obravnavo strokovnih tem leta 2004), kulturološka (ustanovljena 2004), terminološka sekcija in sekcija za sociologe v socialnem varstvu (ustanovljena pred leti, njena aktivnost v zadnjem obdobju nekoliko miruje). Podrobnejša poročila o delu sekcij bodo podali njihovi predsedniki sami

3. Sklepni razmislek

Ob koncu tega poročila naj dodam, da mi je bilo obojno delo, tako predsednikovanje društvu v času od 2001 do danes, kot tudi (so)urejanje Družboslovnih razprav (od leta 2001 do 2005 – pripis sept. 2005), v veliko veselje. Popilo pa mi je tudi precej energije, ker so bili materialni in človeški viri, s katerimi smo delovali, že na začetku mandata zelo pičli, splošna družbeno klima do prostovoljnega strokovnega dela pa se je v omenjenem času le slabšala (enako se dogaja skoraj v vsej Evropi, še zlasti izrazito v postkomunističnih državah vzhodne in centralne Evrope). Tako kljub naporom, zaradi velika (pre)obremenjenosti redkih aktivnih posameznikov blizu predsedstva, nismo mogli doseči prav vseh zaželenih ciljev.

Če se danes poslavljam od predsednikovanja društvu, to seveda ne pomeni, da se moje delo v društvu povsem končuje. Funkcija urednika Družboslovnih razprav se mi še ni povsem iztekla, predaja urednikovanja reviji bo po dogovoru v novem predsedstvu malo bolj 'mehka'¹⁰. Priznam pa, da se že intenzivno in sistematično ozirom po naslednikih, zlasti med mlajšimi kolegi, v katerih je veliko energije, strokovne rasti in ambicij.

Zdi se mi, da je moje predsednikovanje društvu sovpadalo z nekim značilnim obdobjem, v katerem društvene dejavnosti nasploh izgubljajo na pomenu: tako v akademskem prostoru kot v javnosti. Ker sem bil preveč vpleten v vodenje društva, ne znam biti docela korekten razsojevalec, da bi kar tako, na izust, lahko zatrdil, da je temu slabljenju društva vzrok le širše dogajanje - morda temu botruje tudi dogajanje v naši stroki, sociologiji, ali pa kaj tretjega. Poskus te vrste potrebuje nekaj oddaljenosti, za razmislek na raznih ravneh.

Kljub vsemu imam občutek, da smo v zadnjih letih nekaj koristnega dela skupaj le uspešno opravili. Zato bi se prav nazadnje rad posebej zahvalil tistim posameznikom, ki so mi poleg članov predsedstva - po kdo ve kakšnem naključju ali naklonjenosti - najbolj pomagali, da sem lahko preveliko vrzel med željenimi in dejansko uresničenimi nalogami napolnil z vsaj nekaterimi otipljivimi rešitvami. Zahvala gre kolegu Dragu Kosu in kolegici Nevenki Černigoj Sadar za možnost sprotnega razčiščevanja ob profesionalnih dilemah, kolegicama Marini Tavčar Krajnc in Mirjam Počkar za odzivnost glede meni vedno nejasnih zadev v srednješolski sociologiji, kolegici Maci Jogan za stalno možnost razpravljanja - v okviru njenih časovnih zmožnosti, Janezu Jugu za strokovno in prijateljsko pomoč pri prenosu revije na splet, pa Boštjanu Šavru za brežhibno delo pri knjižnih recenzijah, kolegi Sergeju Fleretu in Zlatku Skrbišu za spodbujanje pri načrtanih poteh, kadar sem vanje podvomil, pa mladim kolegom Matjažu Uršiču, Francu Trčku in Alešu Črničju za spodbudne zamisli, ki jih bodo brez dvoma pomagali v bodoče tudi sami aktivno reševati, še bolj kot so jih že do sedaj. Med bolj oddaljenimi mi je bilo v veselje sodelovati z Bojanom Časom, Blanko Tivadar in Heleno Zalokar. Pravo profesionalno odgovornost sem zaslutil v sodelovanju s kolegom Bernikom in kolegico Maco Joganovo, ob pripravi podelitev Klinarjevih nagrad. Tu je na mestu tudi zahvala recenzentom člankov v Družboslovnih razpravah, ki so požrtvovalno dvigovali profesionalno raven prispevkov v naši reviji.

Posebej bi se zahvalil kolegi Tomu Korošču, za osebno zaupanje in nesebično pomoč pri pridobivanju izdatne donacije v zelo kritičnem začetnem času delovanja društva, ko je korenito zmanjkovalo proračunskih in drugih sredstev za izdajanje revije (glej Prilogo). Zahvala tudi vodstvu fakultete FDV, ki na razne načine dobrohotno sponzorira delovanje društva v njenem okrilju, kar seveda ni samoumevno, pa čeprav je utemeljitev za to pri roki: društvo oziroma njegovo vodstvo namreč v glavnem prostovoljno in z dodatnimi aktivnostmi krepi eno od temeljnih strok na tej ustanovi. Tu bi še posebej izpostavil častnega člana društva, kolego Nika Toša, ki mu nikoli ni vseeno, ali sociologija na FDV in tudi v javnosti je ali pa je ni, pa tudi kolego Ivana Svetlika, ki ob svojih številnih menedžerskih, profesionalnih in funkcionskih obremenjenostih vseeno nikoli ne okleva, če je treba tako ali drugače podpreti društveno delovanje sociologov.

Ne nazadnje, brez stalne pomoči tajnice Ljube Valič bi bil precej neboljen, brez nje in kolegic Bernarde Naglič in Ivce Kecman, ki sta vedno prijazno priskočili na pomoč ob izvedbi letnih srečanj, bi se ti dogodki ne odvijali tako nemoteno. Naj le še dodam, da tistih, ki jih iz ožjih profesionalnih krogov tu ne omenjam izrecno, kljub temu, da smo uspešno delali skupaj, ne pojmujem kot slabše sodelavce – nasprotno. A morda sem z njimi le deloval bolj kot kolega, sociolog posameznik, in manj kot član društva, pri čemer sam štejem za pomembno distinkcijo društvenega dela naslednjo vrtilino: da je pripadnost profesionalnemu društvu in s tem delo v njem deloma tudi nekoliko emocionalen, nepreračunljiv projekt in ne le pretežno hladen, preračunljiv odnos. Brez prvega, se mi zdi, bi bila raven našega medsebojnega zaupanja nižja, opravljeno profesionalno delo v društvu pa po obsegu in kakovosti dosti manjše. Če ne drugega, se profesionalne prošnje, zahteve, informacije ne bi mogle širiti po naših prijateljskih in kolegialnih omrežjih tako hitro, kakor so se (transkacijski stroški, če bi jih morali vse obračunati, bi bili mnogo večji, za sedanjo raven letnega proračuna društva – glej prilogo - tudi uničujoči).

Ker tak moj pristop morda ni več najbolj v duhu sedanjega časa (vsako delo, tudi profesionalno, pravijo mlajši kolegi, se splača le, če je za njim takojšnje plačilo!), je kar prav, da po treh letih nekega tipa koordiniranja društvenega dela in življenja priložnost za uveljavitev dobijo drugi in drugačni pristopi, kolegi. Konec koncev, poti do podobnih ciljev so v družbi, kar sociologi vemo iz prve in iz druge roke, lahko različne. Tudi v društvu ni nič drugače. Tudi sociološko društvo je bilo, in upajmo, da še bo, nič več in nič manj kot - del družbe. Tisti del, ki s pomočjo sistematičnih strokovnih presoj, zakaj ne tudi z materialnimi viri, pomaga integrirati sicer stalno razpadajoči strukturni - uradni in zasebni - svet v bolj ali manj znosno celoto, v kateri naj bi skupaj, če se le da, na miren in tudi na mirovniško bojevit profesionalen način, (pre)živeli razne težave in probleme, ki jih prinaša življenje.

*Ljubljana, 23. september, 2004
(rev. avgusta in septembra 2005,
pred objavo v Družboslovnih razpravah)*

Opombe

1. To je nekoliko dopolnjena verzija izvirnega poročila predsednika SS o delu društva, predstavljenega zboru članov društva na dan volitev novega vodstva, 12. oktobra 2004. Prvotno poročilo je v glavnem razširjeno s poročilom o delu sekcij in z dodatnimi premisleki o vlogi in delu društva (opombe).
2. Podrobnejša ocena o vlogi in pomenu revije Družboslovne razprave za razvoj slovenske sociologije bo podana v posebnem članku, ki naj bi bil v tej reviji objavljen v tematskem sklopu (okvirni naslov: Slovensko družboslovje na globalizacijskem prepihu; vabljeni urednik F. Mali), predvidoma aprila 2006.
3. Zlatko Skrbiš (2003): Diasporično slovenstvo: politika, nacionalizem in mobilnost. Družboslovne razprave. letn. XIX, št. 42 (april 2003), str. 9-20. Dosegljivo tudi na spletu: <http://dk.fdv.uni-lj.si/dr/dr42Skrbis.PDF>
4. Tomaž Luckmann (2004): Nagovor udeležencev sociološkega srečanja 2003. Družboslovne razprave. Letn. XX, št. 45 (apr. 2004), str. 91-95.
5. Občasnik Novice SSD je kot serijska publikacija društva s št. 1 pričel izhajati marca 1984, sočasno z ustanovitvijo nove sociološke revije Družboslovne razprave (ustanovila sta jo Sociološki inštitut in Slovensko sociološko društvo), urejal pa naj bi jih Upravni odbor Slovenskega sociološkega društva, ki mu je tedaj predsedoval Ivan Svetlik (z mandatom 1983-1986). Do danes (t.j. do 2004) je v 21 letih od ustanovitve izšlo preko štirideset števil (natančneje 43). Do št. 38, ki je izšla leta 1998, so bile posamezne edicije občasnika še zaporedno oštevilčene, kar pomeni, da so dotlej izhajale večkrat (dvakrat) letno in so za silo še izpolnjevale cilj sprotnega obveščanja članov o dogajanjih v društvu. Nato (z letom 1999, ko je mandat predsednika društva prevzel Mitja Hafner Fink), so Novice, morda tudi nenameravano, pričele izhajati le še enkrat letno, pa neoštevilčeno, kot izredne številke, v glavnem namenjeni spremljanju letnih srečanj članov društva (vsebina je bil pretežno program srečanja s povzetki nastopov, pa poziv članom za redno plačevanje članarine). Ta sprememba je ostala v navadi vse do danes. Občasnik žal tudi nima opredeljene svoje lastne ISSN kode, morda imajo tudi zato objave povzetkov referatov te edicije težave v bibliografski obdelavi (nerodna dilema, ali gre pri letnih kongresih društva za strokovno ali znanstveno srečanje, zelo nervira aktivno nastopajoče).
6. Kolegi v društvu (Gregor Petrič idr.) so v letu 2005 na novo postavili mnogo fleksibilnejšo (tehnološko in grafično) spletno stran SSD. Spletni naslov: <http://www.sociolosko-drustvo.si/>
7. Tu, v polju aktualnih političnih in profesionalnih prerivanj okrog javnih virov 'tranzicijskih držav', se kot očitek sociologiji nasploh, nekaterim posameznim sociologom pa še posebej, rado navaja (pre)veliko vezanost družbenih ved na nekdanjo politiko in moč, kar naj bi še dandanes delovalo kot bremenilna dediščina razvoja stroke. Stališča o tem, ali gre pri tem za upravičena moralna, profesionalna ali morda zgolj instrumentalna očitanja, so povzeta v članku predsednika ISA, P. Sztompke (2002): *The Condition of Sociology in East Central Europe*; v M Kaase et al (eds.): *Three Social Science Discipline in CEE: Handbook on Economic, Political Science and Discipline (1989-2001)*, str. 548-556. V isti knjigi o stanju slovenskih vedah poročajo naši strokovnjaki, o ekonomiki J. Mencinger (str. 187), o političnih vedah D. Fink Hafner (str. 358) in o sociologiji F. Adam in M. Makarovič (str. 536). (pripis sept. 2005)
8. Še največ so se na aktualne teme sproti odzivali naslednji sociologi (ki niso bili obenem tudi visoki državni ali akademski funkcionarji, kakor so npr. D. Rupel, S. Gaber, M. Hanžek, tudi V. Rus, ali pa profesionalne medijske osebnosti): R. Močnik, M. Gregorčič, G. Kovačič, M.

Makarovič, F. Adam, A. Kramberger, A. Rus, N. Toš, M. Kerševan, D. B. Rotar, pa morda še S. Uhan, S. Kurdija, T. Rener idr., če navajam nekoliko po spominu. Sem bi lahko šteli še javno prisotne socialne psihologe, ki delujejo blizu sociološkega polja, denimo V. Mihelj, M. Ule, pa družboslovce s poudarjenim komunikološkim pristopom, S. Splichala, S. Bašič Hrvatini in M. Košir, ter med ekonomisti dve izjemi, ki razpolagata z velikim znanjem in občutkom za socioekonomiko, ne le ekonomiko razvoja, M. Jakliča in F. Drenovca (pripis sept. 2005).

9. Na primer, včasih je bilo SSD del Jugoslovanskega sociološkega društva (JUS) in je bila vrsta društvenih aktivnosti namenjena obravnavi skupnih aktualnih tem ali koordinaciji dela republiških društev; dalje, v 80-ih so zaradi prebujanja slovenske civilne družbe pričele dokaj aktivno delovati tudi regijske sekcije, ki so se ukvarjale z razvojnimi vprašanji posameznih delov Slovenije – danes je nekaj namigov s strani članstva, da bi bilo to znova potrebno. (pripis sept. 2005)
10. Novo vodstvo SSD je na svoji spomladanski seji leta 2005 že izvolilo za nova urednika Družboslovnih razprav kolega Ivana Bernika in kolegico Brino Malnarjevo. Po običaju, veljavnem v dobrih revijah, bosta prevzela praktično urejanje Družboslovnih razprav s prvo številko v letu 2006.

Priloga

Zgoščeno finančno poročilo SSD, ki ga je potrdil nadzorni odbor, po letih (2002 - 2004)

Leto 2002

Prihodki 2002	3.422.792,03	SIT
Odhodki 2002	3.512.679,56	SIT
Razlika med prihodki in odhodki	- 89.887,53	SIT
<i>Presežek prihodkov iz leta 2001</i>	<i>1.603.710,45</i>	<i>SIT</i>
<i>Ostane prihodkov za naslednje obdobje</i>	<i>1.513.822,92</i>	<i>SIT</i>

Leto 2003

Prihodki 2003	3.576.236,20	SIT
Odhodki 2003	4.908.434,49	SIT
Razlika med prihodki in odhodki	- 1.341.198,29	SIT
<i>Presežek prihodkov iz leta 2002</i>	<i>1.513.822,92</i>	<i>SIT</i>
<i>Ostane prihodkov za naslednje obdobje</i>	<i>172.624,63</i>	<i>SIT</i>

Leto 2004 (do 30. 8)

Prihodki 2004	2.634.895,84	SIT
Odhodki 2004	2.252.318,90	SIT
Razlika med prihodki in odhodki	382.567,94	SIT
<i>Presežek prihodkov iz leta 2003</i>	<i>172.624,63</i>	<i>SIT</i>
<i>Ostane prihodkov za naslednje obdobje</i>	<i>555.201,57</i>	<i>SIT</i>

ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS

Ali H. Žerdin

The Network of Slovene Economic Elite

In the article we are trying to reconstruct the network of Slovene economic elite on the election day in the year 2004. Individuals in the network are linked by interlocking directorship relations. Using social network analysis we calculated key measures of centrality. Measures detecting influence of a person reveal that most central positions are occupied by individuals who were appointed on their positions by the government. Measure detecting structural prestige reveals that most central positions are merely occupied by members of Forum 21 (co-ordinated by ex-President Kučan). Results of the analysis indicate the logic of economic elite recruitment in Slovenia has deep political roots.

Key words: elites, Slovenia, social network analysis, Pajek

Vesna Truden Zupančič

Slovenian Youth on Politics and on Women in Politics

The inquiring research on non-random quota sample among secondary-school youth in Slovenia (n = 460) indicated gender-related differences with respect to their interest in politics: they differently pay attention to it, and according to this, they differently judge politicians and political activity. The youth mostly have the opinion that they are not enough engaged with politics, and are clearly aware of the fact that the number of women in (Slovenian) politics is undersized. However, the research revealed that in terms of questioning women positions in politics, the youth also exhibit more traditionalist point of view (what is more valid for men), when more factual and less principle-based questions are asked (especially questions concerning determinants of different behaviour of women in politics). It means that traditionalism towards women in politics is still firm among youth (particularly among men) despite their attitude of equal principle.

Key words: politics, women in politics, youth, young men, young women, tradition, values, gender study, Slovenia

Anja Kopač

From Unconditional to Conditional Welfare State – Changes within the Concept of Citizenship

Rights and obligations are one of the most important dimensions of citizenship. They define the position of individuals versus the community/state. In recent years there is an obvious shift from understanding rights as an »absolute claims« to understanding them as »negotiated claims«, whereas the work is central for assuring a full citizenship. Contemporary citizenship debates are focused around the question of right balance

between rights and obligations, and it seems that they are no longer preoccupied with the question of admissibility of conditionality. However, liberal and communitarian approach to citizenship and left and right political orientations offer different views on what should be considered as the right balance. Nevertheless, the contemporary concept of citizenship has moved from Marshall's universal, unconditional citizenship guaranteed by the strong national (welfare) state toward the conditional citizenship which offers to 'deserving' individuals help to 'actively' face new social risks. Changes introduced within the concept of citizenship have an important influence on the welfare state and are crucial for the understanding of social reform.

Key words: concept of citizenship, unconditional and conditional welfare, welfare state, rights and obligations

Samo Uhan in Mitja Hafner Fink

Multidimensional Scales and Context Effects in Social Surveys

The intention of this article is to examine the nature of cognitive representations that respondents create and utilize when making evaluative judgments in surveys. The following two hypothetical statements are the starting point of the analysis: (1) It is theoretically appropriate to view the latent variable as being unidimensional continuum; (2) The item order affects both, the cognitive representation of the underlying dimension and the factor structure of the answers. Experimental results confirm both statements although the content of measured concepts and the context of the survey should be considered.

Key words: measurement, scales, cognitive structures, item order effects

Gašper Kralj

Truth Commission and testimony of Rigoberta Menchú Tum in anthropological perspective

In this article we analyze truth commissions, standard procedures in countries in transition from authoritarian to "democratic" regimes, and the testimony of Rigoberta Menchú Tum, one of the best-known indigenous woman in Latin America. Thus we expose two intertwined problems of strategic representations of violence and terror. On the one hand, how personal testimonies, autobiographical narratives, and oral histories, through the imputation of unintelligible pain into the official histories of nation-states, became part of everyday social reality and eurocentric perceptions of former colonies. In other words, why after reading an extensive report of the Truth Commission we are left with the impression that the administration of mass death over indigenous was almost inevitable. On the other hand, it would be unsuitable to overlook how such representations of violence and terror encountered active resistance precisely in societies with alternative sources of communal adaptation. Following the testimony of

Rigoberta Menchú we pose the question how individual testimonies step into wider historical counter-narrations and what they do. In contrast to intellectual dynamics in Mexico where anthropologists in accordance with the political ideology of indigenism almost “successfully” imputed indigenous pasts into the national heritage of the “mestizo-nation” the parallel process of “ladinoization” in Guatemala encountered active resistance from Mayan intellectuals and supporting activists. But, since the icon of their struggle within the cognitive restrictions and institutional barriers of the humanitarian organizations has been transformed into the paradigmatic victim, she has been distanced from the popular movement.

Key words: anthropology of violence, critique of humanitarian discourse, truth commissions, Rigoberta Menchú Tum, Guatemala, Latin America

Theme: “Everyday Life of Gays and Lesbians in Slovenia” (ed. by Alenka Švab, Roman Kuhar)

Barbara Neža Brečko

Research Methodology of Hidden Populations

The study of homosexuals was the first sociological research in Slovenia of that kind that was so wide. At the beginning of a study we were faced with the fact, that the population we want to study is almost completely unknown to us, therefore we had difficulties preparing the methodology of research. In the article we present snow ball sampling, which was used in a research »Every day life of lesbians and gays«. In the article we present benefits and weaknesses of snowball sampling. The main weakness of the method is that the sample is not representative, but the strength of the method is that it is the best and the cheapest way, which enables us to contact hidden population. In the second part of the article we present the qualitative part of a research, with the method we tried to get the deeper insight into certain topics.

Key words: hidden populations, sampling, snow ball method, focus groups

Roman Kuhar

Coming out and the Homosexual Identity

The author analyses the coming out process and homosexual identity in the social contexts, which are defined by heteronormativity. The results of the research on everyday life of gays and lesbians in Slovenia are presented. They show that gays and lesbians as a rule first come out to their close friends, whose reaction to their coming out is mostly positive. On the contrary, coming out to parents seems to be more destructive, since it endangers the conventional expectations about children, based on the binary gender

matrix. Gays and lesbians are therefore often exposed to emotional blackmailing, mostly by mothers, since coming out to fathers occurs less often. First reactions of parents eventually transform into consolation, but homosexuality often remains a taboo, which family members do not talk about. Gays and lesbians, who are out to their parents, therefore again end up in the closet, this time in a *transparent closet*. The author concludes that gays and lesbians organize their lives beyond the closet mostly in the social milieu of their friends and close family. Closet as a reaction to homophobic society keeps it power especially in the work environment and on the streets, where gays and lesbians most often experience violent reactions due to their sexual orientation.

Key words: homosexuality, gay, lesbian, coming out, closet, transparent closet, heteronormativity, violence, everyday life, Slovenia

Alenka Švab

Accepted Among Friends, Rejected by the Society – Same-sex Relationships in Slovenia

The article deals with the analysis of everyday life of gays and lesbians in Slovenia with the attempt to answer the question whether we can speak of transformation of intimacy and pure relationship among gays and lesbians. The analysis is done on the basis of data from the first sociological research on everyday life of gays and lesbians in Slovenia, carried out with the combination of quantitative and qualitative methodology (survey and focus groups). The main idea of the article is that in some characteristics (e.g. egalitarian division of labour, reflexive relationship, constant work on relationship etc.) same-sex relationships are similar to “pure relationships”, however gay and lesbian relationships are importantly defined by the heteronormative framework of the broader society in which they live. According to author’s opinion we cannot speak of transformation of intimacy going on in the same way for heterosexuals and homosexuals. The author claims that there is a specific situation (at least in Slovenia). On the one hand, there is a high level of homophobia and violence against gays and lesbians in public space, on the other hand, homosexuality is being privatised and closed up in private space of friends, intimate partners, and to some extent family members, who accept homosexual orientation of their children more and more positively.

Key words: gay, lesbian, same-sex partnership, everyday life, transformation of intimacy, pure relationship, Giddens, families, children, gendered division of labour

Mojca Urek

Lesbian and Gay Families in Slovenia: Implication for Social Work

Social science literature usually classifies lesbian and gay families among non-traditional, unconventional or alternative families. In the first part of the article the author draws attention to the inappropriate classification involved with such families. By using adjectives such as non-traditional, unconventional etc., we in fact emphasize the difference and deviation from normality that both automatically become the object of predomination. However, within such contexts "special" family forms become separated, inferior and unequal as proves the public discourse, which is infused with prejudice and the so-called concern of professional and laic public that discusses the consequences, children might endure growing up in such families. The author analyses the public institution's discourse concerning lesbian and gay families by critically observing the main arguments introduced by different experts that the politics uses in order to contradict the legalisation of same-sex parenthood. Further on, the author examines the family support the children, mothers and fathers are given in such families, especially from the point of view of the social work. The author concludes that much potential and tasks are to be performed by social work in the context of contemporary changes in family life, especially in relation to lesbian and gay families.

Key words: pluralization of family life, non-traditional families, lesbian and gay families, social work with families

Metka Mencin Čeplak

Vicious Circle of Discrimination: From moral discreditation of homosexuality to the inequality of gays and lesbians under the law - and back again

The article presents arguments against legalization of the same-sex partnership in Slovenia (enacted in Jun 2005) and emphasizes the symbolic meaning of the Law on same-sex partnership particularly for its opponents. The author deconstructs apparently tolerant political debates on this question and finds out that embodying the principle of equality enhances hostility towards gays and lesbians. She analyses the motives and warns against the symbolic and juridical consequences of distinction between the same-sex and hetero-sex partnership and compares the political debates on legalization of the same-sex partnership with the debates on the single women's right to artificial insemination.

Key words: same-sex partnership, gay, lesbian, artificial insemination, discrimination.

Theme: "Social Integration of Elderly in Slovenia: Network approach"

(ed. by Valentina Hlebec)

Valentina Hlebec in Tina Kogovšek

The Stick and the Carrot of Secondary Data in Social Network Analysis

Research project Social integration of the elderly in Slovenia deals with studying factors of changes in time affecting the structure and composition of social support networks in a longer period of time. Part of this research also consists of secondary data analysis of two studies, in which social networks were also measured – in 1987 (before the transition) and in 2002 (after the transition). In this paper mainly methodological problems encountered during secondary data analysis are presented. Firstly, characteristics of the 1987 and 2002 studies are presented, followed by evaluation of factors that could threaten comparability of chosen indicators and the comparability of both samples. Analyses have shown that methodological differences do not have a large effect on substantive interpretations. Possible methodological biases may be »softened« by stricter statistical criteria and more tentative interpretations in substantive analyses.

Key words: secondary data, comparative research, social support, social networks

Maša Filipović, Tina Kogovšek, Valentina Hlebec

The elderly and their integration in neighbouring networks

The article analyses social networks of elderly people in Slovenia, with emphasis on the role of neighbours as members of the social support network. The role of neighbours is significant in smaller material support and socializing, while it is negligible in other forms of support. However, neighbouring networks have important potential and can be vital for specific groups (for example for older people in general, and widows and widowers specifically). In the article the comparison between 1987 and 2002 was made to determine the changes in role and significance of neighbours in social networks. The conclusion of the article is that the trends are not clear and must be observed in a broader context of changes in the particular time segment.

Key words: elderly, neighbours, social networks, neighbourhood

Zdenka Šadl

Social changes, traumatic emotions and emotional support

The article deals with emotional support in the context of wide and fundamental social changes. On the basis of data obtained from two studies of social support provision in Slovenia (1987 and 2002), the author focuses on changes in providers of emotional support and tries to explain these changes partly by using the collective trauma perspective formulated in the works of P. Sztompka. The collective trauma produced by social changes from around 1987, when some political and social disturbances began to spread, up to the first years after Slovenia's gain of independence, and triggered by traumatizing conditions interpreted as threatening, was manifested as social moods, emotions and attitudes. Faced with various acute issues and traumatic situations people sought collective emotional support as coping strategies to fight traumatic emotions (uncertainty, anxiety, insecurity, feelings of danger, fear, disappointment, shock, hate, euphoria). It seems that an important strategy for coping with collective emotions was intensive interaction with dispersive sources of emotional support beyond narrow intimate circles (family members, friends). Collective emotions were generated by comprehensive social changes and could only be solved by intensive social exchanges and contacts in wider social circles (co-workers, neighbors, co-members of organisations). In new traumatic circumstances people were more open to others outside the immediate family and circle of friends. They started to talk about, and define common and shared situations, exchange experiences, express their moods, emotions and attitudes, identify causes and solutions for common plight, and decide to do something about it. Gradual stabilisation of the new political and socio-economic system from the mid 90s onwards generated new conditions and situations and also new coping methods. People tried to cope with the new capitalist economy (the ethos of competitive individualism, time and productivity pressures) by turning to intimate personal relationships. In 2002, during the period of post-tradition in Slovenia, when life became much more predictable and stable but also more stressful and fast-paced, providers of emotional aid also changed – intimate partners and friends became primary discussion partners with whom people discussed matters that were important to them. However, these changes in discussion partners were not similar for men and women. Women became the main providers of emotional support for men but not vice-versa, which meant a revivification of women's traditional relational or emotional work.

Key words: emotions, emotional support, social network, social change, elderly, Slovenia

Sonja Kump, Sabina Jelenc Krašovec

Education - a possible agent of older adults' empowerment

Education of older adults (in the so-called the third age) is getting more and more significant among different activities intended for elderly above all because it enhances the power of older people and at the same time people reduces their social exclusiveness. The aim of this paper is to examine closely the actual state of affairs and the possibilities of older adults' education. The article deals with a secondary analysis of data that were collected in two Slovene researches on participation of adults in education in the year 1987 and 1998. The purpose of the analysis is to examine the changes in the participation of older adults, their motivation for education and barriers that have dissuaded elders from education. Special attention in the paper is devoted to the thesis that only education based on the principles of critical educational gerontology could reduce marginality of older adults and enhance their power. The authors state that an offer of education for older people has improved between 1987 and 1998, while the participation of older adults has declined. In the last study, however, older adults stated that impediments, such as, poor offer of programmes, were reasons for their diminished participation in education.

Key words: educational gerontology and gerontology, empowerment, participation, motivation and barriers

Srna Mandić, Valentina Hlebec

Social Networks as a Framework for Managing the Quality of Life and the Social Changes between 1987 and 2002

Community networks and personal networks of social support are seen as two different frameworks allowing individuals to manage the quality of their life; the most relevant functions of social networks are an exchange of goods and services, information processing and problem solving. We argue that during the Slovenian 'transition' the community networks proved much less responsive than the networks of social support. For evidence, a number of findings by Slovenian analysts are summarized and some empirical data evaluated. A number of explanatory factors is pointed out and some particular social circumstances identified, which proved to have been more favorably inclined to the development of personal networks of social support and also articulation and solving of individual problems rather than those of communities.

Key words: quality of life, Slovenia, social networks, networks of social support, community networks, personal networks, transition

Theme: "Language and Society"

(ed. by Monika Kalin Golob)

Monika Kalin Golob, Melita Poler Kovačič

Between Journalistic Style and Ethics: Sensationalism Without the Limits

The authors discuss sensationalism of the Slovenian tabloids, especially the genre-hybrid texts, which self-declare as the investigative stories. The elements of the tabloid press are demonstrated by the case study of the texts published in a Slovenian daily tabloid newspaper *Slovenske novice*, which encroached on the intimate life of a member of the Slovenian Parliament. The case is in many ways precedent for the Slovenian journalism since it raises many legal, ethical and linguistic questions. Therefore both the linguistic-stylistic and ethical analyses appeared to be necessary. The exaggerations, vulgarisms and offensive words show the image of the Slovenian journalism that creates media scandals. The sensationalism is an expected part of the tabloid press, yet such a style also has limits. Why couldn't we talk about a quality tabloid press? In Slovenia certainly not, because the sensationalism is deeply connected with violations of the ethical norms.

Key words: yellow press, journalistic stylistics, journalistic ethics, investigative reporting, media scandal

Table of Contents

Editorial:

Anton Kramberger	7
------------------------	---

ARTICLES

The Newtork of Slovene Economic Elite	
Ali H. Žerdin	11
Slovenian Youth on Politics and on Women in Politics	
Vesna Truden Zupančič	29
From Unconditional to Conditional Welfare State – Changes within the Concept of Citizenship	
Anja Kopač	51
Multidimensional Scales and Context Effects in Social Surveys	
Samo Uhan & Mitja Hafner Fink	65
Truth Commission and testimony of Rigoberta Menchú Tum in anthropological perspective	
Gašper Kralj	85

THEME: "EVERYDAY LIFE OF GAYS AND LESBIANS IN SLOVENIA"

(ed. by Alenka Švab)

Research Methodology of Hidden Populations	
Barbara Neža Brečko	103
Coming out and the Homosexual Identity	
Roman Kuhar	107
Accepted Among Friends, Rejected by the Society – Same-sex Relationships in Slovenia	
Alenka Švab	119
Lesbian and Gay Families in Slovenia: Implication for Social Work	
Mojca Urek	139
Vicious Circle of Discrimination	
Metka Mencin Čeplak	155

**THEME: "SOCIAL INTEGRATION OF ELDERLY IN SLOVENIA:
NETWORK APPROACH"**

(ed. by Valentina Hlebec)

The Stick and the Carrot of Secondary Data in Social Network Analysis	
Valentina Hlebec & Tina Kogovšek	189
The elderly and their integration in neighbouring networks	
Maša Filipović, Tina Kogovšek, Valentina Hlebec	205
Social changes, traumatic emotions and emotional support	
Zdenka Šadl	223
Education - a possible agent of older adults' empowerment	
Sonja Kump, Sabina Jelenc Krašovec	243
Social Networks as a Framework for Managing the Quality of Life and the Social Changes between 1987 and 2002	
Srna Mandić & Valentina Hlebec	263

LANGUAGE AND SOCIETY

(ed. by Monika Kalin Golob)

Between Journalistic Style and Ethics: Sensationalism Without the Limits	
Monika Kalin Golob, Melita Poler Kovačič	289

BOOK REVIEWS

(ed. by Lucija Mulej, Dejan Jontes, Boštjan Šaver)

Patrick Doreian, Vladimir Batagelj, Anuška Ferligoj: Generalized Blockmodeling. Cambridge, New York: Cambridge University Press, zbirka Structural Analysis in the Social Science, 2005 (<i>Mojca Vizjak Pavšič</i>)	307
Frane Adam, Matej Makarovič, Borut Rončević, Matevž Tomšič: The Challenges of Sustained Development: The Role of Socio-Cultural Factors in East-Central Europe. Budapest, New York: Central European University Press, 2005 (<i>Urban Vehovar</i>)	309
Herbert Marcuse: Um in revolucija – Hegel in nastanek teorije družbe Ljubljana: Studia Humanitatis, 2004 prevod Zdenka Erbežnik, Božidar Debenjak, spremna beseda Pavel Zgaga (<i>Boštjan Šaver</i>)	311

Hagen Schulze: Država in nacija v evropski zgodovini. Ljubljana: Založba /*cf, Modra zbirka – Delajmo Evropo, 2003 prevod Alenka Mercina (<i>Ksenija Šabec</i>)	313
Majda Hrženjak: Simbolno – Izbrana poglavja iz francoskega strukturalizma. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Scripta, 2002 (<i>Maruša Pušnik</i>)	315
Manca Košir: Surovi čas medijev. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Media, 2003 (<i>Ilija Tomanić Trivundža</i>)	317
Aleš Debeljak: Lanski sneg – eseji o kulturi in tranziciji. Maribor: Aristej, zbirka Dialogi, 2002 in Miran Štuhec: Slovenska esejistika v drugi polovici dvajsetega stoletja. Ljubljana: Slovenska matica, 2003 (<i>Boštjan Šaver</i>)	319
Mitja Velikonja: Mitografije sedanjosti – Študije primerov sodobnih političnih mitologij. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Scripta, 2003 (<i>Gregor Starc</i>)	321
Cirila Toplak: Združene države Evrope – Zgodovina evropske ideje. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Politični procesi in inštitucije, 2003 in Aleš Debeljak: Evropa brez Evropejcev. Ljubljana: Sophia, zbirka Spekter, 2004 (<i>Ksenija Šabec</i>)	323
Božo Repe: Rdeča Slovenija – tokovi in obrazi iz obdobja socializma. Ljubljana: Sophia, zbirka Spekter, 2003 in Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo 1943/1945 – ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana: Slovenska matica, 2003 (<i>Boštjan Šaver</i>)	326
Leszek Kołakowski: Mini predavanja o makszi zadevah. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2004 (<i>Andreja Vezovnik</i>)	328
Helen Davis: Understanding Stuart Hall. London: Sage, 2004 (<i>Dejan Jontes</i>)	331
Charles Sanders Peirce: Izbrani spisi o teoriji znaka in pomenu ter pragmaticizmu. Ljubljana: Krtina, 2004 (<i>Andrej Pinter</i>)	333
Paul Feyerabend: Proti metodi. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1999 (<i>Lucija Mulej</i>)	336
Jean Clottes in David Lewis-Williams: Šamani iz prazgodovine: trans in magija v okrašenih jamah. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2003 (<i>Lucija Mulej</i>)	339

Anton Žabkar: Marsova dediščina - Metode in smeri razvoja. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Varnostne študije, 2004 (<i>Vladimir Prebilič</i>)	341
Michel Vovelle: Ideologije in mentalitete. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003 (<i>Tonja Zadnik</i>)	344
Edward F. Edinger: Jaz in arhetip - Individuacija in religijska funkcija psihe. Ljubljana: Študentska založba, Zbirka Claritas, 2004 (<i>Živa Vidic Licul</i>)	346
New book for review (until August 2005)	348
PROFESSION	
Slovenian Sociological Association during 2001-2004: President's Report	
Anton Kramberger.....	353
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	365

DR

Ali H. Žerdin

Omrežje slovenske ekonomske elite

Vesna Truden Zupančič

Slovenski dijaki o politiki in o ženskah v politiki

Anja Kopač

Od brezpogojne k pogojevani državi blaginje – spremembe znotraj koncepta državljanstva

Samo Uhan, Mitja Hafner Fink

Večrazsežnostne lestvice in vplivi konteksta na odgovore v družboslovnih anketnih raziskavah

Gašper Kralj

Komisija za resnico in pričevanje Rigoberte Menchú Tum v antropološki presoji

TEMATSKI SKLOP: "VSAKDANJE ŽIVLJENJE GEJEV IN LEZBIJK«

Alenka Švab

Od tabuizacije do privatizacije homoseksualnosti (uvodnik)

Barbara Neža Brečko

Istospolno usmerjeni: metodologija raziskovanja skritih populacij

Roman Kuhar

Razkritje homoseksualne identitete

Alenka Švab

Sprejeti med prijatelji, zavrjnjeni v družbi – istospolna partnerstva v Sloveniji

Mojca Urek

Lezbične in gejevske družine v Sloveniji: implikacije za socialno delo

Metka Mencin Čeplak

Začaran krog diskriminacije: od moralne diskreditacije homoseksualnosti do neenakosti gejev in lezbijk pred zakonom - in nazaj

TEMATSKI SKLOP: "SOCIALNA OPORA STAREJŠIH LJUDI«

Valentina Hlebec in Tina Kogovšek

Med korenčkom in palico sekundarne analize podatkov o socialnih omrežjih

Maša Filipovič, Tina Kogovšek, Valentina Hlebec

Starostniki in njihova vpetost v sosedstva omrežja

Zdenka Šadl

Družbene spremembe, travmatične emocije in emocionalna opora

Sonja Kump, Sabina Jelenc Krašovec

Izobraževanje – možni dejavnik krepitve moči in vpliva starejših odraslih

Srna Mandič in Valentina Hlebec

Socialno omrežje kot okvir upravljanja s kakovostjo življenja in spremembe v Sloveniji med letoma 1987 in 2002

JEZIK IN DRUŽBA

Monika Kalin Golob, Melita Poler Kovačič

Med novinarskim stilom in etiko: senzacionalizem brez meja

ISSN 0352-3608

9 770352 360015